

वर्ष २, अङ्क १, २०७५ का लागि
लेखहरू पठाउंदा पालना गर्नु पर्ने नियमहरू

काठमाडौं स्कूल अफ लले कानुनी विषयवस्तुमा आधारित रही प्रकाशन गर्ने **कानून अन्वेषिका** (अनुसन्धानमूलक कानून पत्रिका) वर्ष २ अंक १ का लागि यहाँको लेख उपलब्ध गराउंदा निम्नानुसारको मापदण्डमा रही प्रेषित गरिदिनुहुन अनुरोध छ ।

- लेख नेपाली भाषामा लेखिएको हुनुपर्नेछ ।
- लेख अनुसन्धान ढाँचाको अनुसरण गरी लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रचलित अनुसन्धान ढाँचा अनुसारको पाठ्यपिण्ड (फुटनोट) तथा सम्बन्ध सामग्री सूचीसहितको हुनुपर्नेछ ।
- उपलब्ध गराउने लेख निम्न विषयमध्ये कुनै एकमा लेखिएको हुनुपर्नेछ :
(क) कानूनशास्त्र तथा नेपाली कानुनी परिवेश
(ख) मानव अधिकार कानून
(ग) कानुनी भाषिक सम्बन्ध र कानुनी नेपाली भाषा
(घ) अपराधशास्त्र
(ङ) नेपाली सामाजिक न्याय निरूपणको क्षेत्र (न्याय प्रणाली)
(च) समाजशास्त्र वा राजनीतिशास्त्र (कानुनी सम्बन्धयुक्त)
(छ) कार्यविधि कानून र नेपाली कानुनी प्रावधानका सम्बन्धहरू
- लेखहरू उपलब्ध गराउंदा कम्प्युटरमा टाइप गरिएको, A4 साइजमा प्रिन्टि फन्टमा १४ साइज सिंगल स्पेस भएको (१०-३० पृष्ठ सम्मको) हुनुपर्नेछ ।
- प्रत्येक लेख सम्पादन मण्डलका सदस्यहरूसँग सम्बन्धित विषयका बुद्धिमत्ता विज्ञहरूबाट पूर्वमूल्याङ्कन भई छापिनयोग्य भनी सिफारिस भएपश्चात् मात्र प्रकाशन गरिनेछ ।
- लेख पठाउने इमेल ठेगाना :
phuyalrc@yahoo.com

थप जानकारीका लागि सम्पर्क :

काठमाडौं स्कूल अफ ल
सूर्यविनायक - ४, भक्तपुर
फोन : ९९३४४५५, ९९३४९९३
इमेल : info@ksl.edu.np

कानून अन्वेषिका

अनुसन्धानमूलक कानून पत्रिका

वर्ष १,

अङ्क २,

२०७४

यातनाको ऐतिहासिक सन्दर्भ र नेपालमा यसको अवस्था
प्रा. डा. युवराज संग्रौला

सुधारमूलक दण्ड प्रणाली र त्यसले नेपाल
सरकारमाथि थपेको चुनौती
प्रा. माधवप्रसाद आचार्य

न्यायमा पहुँचको अवधारणा, विकास र प्रयोग :
एक परिचय
प्रा. डा. कुमार इडनाम

नेपाली कानुनी भाषा
प्रा. डा. जीवेन्द्रदेव गिरी

नेपाली न्याय सम्पादनमा देवताको भूमिका
मा.न्या. डा. राजेन्द्रकुमार आचार्य

आर्थिक अधिकार: स्वतन्त्र व्यक्तित्वको अधार
सहप्रा. रीता मैनाली

न्यायालयबाट हुने न्याय सम्पादन र न्यायको अवस्था
सहप्रा. प्रेमचन्द्र राई

नेपालमा प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोग तथा
यसका चुनौती
सहप्रा. मुकेश ढुंगाना

कानुनी वाक्यसंरचना र अभिव्यक्तिका समस्याहरू
सहप्रा. रामचन्द्र फुयाल

संस्कार, आचार र न्यायिक आचरण
उपप्रा. डिल्लीराम गौतम

देवानी मुद्दा दायरीदेखि फैसला कार्यान्वयनसम्मका
चरणगत (प्रक्रिया) कार्यविधि
उपप्रा. मनप्रसाद भट्टराई

नेपालको संविधान, २०७२ : सन्दर्भ अपाङ्गतामा भएका
महिलाहरूका अधिकारको
उपप्रा. लक्ष्मी बखारो

वि.सं. १९१० को मूलुकी ऐनका मूलभूत भाषिक विशेषता
अधिवक्ता पुनम काफ्ले

मनोविज्ञान : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
अधिवक्ता अन्नना घिमिरे

मूल्य रु. ५००/-

www.ksl.edu.np

काठमाडौं स्कूल अफ ल

सूर्यविनायक-४, दधिकोट, भक्तपुर
फोन : ९९३४४५५, ९९३४९९३

इमेल : info@ksl.edu.np, www.ksl.edu.np

यातनाको ऐतिहासिक सन्दर्भ र नेपालमा यसको अवस्था

प्रा. डा. युवराज संग्रौला

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="211 440 435 658" data-label="Image"> </div> <p>नेपालको कानुनी शिक्षाका क्षेत्रमा एउटा नयाँ आयाम प्रारम्भ गर्नुभएका डा. युवराज संग्रौला (जन्म वि.सं. २०१५, सुभाङ, पाँचथर) कानुनी शिक्षकका रूपमा ३१ वर्षदेखि अध्यापनरत हुनुहुन्छ। पूर्व महान्यायाधिवक्ता तथा वरिष्ठ अधिवक्ताका साथै अनवरत प्राज्ञिक क्षेत्रमा अभ्यस्त संग्रौलाका शिशिरमा फुलेको गुराँस (उपन्यास), लुटिएको वसन्त (कविता सङ्ग्रह), निःसङ्कोच अभिव्यक्ति (आत्मसंस्मरण) जस्ता साहित्यिक कृतिहरू र कानुनशास्त्र तथा कानुनी क्षेत्रका साथै दर्शनलगायत विभिन्न विषयका करिब १ दर्जन अनुसन्धानमूलक कृतिहरू प्रकाशित छन्। एसियाली राष्ट्रविशेषमा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान कायम गरिसक्नु भएका संग्रौला उत्कृष्ट कानुन शिक्षकका रूपमा २०१२ को सार्क स्कुलर अवार्ड तथा सन् २०१३ मा चीनको रेनमिन विश्वविद्यालयको Grand Forum of The Best Jurist अवार्डद्वारा विभूषित हुनुभएको छ। नेपालका राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकाहरूमा परिचित स्तम्भकारसमेत रहनुभएका संग्रौलाको Philosophy of Law कृतिलाई नेपाल कानुन व्यवसायी परिषद्ले “सन् २०१२ को कानुनी क्षेत्रको नेपालकै उत्कृष्ट पुस्तक” घोषित गर्‍यो भने उक्त कृतिका लागि केडिया फाउन्डेसन तथा कानुन व्यवसायी क्लबले सन् २०१३ मा रु. १ लाखको पुरस्कार प्रदान गर्‍यो। उहाँ नेपालको आर्थिक समृद्धि तथा नेपाली राष्ट्रियताको संरक्षणमा निडर र निष्ठापूर्णरूपमा अभियानरत हुनुहुन्छ।</p>	<p>फौजदारी न्याय प्रणालीमा ‘साबिती’ गराई अपराध पुष्टि गर्ने एउटा भरपर्दो उपायको रूपमा ‘यातना’ का अनेक पद्धतिहरूको अवलम्बन गर्ने प्रचलन युरोपको इतिहासमा अधिक मात्रामा पाइन्छ। युरोपमा यातनालाई आम-सामान्य ढङ्गबाट प्रयोग गरिनुका पछाडि अनेकौं कारण छन्, त्यसमध्ये एउटा अन्तर्निहित कारण त्यहाँको प्राचीन तथा मध्यकालीन राजनीतिक विचारधारा वा मान्यतासँग जोडिएको छ। युरोपियन न्यायिक परम्पराको आधारभूत स्रोत मानिएको रोमन कानून प्रणाली एवं न्यायिक पद्धति त्यहाँको ‘श्रेणीबद्ध सामाजिक’ व्यवस्थाबाट प्रभावित थियो भन्ने कुरा सबैलाई जानकारी भएकै कुरा हो। अनेकौं सिद्धान्तहरूले युरोपियन न्यायप्रणालीलाई ‘यातनाको पर्याय बनायो’। त्यहाँ किसिम किसिमका यातानाहरू दिइन्थ्यो र अधिकांश यातना आततायी किसिमका हुन्थे। यातनाको प्रयोग संसारभरि नै गरिएको पाइन्छ। तर यातनाका विधिहरूको प्रयोगको व्यापकता भने युरोपमा अत्याधिक रहेको पाइन्छ। बेलायतीहरूले उपनिवेशका क्रममा भारतीय संस्कृतिलाई तहसनहस गर्ने नीति तय मात्र गरेनन् व्यापक धरपकड र यातनासमेत दिने कार्य गरे। ‘ब्रिटिस संस्कारको’ भारतीय संस्करणलाई नेपालमा घनीभूत ढङ्गले लागू गर्ने क्रममा ‘नेपालमा कमन ल’ प्रणाली पनि भित्रियो। भारतमा पढेका कतिपय नेपाली वकिल यसलाई लागू गर्न सहयोग गरे। त्यसैसँग नेपालमा विकृत फौजदारी न्याय प्रणाली र यातनाले पनि प्रवेश पाए। २०४७ मा जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधानले ‘यातनालाई वर्जित गरे ता खासगरी अपराध अनुसन्धानको क्रममा हुने यातना क्रूर तथा अमानवीय एवं अपमानजनक व्यवहारमा कुनै कमी आएको थिएन। नेपालमा माओवादीको युद्धकालमा यातनामा व्यापक वृद्धि भयो। नेपालमा यातनाका विरुद्धमा ऐन तथा कानूनहरू निर्मित भएका छन् र तिनमा क्षतिपूर्तिको समेत व्यवस्था गरिएका छन्। समस्याका बाबजुद नेपाल दक्षिण एसियामा नै मानव अधिकारको संरक्षणको क्षेत्रमा एउटा नमुनाको रूपमा स्थापित रहेको छ। यिनै तथ्यहरूको विश्लेषणसहित नेपालमा यातनाको समस्या निर्मूल गर्नका लागि केही सुभावहरूसमेत प्रस्तुत लेखमा उल्लेख गरिएका छन्।</p>

१. यातनाको पृष्ठभूमि: युरोपियन यथार्थता

फौजदारी न्याय प्रणालीमा 'साबिती' गराई अपराध पुष्टि गर्ने एउटा भरपर्दो उपायको रूपमा 'यातना' का अनेक पद्धतिहरूको अवलम्बन गर्ने प्रचलन युरोपको इतिहासमा अधिक मात्रामा पाइन्छ। युरोपमा यातनालाई आम-सामान्य ढङ्गबाट प्रयोग गरिनुका पछाडि अनेकौं कारण छन्, त्यसमध्ये एउटा अन्तर्निहित कारण त्यहाँको प्राचीन तथा मध्यकालीन राजनीतिक विचारधारा वा मान्यतासँग जोडिएको छ। युरोपियन न्यायिक परम्पराको आधारभूत स्रोत मानिएको रोमन कानून प्रणाली एवं न्यायिक पद्धति त्यहाँको 'श्रेणीबद्ध सामाजिक' व्यवस्थाबाट प्रभावित थियो भन्ने कुरा सबैलाई जानकारी भएकै कुरा हो। श्रमिक वर्गका रूपमा क्रियाशील दासहरूलाई रोममा मानिसको पहिचान नै दिइएको थिएन, उनीहरू गाइवस्तु जस्तै मालिकका सम्पत्तिमा परिभाषित थिए। अतः उनीहरूले न्यायिक समानताको दावी गर्ने हैसियत राख्दैनथे। त्यसको तात्पर्य हुन्थ्यो उनीहरूमाथि जस्तो स्सुकै यातना पनि दिन सकिन्थ्यो र उनीहरूलाई यातना दिने कुरा कानूनद्वारा नै वैध मानिन्थ्यो। यसलाई कसरी पनि भन्न सकिन्छ भने दासहरूलाई यातना दिई साबित गराउन पाउने न्यायिक अधिकारीहरूको हक कानूनद्वारा नै सुरक्षित गरिएको थियो।^१

रोमन कानून प्रणालीमा स्वतन्त्र नागरिकलाई यातना दिने हक भने न्यायिक अधिकारीहरूमा थिएन। तर साबिती दिनु अभियुक्तको दायित्व हो भन्ने मानिन्थ्यो। दासहरू मालिकका अधीनमा हुन्छन्, त्यसैले मालिक प्रति बफादार हुनुपर्ने कर्तव्यले गर्दा उनीहरू बोल्दैनन् वा बोलेपनि भुट्टो बोल्छन् भन्ने अवधारणाले गर्दा उनीहरूबाट सत्य/यथार्थ प्राप्त गर्न यातना दिनुपर्छ भन्ने मान्यता थियो। र, नागरिकका अगाडि भने साबित भई न्यायलाई सहयोग गर्ने वा यातना भोग्ने दुईवटा विकल्प थिए। नागरिकका हकमा कानूनतः यातनालाई मान्यता नभएपछि व्यवहारमा यातनालाई व्यापक रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो।

सातौं शताब्दीमा घोषित 'जस्टिनियन कानुनी संहितामा' (जसलाई Corpus Juris Civilis भनिन्छ) यातनासम्बन्धी छुट्टै महलको व्यवस्था गरिएको थियो। 'De Quasitionibus' शीर्षक रहेको यस महलमा 'सत्य र यथार्थ उत्खनन गर्न यातनाको प्रयोग गर्न सकिने स्पष्ट व्यवस्था थियो'। यसबाट के स्थापित हुन्छ भने 'साबिती अपराध पुष्टि गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण उपायका रूपमा प्रयोग हुन्थ्यो'। यसरी साबितीलाई अपराध पुष्टि गर्ने प्रमाणको रूपमा ग्रहण गरिएको हुँदा, साबिती गराउन यातनाको प्रयोग हुन्थ्यो भन्ने कुरा पनि स्वतः अनुमान गर्न सकिन्छ।^२

१२ औं शताब्दी यातनाको दृष्टिकोणबाट युरोपमा कुख्यात समय मानिन्छ। क्याथोलिक क्रिस्चियनहरूले यस शताब्दी र त्यसपछि अरू धार्मिक सम्प्रदायमाथि अत्याचारको अमानवीय अभियान चलाए। खासगरी क्याथर्स र इजेन्सियन्स नामका क्रिस्चियनहरूको उन्मूलन गर्ने अभिप्रायले उनीहरूमाथि आतङ्कवादी अभियान सुरु भयो जसलाई 'रोमन इन्क्विजिसन' (रोमन अनुसन्धान) भन्ने गरिन्छ। यस आतङ्कवादी अभियानमा क्याथोलिक पादरीहरूले राज्यबाट असीमित विशेषाधिकार प्राप्त गरेका थिए जस अनुसार कुनै व्यक्ति क्याथोलिक धर्मविरोधी हो भनी शङ्का मात्र भएमा पनि त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गरी साबिती गराउने प्रयास गरिन्थ्यो र त्यस प्रयोजनका लागि जुनसुकै किसिमको यातना दिन सकिन्थ्यो। यस अभियानपछाडि तेह्रौं शताब्दीमा 'स्पेनिश इन्क्विजिसन' को अभियान

^१ Kenneth Roth (ed.) *Torture : Human Rights Perspective*, New Press, 2005 p.4.

^२ हेर्नुस, ऐजन्, पृष्ठ ४-७।

सुरु भयो । यस अभियानमा एहुँदी र स्लामीक धर्मावलम्बीहरूलाई तारो बनाइएको थियो । यी दुवै अभियानमा लाखौं मानिसहरू यातनाद्वारा मारिए वा पीडित बनाइए । यिनै यातनाका कारणले १२/१३ शताब्दीलाई युरोपको निरङ्कुश तथा कालो युग पनि भनिन्छ ।

यी दुवै अभियानका पछाडिको असली नियत त राजनीति नै थियो । यसरी यातनालाई युरोपमा निरङ्कुश व्यवस्थालाई कायम राख्ने वा निरन्तरता कायम गर्ने भरपर्दो उपायको रूपमा प्रयोग गरियो । हिंसाद्वारा मानिसहरूलाई अधीनमा राख्ने र निरङ्कुश शासन प्रणालीद्वारा असीमित शासन गर्ने अभीष्ट पूरा गर्ने उपायको रूपमा यातनाले युरोपमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्थ्यो ।

२. युरोपियन राजनीतिक निरङ्कुशता र यातना

फ्रान्सका महाराज लुई द चौधौंले (१६३८-१७१५) 'म आफैँ राज्य हुँ' भनी घोषणा गरेका थिए । उनी ठान्थे उनी भगवान्बाटै शक्ति प्राप्त राजन हुन्, त्यसैले उनको जनताप्रति कुनै उत्तरदायित्व छैन । 'उनलाई कुनै कानूनद्वारा कुनै कार्य गर्न निषेध गर्ने अख्तियार छैन' भनी उनी दाबी गर्थे । अर्थात् उनका हरेक निर्णय र आदेश जनताले विना प्रश्न पालना गर्नुपर्थ्यो र ब्रिटिश महाराजाहरू, स्पेनिस महाराजहरू तथा अन्य सबै युरोपियन शासकहरू निरङ्कुश र असीमित शक्तिका पक्षपाती थिए । उनीहरू आफूलाई सार्वभौम ठान्दथे । उनीहरू कानूनका अधीनमा थिएनन् । यसै पृष्ठभूमिमा राज्यका असीमित अधिकारको घोषणा गर्दै थोमस हब्स र मेकियाभेलीले निरङ्कुशताको वा असीमित शक्तिको पक्षपोषण गर्ने राजनीतिक दर्शनहरू सूत्रपात गरे ।

यसबाट के निष्कर्ष वा तात्पर्य निःसृत हुन्छ भने, न्यायिक पद्धतिहरू राजाका असीमित अधिकारहरूको रक्षा गर्ने उपायमात्रै थिए, र ती न्यायिक व्यवस्थाका जग 'यातना' को असीमित अधिकारमा खडा भएको थिए । अर्थात् 'यातना' निरङ्कुश राज्य व्यवस्थाको असीमित शक्ति प्रयोग गर्ने भरपर्दो एउटा उपाय थियो । यस मान्यताबाट युरोपमा केही महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भए, जस्तै,

१. अभियुक्त राज्यको 'अपराधी' हो । अपराध राज्य विरोधी कार्य हो । अतः अभियुक्तलाई यातना वा पीडा वा प्रताडनाद्वारा साबित गराई अपराधी घोषणा गर्ने अख्तियार राज्यलाई प्राप्त छ ।
२. साबित भई न्यायिक पद्धतिलाई सहयोग गर्ने कर्तव्य अभियुक्तमा निहित रहेको हुन्छ । यदि साबित भई सहयोग गरेन भने, उसले यातना भोग्नु पर्छ । अतः यातनाको पीडित हुनुपर्ने अवस्था पीडितकै कारणले हो । राजा र उसका कर्मचारी दोषी हुँदैनन् । अर्थात् उसले साबिती भइदिए पीडा भोग्नु पर्दैन ।
३. अपराध गर्ने व्यक्तिले अपराध गरी कानूनको उल्लङ्घन गरेको हुँदा, कानूनले उसलाई कुनै दयामाया गर्दैन । यातना त्यसकारण एउटा स्वभाविकै कुरा हो ।
४. यातनाको भयले मानिस अपराध गर्न डराउँछन् । त्यसैले यातना दिन कन्जुस्याईँ गर्नु हुँदैन ।

यस्ता अनेकौं सिद्धान्तहरूले युरोपियन न्यायप्रणालीलाई 'यातनाको पर्याय बनायो' । बौद्धिक तथा दार्शनिकहरू यातनाका विरुद्धमा कुनै आवाज उठान सक्तैनथे । उनीहरूका आवाज नसुनिने मात्रै

^३ Poter Burleym, Louis XVI and A New Monarchy (on institutional and political study of France 1768-1778) University of London, Ph. D. Thesis, University College, London, at discovery.ucl.ac.uk/1317586/1/252967.pdf.

होइन, यातना विरोधी आवाजहरू सजायका कारण बन्दथे । उदाहरणका लागि इटली मिलानका पियत्रो भेरीले सन् १७६४ मा यातनाका विरुद्धमा एउटा ग्रन्थ लेखेका थिए । यस ग्रन्थमा उनले युरोपमा यातना कति निर्दयी र भयावहपूर्ण तबरले प्रयोग भएको छ भन्ने कुराको विस्तृत विवरण तयार पारेका थिए । तर यिनले आफ्नो त्यो ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने आँट गरेनन् । उनका बाबु मिलानका क्लौन र सिनेटर थिए, जो यातनाका प्रयोग हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका समर्थक थिए । पियत्रो भेरी आफ्ना बाबुको इज्जत जाला र बाबुको कठोर व्यवहारका डरले चुपचाप किताब थन्काएर बसे ।^४

केही समयपछि पियत्रो भेरीले आफ्ना दाजु अलेसान्द्रो, जो कारागार प्रशासक थिए, को सहयोगमा 'सोसाइटी अफ फिस्ट' नामको संस्थामा सम्पर्क गरे । यो संस्था सुधारवादी संस्था मानिन्थ्यो । पछि बेकारियाले यस पुस्तकको हवालादिँदै 'क्राइम एन्ड पनिस्मेन्ट' भन्ने पुस्तकमा यातनाको बारेमा चर्चा गरे । पियत्री भेरीका यी विवरणहरूले के स्पष्ट देखाउँछ भने युरोपमा साबिती प्राप्त गर्ने मुख्य माध्यम यातना नै थियो । यसलाई व्यापक राजनीतिक मान्यता प्राप्त थियो र यो व्यापक र निर्दयतापूर्वक प्रयोग हुन्थ्यो । रोमनहरू जस्तै ग्रीकहरू पनि यातना प्रयोग गर्थे र दासहरूलाई यातना दिने कार्य पूर्ण रूपमा वैधानिक कार्य मान्दथे ।^५ अठारौं शताब्दीदेखि यातना भन् बढी प्रयोग हुन थाल्यो । कारण अठारौं शताब्दी पनि निरङ्कुश युग थियो । यसबाट पनि के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने 'यातना युरोपियन निरङ्कुशताको सन्तान हो' । यो एसियाई तथा अन्य भौगोलिक स्थानको उपज होइन । आफूलाई सभ्य र अरूलाई असभ्य ठान्ने युरोपियनहरूले यातनालाई न्यायिक व्यवस्थाको अङ्ग बनाएका थिए ।

३. कसरी यातना दिइन्थ्यो ? इतिहासका केही ऋलक

एसिया र युरोप दुवै महादेशमा यातनाका विभिन्न रूपहरू प्रयोगमा थिए । प्राचीन चीनमा यातनालाई कानुनी मान्यता दिइएको थियो भनी जर्ज रैले स्कटले बताएका छन् । यिनले उल्लेख गरे अनुसार अपराधमा साबिती गराउन र अपराध गरेबापत बदला लिने दुवै उद्देश्यद्वारा यातनाका माध्यमहरू प्रयोग गरिन्थे ।^६ क्रिस्चियन पादरी अल्भारेज सिमेडोले उल्लेख गरेअनुसार खुट्टाको गोलीगाँठा र औलाहरूमा च्याप्ने विधि मुख्य रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो ।^७ चेपुवा लगाउने यो प्रक्रिया मूलतः साबिती बयान दिन इन्जार गर्दा प्रयोग गरिन्थ्यो । वास्तवमा भन्ने हो भने चेपुवा लगाउने यो प्रचलन एसियामा जताततै पाइन्छ । नेपालमा यसलाई 'ठिंगुरा' भनिन्थ्यो । तर यो विधि असाधारण अवस्थामा मात्र प्रयोग गरिन्थ्यो । जोसुकैलाई जहिले सुकै प्रयोग हुने विधि यो थिएन ।

जापानमा मध्ययुगमा व्यक्तिलाई साबिती गर्न यातना दिने प्रचलन थियो । युरोपमा जस्तै मध्ययुगीन जापनमा व्यक्तिलाई साबिती नगराई सजाय नगर्ने प्रचलन थियो । यदि परिस्थितिजन्य प्रमाणहरूले अपराध गरेको शङ्का निर्माण गरे भने, साबितीलाई अनिवार्य भएको ठानिन्थ्यो र यदि अभियुक्तले साबिती हुन इन्कार गर्‍यो भने यातना दिनु अनिवार्य हुन्थ्यो ।^८ युरोपमा जस्तै जापानमा 'सत्य बोलाउन यातना

^४ नोट १, पृ. ४ ।

^५ ऐजन, पे. ५ ।

^६ George Reley Scott, *The History of Torture Through the Agera*, (7th ed) Luxar Press, 1959, London, P. 102.

^७ Father Alvarez Semedo, *History of China*, London 1965, P. 143.

^८ E. Peters, *Torture (Expanded edition)* University of Pevnsyirania Press, Philadelphia, 1996, P93-94

दिनु वैधानिक हो' भन्ने मान्यता व्यापक थियो । अभियुक्तलाई मात्रै होइन सत्य बोलाउन साक्षीलाई पनि यातना दिइन्थ्यो ।^९ सन् १६५२ देखि उन्नाइसौं शताब्दीको मध्यसम्म 'तोकुगावा' नामको निरङ्कुश शासन व्यवस्था थियो । यस शासनकालमा यातनाको कठोरता अकल्पनीय धेरै थियो । बाँसका ससाना खोपेका भाडाहरूले हिराईन्थ्यो जसको काट्ने धार बनाइएको हुन्थ्यो । यस्ता भाँटाहरूको विटो बनाई हिराईन्थ्यो । त्यसैगरी औंलाहरू चेप्ने, खुट्टा र कम्मरमुनिको भागलाई ठूलठूला ढुङ्गाले थिच्ने जस्ता यातनाका विधिहरू पनि कहिलेकाहीं प्रयोग गरिन्थे । लङ्गफोर्डले बताए अनुसार यस्ता यातनाहरू त्यसवेला कोरिया र फर्मोसा (अहिलेको ताइवान) मा पनि प्रयोग थिए ।^{१०} प्रचीन भारतमा पनि यातनाको प्रयोग हुन्थ्यो । खासगरी भारतमा मुगलहरूको आधिपत्य कायम भएपछि यातनाको कठोरता भन्भन् बढ्यो । शरीरका अङ्गहरू अङ्गभङ्ग गर्ने विधि प्रयोग गरिन्थे भनिन्छ । खासगरी ब्रिटिस उपनिवेशवादी शासकहरू यस्ता विधिहरू प्रयोग गर्थे भन्ने अभिलेखहरू पाइन्छन् । खासगरी अनैतिक/धर्मविरोधी अपराधहरू (क्लासफेमी) मा मानिसको जिब्रो काटिदिने खालका विधिहरू अवलम्बन गरिन्थे भनी जर्ज रैले स्कटले लेखेका छन् ।^{११} यद्यपि रैथाने भाषमा लेखिएका ग्रन्थहरूमा यस्ता विवरणहरू पाइँदैनन् । यद्यपि भारतको मालावार समुद्रीतटका बासिन्दहरूमा धर्म विरोधी / नैतिकता विरोधी अपराधमा संलग्न भएका महिलाहरूको स्तन काटिदिने विधिहरू प्रयोगमा थिए भनी केही उल्लेखनहरू पाइन्छ ।^{१२} जेम्स फोरबेसले आफ्नो संमरणमा उल्लेख गरे अनुसार पानी, विस, आगो जस्ता दिव्य परीक्षाहरू प्रयोग गरिन्थे, जो आफैमा यातनाका विधिहरू हुन्थे ।^{१३} उम्लीरहेको तेलमा हात डुबाउने प्रचलन पनि थियो भनिन्छ । बेलायतमा यो विधि व्यापक थियो भन्ने अभिलेखहरू पनि छन् । शायत यो विधि बेलायतीहरूले भारतमा ल्याएको हुन सक्तछ, किनकि बेलायती उपनिवेशी शासनमा 'यातनाको घनीभूत' प्रयोग हुने गरेको पाइएको छ । 'वस्टीन्डो' विधि, जस्तै डन्डी लगाई पाता कस्ने, भोकै राख्ने विधिहरू पनि थिए, जो बेलायतमा ज्यादा प्रयोग हुन्थे । सन् १८५४ मा बेलायतको संसदमा 'इस्ट इन्डिया कम्पनी' ले प्रयोग गरेको यातना प्रणालीको व्यापक बहस भएको थियो र एउटा आयोग नै गठन भएको कुराले, भारतमा यातनालाई प्रथामिकता दिने र आम प्रचलन बनाउने कार्य बेलायतीहरूले गरेका थिए भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।^{१४}

यातनाको प्रयोग संसारभरि नै गरिएको पाइन्छ । तर यातनाका विधिहरूको प्रयोगको व्यापकता भने युरोपमा अत्याधिक रहेको पाइन्छ । तल केही प्रतिनिधिमूलक विधिहरूको छलफल गरिएको छ ।

क. *दि डाइस* : यो विधिको प्रयोग शरीरमा घोच्ने र असहनीय पीडा सिर्जनागर्ने प्रयोजनका लागि गरिन्थ्यो । यस विधिमा अभियुक्तलाई उतानो पारेर सुताइन्थ्यो र उसका हातखुट्टाहरू सुतेकै अवस्थामा कसरे बाँधिन्थ्यो । दाइने खुट्टाको कुरकुचामा फलाम वा अन्य त्यस्तै डन्डीले जोडसँग पेच कसेजसरी घोचिन्थ्यो । जब त्यो डन्डीले मासुमा प्वाल पार्थ्यो, सहन नसकिने पीडा व्यक्तिलाई हुन्थ्यो । तब त्यस्ता व्यक्तिले चिच्याई चिच्याई अपराध गरेको हो भनी स्वीकार गर्नुको विकल्प थिएन ।

^९ हेर्नुहोस्, पादटिप्पणी ६ ।

^{१०} Joshep H. Longford, A History of Japan (Revised ed. of James Curdoch) VDI III, Hegan Paul, 1926, note 338.

^{११} हेर्नुहोस् पादटिप्पणी नं. ६ पृष्ठ १११ ।

^{१२} Jems Forber, Oriental Memories, London 1813.

^{१३} ऐजन् ।

^{१४} An andswarup Gupta, *Crime and Police in India* (upto1861) Sahitya Bhavan, Agra, 1947, p. 310.

- ख. *प्रेसिङ्ग टु डेथ (पैन फोरे इट डुरे)* अभियुक्तलाई कारागारको काले, अँध्यारो छिँडिमा नाङ्गै राखिन्थ्यो । उतानो पारेर सुताइ शरीरका विभिन्न भागमा डोरीले बाँधी कोठाको विभिन्न भागमा अड्काइन्थ्यो । खाली जमिनमा यसरी सुताई चटपटाउन नसक्ने गरी बाँधेपछि, उसको शरीरमाथि ढुंगा, फलाम आदि भारी चीजहरू राखिन्थ्यो । उसलाई दिनभरिमा केही गाँस खान र केही घुटका पानी मात्र दिइन्थ्यो । यो विधिको व्यापक प्रयोग बेलायतमा गरिने गरेको भेटिन्छ^{१५} यसरी विस्तारै व्यक्ति मृत्युको नजिक पुग्थ्यो र बाँच्नका लागि अपराध स्वीकार गर्दथ्यो ।
- ग. *जिउँदै जलाउने*: हिब्रू तथा बेबिलोनियनहरूले यस विधिको प्रयोग गरेका प्राचिन कथाहरू पाइन्छन् । अफियानसको मृत्युको बारेमा युसिबसले लेखेको छन् । “सहिदहरूलाई अग्लो ठाउँमा टाँगिएको थियो । शासक अपराधीहरूले उनको शरीर जताततै च्यातेर करङ्गहरू निकालेका थिए । उसलाई तलबाट आगो लगाइएको थियो । उसको शरीर काठको ठुटो बलेभै बलिरहेको थियो । बलेको शरीर पग्लिएको मैन जस्तो बल्दै खसिरहेको थियो ।^{१६} युरोपियन प्रचीन तथा मध्यकालीन इतिहासमा अविवाहित कन्याहरूले यौन सम्पर्क गरेको पाइए, वा वेश्यावृत्ति तथा हाडनाता करणीका घटनामा संलग्न भएको पाइएमा उनीहरूलाई जिउँदै आगो लगाएर यातनापूर्वक मारिन्थ्यो । रोम सम्राट कन्स्टेनटाइनले स्वतन्त्र महिलासँग यौन सम्पर्क गर्ने दासहरूलाई जिउँदै आगो लगाएर मारिदिनु भन्ने आदेश जारी गरेका थिए^{१७} मनुस्मृतिमा महिलाप्रति अपमान गरिएको छ भन्ने महिलावादीहरूले युरोपको यो दर्दनाक इतिहास पनि पढ्नुपर्छ । त्यसका बारेमा पनि बोल्ने गर्नु न्यायिक हुन्छ । यातनाको यस्तो दर्दनाक तथा क्रूर विधि तत्कालीन नेपाल र भारतमा थिएन । क्याथोलिकहरूले प्रोटेस्टेन्टका विरुद्ध र प्रोटेस्टेन्टहरूले क्याथोलिकका विरुद्ध यस विधिको व्यापक प्रयोग गरेका थिए । ‘गिले डी राइस’ र जोन आर्कलाई जिउँदै जलाइएको थियो^{१८} युरोपियन सभ्यतामा यी घटनाहरू कलंको रूपमा रहेका छन् ।
- घ. *ब्रान्डिड* : तातो फलामले चिह्न बनाउने गरी डाम्ने विधि हो, यो । शरीरका देखिने अङ्गमा तातो/रातो फलामले डामेर कुनै चिह्न बनाइन्थ्यो । यस्तो फलाममा अक्षरहरू वा चित्र कुँदिएका हुन्थे । हातको पाखुरामा, गालामा, निधारमा, आदि ठाउँमा डामिन्थ्यो । जस्तै गुण्डा (रूफीयन) हरूलाई डाम्दा “R” अक्षर लेखिएको हुन्थ्यो । बेलायतमा यसको व्यापक प्रयोग गरिन्थ्यो ।^{१९} यो डरलाग्दो विधि मानसिक र शारीरिक दुवै कारणले घोर अपमानजनक पनि थियो ।
- ङ. *व्वाइलिङ्ग एण्ड फ्राइङ्ग* : यो विधि बेलायत र अन्य युरोपियन देशमा व्यापक थियो । ठूलो खड्कुलोमा तेल वा पानी भकभकी उमालेर अभियुक्तको हातहरू माथिसम्म डुबाइन्थ्यो । कहिले काँही अभियुक्तका हात खुट्टा बाँधेर खड्कुलोमा राखी आगो लगाइन्थ्यो । त्यसैगरी ठूलो तापक्रममा अभियुक्तलाई हात खुट्टा बाँधेर राखिन्थ्यो । तापक्रम तेल हार्निएको हुन्थ्यो । जब आगोले तापक्रम र तेल ताथ्यो, व्यक्ति तापको पीडा खप्न नसकेर आर्तनाद गर्दथ्यो ।^{२०} यो अमानवीय विधि अत्यन्त व्यापक रूपमा प्रयोग हुन्थ्यो ।

१५ हेर्नुहोस Luke Owen Pike, *The History of Crime in England*, 1873.

१६ Eusibius, *The History of the Martyrs in Palestine*, 1861, p. 15

१७ हेर्नुहोस पादटिप्पणी नं. ७, पृष्ठ १५८

१८ ऐजन

१९ ऐजन

२० ऐजन

- च. ब्राजेन बुल : रोममा प्रयोग गरिएको यो विधि हदैसम्मको अमानवीय विधि थियो । किटको ठूलो साँढे गोरु बनाइएको हुन्थ्यो, जसको पेट खोक्रो हुन्थ्यो । अभियुक्तलाई साँढे गोरुको पेटमा सुताई बाहिरबाट आगो लगाइन्थ्यो । साँडेको नाकबाट पीडिको आर्तनादको आवाज बाहिर आउँथ्यो ।
- छ. त्यसैगरी 'याक वा काठे घोडा, टोरमेन्टो डी टोका, दि टाइगर बेन्च, दि टकर टेलिफोन, स्लीप डिप्रिमेसन, पियर अफ एग्गुइस, दि हवाईट टरचार जस्ता अनेकौं यातनाका विधिहरू थिए । त्यसैगरी 'याक टर्चर, स्क्याफ्रिजन, पनि क्रूर यातनाका विधिहरू हुन् । यी सबै यातनाका विधिहरूलाई हेर्दा विगतको युरोप एउटा दुर्दान्त, डरलाग्दो र अमानवीय तस्वीर बोकेको युरोप देखिन्छ । यस किसिमका अनेकौं डरलाग्दा आततायी विधिहरू पूर्वमा प्रयोग भएनन् । हिंसालाई शासनको विधि मान्ने युरोपियन समाजको खास विशेषताका कारणले युरोपमा 'यातना' को प्रचलन मौलाएको होला भन्न सकिन्छ ।

चीनमा अधिक प्रयोग गरिएको साधन वा विधि 'किया चीयन' हो । यसमा तीनवटा काठाका डन्डीहरू हुन्छन्, जसमध्ये बिचको एउटा स्थिर हुन्छ । अरू दुईवटा यताउता चल्ने हुन्छन् । दुईवटा डन्डीहरू सारी बीचमा कुरकुचो हाली ठेलिन्छ । त्यसवेला सम्म ठेलिन्थ्यो जबसम्म कुरकुचाको हाड फुट्दैन । काठको सानो डन्डी औलाका बीचमा हाली घुमाउने विधि पनि प्रयोग हुन्थ्यो, जसलाई 'चियन जु' भनिन्थ्यो । यी विधिहरू आततायी थिए ।^{२१} तर युरोपमा प्रयोग भएका विधि भन्ने अमानवीय थिएनन् । जापानमा 'फलाङ्गे' (Flagellation) विधि प्रयोग हुन्थ्यो । यस विधिमा बाँसका पातला कप्टेराले लामो समयसम्म अभियुक्तको पैतालामा पिटिन्थ्यो । त्यसैगरी 'हगीङ्ग दि स्टोन' यातनाको दर्दनाक विधि थियो । फलाम वा ढुङ्गा जस्ता भारी वस्तुहरू अभियुक्तको घुँडामाथि राखिन्थ्यो । हात र खुट्टा कसेर बाँधी रक्त सञ्चालन रोक्नु अर्को विधि थियो । त्यसैगरी अभियुक्तका हातहरू पछाडि बाँधेर सिलिडमा भुन्डाइन्थ्यो । यी सबै यातनाको असर तत्काल भन्दा दीर्घकालीन हुन्थे ।

दक्षिण एसियामा जब डच उपनिवेशवादीहरू आए उनीहरूले भारत र श्रीलंकामा क्रूर यातना विधिहरू आयात गरे । जतिबेला डचहरू श्रीलंकामा शासन गरिरहेका थिए, उनीहरूले फलाम डन्डीले हानेर तिघ्राको हड्डी भाँच्ने जस्तो क्रूर यातना विधि अवलम्बन गरेका थिए ।^{२२} यसको प्रयोग भारतमा गरियो वा गरिएन भन्ने जानकारी छैन । भारतमा 'किटी' यातनाको सामान्य प्रयोगको विधि थियो । यो एक किसिमको 'औँलामा' खस्रो काठको डन्डी घुमाउने विधि थियो । 'थमस्क्रुको' रूपमा यस्तै विधि बेलायत र स्कटलैन्डमा व्यापक थियो । यस विधिको प्रयोग फरक फरक ढङ्गले गरिन्थ्यो । शरीरका विभिन्न भाग निचोर्न वा थिच्न यसको प्रयोग गरिन्थ्यो । नेपालका पहाडी गाउँमा तोरी पेल्ने कोल जस्तै विधि हो यो । मानिसलाई भुँडामा सुताएर काठको तख्ता राखी दुई छेउमा मानिसहरू उभिने वा भारी वस्तुहरू राख्ने गरिन्थ्यो । 'अनुन्दाल' यातनाको अर्को विधि हो । यसमा व्यक्तिलाई मुर्गा, कछुवा वा भ्यागुतो जस्तो बताएर लामो समयसम्म राखिन्छ र उसले छटपट गर्नु भनेर पिटिन्छ ।^{२३} भारतमा यो पछिल्लो विधि प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ ।

यी सबै किसिमका यातनाहरूले फौजदारी न्यायको इतिहासलाई मात्रै होइन, मावन सभ्यताको इतिहासलाई नै कलङ्कित पारेका छन् । यिनै यातनाका कारणले फौजदारी न्यायप्रति मानिसको

^{२१} F. Alvarez Semedo, History of China, London, 1655, P. 143.

^{२२} हेर्नुहोस्, पादटिप्पणी नं. ६ पृष्ठ ११२ ।

^{२३} ऐजन पृष्ठ ११३

विश्वासभन्दा डर वा भयको अनभूति ज्यादा छ। यी यातनाका विधिहरू अहिले तिनै रूपमा समाजमा प्रयोग नहोलान्, तर तिनीहरूको छायाँ अहिले पनि फौजदारी न्याय प्रणालीमा छ। आज आफूलाई सभ्य ठान्ने युरोपले इतिहासमा आफ्नो समाजको व्यवस्थापनमा यिनै यातनाको सहयोग लिएका थिए। यी यातनाका विधिहरूको भय नै नागरिकलाई अनुशासनमा राख्ने उपाय त्यसताकाको युरोपले ग्रहण गरेको थियो।

४. यातनाका विधिहरू र तिनीहरूले निर्माण गरेका मनोविज्ञान :

प्राचीन एवं मध्ययुगीन युरोपियन इतिहासलाई हेर्ने हो भने केही महत्त्वपूर्ण अन्तर्निहित यथार्थ प्रकट हुने गर्दछन्। यी अन्तर्निहित यथार्थताहरूलाई निम्नबमोजिम सूत्रबद्ध गर्न सकिन्छ।

पहिलो यथार्थता त के हो भने, यातना हिंसाको अहम अभिप्रायबाट प्रेरित रहेको छ। युरोपको इतिहासमा ठूला साना हिंसाहरू इतिहासकै पर्यायका रूपमा रहेका छन् र यस हिंसाको वैधानिकताको सातेका रूपमा 'दोहोरो विरोधाभाष' (Binary Opposite) को दर्शन निहित रहेको छ। 'असल' को विरोधाभाष 'खराब' हो। असल मानिस पुनर्जीव हुन्छ। विरोधाभाषको यस सिद्धान्त अनुरूप खराब मानिस 'घृणाजन्य हुन्छ'। असल प्रति स्नेहपूर्ण व्यवहार हुनुपर्छ। त्यसैले खराबप्रति प्रताडनायुक्त व्यवहार हुनुपर्छ। शायद यसै दार्शनिक मान्यता अनुसार युरोपमा 'यातनाका' असीमित विधिहरूको शृङ्खला निर्माण गरियो। यसरी यातना फौजदारी न्यायको पर्याय पनि बन्न पुग्यो। कुलीनहरू असल हुन्छन् र गरिबहरू खराब हुन्छन् भन्ने व्याख्या पनि निर्माण गरियो। त्यसैले गरिबलाई कुलीनको अधीनमा राख्न यातनाको प्रयोग गरियो।

दोस्रो कुरा के हो भने, यातनाले अपराधप्रतीको बदलाको भावलाई बोकेर अगाडि आयो। यातना दिनु 'पीडित' लाई सन्तुष्टि दिनु हो, वा पीडितमाथिको अपराधको हिसाब किताब गर्नु हो भनी मानियो। यसकारण पनि यातनामा अमानवीयताको गुन्जाइसरहयो। 'अपराध' को परिभाषा पनि गजबको थियो। कुलीनलाई गरीबमाथि अपराध गर्ने अधिकार थियो। अतः अपराधी केवल गरिब मात्र हुन्थ्यो।

तेस्रो कुरा यातना प्रत्यक्ष हुन्छ र त्यसको परिणाम पीडितले महसुस गर्न सक्तछ। पीडितले आफैँ देख्न सक्तछ। न्यायका अन्य स्वरूपहरू अनुभूति गरिने कुरा मात्र हुन्। प्राचीन एवं मध्ययुगीन युरोप मानवीय विभाजनमा आधारित समाज थियो। मानिसको ठूलो सङ्ख्या कुलीनका अधीनमा थियो। त्यसैले बहुसंख्यक कामदार वा सामान्य मानिसमा डरको भावना सिर्जना गरी कुलीनहरूको सत्ता संरक्षण गर्ने प्रयोजनका लागि यातनालाई निरोधात्मक उपायको रूपमा ग्रहण गरियो। यसबाट के देख्न सकिन्छ भने 'यातनाको स्रोत त राजनीतिक सत्ता नै हो'।

युरोपमा कानूनलाई हेर्ने दृष्टिको नितान्त भिन्न थियो। युरोपियन समाजमा राज्य र चर्च दुईवटा समानान्तर समाजको रूपमा विकास भए। कानून राज्यको अधीनको विषय बन्यो र नैतिकता चर्चको अधीनको। यातना शक्तिको प्रयोगको विषय वस्तु भएको हुँदा, राज्यको अधीनमा रह्यो। यातना राज्यको कानून परिपालना गराउने माध्यम बन्यो। त्यसैकारण यो न्याय प्रणालीको अभिन्न अङ्ग बन्न पुग्यो।

यसको विपरीत पुर्वीय समाजमा अपराधको विभाजन आफ्नै ढङ्गबाट विकास भएको थियो। खासगरी पुर्वीय समाजमा अपराधहरूको विभाजन गर्दा, व्यक्तिले गर्ने अपराध नैतिकता उल्लङ्घनबाट सिर्जना भएको हो वा कानूनको उल्लङ्घनबाट सिर्जना भएको अपराध हो भनी हेरिन्थ्यो। यस

आधारमा अपराधलाई (१) नैतिकता निषेधित अपकार्य (Wrong) र (२) कानून निषेधित अपकार्यका रूपमा हेरियो। कतिपय अपराधहरूमा दुवै किसिमका तत्त्वहरूको विद्यमानता हुन सक्तथ्यो। जस्तै पञ्चखतका अपराधहरूमा दुवै तत्त्वहरू विद्यमान हुने भएबाट, त्यस्ता अपराधकलाई जघन्य अपराधको रूपमा हेरियो। यस्तो अपराध गर्ने व्यक्तिलाई पूर्ण रूपमा नालायक व्यक्ति ठानियो र त्यस्तालाई पशुसरहको व्यवहार गरिन्थ्यो। कानून निषेधित अपकार्य गर्ने व्यक्तिहरू राज्यद्वारा निर्दिष्ट सजायका भागी हुन्थे। यस्ता अपराधको सुनुवाई गर्दा 'प्रमाणहरूका रूपमा रहेका वस्तुहरूको परिक्षणद्वारा' निर्देशित हुनुपर्छ भन्ने सिद्धान्त महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तको रूपमा रह्यो।

नैतिकता उल्लङ्घनका अपकार्यहरूमा व्यक्तिले प्रायश्चित्त गर्ने सजाय प्रणालीले प्राथमिकता पाउँथ्यो। यस्तै अपराधमा दिव्य परीक्षा व्यापक रूपमा प्रयोग हुन्थ्यो भन्ने दृष्टान्तहरू पाइन्छन्। यस सम्बन्धमा व्यापक अध्ययन हुनुपर्ने अवस्था छ। यस छलफलबाट के स्थापित हुन्छ भन्ने तत्कालीन नेपाली एवं भारतीय न्याय प्रणालीमा नैतिकता सर्वथा महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुको रूपमा रह्यो। तसर्थ फौजदारी न्याय प्रणालीको प्राथमिक अभीष्ट पनि नैतिकताको प्रवर्धनसँग जोडियो। समाजको आधारभूत संरचनालाई मजबुत बनाउनु फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत लक्ष्य थियो वा सजाय गर्नु न्यायको अभीष्ट थिएन। सजाय गर्नु न्यायको अभीष्ट नभएको हुँदा, यातना राज्य वा न्याय प्रणालीको प्राथमिक वा आधारभूत लक्ष्य बनेन। डाँडा कटाउनु, बहिस्कार गर्नु, जात काड्नु, अछुत घोषित गर्नु जस्ता सजायले बढी प्राथमिकता पाए।

सत्रौं शताब्दीबाट भारतको विभिन्न भूभागमा ब्रिटिस उपनिवेशवादी शासनले अधीन जमाउन थाल्यो। ब्रिटिसहरू आउनुपूर्व नै श्रीलङ्कामा डचहरूले अधीन जमाइसकेका थिए। भारतको गोवा, केरला र पोन्डिचेरी जस्ता स्थानहरूमा पोर्तुगिजहरूले अधीन जमाइसकेका थिए। यी उपनिवेशका जग हालिएका ठाउँहरूमा डच, पोर्तुगिज एवं ब्रिटिश कानून र जीवन प्रणालीको उदय भइरहेको थियो। जति जति मजबुत शासन उपनिवेशीहरूले स्थापित गरे, उनीहरूले त्यहाँको जीवन पद्धतिलाई परिवर्तन गर्ने कार्यलाई मुख्य ध्येय बनाए। उन्नाइसौं शताब्दीको मध्यतिर आइपुग्दा, भारतमा 'म्याकुले सिद्धान्त' को सूत्रपात भइसकेको थियो। भारतमा पूर्ण अधीन जमाइसकेको 'इस्ट इन्डिया कम्पनी' ले भारतलाई बेलायतको सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधीनमा ल्याउने योजना कार्यान्वयन गर्न थाल्यो।^{२४} उनीहरूलाई लाग्यो उपनिवेशी कानूनको जबर्जस्त कार्यान्वयन नै उनीहरूको अधीनलाई स्थापित गर्ने सहज र भरपर्दो उपाय हुन्थ्यो।

म्याकुले ब्रिटिस कुलीन सांसद थिए। उनले भारतको गहिरो अध्ययन गरेपछि एउटा निष्कर्ष निकाले, त्यो हो यदि भारतलाई पूर्णरूपमा बेलायतको अधीनमा राख्ने हो भने भारतीय संस्कृति र सभ्यताको ढाड भाँच्नुपर्छ। त्यसैले उनले भने 'भारतमा श्याम वर्णका अनुहार र गोराहरूको सोच र मूल्य मान्यता वा बौद्धिकता भएका नागरिकहरू उत्पादन गर्नुपर्छ'।^{२५} त्यसैकारण भारतमा पूर्णरूपमा ब्रिटिस शिक्षा प्रणाली लागू गरियो। आदिवासी रैथाने स्कुलहरू बन्द गरिए। यस नयाँ शिक्षा व्यवस्थाको प्रत्यारोपणले भारतीय परम्परागत ज्ञानको ढाड साँच्चै नै भाँच्यो। अङ्ग्रेजी र ब्रिटिस ज्ञान प्रणाली सँगै 'कमन ल प्रणाली' पनि भारतमा आयात भयो। न्याय प्रणालीका नयाँ मान्यताहरूले

^{२४} यस सम्बन्धमा विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस्, युवराज संग्रौला, *निसंकोच अभिव्यक्ति*, माइलस्टोन प्रकाशन, २०७४, काठमाडौं, पृष्ठ २३३-३११।

^{२५} ऐजन, पृष्ठ २३९-४०।

भारतीय भूमिमा स्थापित रैथाने न्याय प्रणाली पनि समाप्त भयो । सेतो नक्कली कपाल लगाएका कूलिन न्यायाधीशहरूद्वारा 'वादी र प्रतिवादी' का वकिलहरूको प्रतिस्पर्धामा आधारित एककिसिमको 'बौद्धिक कुस्ती' ले न्याय प्रणालीको स्वरूप ग्रहण गर्‍यो ।^{२६} भारतीय यस अचम्मको कूलिनतन्त्र संयन्त्रभित्र रूप लिए । उनीहरूले बुझ्नै सकेनन् उनीहरूमाथि के भइरहेको छ ।

यस आयातित व्यवस्थाको एउटा अवयव थियो प्रहरी (Poilice) व्यवस्था । भारतमा ब्रिटिस प्रहरी प्रणालीलाई स्थापित गरियो । प्रहरी राज्यको कार्यकारीणी निकायको अङ्ग थियो र यो 'शक्ति' को प्रयोग गर्ने 'हतियारधारी' निकाय थियो । यसको उत्पत्ति बेलायतमा राजा र उनको शासनको विरोधीहरूको दमन गर्ने प्रयोजनका लागि भएको थियो । यस्तो प्रहरी आततायी हुन्थ्यो । त्यसको लक्ष्य नै भएभित पार्नु थियो । त्यसैले त्यसलाई समाजमा उच्च स्थान प्रदान गरिएको थियो । 'यातना' यस्तो प्रहरीले मानिसलाई भयभीत पार्न र मानिसलाई साबित गर्न प्रयोग गर्ने अनिवार्य विधि र उपाय दुवैको रूपमा प्रयोग हुनु स्वाभाविकै हो । यसरी कमन ल प्रणालीसँगै साबित गराउने यातनाको प्रणाली पनि संस्थागत भयो । म्याकाउलेका कृतिहरू अध्ययन गर्ने हो भने कसरी यस्तो व्यवस्थालाई भारतमा प्रत्यारोपण गरियो भन्ने अझ धेरै छर्लङ्ग हुने नै छ ।

यसैबाट प्रस्ट हुन्छ शारीरिक तथा मानसिक प्रताडना दिने 'यातना विधि र प्रणाली' दक्षिण एसियामा बेलायतबाट आयातित व्यवस्था हो । यसलाई निम्नबमोजिम सूत्रबद्ध ढङ्गले प्रमाणित गर्न सकिन्छ ।

क) उपनिवेशलाई दिगो र स्थायी बनाउन भारतीयहरूलाई बेलायती राज्य प्रणालीको अधीनमा राख्नु अनिवार्य ठानियो । आम सर्वसाधारण जनतालाई अधीनमा राख्न प्रहरीलाई असीमित शक्ति प्रयोग गर्ने छुट दिइयो । त्यसैले भारतमा यातनालाई उपनिवेशी शासकले राजनीतिक संयन्त्रको रूपमा स्थापित गरे भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । म्याकाउलेले ब्रिटिस 'हाउस अफ कमन्स' मा 'इण्डियन गभर्मेन्ट एक्ट १९३५' का बारेमा दिएको संसदीय भाषण पढ्दा सबै कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

ख. बेलायती प्रहरीको 'यातना' अपराध अनुसन्धानको एउटा अनिवार्य विधि वा उपाय थियो । यातना दिनु प्रहरीको अधिकारको रूपमा स्थापित थियो । जब बेलायती अपराध अनुसन्धान र न्याय प्रणाली भारतमा आधिकारीक रूपमा लागू भयो । यातना पनि सँगसँगै आयो वा संस्थापित भयो ।

ग. बेलायतीहरू जातीवादी नश्लवादी व्यवस्थाका समर्थक थिए । उनीहरूमा काला जाती र अन्य जातीका मानिसलाई दास बनाई अत्याचार गर्ने लामो संस्कार विकास भएको थियो । उनीहरू अस्वयतहरूलाई अपमान र घृणा गर्थे । भारतमा पनि उनीहरूको यहि नीति थियो । भेदभाव र नश्लवादमा मानवीयता क्षीण हुन्छ । यातना अमानवीय हुन्छ । अतः भारतीयहरूमाथि यातना दिन ब्रिटिस अधिकारीहरू आफ्नो अधिकार ठान्दथे । भारतीयहरूलाई जेम्स मिल, म्याकाउले लगायत चर्चीलले 'स्माभेज' जाति भनी पटक पटक भनेका छन् । उनीहरूलाई लाग्थ्यो यिनीहरूलाई सभ्य बनाउन शक्तिको प्रयोगको विकल्प छैन ।

यिनै तीनवटा तत्त्वले भारतमा प्रहरी यातनालाई न्यायिक प्रक्रियाको अङ्गको रूपमा स्थापित गरे । जब कमल ल प्रणाली र बेलायती प्रहरी प्रणाली नेपालमा आयात भए, यातना प्रणाली पनि सँगसँगै आयातित भयो । नेपालमा समेत यातना न्याय प्रणालीको अङ्ग बन्न पुग्यो ।

^{२६} ऐजन पृष्ठ २३३-३११ ।

५. उपनिवेशीत भारतमा यातना प्रणाली र मद्रास कमिसनको गठन

सन् १८५४ मा भारतीय भूमिमा भइरहेको यातनाका घटनाहरूले बेलायती 'हाउस अफ लर्ड' मा तहल्का मचियो। इस्ट इन्डिया कम्पनीका विरुद्धमा यातनाका अनेकौं आरोपहरू दर्ज भएका थिए। कम्पनीलाई लगान नतिरेको आरोपमा इष्टि इन्डिया कम्पनीका अधिकारीहरू सर्वसाधारणमाथि निर्मम यातनाको प्रयोग गर्दथे। कान उखेल्लु, कन्सीरी तान्नु, नाक चेप्नु, कपाल उखेल्लु, शरीरका नरम भागमा प्रहार गर्नु जस्ता दुर्व्यवहारहरू आम रूपमा प्रयोग गरिन्थे, ब्रिटिस राजमा। अर्थात् ब्रिटिस राज यातना र दुर्व्यवहारको युग थियो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन भन्ने कुरा सन् १८५५ को यातना अनुसन्धानका लागि गठित आयोगको प्रतिवेदनबाटै प्रस्ट हुन्छ। सन् १८५४ सम्ममा भारतमा कम्पनीले अनेकौं किसिमका अदालतहरू स्थापित गरेको थियो। कम्पनीले आफ्ना अधिकारीहरूलाई मेजिस्ट्रेट तथा न्यायाधीश बनाई काम लगाएको थियो। यिनीहरूलाई कानूनको जानकारी पनि थिएन। कम्पनी कानून पनि आफै बनाउथ्यो अदालत पनि आफै चलाउथ्यो। निरङ्कुश शासनको प्रतीकका रूपमा कम्पनी रहेको थियो। त्यसैले यानाको घटना सामान्य थिए।

बेलायती हाउस अफ लर्डमा भएको हड्गामायुक्त छलफल पछि सन् १८५४ मा 'इस्ट इन्डिया कम्पनीका प्रबन्धक' हरूको बैठकको निर्णय बमोजिम मद्रास सरकारले 'प्रहरीको ज्यादती विरुद्ध अनुसन्धानको लागि एउटा अयोगको गठन गर्‍यो'। प्रहरीद्वारा सरकारलाई कर वा लगान नतिरेको आरोपमा मानिसहरू यातनाका शिकार बनाइन्थे।^{२७} यसै विषयलाई लिएर सांसद डान्बी सेमोरले इस्ट इन्डिया कम्पनीमाथि मानिसलाई चरम यातना दिने गरेको आरोप लगाए। दस सिलिङ्ग लगान तिर्नु पर्ने एकजना मानिसले आठ सिलिङ्ग मात्र बुझाएको आरोपमा त्यस मानिसलाई चरम यातना दिइएको घटना विशेष चर्चामा थियो। सांसकद डान्बीले यसै मुद्दालाई हाउस अफ लर्डमा उठाएका थिए।^{२८} यस घटना र त्यसमाथिको हाउस अफ लर्डमा भएको छलफलपछि 'कम्पनीको संचालक समितिले एउटा छानबिन समिति गठन गरी व्यापक रूपमा छानबिनको लागि खटायो'। सन् १८५४ सेप्टेम्बर ९ मा एउटा कमिसन गठन भयो। तर यस कमिसनलाई भारतीय मूलका प्रहरी र कर्मचारीले गरेका यातना मात्र छानबिन गर्ने अख्तियार दिइयो। ब्रिटिस अधिकारी र प्रहरी अधिकृतको बारेमा छानबिन गर्ने अख्तियार यस कमिसनलाई थिएन। गठन भएपछि यस आयोगले एउटा सार्वजनिक सूचना जारी गर्‍यो। मद्रास क्षेत्रको ३०० किलोमिटर टाडाबाट समेत उजुरीहरू आए र ५१९ वटा उजुरीहरू खुद पीडितहरू उपस्थित भएर दिए भने १४४० वटा लिखित उजुरीहरू थिए।^{२९} बेलायती उपनिवेशको अध्ययन गर्दै केही घिनलाग्दा तथ्यहरू प्रकट हुन्छन्। बेलायती शासकहरू, उनीहरूले भारत लुट्न निर्माण गरेको 'इस्ट इन्डिया कम्पनी' र त्यसका संचालकहरू निकृष्ट जाती वा नश्ल एवं रङ्गवादी मानिस थिए। उनीहरू काममा लगायतएका विद्वानहरू जस्तै जेम्स मील, म्याकाउले, हेनरी मेन, बेन्थम पनि रङ्गवाद दिए भन्ने कुरा म्याकाउलेले 'भारतीय गभर्मेन्ट ऐन' १८३५ का सम्बन्धमा 'हाउस अफ कमन्स'मा दिएको भाषणमा प्रस्ट देख्न सकिन्छ। यिनीहरू भारत लगायतका एसियाई असभ्य, निरङ्कुश, कानून र न्यायका मान्यता विहिन मानिस देख्थे। उनीहरूले पूर्वीय सभ्यतालाई गालीगलौज र अपमान गरेर आफूलाई ठूला र सभ्य मानिस देखाउने हरेक

^{२७} हेर्नुहोस् पादटिप्पणी नं. १५, पृष्ठ ३१०।

^{२८} Malise Ruthron, *Torture: The Grand Conspiracy*, London, Weidenfield and Nicholson, 1978, p. 183.

^{२९} हेर्नुहोस्, "Report of the commissions for the investigation of Alleged cases torture in madras Presidency", fort st George Gazatte press, 1855, at www.sas.upeen.edu/dec/sites/.

रणनीति अपनाए। त्यसकै परिणामस्वरूप बेलायती गोरा मानिसले यातना दिंदैनन् भन्ने सिद्धान्त स्थापित गर्न 'रैथाने भारतीय कर्मचारी' माथि यातनाको दोष थोपरी उनीहरूका विरुद्ध जाँगबुझ गर्ने नाटक मन्चन गरे।

यस कमिसनको अध्ययनबाट के स्थापित भयो भने औपनिवेशिक शासनकालमा यातना अधिक मात्रामा प्रयोग भएको थियो। तर माथि उल्लेख गरिए अनुसार ब्रिटिस उपनिवेशवादीहरू आफ्नो कमजोरी र अपराध स्वीकार गर्न तत्पर थिएनन्। ससी थरुरले आफ्नो पुस्तक 'अनग्लोरियास इम्पाइर' मा लेखेजस्तै उपनिवेशी शासन व्यवस्था पूर्णरूपमा दमनकारी एवं भेदभावमूलक थियो। भारतीय नागरिकले गोराहरूमाथि गरेका सामान्य अपराध पनि घोर फौजदारी अपराध मानिन्थे जबकी गोराहरूले भारतीयमाथि गरेको जघन्य अपराधहरूको अनुसन्धान नै गरिंदैनथ्यो। नश्लवादको प्रयोग ब्रिटिस राजको एउटा महत्त्वपूर्ण विशेषता थियो। 'भारतीय पेनल कोडमा' समेत नश्लवादको प्रयोग गरिएको थियो। ब्रिटिस प्रधानमन्त्री विस्टन चर्चिलको 'म भारतीयहरूलाई घृणा गर्छु' भन्ने अभिव्यक्ति नै यस नश्लवादको सबैभन्दा प्रकट उदाहरण हो।^{३०}

बेलायती शासन प्रणाली हेर्दा लोकतान्त्रिक भएपनि सारमा त्यस्तो थिएन। स्थानीय शासन प्रणाली निर्माण गर्ने कुरा त परैजावोस, 'इस्ट इन्डिया कम्पनी'ले भारतमा पहिला देखि भइरहेको जनशासन प्रणाली पनि पूर्ण रूपमा भत्काइदियो। उनीहरू जनताको सम्पत्ति लुट्न चाहन्थे। त्यसैले उनीहरूले चलाएको शासन व्यवस्थाहरू मुसाहरूको समाजमा विरालोलाई शासक बनाए जस्तै थियो। विरालोले अनेकौं बहानामा मुसाहरूमाथि अत्यचार गर्नु अचम्म हुँदैन।

"गोराहरूले भारतीय विरुद्ध गरेका अपराधमा सामान्य सजाय मात्रै हुन्थ्यो। एउटा गोरो मालिक जसले आफ्नो नोकरलाई गोली हानी हत्या गर्थ्यो, उसलाई ६ महिना कैदको सजाय हुन्थ्यो। यदि कुनै भारतीयले गोरी महिलामाथि बलात्कारको प्रयास गर्‍यो भने उसलाई कठोर श्रम सहितको २० वर्ष कैदको सजाय हुन्थ्यो। पुरै दुई सय वर्षको औपनिवेशिक इतिहासमा जघन्य अपराध गरे बापत तिन जना गोराहरूलाई मृत्युदण्ड दिइयो। तर गोराहरू विरुद्ध अपराध गरेको नाममा हजारौं भारतीयहरूलाई फाँसीको सजाय दिइयो।"^{३१}

यस अत्याचारपूर्ण र भेदभावजनक शासन व्यवस्थामा ब्रिटिश शासकहरूले कस्ता यातनाहरू अवलम्बन गरेका थिएहोला र यस्ता घटना लुकाउन उनीहरू कति चतुर र बाठा थिए भन्ने कुरा तलका दुईवटा सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ।

१. माथि उल्लिखित आयोगले (१८५५) मा यातनाको प्रयोग भएको स्वीकार गर्दै प्रतिवेदन तयार पायो। तर यस प्रतिवेदनमा के लेखियो भने लगान नतिर्दा वा अपराध गर्दा यातना दिने परम्परा भारतमा पहिला देखि नै थियो। त्यसैले 'इस्ट इन्डिया कम्पनी' को यातनामा संलग्नता छ भन्ने कुरा भुट्टो हो।^{३२} यस्तो यातना भारतमा परम्परकै रूपमा रहेको थियो भनी त्इस कमिसनले ठहर गर्‍यो। त्यो कमिसन उपनिवेशी गोराहरूलाई महान व्यक्ति परिणत गर्ने चाल मात्र थियो।

^{३०} हेर्नुहोस Shashi Tharoor 'In Glorious Empire', London Hurst Publishers, 2017

^{३१} Shashi Tharoor, But what about the railways...? The Myth of Britain's gifts to India, The Guardian, March 08, 2017. Available at www.theguardian.com/world/2017/mar/08/india-britain-empire-erailways-myths-gifts.

^{३२} Report of the Commissions of the Investigation of all Alleged Crimes and police in India (up to 1861) : agra sahitya, Bhawan, p. 311.

२. मद्रास प्रेसीडेन्सीको गर्भनर थोमस मुन्रोले प्रतिवेदनमा उल्लिखित कुराहरूलाई अस्वीकार गर्दै भने “सावित्री र अन्य कुराका सम्बन्धमा यातनाहरू हुने गरेका छन । तर यसरी यातना दिईन्छ भन्ने कुरा र यातना खप्ने कुरामा भारतीयहरूको आदत बसिसकेको छ । पक्राउ परेका वा थुनामा रहेका मानीसलाई उनीहरूका भारतीय प्रहरी हाकीमले यातना दिनु हुन्छ भन्ने जनतालाई लागेको छ । भारतिय कर्मचारी पनि यातना दिनुलाई आफ्नो अधिकार ठान्छन । यो भारतिय परम्परा हो जसलाई बदल्ने अधिकार बेलायती सरकारलाई छैन । अतः उनीहरूको यातनाको परम्परामा हामी हस्तक्षेप गर्न सक्तनौ ।^{३३} यो भन्दा ठूलो कपटको उदाहरण के हुन सक्तछ होला ?

यस छलफलको तात्पर्य के हो भने, भारतमा बेलायती शासकहरूले यातनालाई शासनको एउटा महत्त्वपूर्ण हतियारको रूपमा प्रयोग गरे । यसलाई चतुःयापूर्वक संस्थागत गरे । त्यस चतुःयाईलाई निम्न उपायद्वारा संस्थागत गरे ।

१. बेलायती न्याय प्रणाली भारतमा लागू गरे । यसका बारेमा भारतीयहरूलाई केही थाहा थिएन । अतः बेलायतीहरूले जेजे भने, जनताले त्यहीत्यही माने । नमान्दाको परिणति गम्भीर हुन्थ्यो । बेलायती न्याय प्रणालीको कार्यन्वयन हुनु नै ‘यातना’ को प्रमाण हो । बिना डर र भय कसैले अरूको न्याय प्रणाली अवलम्बन गर्दैन । विदेशी कानून र न्याय प्रणालीलाई आत्मसात गर्नुका पछाडि यातना र यातनाको डर नभई के हुन्छ ?
२. बेलायती न्याय प्रणालीलाई कार्यन्वयन गर्न बेलायती अपराध अनुसन्धान प्रणाली र बेलायती प्रहरी प्रणाली स्थापित गरियो । बेलायती प्रहरी हतियारधारी प्रहरी थियो । उसको विशेष खालको पोशाक थियो । उसलाई जनता डराउने आवरणमा प्रस्तुत गरिएको थियो । उसलाई मानिस पक्रिने र यातना दिने अख्तियार आचारणकै रूपमा दिइएको थियो ।
३. यस प्रणालीमा ‘पहिला थुन अनि सुन’ भन्ने सिद्धान्त ग्रहण गरिएको थियो ।
४. बेलायतीहरूका लागि फौजदारी न्याय प्रणाली राज्यको आम्दानीको स्रोत थियो । त्यसैले पक्राउ गर्नु, यातना दिनु सावीत गराउनु र जरीवाना गर्नु यस न्याय प्रणालीका आधारभूत अभीष्टहरू थिए । यो व्यवस्था कुनै पनि अर्थामा लोकतान्त्रिक र न्यायिक थिएन । तर यही व्यवस्थालाई ‘कमन ल प्रणाली’ भनियो, जब कि कमन पनि थिएन, र प्रणाली पनि थिएन । यो त उपनिवेश थियो ।

६. कसरी आयतित भयो नेपालमा यो न्याय प्रणाली ?

सन १७६८ मा पृथ्वीनारायणले नेपालको एकिकरण गर्नु पूर्व उनको राज्य गोर्खामा उनका पुर्खा रामशाहले अनकौं कानूनहरू (थितिहरू) को निर्माण गरि न्याय व्यवस्था सुदृढ गरेका थिए । उनका केही महत्त्वपूर्ण सुधारहरूमध्ये ‘प्राकृतिक न्यायको प्रयोग’ सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण थियो । साथसाथै उनले स्मृतिमा भर नपरी लिखित थितिहरू (ऐन) को निर्माण गरे र मानिसका प्रथाजनित कानूनलाई पनि विवाद निरोपणको आधार बनाए ।^{३४} यद्यपि नेपालको कानुनी र न्यायीक व्यवस्थाको इतिहासको

^{३३} ऐजन पृष्ठ ५ ।

^{३४} हेर्नुहोस्, Yubaraj Sangroula, *Criminal Justice System*, Sahayatra Publication, Kathmandu, 2018, P. 55.

गहिरो खोजी गर्न बाँकी नै रहेको छ, र अहिले मानिसको जानकारीमा आएको नेपाली कानून र न्याय प्रणालीको ज्ञान पश्चिमी लेखक बनेका जासुसहरूका यात्रा संस्मरणमा आधारित छ। हडसन, लेभी, कर्कपेट्रिक र पछिल्लो समयमा हवीलप्टन जस्ता विदेशी लेखकका अनुसन्धानमा आधारित जानकारीको प्रशंसा गर्ने कथित नेपाली विद्वानको सङ्ख्या पनि सानो छैन। यद्यपि यिनीहरूले अनेकौं विवरण दिँदादिँदै पनि नेपालको न्याय प्रणालीको तत्कालीन स्वच्छता र सरलताका बारेमा ठोस नकरात्मक कुरा लेख्न सकेका छैनन्। यता नेपालमा गोरा मानिस सबै विद्वान हुन्छन्, गोरा मानिसले भनेका कुराहरू सबै सत्य हुन्छन् भनी अङ्ग्रेजीको तात्पर्य राम्ररी खुट्याउन नसक्नेले कथित 'कमन ल प्रणालीका' बारेमा थुप्रै शब्दहरू खर्च गरेका छन्।

नेपालको पुरातात्विक इतिहासका खोजकर्ता कैसर बहादुर के.सी.ले लेखेका छन "नेपालको न्यायिक तथा कानुनी इतिहासका बारेमा पश्चिमी लेखकका सोचाईहरू त्रुटिपूर्ण छन्"।^{३५} उनीहरूका दृष्टिकोणहरू नेपाली परम्पराका तथ्य विवरणहरूको सिमित बुझाई र गलत/पूर्वाग्रहपूर्ण विश्लेषणमा आधारित छन्।^{३६} उनको भनाइमा सत्यता छ। बेलायती कथित विद्वानहरूले त नेपाली तथा भारतीय मौलिक कानूनलाई कानून मान्न पनि इन्कार गरेका छन्।

यता नेपालमा नेपालको कानुनी इतिहास र न्यायिक इतिहासको बारेमा लेख्ने केही अर्धविज्ञहरूका विचारहरू तिनै विदेशीका अध्ययनमा आधारित रहेका छन भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। जब कि यी यात्रीहरूले नेपालको इतिहासको व्यापक अपभ्रंश गरेका छन्। यिनीहरूले बुझेको कानूनमा एउटा 'तत्त्व' हुन्छ जसलाई 'लिगालीटी (ligality)' भनिन्छ। लिगालीटी प्रक्रियाद्वारा निर्धारित हुन्छ, त्यसको विषयवस्तुद्वारा होइन। उनीहरू (बेलायती तथा अन्य पश्चिमी) भन्छन् राज्यको अधीनकर्ता संस्थाले यदि त्यो कानून बनाएको हो भने, त्यो कानून वैध हुन्छ। उनीहरू त्यसै कारणले कानूनमा 'राजनीतिक शक्तिको वैधानिकता' खोज्दछन्। तर पूर्वीय सभ्यतामा कानूनको अस्तित्व र सार त्यसको 'प्रक्रिया' मा होइन 'स्वच्छता/औचित्यता (rigtheonesness)' मा देख्छन्। विषयवस्तु महत्त्वपूर्ण हो प्रक्रिया होइन भन्ने मान्यता पूर्वमा छ। यस भ्रमपूर्ण दृष्टिकोण वा अज्ञानताले पश्चिमी यात्रीहरूले नेपाल र भारतमा कानूनको अस्तित्व नै देखेनन्। जुनकुरालाई हामीले गर्नु हुने/नहुने भनी निर्देशन गर्ने नियमको रूपमा ग्रहण गर्नु त्यसलाई उनीहरूले कानून होइन 'धर्म' हो भनी बुझे र त्यसबाट के त्रुटिपूर्ण निष्कर्ष निकाले भने नेपालमा वा भारतमा लिखित कानून नै छैन। यसलाई नेपाल र भारतका थुप्रै वकिल र न्यायाधीशले सुगारटाइ गरे। उनीहरूले कमन ल भनिने प्रणालीलाई 'वाइन' जस्तै ठाने।

तर यस पछाडिको षड्यन्त्र पनि ठूलो थियो। पूर्वीय समाजको कानूनलाई वातिल नगरी उनीहरूले उपनिवेश जोगाउने आफ्नो कानून प्रणाली ल्याउन सक्तैनथे। मुख्य कारण यही थियो। त्यसैकारण ब्रिटिस उपनिवेशिक शासकहरूले भारतमा आदिम समयदेखि चलेको रैथाने कानून र न्याय प्रणालीको संहार गर्ने योजना स्वरूप 'कमन ल प्रणाली' अर्थात् ब्रिटिस शासकहरूको स्वार्थ प्रतिनिधित्व गर्ने 'कानून प्रणाली' को प्रत्यारोपण गरे। उनीहरूको कानून प्रणाली भेदभाव गर्ने कानूनयुक्त थियो। यसको जग 'नश्लवाद' र सर्वसाधारणलाई अधिकारविहीन बनाउन सहयोग गर्ने कानून थियो। यस कानून प्रणाली केही खास विशेषता थिए, जसका बारेमा संक्षिप्त छलफल गर्नु राम्रो हुन्छ।

^{३५} Kaishaer Bahadur K.C. Judicial Custom of Nepal, Kathmandu, Ratna Pustak Bhandar, 1971, P.1.

^{३६} ऐजन।

- क) कमन ल प्रणाली 'नर्मन' हरू जो फ्रान्सबाट बेलायत आई बेलायतलाई अधीनमा राखेका थिए, उनीहरूले एङ्ग्लो-सेक्सन जातिलाई छलकपटपूर्ण ढङ्गबाट अधीनमा राख्न राज्यको केन्द्रीकरण गर्नका लागि निर्माण गरेको संयन्त्र थियो। त्यसकै कारणले उनीहरूले सबै मुद्दा अदालतबाट निराकरण गर्नुपर्ने नियम बाँधे। यसरी 'मुद्दाद्वारा विवाद समाधान गर्ने पद्धति' (litigation) लाई प्राथमिकता प्रदान गरे। न्यायाधीशहरू राजाद्वारा नियुक्ति हुने र न्यायाधीशले दिएका निर्णय नजिर बन्ने परम्परा उनीहरूले बसाले। न्यायाधीशहरू राजाकै हितमा निर्णय दिन्थे। ती निर्णय नजिर बनेपछि देशभरि मानिस राजाको हितद्वारा सञ्चालित हुनु स्वाभाविकै हो। प्रख्यात जस्टिस कोक, जसलाई नेपाल र भारतमा न्यायिक स्वतन्त्रताका 'भगवान्' भनिन्छ, ती पनि 'यातना कार्यान्वयन' गर्ने राजाका अफिसरमध्येका एक थिए। त्यसैगरी ब्रिटिस प्रधानन्यायाधीश जोन फोरटेक्सु (पन्ध्रौँ शताब्दी) ले पनि De laudibus Leglum Anglie (1468-71) मा पनि आफू यातना कार्यान्वयनकर्ता थिए भनी लेखेका छन्।^{१९} ब्रिटिस कानून निर्दयतापूर्वक कार्यान्वयन गरिन्थ्यो। तर यसको बृहत्-आन्तरिक इतिहास नपढ्नेका लागि त यो 'स्वर्गकै उपज जस्तो लाग्छ'।
- ख) बेलायती फौजदारी न्याय प्रणाली 'राज्यको प्रहरी अधिकार' (Police-power) को रूपमा विकास भएको हो। यसमा दूधको दूध पानीको पानी छुट्याउने वा सत्यको स्थापना गर्ने भावना निहित रहेको थिएन। यता पूर्वमा 'प्रमाण वस्तुये परीक्षणम न्याय' भनेर कानून सत्यको खोजी गर्ने माध्यम भएकाले त्यसो भनिएको हो। तर बेलायतमा यसको ठीक उल्टो फौजदारी न्याय जनतालाई अधीनमा राख्ने प्रहरी अधिकार हो भनेर मानिन्थ्यो।
- ग) कमन ल प्रणालीमा न्यायाधीश न्यायकर्ता होइन, 'रेफ्री' का रूपमा रहन्छ। यस व्यवस्थामा राज्य व्यक्तिका विरुद्ध पक्ष भएर खडा हुन्छ। उसले राज्यको सबै शक्ति प्रयोग गरी उसलाई मिल्ने र चाहिने प्रमाण सङ्कलन गर्दछ। तर पूर्वीय समाजमा व्यक्तिले आफूलाई निर्दोष साबित गर्न पाउने अवसर थियो। राज्य वादी भएर व्यक्तिको विरुद्धमा खडा हुँदैनथ्यो। व्यक्तिले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्न नसक्दा मात्र, राज्यले प्रमाणको भार गुजार्ने दायित्व ग्रहण गर्दथ्यो। यसको प्रमाण मुन्धुम र स्मृतिहरूमा पाइन्छ। पहिला 'तामो र दुबो' समाई शपथ खानुपर्ने व्यवस्था नेपालमा थियो। मानिसले दिव्य परीक्षाको माग पनि गर्न सक्थ्यो। यसलाई पश्चिमी यात्रीहरूले असभ्य वा प्राचीन भनी अपव्याख्या गरेका छन्। उता युरोपमा त्यस समयमा 'दुईजना भ्रगडियाले' स्वइच्छाले 'डुयल' (एकअर्कामा हतियार लिई लड्ने प्रथा) को माग राखी एकले अर्कालाई वैधानिक हत्या गर्ने स्वतन्त्रता थियो। राज्यले यसलाई स्वतन्त्रताकै रूपमा अङ्गीकार गरेको थियो। यी तथ्यको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने पूर्वीय न्याय प्रणालीमा 'व्यक्तिले प्रमाणद्वारा आफूलाई निर्दोष प्रमाणित गर्न पाउने उसको हक हो'। यदि उसले निर्दोषिता प्रमाणित गर्न चाहेन वा सकेन भने 'वस्तुगत प्रमाणको आधारमा राज्यले कसुर प्रमाणित गर्नुपर्छ' (प्रमाण वस्तुये परीक्षणं न्याय)।
- घ) सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा त कमन ल प्रणाली राजा र लर्डहरूले 'कमन' जनलाई आफ्नो अधीनमा राख्ने उपायको रूपमा विकास भएको कानून प्रणाली हो। यसले 'जनताको कमन परम्परालाई' कानूनको जग बनायो। तर साश्वत कुरा के हो भने 'इतिहास' शासकको लेखिन्छ, शासितको होइन। परम्परा मालिकका व्यवहारबाट बन्छन्, नोकरका व्यवहारबाट

^{१९} हेर्नुहोस्, पादटिप्पणी नं. ६।

होइन । अतः कमन ल भनिए पनि मालिक (राजा र लर्ड) को कानून थियो । यसले यातनालाई चरम रूपमा प्रयोग गरेको थियो । 'आउट ल गर्ने, डाम्ने' जस्ता विधि यसले प्रयोग गरेको इतिहास जीवितै छ ।

जब भारतमा 'इस्ट इन्डिया कम्पनी' पूर्ण अधीन कायम भयो उनीहरूले भारतलाई अब सधैं बेलायतको अभिन्न भूभाग बनाउने सपना देखे । उनीहरू भारतबाट कुनै हालतमा फर्किन चाहँदैनथे । भारत धनी थियो युरोप गरिब । सन् १९४७ मा भारत र युरोपको जी.डी.पी. बराबर थियो । यसबारेमा आफ्नो पुस्तक 'इंग्लोरियस इम्पायरमा' भारतीय लेखक शशी थरुरले विस्तृत रूपमा लेखेका छन् । तर भारतलाई पूर्ण अधीनमा राख्न बेलायतीहरूलाई सम्भव थिएन । त्यसैले उनीहरूले षड्यन्त्र गर्न थाले । केही महत्त्वपूर्ण षड्यन्त्रहरू यस्ता थिए, जसको बारे नेपालीहरू पनि जानकार रहनुपर्छ ।

- क) १८१४ को लडाइँमा नेपाललाई पूर्ण रूपमा परास्त गर्न सम्भव छैन भन्ने उनीहरूले बुझे । नेपालीहरूको रहन सहन फरक थियो । नेपालका खस-आर्य भारतका हिन्दू आर्यभन्दा फरक थिए । नेपालका जनजाति भारीतय भन्दा फरक थिए । नेपालको खस आर्य, जनजाति र थारुहरू पहाडी थिए । उनीहरूको भाषा फरक थियो । अतः लामो लडाइँ गरेर थुप्रै गोरा मानिसहरू मार्नु भन्दा सन्धि गरी, नेपाललाई सानो आकारमा रहन दिई मित्रता गरी नेपालीहरूको सैन्यदल बनाई बेलायती उपनिवेशको रक्षामा प्रयोग गर्नु राम्रो हुन्छ, भन्ने यिनीहरूले ठाने । र, गोरखा फौज बनाई भारतलाई आफ्नो बलभित्र राख्ने योजना सफल पारे । मधेशका नेपालीलाई जंगल फडानीमा काम लगाए । दुवैतिर आफ्नो परोक्ष अधीन स्थापित गरे ।
- ख) भारतमा भारतीयहरूलाई ब्रिटिसको स्वार्थ विरुद्ध जान नदिन कानूनद्वारा शासन गर्ने योजना बनाए । त्यसैले अङ्ग्रेजलाई सहज हुने, भारतीयले नबुझ्ने र भारतीयले गोरा विरुद्ध राम्ररी प्रयोग गर्न नसक्ने कानून आवश्यक थियो- त्यो कानून बेलायती कमन ल हो । त्यसलाई कार्यान्वयनमा ल्याई भारतीयहरूलाई कानूनको पूर्ण अज्ञानतामा राखे । तर भारतीयहरूलाई कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भनी सिकाए ।
- ग) कमन ल प्रणाली जटिल थियो । यो नजिरमा आधारित थियो । भारतभरिका अदालतमा गोरा न्यायाधीश ल्याउन सम्भव थिएन । भारतीयलाई नै कानून पढाएर न्यायाधीश बनाउनु पर्ने बाध्यता थियो । त्यसका लागि नजिर प्रणाली प्रभावकारी हुन्थ्यो । प्रेसिडेन्सीकोर्टमा गोरा न्यायाधीश हुन्थे । उनीहरूका फैसला तलका भारतीय न्यायाधीशले कानूनसरह लागू गर्नुपर्ने परम्परा चलाए । यसरी तलका न्यायाधीश स्वतहः बाँधि । अर्कातिर कमन ल प्रणालीको कार्यविधि जटिल थियो । सोभ्रा भारतीयले उनीहरूमाथि कहाँ अन्याय वा भेदभाव भयो भनी थाहा नै पाउँदैनथे र त्यस्ता कानूनलाई चुनौती दिन सक्तैनथे । यता कतिपय कुलीन भारतीयलाई 'गाउन' लगाएका वकिल बनाईदिए । उनीहरूलाई ठूला मानिसको दर्जा दिए । उनीहरू मख्ख पाउँदै अङ्ग्रेजीमा बहस गर्ने र पश्चिमी कानूनको जानकारी राख्ने 'अध्यापक' पश्चिमी विद्वान् बन्न पुगे ।

यस किसिमबाट कमन ल प्रणालीले अवलम्बन गर्दै आएको अन्यायपूर्ण कार्यविधि र यातनाको प्रयोगहरू भारतमा संस्थागत गरिए । उपनिवेशलाई स्थायी बनाउन कमन ल प्रणाली सेनाले प्रयोग गर्ने बलभन्दा प्रभावकारी भयो । एकातर्फ गोरखा फौज अर्कातिर कमन लको प्रयोगद्वारा 'बेलायतीहरूले

भारतीयलाई दुईसय वर्ष दास बनाए' ।

सन् १९४७ मा भारत स्वतन्त्र भयो । भारतको शासन त्यसवेलासम्म 'इन्डिया गर्भनेन्स एक्ट १८३५' द्वारा निर्देशित थियो । १८३५ को यस ऐनकै आधारमा वा आदर्शमा संविधान सभाको गठन पनि भयो । प्रादेशिक सभाका प्रतिनिधि र जाती भाषा समूहका प्रतिनिधिको सभा थियो, यो । यो निर्वाचित सभा थिएन । त्यसैले भारतीय संविधानमा अहिले पनि 'इन्डिया गर्भनेन्स ऐन' भारतीय संविधानको वैधानिकताको स्रोतको रूपमा उल्लिखित रहेको छ । यस संविधानले गोरालको ठाउँमा भारतीय 'इलाइट्स' (सभ्रान्त) हरूको शासन स्थापित गर्‍यो । र, न्याय र कानून प्रणाली यथावत् रह्यो । गोरालहरूको उपनिवेशलाई स्वयम् भारतीयहरूले यथावत् सञ्चालन गरे । अहिले पनि भारतमा ब्रिटिस साम्राज्यले लागू गरेका संहिता र प्रमाण कानून लागू गरेका छन् ।

जवाहरलाल नेहरू प्रधानमन्त्री भए । भारतको स्वतन्त्रता पछ्याडि नेपालका राणाहरूलाई संरक्षण गर्ने गोरालहरू फर्किए । यसले राणाहरूलाई एकलायो । हामीलाई थाहा छ राणाहरू निरङ्कुश र राज्यविरोधी लम्पटहरू थिए । आफ्नो सत्ता जोगाउन उनले जवाहरलाल सामु आत्मसमर्पण गरिदिए । राजा, कांग्रेस र राणाहरूको गठजोड भारतले गरिदियो । भारत 'अङ्ग्रेजहरूको' नेपालमाथिको प्रभावलाई यथावत् कायम राख्न चाहन्थ्यो । त्यसैले, जवाहरलालले नेपालको आन्तरिक मामिलाको सूक्ष्म व्यवस्थापनको सिद्धान्त निर्माण गरे, जुन अहिलेसम्म चलिरहेको छ । यस सिद्धान्तको कार्यान्वयनमा नेहरूले केही रणनीतिहरू लागू गरेका थिए जसले गर्दा बेलायतीहरूले विरासतमा छोडेको भारतीय शासन व्यवस्थाका ढाँचाहरूले नेपालमा प्रवेश पाए । नेहरूका ती रणनीतिहरू यस्ता थिए ।

१. परिवर्तनको पक्षमा रहेको नेपाली कांग्रेसलाई एकलौटी सत्ता नदिने । कांग्रेसको प्रयोग गरी वामपन्थीहरूको दमन गर्ने र कांग्रेसलाई विभाजित गरी वि.पी. कोइरालालाई शासनबाट बाहेक गर्ने ।^{३५} यस रणनीतिलाई नेहरूले कुटिलतापूर्व लागू गरे । नेपाली कांग्रेसलाई फुटाए । वि.पी. कोइरालालाई अपमान गरे । नेपालमा निरङ्कुश पञ्चायतको स्थापनाको पृष्ठभूमि तयार पारिदिए ।
२. राजाको स्वकीय सचिवलगायत सबै मन्त्रालयमा परामर्शदाताहरू भारतीयलाई नियुक्त गर्ने, अर्को रणनीति थियो, जसले नेपाललाई अधीनभित्रको देश बनाउँथ्यो ।
३. भारतीय राजदूतलाई 'प्रान्तीय गभर्नर' को जस्तो हैसियत दिई नेपालको प्रशासनमा सक्रिय हस्तक्षेप गर्ने रणनीति पनि कुटिल रणनीति नै थियो ।
४. भारतीय कर्मचारीबाट नेपालमा राज्यको निकायहरूको संरचना तयार गरी प्रशिक्षण दिने कार्य पनि रणनीति नै थियो ।
५. सन् १९५० को सन्धिद्वारा नेपालको सिमाना खुल्ला राखी नेपालको व्यापार, संस्कृति भाषा हरेक कुरामा भारतको प्रभाव निर्माण गर्ने ।

यसरी यी सबै 'ब्रिटिस संस्कारको' भारतीय संस्करणलाई नेपालमा घनीभूत ढङ्गले लागू गर्ने क्रममा 'नेपालमा कमन ल' प्रणाली पनि भित्रियो । भारतमा पढेका कतिपय नेपाली वकिल यसलाई लागू गर्न सहयोग गरे ।

^{३५} विस्तृत विवरणका लागि हर्नुहोस्, गणेशराज शर्मा (सम्पादक) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका आत्मवृत्तान्त, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, २०५५ (१९९०) ।

यस परोक्ष उपनिवेशिक दृष्टिकोण र व्यवहारले नै नेपालमा कमन ल प्रणालीका प्रवेशलाई प्रोत्साहित गर्‍यो । यसैसँग नेपालमा विकृत फौजदारी न्याय प्रणाली र यातनाले पनि प्रवेश पाएँ । केही खास घटनाहरू सूत्रबद्ध गर्दा, नेपालमा कमन ल प्रणालीको प्रवेश कसरी भएको थियो भन्ने देख्न सकिन्छ ।

१. २००७ सालको वरिपरिको सेरोफेरोमा नेपालबाट बाहिरिएका राणा विरोधी युवाहरूले बनारस, पटना, कलकता र लखनउमा कानून पढ्ने अवसर पाए । वकिल हुनु त्यसताका एक किसिमको 'सेलिब्रेटी' हुनुभैँ थियो । वि.पी. ले पनि कानून पढे । उनी दार्जीलिङमा हरिप्रसाद प्रधानको ल फर्ममा वकालत गर्थे । त्यहीँबाट कमन लका जानकार नेपाली भाषी भारतीय वकिलहरूसँग उनको चिनजान भयो । पछि उनी गृहमन्त्री हुँदा हरिप्रसाद प्रधानलाई ल्याई प्रधान न्यायालयको प्रधान न्यायाधीश बनाए । हरिप्रसाद प्रधान कमन ल प्रणाली प्रवेशमा संस्थागत भूमिका खेल्ने सबैभन्दा प्रमुख कारक बने ।^{३९} उनी राम्रा, इमानदार, नैतिकवान् वकिल थिए । तर उनले पढेको कानून प्रणाली नेपालको संस्कार र माटो अनुकूल थिएन ।
२. नेपालबाट अध्ययनका लागि गएका थुप्रै विद्यार्थीहरू पटना, लखनउ, बनारस, कलकतामा एलएलबीको अध्ययन समाप्त गरी नेपाल फर्किए । प्रधान न्यायालयको स्थापना भइसकेको हुँदा उनीहरूमध्ये कोही न्यायाधीश र कोही वकिलको रूपमा न्यायिक व्यवसायमा संलग्न भए । उनीहरूले व्यवसायीको रूपमा जानेका कुरा 'कमन ल प्रणाली' नै थियो । अतः भारतमा जे भइरहेको थियो नेपालमा त्यसकै नक्कल गरियो । यी भारतमा पढेका व्यक्तिहरू कमन ल प्रणालीका आगमनका अर्का स्रोत बन्न पुगे ।
३. राणा शासनको अन्त्य भई लोकतन्त्रको स्थापना भएको थियो । २००७ सालको अन्तरिम संविधान मस्यौदा गर्नमा तत्कालीन गृहमन्त्री वि.पी. कोइरालाको मुख्य भूमिका थियो । उनको स्रोत भारतीय संविधान नै थियो । अतः २००७ सालको अन्तरिम संविधानमा पनि कमन ल कै प्रभाव थियो, खासगरी फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकमा सम्बन्धमा ।
४. राणा शासन विरोधी मनोविज्ञानको प्रभाव त्यसताकाको प्रयोगमा रहेको न्यायिक व्यवस्थामा पनि पयो । त्यसैले नेपालले युगौँदेखि अवलम्बन गर्दै आएको न्याय प्रणालीको इतिहासलाई कसैले अध्ययन गरेनन् । त्यसलाई एकमुष्ट बर्खास्त गरिदिए ।
५. नेपाली कांग्रेसले प्रयोग गरेका जनमुक्ति सेनाका मानिसलाई नेपाल प्रहरीमा रूपान्तरण गरियो । २०१२ सालमा नेपाल प्रहरी ऐन बन्यो । यो ऐन पनि भारतीय प्रहरीकै नक्कल थियो । प्रहरीको ढाँचा, त्यसको कार्य पद्धति र अनुसन्धान विधि भारतमा वर्षौँदेखि प्रयोग भएको औपनिवेशिक प्रहरीकै अनुकरण थियो । अझ भारतीय प्रहरीका अधिकृतहरू आई नेपाल प्रहरीका मानिसलाई प्रशिक्षण दिए । अतः अपराध अनुसन्धानको ढाँचा हुबहु भारतबाट आयातित भयो । यसरी कमन ल प्रणालीले नेपालमा संस्थागत प्रवेश पायो ।

भारतीय प्रहरी उपनिवेशकालमा नै राज्यको कार्यकारिणी निकायको कानून व्यवस्था बहाल गर्ने, एउटा सुरक्षा बलको रूपमा गठन भएको थियो । यसको मुख्य उद्देश्य शान्ति सुव्यवस्था बहाल गर्नु थियो र भारतीय मुक्ति आन्दोलनको दमन गर्नु थियो । यसले बलको अधिक प्रयोग गर्दथ्यो । अपराध अनुसन्धान पनि शान्ति सुरक्षाकै एउटा उपाय हो भन्ने मान्यता थियो । त्यसैकारण यातना यसले मानिसलाई अपराध गर्ने दुरुत्साहित गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण हतियारको रूपमा रहेको थियो ।

^{३९} पूर्ववत् ।

यसरी भारतको औपनिवेशिक प्रहरी र उसको अनुसन्धान प्रणालीले नेपालमा प्रवेश पायो र त्यसका निम्न परिणामहरू नेपालमा देखिए :

- क. औपनिवेशिक प्रहरी जस्तै नेपाल प्रहरीले खाकी पहिरहन लगाएको अपराधको घटना घटनासाथ शक्तिको प्रयोग गरी शङ्कितहरूलाई पक्राउ गर्ने र साबिती गराउने पद्धतिलाई भारतमा जसरी नै नेपालमा पनि प्रयोग गर्‍यो । यसरी साबितीका अनेकौं पद्धति र प्रक्रिया जो नेपालमा युरोपमा लामो समयदेखि प्रयोगमा भारत हुँदै नेपालमा प्रवेश गरे । मानिसलाई यातना दिने संस्कृति र नेपाली संस्कार होइन । यस संस्कारका केही भूलकहरू भने राणाकालमा पनि प्रवेश गरिसकेका थिए जो नेपोलियन संहिताबाट ल्याइएका थिए । यद्यपि २००७ सालपूर्व बयानमा केरकार गर्ने कार्य प्रहरीको होइन न्यायाधीशको अधिकार थियो । जस्तै काठमाडौं पक्राउ परी थुनामा राखेपछि वि.पी. लाई न्यायाधीशहरूले केरकार गरेको कुरा उनको आत्मवृत्तान्तमा उल्लिखित सन्दर्भले पनि त्यसताका न्यायाधीशहरूले बयान गराउने गर्दथे भन्ने पुष्टि हुन्छ ।
- ख. २०१२ सालमा प्रहरीको गठन भई, कमन ल प्रणालीको आयात भइसकेपछि भने शङ्कित व्यक्तिलाई केरकार गर्ने अधिकार प्रहरीले प्रयोग गर्न थाल्यो र यातनाका घटना पनि आम बन्दै गए । खासगरी पञ्चायत कालमा 'प्रहरी अनुसन्धान' पञ्चायत विरोधीलाई दमन गर्ने एउटा शाधनको रूपमा परिणत भयो । यस समयमा नेपाल प्रहरीले भारतमा प्रयोग हुने गरेका थुप्रै यातना विधिहरू नेपालमा आयात गर्‍यो । र, यातना फौजदारी न्याय प्रणालीको एउटा अभिन्न अङ्ग बन्न गयो ।
- ग. जब अनुसन्धान प्रणाली न्यायिक नभई राजनीतिक उद्देश्यबाट प्रेरित हुनपुग्यो तब यातनाका विधि पनि भन् भन् थपिँदै र कठोर हुँदै गए । पञ्चायती व्यवस्थामा नेपालमा यातना एउटा गम्भीर समस्याको रूपमा उभियो ।
- घ. यातनालाई परोक्ष रूपमा कानुनी मान्यता नै प्राप्त थियो किनभने यातनाका विरुद्ध उजुरी गर्ने र क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था पञ्चायत कालमा थिएन ।

७. यातना निषेधसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विकास

वर्तमान राजनीतिक चेतना र विज्ञान अनुसार नागरिकमाथि राज्यको अधीन असीमित हुन सक्तैन । राज्यले निर्माण गरेको संविधानले एकातर्फ नागरिकका मौलिक हकको प्रत्याभूति गरेको हुन्छ भने अर्कातिर त्यही संविधानले राज्यको कथित शक्तिमाथि नियन्त्रण पनि गरेको हुन्छ । र, राज्यले संविधानको त्यस दायरालाई घिसि नाघ्न सक्तैन । अहिलेको युग राज्यले नागरिकमाथि शासन होइन नागरिक संविधानद्वारा 'राज्यमाथि' नियन्त्रण गर्ने हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विकास अर्को महत्त्वपूर्ण पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको छ, जसले विविध महासन्धिको माध्यमबाट राज्यहरूले गर्नु हुने र गर्नु नहुने कर्तव्यहरूको निर्धारण पनि गर्दछ । दोस्रो विश्वयुद्धपछि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको यस किसिमको विकासमा व्यापकता आएको देखिन्छ । र, यातनाको नियन्त्रण पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको एउटा मुख्य पक्ष बनेको छ ।

सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र यातना निषेध, प्रबिन्ध वा निराकरणको सम्बन्धमा जारी भएको महत्त्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो । भलै यो घोषणापत्र महासन्धिको

रूपमा आउन सकेन, यसले राज्य पक्षहरूलाई यातना निर्मूल गर्नुपर्ने नैतिक दायित्वको सिर्जना भने गरेको छ। यातनाको प्रयोग गर्नु नहुने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले 'आधारभूत सिद्धान्त' (युस कगेन्स) मानिसकेको परिप्रेक्ष्यमा यातना निर्मूलनको मानव अधिकारको घोषणापत्रमा परेको व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रथाजनित कानूनको रूपमा स्थापित भइसकेको छ, भन्ने कुरा दाबीका साथ भन्न सकिन्छ। अर्थात्, यातना मानवताको विरोधी कार्य हो।

यस घोषणापत्रको धारा ५ मा स्पष्ट शब्दमा भनिएको छ, "कसैलाई पनि यातना एवं अमानवीय व्यवहार वा सजाय गरिने छैन"। माथि नै भनियो, घोषणापत्रको यस व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रथाजनित कानूनको रूपमा ग्रहण गरिएको छ। तर घोषणापत्रको यो व्यवस्थामा मात्र यातनाको निर्मूलीकरणका लागि यथेष्ट थिएन। यसपूर्व पनि अनेकौं दस्तावेजहरू जारी नभएका थिएनन्, जसले यातनालाई प्रतिबन्धित गर्ने स्पष्ट व्यवस्था नगरेका हुन्। यातनाले बोकेको अमानवीय एवं क्रूरताका विरुद्धमा अनेकौं साहित्यहरू लेखिएका थिए, र अनेकौं सम्मेलनहरू पनि ओजना गरिएका थिए। तर पनि यातनाको प्रयोग आमरूपमा हुँदै आएको थियो। त्यसैकारण यस सम्बन्धमा 'निश्चयात्मक अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको' तर्जुमा हुनुपर्ने अनिवार्यतालाई महसुस गर्दै, सन् १९६६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले पारित गरेको "नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध" को धारा ७ मा यातनालाई औपचारिक ढङ्गले प्रतिबन्ध लगाइयो। त्यसलाई अनुसरण गर्दै युरोपियन युनियनले *कन्भेन्सन फर दि प्रोटेक्सन अफ ह्युमेन राइट्स एन्ड फन्डामेन्टल फ्रीडम्स* को धारा ३, "अफ्रिकन चार्टर अन ह्युमेन एन्ड पिपुल्स राइट्स" को धारा ५ र जेनेभा कन्भेन्सनको धारा ९९ ले यातनामाथि प्रतिबन्ध लगाउने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्थाहरू गरे जसले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दायरालाई भनै व्यापक मात्र बनाएन बरु यातनाका विरुद्ध स्पष्ट अन्तर्राष्ट्रिय जनमतको निर्माण पनि गर्न पनि व्यापक मद्दत गरे।

यसताका नै 'एम्नेस्टी इन्टरनेसनल' नामको संस्थाले यातनाका घटनाहरूको अनुगमन गर्दै आएको थियो र यसको भूमिका सराहनीय पनि थियो। निष्पक्षता एवं विना भय कार्य गर्न सफल रहेको यस संस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उपर्युक्त विकासलाई आम सर्वसाधारण मानिससँग पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्थे। त्यतिमात्र होइन विगतमा व्यापक एवं क्रूरतापूर्वक यातनाको प्रयोग गर्दै आएका थुप्रै युरोपियन देशहरूका सरकारमाथि यातना निर्मूलनका लागि ठोस र व्यापक नीति तथा कानुनी व्यवस्थाहरू गर्न दबावको सिर्जना पनि यसले गर्थे। यसका दबावकै कारणले युरोपियन राष्ट्रहरू यातनाविरुद्ध सक्रिय हुनथाले।

खासगरी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय साधारण सभाबाट सन् १९७५ मा 'डिक्लरेसन अन प्रोटेक्सन अफ अल पर्सन फ्रम विड सब्जेक्टेड टु टर्चर एन्ड अदर क्रूल, इनह्युमेन आर डिग्रेडिड ट्रीटमेन्ट अर पनिस्मेन्ट' पारित गर्ने भूमिका खेल्न एम्नेस्टी इन्टरनेसनलको भूमिका अहम् थियो।^{४०} नाइजल एस. रोडली, एम्नेस्टी इन्टरनेसनलको पहिलो कानुनी सल्लाहकारले लेखेका छन्, "धेरैअगाडिदेखि यातना विरुद्ध एम्नेस्टी इन्टरनेसनलको पहिलो अभियानका दिनसम्म हामीलाई के थाहा थियो भने मानिसका विरुद्ध जताततै यातनाका घटनाहरू घटिरहेका थिए, यातना पीडितहरू उनीहरूलाई थुन्ने वा कब्जामा लिने मानिसको दयामा अँध्यारो कोठामा कसैसँग भेटघाट नगरी बाँच्न बाध्य थिए।"^{४१}

^{४०} Winston p. Nagan and Lucie Atkins, *The International Law of Torture : From Universal proscription to effective application and Enforcement*, 14Harv.Hum.Rts.J.87 (2001), P. 16.

^{४१} Nigel S. Rodley, Reflectin on working for the presentation of torture, <http://www.reflections+workin+for+the+preventions+of+torgure>.

युरोपमा यातनाका क्रूर विधि तथा प्रक्रिया अवलम्बनमा थिए भन्ने कुरा अगाडि नै भनिएको छ। उनीहरूले उपनिवेशमा आम जनताका उपनिवेशविरोधी आन्दोलनको दमनमा अत्यन्त क्रूर यातनाहरू प्रयोग गरिरहेका थिए। अर्थात् यातना राज्यले नागरिकको दमन गर्ने एउटा अस्त्रको रूपमा प्रयोग भइरहेको थियो।

त्यस पृष्ठभूमिमा माथि उल्लिखित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाको घोषणापत्र यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विकासमा एउटा कोसेढुङ्गा थियो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार परिषद् (UNHR Commission) को तत्त्वावधानमा यातना विरुद्ध महासन्धिको मस्यौदा तयारी सुरु भयो जसको प्रणेता माथि उल्लिखित घोषणापत्र नै थियो। यो समय यातना विरुद्ध कानूनको संहिताकरणको लागि एउटा महत्त्वपूर्ण समय थियो। इतिहासको एउटा त्यस्तो विन्दुको रूपमा यो खडा भएको थियो जसले भविष्यमा यातनालाई अपराधको रूपमा परिभाषा गर्दै इतिहासमा यसको क्रूरताप्रति क्षोभ प्रकट पनि गरोस्। यातना प्रतीको त्यो भर्त्सना एउटा नयाँ सभ्यताको युगको पदार्पण पनि थियो जसले मानवताको पक्षमा युरोपियन उपनिवेशवाद, सम्राज्यवाद र अधीनको विरोधमात्रै होइन, उनीहरूले निर्माण गरेका यातनाका धरापहरूको जोडदार विरोध गर्दै, मानवताको पक्षपोषण गरिरहेको थियो।

मानवअधिकार परिषद्ले तयारपारेको यातना विरुद्ध महासन्धिको मस्यौदालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाले सन् १९८४ मा पारित गर्‍यो। परिणाम "कन्भेन्सन अगेन्स्ट टर्चर एण्ड अदर क्रूल, इनह्युमेन अर डिग्रेडिङ्ग ट्रिटमेन्ट अर पनिस्मेन्ट" जारी भई यातना विरुद्धको औपचारिक अन्तर्राष्ट्रिय कानून स्थापित भयो। यो मानवताकोपक्षमा एउटा कोसेढुङ्गा बन्यो। के स्पष्ट देखिन्छ भने मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ५ यस महासन्धिको प्रेरणाको स्रोत बन्यो। यस धारा ५ ले यातना मानवताविरोधी कार्य हो भन्ने कुरालाई घोषणा गर्‍यो भने सन् १९८४ को महासन्धिले यातनालाई आपराधीकरण गर्‍यो। यसले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको एउटा मजबुत जग तयार पार्नुका अतिरिक्त विभिन्न महासन्धिद्वारा यातनालाई निषेध गर्ने सम्बन्धमा तयार पारिएका व्यवस्थाहरूको कार्यन्वयनको आधार पनि सुनिश्चित गर्‍यो।

यस महासन्धिको घोषणापछि विश्वका प्रत्येक देशमा स्वतन्त्र संस्थाहरूले मानव अधिकार संयन्त्रहरूले यातनाको अनुगमन गर्ने सो प्रयोजनका लागि हिरासतहरूको स्वतन्त्र सुपरीवेक्षण गर्ने एवं यातनाका घटनाहरूको अनुगमन गर्ने अख्तियार प्राप्त गरेका छन्। विगत केही दशकमा यस कार्यलाई सहज, सुगम र प्रभावकारी बनाउने विधि र संयन्त्रहरू विकास गर्ने प्रयोजनका लागि 'अप्सनल प्रोटोकल अफ क्याट' समेत जारी गरिएको अवस्था छ। यसले यातनाको प्रभावको प्रतिबन्ध र यातनामा संलग्न रहेका अधिकारीमाथि न्यायिक कारवाहीको व्यवस्था गर्न राष्ट्रपक्षलाई बाध्य पार्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको यस विस्तार र विकासले केही आधारभूत अपरिहार्य सिद्धान्तहरू स्थापित गरेको छ। जस्तै (१) यातना र अन्य यससँग महासन्धिले प्रतिबन्धित गरेका व्यवहारहरू तथा सजायहरू अपराध हुन् र यस्ता कार्य गर्ने राज्यका पदाधिकारी वा कर्मचारीहरूले आपराधिक दायित्व ग्रहण गर्न बाध्य हुनुपर्छ। (२) यातनालागायतका महासन्धिले अपराध ठहर गरेका सबै कार्यहरूमा पीडित पक्षले प्रभावकारी क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नुपर्दछ। (३) यातना तथा महासन्धिले प्रतिनिधित्व गरेका कार्यहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयन गर्न, राज्य पक्षहरूले पर्याप्त, उचित एवं प्रभावकारी कानूनी व्यवस्थाहरू सुनिश्चित गर्नु र लागू गर्नुपर्दछ। (४) यातनालागायतका प्रतिबन्धित कार्यहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका व्यवस्था भएवाट, यस्तो अपराध गर्ने व्यक्तिहरू मानवता विरोधी अपराध गर्ने व्यक्ति हुन् भन्ने तात्पर्य ग्रहण गर्न सकिन्छ।

यी सिद्धान्तहरूको पृष्ठभूमिमा, यातना तथा अन्य गलत तथा अनुचित शक्तिको प्रयोगका घटनाका सम्बन्धमा निम्न बमोजिमका विशेषता सहितको कानूनशास्त्रको विकास भएको देख्न सकिन्छ।

१. यातना, क्रूर तथा अमानवीय एवं अपमानपूर्ण व्यवहार तथा सजाय जस्ता कार्यहरू गर्नु नहुने, वा त्यस्ता कार्यलाई पूरणरूपमा प्रतिबन्धित गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व व्यापक असीमित एवं विशिष्ट दायित्व हो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार आयोग र 'यातना विरुद्ध सीमित', मानव अधिकार समितिलाई राज्यका यी दायित्वहरूको व्याख्या गर्ने अख्तियार प्राप्त छ।^{४२} यी निकायहरूले गरेको व्याख्याहरू राज्यपक्षहरूले बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्दछ। त्यसो नगर्नु महासन्धि अन्तर्गतको दायित्वको उल्लङ्घन हो भन्न सकिन्छ।
२. उपर्युक्त निकायहरूले यातनालगायतका अन्य माथि उल्लिखित व्यवहार तथा सजायका सम्बन्धमा उजुरी लिन सक्तछन्। यस्ता उजुरीहरू व्यक्तिले राज्यका विरुद्धमा नै दिन सक्तछन्। यसबाट के देख्न सकिन्छ, भने यातना विरुद्धको न्याय पाउने हक अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा समुदायको सरोकारको प्रत्यक्ष एवं प्राथमिक विषयवस्तु हो। यसबाट 'राज्यभित्रका घटनाहरू राज्यका एकलौटी तथा निजी मामिला हुन् भन्ने सङ्कुचित सोचाइ वा सिद्धान्त अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले बर्खास्त गरिसकेको अवस्था छ। कुनै नागरिकमाथि हुने यातना अब उपरान्त अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारको विषय वा मामिला हो।
३. यी निकायहरू अदालत भने होइनन्। भनाइको तात्पर्य के हो भने तिनीहरूले लिएका निर्णय सिधै कार्यान्वयन हुँदैनन्। ती निर्णयहरू राज्यले गर्नुपर्ने कार्यका रूपमा सिफारिसको हैसियतमा जारी हुन्छन्। यसबाट के देख्न सकिन्छ, भने, यातनाका घटनामा संलग्न हुने राज्यपक्षलाई सिधै कारवाही गर्ने अवस्था अहिले पनि छैन। राज्यका आर्थिक, तथा सैन्य अवस्था वा हैसियतहरू पनि यसका लागि बाधक छन्। तरपनि दुईवटा कारणले यस्ता निर्णयहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। (१) यस्ता निर्णयले महासन्धिको व्यवस्थाहरूलाई मूर्तरूपमा व्याख्या गर्दछन् र राज्यका सन्दर्भमा तिनीहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाको दायरा निर्धारण गर्दछन्। (२) यस्ता निर्णयहरूले राज्य पक्षका लागि ठोस नैतिक दायित्वको निर्धारण गर्दछन्। यस्ता नैतिक दायित्वको उल्लङ्घन सजिलो हुँदैन। यस्ता निर्णयहरूको उल्लङ्घन गर्ने राज्यको मर्यादामा नैतिक दागको सिर्जना हुन्छ।
४. विश्वका विभिन्न भागमा विभिन्न क्षेत्रीय सङ्गठनहरूले यातना निषेध गर्ने सम्बन्धमा गहकिला व्यवस्थाहरू तथा संयन्त्रहरूको निर्माण गरेका छन्। खासगरी युरोपियन मानव अधिकार अदालतले व्यापक कानूनशास्त्रको विकास गरेको छ। यस्तै प्रयास अन्य क्षेत्रमा पनि भइरहेका छन्।
५. यातना विरुद्धको महासन्धिलगायत थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय निकाय तथा व्यवस्थाहरूले यातनाको बृहत्तर परिभाषा गरेका छन्। तर समय र सन्दर्भको व्यापक परिवर्तनको पृष्ठभूमिमा यातनाको परिभाषा 'गतिहीन, अचल र सङ्कुचित अवस्थामा रहन सम्भवन छैन'। जस्तै आई.सी.आर.सी. ले जेनेभा महासन्धिको सम्बन्धमा गरेको टिप्पणी अनुसार, यातनाका सबै

^{४२} हेर्नुहोस्, Association for the Prevention of Torture -APT_ Geneva, and Center for Justice and international Law (CEJIL), Torture in International Law, A Guide to Jurisprudence Washington, 2008, p. 2.

किसिमका घटनाहरूको विवरण वा यातनाका रूपमा निषेध सबै कार्यहरूको अन्तहीन फेहरिस्त तयार पार्नु संभव हुने कार्य होइन । यस्तो असंभव कुरा गरेर पीडितको सुरक्षा गर्ने कार्य स्वाभाविक कार्य होइन ।^{४३} यसको तात्पर्य के हो भने घटनालाई हेरेर त्यसले पुऱ्याएको क्षतिका आधारमा कुन कार्य यातना हो वा होइन भनी व्याख गदै जानुपर्ने हुन्छ । पछिल्लो समयमा के देखिएको छ भने महासन्धिहरूको मर्म र भावना अनुरूप राज्यहरूले अनेकौं त्यस्ता कार्यलाई अपराधीकरण गदै गइरहेका छन्, जसलाई आम जनमतले यातना हो भनी स्वीकार गरेको छ ।

६. यातनाको उपचारका सम्बन्धमा पनि नौला आयामहरू वा विधि वा पद्यपितहरू विकास भएका छन् । अर्थात् न्यायिक वा अदालती पद्धतिलाई मात्र अनुसरण गर्ने सोचाइमा परिवर्तन भइसकेको अवस्था छ । थुप्रै अतिरिक्त संयन्त्रहरू वा पद्धतिहरू प्रयोगमा आएका छन् जो न्यायिक कार्यविधि भन्दा भिन्न छन् । जे होस् मान्यता के विकास भएको छ भने 'राज्यले यातनालाई' सहन गर्नु हुँदैन । राज्यहरूले यातनाका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्न र पीडितहरूलाई उपचार उपलब्ध गराउन अन्य धेरै किसिमका विधि तथा पद्धतिहरू तदारुखताका साथ अवलम्बन गर्नुपर्छ । जस्तै यातनालाई अपराधिकरणका अतिरिक्त यातना पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने, परिपुरण उपलब्ध गराउने, पीडितलाई विशेष सुरक्षा प्रदान गर्ने यातना पीडितलाई राज्यको सेवाबाट बर्खास्त गर्ने जस्ता उपचारहरू पनि व्यापक रूपमा प्रयोग भएका छन् । यस्ता अन्य उपायहरू विकास पनि हुँदै जान्छन् ।

माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले विकास गरेका कानूनशास्त्रीय सिद्धान्तहरूले समेत यातना र अन्य सम्बद्ध निषेधित व्यवहारको परिभाषामा व्यापक भूमिकाहरू खेलि रहेका छन् । यद्यपि यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू जस्तै 'क्याट कर्मिटि' 'ह्युमन राईट कर्मिटि', र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार आयोगद्वारा नियमित रूपमा हुने व्याख्याहरू समस्यारहित भने छैनन् । थुप्रै समस्याहरू जसको चर्चा र विश्लेषण हुन सकिरहेको छैन । जस्तै :

१. यस्ता निकायमा रहने प्रतिनिधित्वमा असमानुपातिक वा युरो-अमेरिकन बाहुल्यता रहँदै आएको छ । एसिया-अफ्रिकाको राष्ट्रहरूको सङ्ख्या र जनसङ्ख्याको अनुपातलाई अहिलेसम्म पनि नजरअन्दाज गरिएको छ । यसको परिणाम के हुन्छ भने यस्ता कानूनशास्त्रीय सिद्धान्तहरूमा पश्चिमी कानून प्रणाली, तिनीहरू आधारित रहेका कानुनी संस्कृति, र तिनीहरूका अदालत र कानूनविद्हरूका दृष्टिकोणहरूको प्रभाव यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय निकायले स्थापित गरेका सिद्धान्तमा असीमित प्रभाव रहन्छ । विश्वका अन्य भूभागका कानून प्रणाली, कानुनी संस्कृति र कानुनी विज्ञता निरन्तर बर्खास्त भइआएको अवस्था अहिले छ । यस समस्याले गर्दा यस्ता निकायहरूले स्थापित गरेका कानूनशास्त्रीय सिद्धान्तहरूलाई अन्य देशहरूमा 'युरो अमेरिकन' सिद्धान्तको हस्तक्षेप मान्ने मनोविज्ञान व्यापक रूपमा रहेको छ, जसले गर्दा मानव अधिकारको विश्वव्यापिताको सिद्धान्तले चुनौती सामना गरिरहेको छ ।
२. युरो-अमेरिकन कानुनी प्राज्ञिकता अन्य क्षेत्रको कानुनी प्राज्ञिकता प्रति उदार र सहनशील हुन सकेको छैन । युरो-अमेरिकन प्राज्ञिकतामा अरूमाथि आफ्ना विचारहरू जर्बजस्ती थोपने संस्कृति व्यापक रहेको छ । यससँग आफूमात्र सभ्य र योग्य हो भन्ने घमण्ड छ । यसले मानव अधिकारलाई आफ्नो सिर्जना हो भनी दाबी गर्दछ । तसर्थ माथि उल्लिखित निकायहरूका

^{४३} हेर्नुहोस ICRC, *Commentaries on General convention IV Convention, Geneva, 1958, reprinted 1994, pp 38-39*

- सिफारिसहरू, निर्णयहरू वा कानूनशास्त्रीय सिद्धान्तहरूले अन्य भूभागका सान्दर्भिकताको प्रतिनिधित्व गर्न सक्तैनन् । उनीहरूमा युरो-अमेरिकन मान्यताहरू लादने प्रवृत्ति व्यापक छ ।
३. महासन्धिको व्यवस्थाहरू व्याख्या गर्दा, तिनीहरूले ग्रहण गरेका मर्म र भावनालाई युरो-अमेरिकन रङ्ग दिने प्रयास एउटा ठूलो चुनौतीका रूपमा रहेको छ । यसलाई प्रतिवाद गर्न आफ्नो-एसियन कानुनी प्राज्ञिता दुर्बल रहेको छ । आफ्नो-एसियन कानुनी प्राज्ञिकता लघुताभावको संस्कृतिबाट पनि गम्भीर रूपमा प्रभावित रहेको छ । आफूलाई सक्षम र योग्य प्रमाणित गर्न, यसले आफूलाई युरो-अमेरिकन कानुनी प्राज्ञिकताको घोर समर्थक र विज्ञ देखाउने मनोविज्ञान बोकेको छ । यसले आफूलाई आफ्नो-एसियन सन्दर्भ र यथार्थताबाट अलग्याएर आफूलाई युरो-अमेरिकन प्राज्ञिकताकै प्रतिरूप ठान्दछ । यसको ठाडो परिणाम हो, युरो-अमेरिकन कानुनी प्राज्ञिकता जस्तै आफ्नो-एसियन प्राज्ञिकताको ठूलो हिस्साले मानव अधिकारलाई औपचारिक अवधारणा ठान्दछ । मानव अधिकारलाई कानुनी वैधानिकता र कानुनी हैसियतमा मात्र बुझ्ने गर्दछ । मानव अधिकारको आधारभूत जग 'सत्य, मानव निष्ठा र मर्यादामा' रहेको हुन्छ, त्यसैले मानवताको संरक्षण नै मानव अधिकारको साध्य हो भन्ने आफ्नो-एसियन अवधारणालाई यस युरो-अमेरिकन मान्यताको भारी बोक्ने प्राज्ञिकताले बुझ्न सक्तैन । त्यसैले धेरै जसो आफ्नो-अमेरिकन विद्वानका दृष्टिकोणलाई मात्र आधिकारिक दृष्टिकोण मान्दछन् ।

हिन्दू, बुद्ध, जैन, चिनियाँ एवं मुन्धुम किराँत सभ्यताले हिंसालाई अस्वीकार गर्दछन् । हिंसा विना वा हिंसारहित जीवन पूर्वीय दर्शनहरूको साध्य हो । यातना हिंसा हो, त्यसैले यातना स्वीकार गर्न सकिँदैन भन्ने 'मानवीय मानव अधिकारको धारणालाई पूर्वीय सभ्यताले ग्रहण गरेको छ' । तर युरो-अमेरिकन मानव अधिकारको धारणा 'कानुनी मानव अधिकारको अवधारणा हो' । युरो-अमेरिकन प्रभावमा विकसित वर्तमान कानुनी मानव अधिकारको अवधारणाले समय र समाजका सन्दर्भलाई हेर्नुपर्ने समाजशास्त्रीय मान्यताका विपरीत विश्वव्यापिताको नाममा, युरो-अमेरिकन मानव अधिकारको कानूनशास्त्रले उसका पश्चिमी मानव अधिकारवादी धारणालाई संसारका अन्य भागमा प्रत्यारोपण गरिरहेको छ जसले मानव अधिकारप्रति नै एक किसिमको सङ्कुचित मनोविज्ञान निर्माण भएको छ । पूर्वीय दर्शनले मानवीयतालाई सर्वव्यापी तथा सनातन अवधारणाको रूपमा ग्रहण गर्दछ । मानव अधिकारको विश्वव्यापीतालाई पनि ग्रहण गर्दछ । तर अहिले मानव अधिकारको विश्वव्यापिता 'पश्चिमीकरणमा' सीमित हुन पुगेको अवस्था छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापीताले भने ५ वटा तत्त्वलाई शास्वत वा नैसर्गिक सत्य मान्दछ । ती हुन्, मानिसलाई हिंसा, रोग, शोषण, अभाव र अकाल विरुद्धको निर्बाध स्वतन्त्रता प्राप्त छ । तर यी मान्यताप्रति आफ्नो-एसियन देशका अदालत तथा निकायहरू नै सङ्कीर्ण रहेको देखिन्छन् ।

८. यातना विरुद्ध नेपालले ग्रहण गरेको दायित्व

सन् १९९० मा नेपालले निरङ्कुश वा असीमित राजतन्त्रलाई बर्खास्त गर्‍यो । राजालाई संविधानको दायराभित्र राख्दै, नेपालले लोकतान्त्रिक प्रणालीको प्रयोगमा आफूलाई समाहित गर्‍यो । यसै परिदृश्यमा नेपालले, सन् १९९१ मा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ र यसको प्रोटोकलको अनुमोदन गर्‍यो । त्यसै वर्ष नेपाल याताना विरुद्धको महासन्धि, १९८४, को पक्षराष्ट्र बन्यो । अन्य दर्जनौ मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरू पनि यसले स्वीकार गर्‍यो । नेपालले यी कुनै महासन्धिको अनुमोदनमा आफ्नो फरक मत वा सङ्कोच जाहेर गरेन । अर्थात्

नेपालले मानव अधिकारको संवर्धन र संरक्षणमा आफ्नो पूर्ण दायित्व ग्रहण गर्‍यो ।

यसको तात्पर्य के हुन्छ भने नेपालले यातना निर्मूलन गर्ने पूर्ण दायित्व ग्रहण गरेको छ । अतः तिनीहरूको कार्यान्वयनमा यसमा तलमाथि गर्ने कुनै किसिमको गुन्जाइस छैन । यातना विरुद्धको महासन्धिको धारा २२ मा कुनै पनि व्यक्तिले दावी, उजुरी वा सूचना सम्प्रेषण गर्न पाउने हक स्थापित गरिएको छ । अर्थात् यातनाका पीडित व्यक्तिले नेपालका विरुद्ध 'क्याट कमिटी' मा सूचना प्रक्षेपण गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ । तर नेपाल राज्यले आफू त्यसका लागि तत्पर रहेको सूचना जारी गर्नुपर्छ, जो नेपालले अहिलेसम्म जारी गरेको छैन । अर्थात् नेपाल राज्यका विरुद्ध यातना पीडितले उजुरी गर्नपाउने हक प्रतिको दायित्व नेपालले लिइसकेको अवस्था अहिले छैन । राज्यका पदाधिकारी यसो गर्दा विदेशी हस्तक्षेप हुनसक्ने डरबाट सशङ्कित छन् । उनीहरू ठान्छन्, त्यसकै आधारमा विदेशी राष्ट्र र तिनका गैरसरकारी संस्थाले नेपालमाथि 'ब्याकमेलिड' गर्नेछन् । नेपाली नागरिकले नेपाली राज्यमाथि यस्ता उजुरी गर्नेछन् भन्ने डरभन्दा त्यस दायित्वको दुरुपयोग युरो-अमेरिकन राष्ट्रहरूले नेपालको आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप गर्न प्रयोग गर्नेछन् भन्ने चिन्ता नेपाल सरकारमा बढी पाइन्छ । राज्यको यो चिन्ता जायज नै होला, तर राज्यले शङ्का र डरले नागरिकको हक र राज्यको दायित्वबाट विमुख हुन मिल्दैन । अर्कातिर राज्यलाई सहयोग गर्ने भन्दा दातृसंस्थाको मक्सदलाई कार्यान्वयन गर्न उद्दत रहने, 'प्रोपोगान्डिस्ट' गैरसरकारी संस्थाको भूमिका पनि कम नकारात्मक छैन ।

यता नेपालमा राज्यले गरेका यातना निर्मूलीकरणका प्रयासहरूका सम्बन्धमा मिश्रित अनुभूति पाइन्छ । यातनालाई अपराधीकरण गर्ने र यातना-पीडकलाई फौजदारी दायित्वको घेराभित्र ल्याउने प्रयासमा राज्यको लामो उदासीनता रह्यो । तर पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने कानूनको तर्जुमा गर्ने क्रममा राज्यले सक्रियता देखाएकै हो । नेपालमा यातनाविरुद्धको अभियानको सङ्गठित प्रयासको सुरुवात सन् १९९४ बाट भएको देखिन्छ । त्यस वर्ष 'मेडिकल एसोसियसन अफ नेपाल' ले एउटा सम्मेलनको आयोजना गर्‍यो जुन सम्मेलनले यातनामाथि प्रतिबन्ध लगाउन सिफारिस गर्दै र पीडितहरूको उपचारका लागि एउटा दिग्दर्शन दस्तावेज जारी गर्‍यो । पीडितको शारीरिक तथा मानसिक क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धमा नेपालमा थालिएको प्रयासको यो सम्मेलन पहिलो प्रयोग वा प्रयत्न थियो । यस अर्थमा यो सम्मेलन एउटा कोसेढुङ्गा थियो ।^{४४}

यो सम्मेलनलगायत अन्य यातना विरोधी गतिविधिहरूमा पनि व्यापकता आयो । सन् १९९६ मा "यातना क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐन" पारित भयो, प्रतिनिधि सभाबाट । यस ऐनले यातनाका पीडितहरूले अदालतमा उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था गर्नुका अतिरिक्त यातना दिएको ठहर भएमा राज्यले क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्थासमेत भयो । यातनालाई अस्वीकार गर्ने र यातनाका विरुद्ध राज्यलाई दायित्वको घेराभित्र राख्ने चेतनाका दृष्टिकोणबाट यो ऐनको तर्जुमा आफैँमा एउटा ऐतिहासिक घटना थियो । तर नेपालले यातना विरुद्धको महासन्धि अन्तर्गत ग्रहण गरेको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको दृष्टिमा यो एउटा कमजोर र निरर्थक कानून मात्र थियो ।

उता सन् १९९० अर्थात् २०४७ मा जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधानले 'यातनालाई वर्जित गरेको थियो । तर पनि नेपालमा यातनाको प्रयोगमा केही कमी आए तापनि खासगरी अपराध अनुसन्धानको क्रममा हुने यातना क्रूर तथा अमानवीय एवं अपमानजनक व्यवहारमा कुनै कमी

^{४४} हेर्नुहोसNirakar man Shrestha and Bhagendra Sharma, *Torture and torture victims : A Manual for Medical professionals*, Kathmanud, for CIVIT, 1994, Preface).

आएको थिएन । सन् १९९४ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको 'राज्य विभाग' (State Dept.) ले एउटा प्रतिवेदन जारी गर्‍यो र भन्‍यो "संविधानले यातनालाई बर्जित गरेपनि व्यवहारमा खासगरी अपराध अनुसन्धानका सिसिलामा अभियुक्तलाई साबित गराउने सिलसिलामा यातनाको प्रयोग व्यापक रूपमा हुने गर्दछ" । साथसाथै यस प्रतिवेदनले लेख्यो, "यातनाका घटनामा सरकारले कुनै किसिमको जाँचबुझ र अनुसन्धान गर्दैन, यातना जतिसुकै क्रूर तथा बर्बरतापूर्ण किन नहोस् ।"^{४५} यस प्रतिवेदनको सत्यतामा पूर्णरूपमा शङ्का गर्नुपर्ने अवस्था थिएन, यद्यपि यसमा दिइएका कतिपय घटनाहरूलाई व्यापक रूपमा बढाइ चढाइ गरिएको थियो । यद्यपि के कुरा सत्य थियो भने केही घटनाहरूमा गम्भीर यातना दिइन्थ्यो र प्रहरीको मानसिकता मूलतः यातनाद्वारा साबित गराउने प्रवृत्तितर्फ नै मुखरित थियो ।^{४६}

सन् १९९६ देखि नेपालमा माओवादी विद्रोहको सुरुवात भयो । यससँगै नेपालको शान्ति सुरक्षा र कानूनको कार्यान्वयनमा व्यापक समस्याहरू पैदा भए । माओवादी हिंश्रक गतिविधिमा संलग्न भयो भने सरकार त्यस विद्रोहको हिंश्रक दमनमा संलग्न भयो । पश्चिमी युरो-अमेरिकन राष्ट्रहरू र तिनीहरूका कतिपय संस्थाहरूले नितान्त दोहोरो तथा दोगलापनको प्रदर्शन गर्न थाले । उनीहरू सरकारलाई दमन गर्ने उपायहरू सिकाइरहेका थिए र हातहतियार पनि दिइरहेका थिए । उनीहरू यो विद्रोहको पक्षमा थिएनन् किनकि यो 'वामपन्थी विद्रोह थियो' । उनीहरू प्रहरीलाई उक्साई पनि रहेका थिए तर प्रतिवेदन जारी गरी नेपालमा व्यापक यातनाका घटना भइरहेको बताई पनि रहेका थिए । यसले नेपालमा यातना विरुद्धको कानूनशास्त्र र संस्कारको विकास नकारात्मक असर निर्माण गर्‍यो ।

माओवादी विद्रोहको बढ्दो अवस्थसँगै यातनाका घटनाहरूमा वृद्धि भएको पाइन्छ, ^{४७} सिभिकट भन्ने संस्थाले जनाए अनुसार सन् १९९६ को वर्षभन्दा त्यसपछिको अर्को वर्ष यातना पीडितको सङ्ख्या दोब्बर बढ्यो । यसले जनाएअनुसार करिब १८०० यातनाका घटनाहरू प्रकाशमा आएका थिए, एकैवर्षमा । उल्लेख गरिएअनुसार १७००० व्यक्तिहरू यातनाका सिकार भएका थिए ।^{४८} नेपाल मानव अधिकार आयोगले जनाए अनुसार ६७ प्रतिशत पक्राउ परेका व्यक्तिहरूले यातना पाएको बताएका थिए ।^{४९} सेलर्ड नामको फौजदारी न्यायसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने संस्थाले गरेको एक अध्ययनले पनि सन् १९९९ मा ६८ प्रतिशत थुनामा रहेका व्यक्तिको अन्तर्वाताका आधारमा यातना व्यापक रूपमा भइरहेको जनाएको प्रतिवेदन प्रकाशित गरेको थियो । त्यसमध्ये पनि ५० प्रतिशत थुनुवाहरूले शारीरिक यातना दिने गरेको जनाएका थिए ।^{५०}

सन् १९९२ देखि सन् २००० सम्ममा कम्तीमा २३ जना मानिसहरूले यातनाका कारणले ज्यान गुमाएको र २०० भन्दा बढी मानिसहरू बेपत्ता पारिएको जनाइएको छ, ^{५१} सन् २००५ मा संयुक्त

^{४५} हेनुहोस् CeLRRd, *Analysis and Reforms of Criminal Justice System in Nepal*, 1999, Kathmandu, Nepal.

^{४६} Amnesty International, NEPAL, *Make Torture of crime*, AIIndex asa 31/002/2001, p. 2.

^{४७} हेनुहोस्, *Readers, Comtury Report - Nepal*, P=3 website, http://www.redars.org/downloads/country_reports/Nepal.pdf.

^{४८} Shmbu Khanal, *Rights Against Torture in International Law: A case study of Nepal*, Ph.D. Thesis Submitted at faculty of Law, Tribhuvan University, Nepal, 2012, पृष्ठ १२४ मा उद्यरण गरिएको ।

^{४९} NHRC, *Study in the Insurgancey Related Torture and DIsablity*, 2003. p. 18.

^{५०} CeLRRd, *Analysis and Reforms of the Criminal Justice System of Nepal*, Kathandu, 1999, p[p 105-131

^{५१} INSEC, *Human Rights Year Book*, cited by Reader above no. 8. p. 4.

राष्ट्रसङ्घीय 'स्पेसल प्यापोटिएर अन टर्चर' नोवाक मनफर्डले नेपालको भ्रमण गर्दा, 'नेपालमा यातना र अमानवीय व्यवहारहरू' नियोजित रूपमा हुने गरेको बताएका थिए।^{५२} अप्रिल २४, २००६ मा एड्भोकेसी फोरम नामको एउटा संस्थाले ३,९०८ को मुद्दाको अध्ययन गर्दा २७.६ प्रतिशत व्यक्तिहरूले यातना पाएको बताएको प्रतिवेदन प्रकाशित गर्‍यो।^{५३} सन् २०११ मा नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय समक्ष नेपालमा यातना नरहेको दावी गर्‍यो। उसले भन्यो "नेपालले कुनै पनि किसिमको यातनाहरूप्रति सहनशीलता देखाउँदैन"। सरकारले दावी गरे अनुसार संविधान र कानूनले यातनाको विरुद्ध पर्याप्त संरक्षण प्रदान गरेको छ।^{५४}

यो भनाइमा पूर्ण सत्यता भने थिएन। सन् २०१२ र २०१३ मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले संवैधानिक व्यवस्था अनुरूप थुनुवाप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका सम्बन्धमा अनुगमनात्मक सर्वेक्षण सम्पन्न गर्‍यो। यसअन्तर्गत २० वटा हिरासतहरूको अध्ययन गरिएको थियो। यस सर्वेक्षणबाट के स्थापित भयो भने अभैपनि १५ प्रतिशत थुनुवाहरूमाथि अमानवीय व्यवहार तथा दुर्व्यवहारहरू हुने गर्दछन्।^{५५} यस्ता दुर्व्यवहारहरूमा हातले थप्पड हान्ने कार्यहरू र लात्तीले हान्ने जस्ता कार्यहरू हुने गर्दछन् भनी थुनुवाहरूले जनाएको बताइएको छ।^{५६}

सन् २०१२-१३ मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तत्त्वधानमा सेलर्डले एउटा आधारभूत सर्वेक्षण अध्ययन सम्पन्न गरेको पाइन्छ। राष्ट्रिय तथ्याङ्कको विश्लेषण र १५ वटा जिल्लाको स्थलगत अध्ययनको आधारमा केही आधारभूत जानकारी प्रकट गरिएको पाइन्छ। जस अनुसार (१) ५ वटा जिल्लाका थुनुवा तथा बन्दीहरूको अन्तर्वार्ता गर्दा ५७ प्रतिशतले प्रहरी वा कानून कार्यान्वयन अधिकारीले गर्ने व्यवहार सम्मानपूर्ण भएको बताएका थिए, (२) १७.६७ प्रतिशतले व्यवहारमा अनुसन्धानकर्ताहरूले कठोर वा अभद्र बोलीबचन गरेको बताएका थिए; (३) १८.७५ प्रतिशतले भने दुर्व्यवहार तथा कुटपिट गरेको बताएका थिए।^{५७} यसैताका २०१४ मा एड्भोकेसी फोरम नामको अर्को एउटा संस्थाले १६.२ प्रतिशत थुनुवा तथा बन्दीहरूले यातना पाएको जनाएको विवरण दिएको थियो।^{५८}

यी विवरणहरूले सन् २०१५ सम्म नेपालमा कुनै न कुनै सङ्ख्यामा यातनाका घटनाहरू रहेको देखाउँछन्। तर महत्त्वपूर्ण कुरा के भन्न सकिन्छ भने सन् २००० तिर करिब ७० प्रतिशतको हाराहारीमा थुनुवा तथा बन्दीहरूले यातनाको पीडा भोगेको बताएको अवस्थामा सन् २०१५ मा आइपुग्दा त्यो अनुपात घटेर १५/१६ प्रतिशततिर पुग्नु आफैमा एउटा ठूलो उपलब्धि हो भन्न सकिन्छ। अर्कोतिर महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तत्त्वधानमा भएको माथि उल्लिखित आधारभूत सर्वेक्षणले अभियोजन गरिएका अपराधमा ६९ प्रतिशत मुद्दामा अभियोजन सफल भएको पनि देखाएको छ। यी निष्कर्षहरूले केही महत्त्वपूर्ण प्रवृत्तिहरू स्थापित गर्दछन्, जसले नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको विकास सकारात्मक ढङ्गले अगाडि बढेको देख्न सकिन्छ र मानव अधिकारको संरक्षणको अवस्थामा व्यापक सुधार आएको पनि देख्न सकिन्छ :

^{५२} 'Mission of Nepal' UN.Doc.E/CN/t/2006/6/add.5, 9, Jan, 2006, para 17.

^{५३} Advocacy Forum, *Torture Still continues, A Brief Report on the practice of Torture in Nepal*, 2006-2007, p.2.

^{५४} Report of the working group on UPR: Nepal.

^{५५} स्रोत न्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सर्वेक्षक प्रतिवेदन, २०१३।

^{५६} Advocacy Forum, *Torture in Nepal*, 2014, Kathmandu.

^{५७} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सेलर्ड, 'नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत सर्वेक्षण, २०१३ पृष्ठ १४२।

^{५८} Advocacy Forum, *Torture in Nepal*, Kathmandu, 2014.

१. यातनामा आधारित अनुसन्धान प्रवृत्तिमा व्यापक परिवर्तन आई, नियोजित यातनाको घटनाहरू (systematic torture) उन्मूलन भएको अवस्था छ भने, आम रूपमा देखिएका विगतका यातना दिने प्रवृत्ति घटी अनुसन्धानमा स्वच्छता र निष्पक्षताको प्रवर्धन भएको अवस्था स्थापित हुन गएको छ। अहिले २०१८ साल आइपुग्दा यातनाका घटनाहरू शुन्यतातर्फ पुगेको अनुमान गर्न सकिने अवस्था छ। यसमा अतिसयोक्ति नभएको कुरा मानव अधिकार आयोगको अत्यन्त न्यून सङ्ख्यामा यातनासम्बन्धी उजुरी परेबाट पनि पुष्टि हुन्छ।
२. यद्यपि, अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले नेपालमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन भयावहपूर्ण रहेको प्रचार गर्न छोडेका छैनन्। नेपालमा थुप्रै त्यस्ता गैरसकारी संस्थाहरू देखिन थालेका छन्, जसले राज्यलाई कमजोर देखाई विदशी दातृसंस्थासँग अनुदान लिने गरेका छन्। उनीहरूकै स्रोत र जानकारीमा आधारित कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका प्रतिवेदनहरू अतिरञ्जित रहेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ। यातनाका घटनाहरू व्यापक रूपमा देखाउने प्रवृत्ति दातृसंस्थासँग अनुदान लिने 'भ्रष्ट आचरणसँग जोडिएको छ'।
३. यातनालाई अपराधीकरण गर्नेतर्फ राज्यले महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गरेको देख्न सकिन्छ। सन् १९९० को संविधानबाट प्रारम्भ भएको यो प्रक्रिया, नेपालको संविधान २०१५ मा आइपुग्दा, यातनालाई अपराधको रूपमा स्वीकार गरिएको अवस्था छ। यातनाका घटनाहरू व्यापक रूपमा घटेको अवस्था, नियोजित यातना उन्मूलन भएको अवस्था र हिरासतमा मृत्यु हुने घटनाहरू नरहेको अवस्था एकातर्फ तथा संविधान र कानूनमा यातनालाई अपराधको रूपमा परिभाषा गर्ने कार्यले, नेपालको यातना विरुद्धको महासन्धिद्वारा स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व परिपक्व हुनेतर्फ अग्रसर रहेको देख्न सकिन्छ।
४. मुद्दाको फछ्यौट लगतमा समस्या नरहनु, कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्वमा समस्या नरहनु र कानून सहायताप्रतिको पहुँचमा प्रगति हुनुलगायतका सकारात्मक पक्षहरूले समेत यातनाको रोकथाम र प्रतिबन्धमा सकारात्मक भूमिका खेलेको देख्न सकिन्छ।

८. यातना पूर्णरूपमा निर्मूल हुन नसक्नुका कारणहरू

माथि देखाइएका सकारात्मक पक्षका अतिरिक्त एउटा कुरा सत्य के हो भने यातनाका घटनाहरू पूर्णरूपमा उन्मूलन भएका छैनन् र यातना हुनसक्ने सम्भावनाहरू पनि समाप्त भएका छैनन्। कुनै नकारात्मक अवस्थाको सिर्जनाले मात्र पनि यातनाका घटनाहरू पुनः व्यापक रूपमा बढ्न सक्ने अवस्थाहरू वा सम्भावना अहिले पनि विद्यमान छन्। यद्यपि यातनाद्वारा साबिती गराई अपराधको अनुसन्धान गर्न सकिन्छ भन्ने भारतमा उपनिवेशी शासकले लागू गरेको मनोविज्ञान भने नेपालको परिप्रेक्ष्यमा व्यापक रूपमा भत्किएको छ। सामान्यतया आमप्रहरी अधिकारीमा यातना गलत हो र यसको प्रयोगको कुनै औचित्यपूर्ण कारण वा आधार छैन भन्ने कुरा सम्प्रेषण भएको पाइन्छ। विगतका केही अवलोकनमा आधारित अध्ययनले केही महत्त्वपूर्ण तथ्यहरू अगाडि सारेका छन्, जस्तै:

१. अपराध अनुसन्धानको क्रममा यातनाको प्रयोग गर्ने अनुसन्धान कर्ताको मनोवृत्तिमा परिवर्तन आएको छ र यातनाको विधि वा पद्धति अनुसरण गर्ने प्रवृत्ति समाप्त भएको छ। साबितीमा आधारित अनुसन्धान प्रणाली भत्किनुमा केही महत्त्वपूर्ण कारणहरू रहेका छन्, जसको योगदान महत्त्वपूर्ण छ। (क) 'अपराध घटनास्थल अधिकृत' (सोको अफिसर) को नियुक्ति र

घटनास्थालको वैज्ञानिक परीक्षण गर्ने सीप र प्रविधि अनुसरण गरिएबाट वस्तुगत प्रमाण सङ्कलन गर्ने प्रणालीको निकै ठूलो प्रवर्धन भएको छ। यसले साबितीलाई अकाट्य प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्ने मनोवृत्तिमा परिवर्तन आएको छ, यसैकारण अभियोजन सफलताको हद ६९ प्रतिशत पुगेको देख्न सकिन्छ। (ख) साबितीलाई प्रमाणको अकाट्य प्रमाण मान्ने प्रवृत्तिमा आएको हासले यातनाका घटनामा व्यापक हास ल्याएको हो भन्न सकिन्छ। (३) अभियोजनको सफलता वस्तुगत प्रमाणमा निर्भर रहन्छ, भन्ने सिद्धान्तको स्थापनामा नेपालका कानून विज्ञहरू तथा फौजदारी न्याय का अवयवहरूले सामूहिक रूपमा क्रियाशील रहने संस्कारको विकास भएको छ।

२. सन् २००२ सालबाट 'फौजदारी न्यायको स्तरोन्नति र स्वच्छ तथा निष्पक्ष न्यायको स्थापनार्थ' न्यायपालिका, महान्यायधिवक्ताको कार्यलय, नेपाल प्रहरी अपराध अनुसन्धान विभाग, नेपाल बार एसोसियसनको समन्वयात्मक सहकार्य एउटा कोषेढुङ्गाको रूपमा स्थापित रहेको छ। 'फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन' को प्रकाशन र त्यसको कार्यान्वयन प्रति उपर्युक्त सबै निकायका प्रमुखहरूको प्रतिबद्धता र 'एकसाथ विमोचन' गर्ने कार्यले फौजदारी न्यायको सुधारमा एउटा अविस्मरणीय घटना स्थापित भएको छ। थुप्रै अवरोध र चुनौतीका बावजुद सन् २००२ सालमा यसको निर्माण र कार्यान्वयनमा भूमिका खेल्ने सम्पादन समूह^{४९} त्यसको प्रशिक्षणमा संयोजन गर्ने समूहको^{५०} भूमिकालाई इतिहासले कदापि विर्सने छैन। यहि दिग्दर्शनको निर्माण र त्यसको कार्यान्वयनका लागि आयोजना गरिएको राष्ट्रिय प्रशिक्षण कार्यले नेपालमा सर्वप्रथम न्यायाधीशहरू, सरकारी वकिलहरू, अनुसन्धानकर्ता प्रहरीहरू र प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीहरूको एकै स्थानमा भेला भई अन्तर्क्रिया गर्ने संस्कृति निर्माण भएको हो भनी दावी गर्न सकिन्छ। यस संस्कृतिले नै अब यी निकायहरूमा फौजदारी न्यायको सुधारमा सबैको सहयोग भूमिका हुनुपर्छ, भन्ने मान्यताको जग निर्माण गरेको हो। त्यसपूर्व प्रत्येक अवयवमा आफ्नो संस्थाको सर्वोच्चताको मनोविज्ञान ग्रस्त भएको अवस्था थियो। (क) न्यायाधीशलाई कसले प्रशिक्षण दिने? यो प्रश्न त्यसताका अधिकांश न्यायाधीशले गरेका थिए। तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश केशवप्रसाद उपाध्याय, त्यसपछिका प्रधानन्यायाधीश केदारनाथ उपाध्याय र प्रधान न्यायाधीश गोविन्दबहादुर श्रेष्ठ साथै तत्कालीन रजिस्ट्रार श्रीप्रसाद पण्डितको सकारात्मक हस्तक्षेप नभएको हुँदो हो त त्यो प्रशिक्षण सम्भव हुने थिएन। त्यसै प्रशिक्षणले जिल्ला न्यायाधीश, जिल्ला सरकारी वकिल, जिल्ला प्रहरी कार्यालयका अनुसन्धान अधिकृतहरू र कानून व्यवसायीहरूसमेत करिब ६०० जनालाई प्रशिक्षण एवं अन्तर्क्रियाको अवसर प्रदान गरेको थियो। त्यसपछि फौजदारी न्याय प्रणालीको विकासले एउटा सहयोगात्मक बाटो ग्रहण गर्‍यो। अहिलेसम्म आइपुग्दा संस्थागत पूर्वाग्रह समाप्त भएको अवस्था देखिन्छ। (ख) प्रहरीले सरकारी वकिल र सरकारी वकिलले प्रहरीलाई समस्याको कारण देख्ने त्यसताकाको अवस्थालाई त्यही दिग्दर्शन र प्रशिक्षणले शिथिल पाऱ्यो। (ग) सरकारी पक्ष र न्यायाधीशलाई अपजस लगाउने कानून व्यवसायीको मनोविज्ञान तोड्न पनि त्यस प्रशिक्षणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेत्यो। यस प्रशिक्षणमा अत्यन्त क्रियाशील भूमिका खेल्ने न्यायाधीश इश्वर खतिवडा, सरकारी वकिल नरेन्द्र पाठक, कानूनविज्ञ किशोर

^{४९} यस सम्पादन समूहको संयोजन गर्ने अवसर लेखकलाई प्राप्त थियो। यस सम्पादन समूहमा वर्तमान स.अ.मा.न्या. इश्वर खतिवडा, तत्कालीन नायब महान्यायधिवक्ता नरेन्द्र पाठक, तत्कालीन प्रहरी उपरिक्षक चुडाबहादुर श्रेष्ठ र वर्तमान उच्च अदालत पाटनका मा.न्या. किशोर सिलवालको अथक एवं विद्वतापूर्ण मेहनत रहेको थियो।

^{५०} प्रशिक्षण संयोजन लेखक तथा वर्तमान उच्च अदालत पाटनका मा.न्या. किशोर सिलवालको भूमिका थियो। व्यवस्थापनको भूमिकामा वर्तमान सह-प्रा. अञ्जन दाहाल र सेलर्डका कार्यक्रम प्रमुख राममणि गौतमको भूमिका थियो।

सिलवाल, सरकारी वकिल प्रेमराज कार्की, प्रहरी अधिकृत चुडाबहादुर श्रेष्ठ, डा. हरिहर वस्ती, वैज्ञानिक जीवन रिजालको योगदानलाई इतिहासले कहिल्यै बिसर्ने छैन।

यातना उन्मूलन मानव अधिकारको संरक्षण र फौजदारी न्यायको स्तरउन्नतिमा फौजदारी न्यायका अवयवहरूको सामूहिक अन्तर्क्रियाको संस्कृति विकासको भूमिका अहम् छ। यसले नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई दक्षिण एसियामा तुलनात्मक रूपमा एक उन्नत व्यवस्थाको रूपमा स्थापित गरेको छ र नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई ब्रिटिस उपनिवेशी गन्धवाट मुक्त हुने बाटोतर्फ मुखरित पनि गरेको छ।

- ३) मुलुकी ऐन (१९९० साल .वि.सं) का व्यवस्थालाई हटाएर नयाँ संहिताको निर्माण गर्ने (वि.सं २०३३ सालबाट चलेको छलफल र संहिता तयार पार्ने प्रयास, महान्यायाधिवक्ताको कार्यलयलाई संवैधानिक व्यवस्थाको मातहतमा राख्ने व्यवस्था, योजनाबद्ध ढङ्गबाट न्यायपालिकाका विकास गर्ने पद्धतिको अवलम्बन र अन्ततः नयाँ संहिताहरूको निर्माणलगायत सन् १९९१ मा मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको विना सर्त अनुमोदन गर्ने नेपाल सरकारको निर्णय पनि यातना उन्मूलनका प्रयासका मुख्य कारणहरू हुन्। यसका अतिरिक्त सन् २००४ सालबाट मानव अधिकार र फौजदारी न्याय प्रणालीका सम्बन्धमा उच्चस्तरीय गुणस्तरयुक्त स्नातकोत्तर तहको अध्ययन सुरुवात गर्ने काठमाडौं स्कुल अफ लको प्रयास पनि कोशेढुङ्गाकै रूपमा रहेको छ। यसलाई पछिल्लो समयमा अन्य संस्थाहरूले पनि अवलम्बन गरेका छन्।

यद्यपि समस्याको पूर्ण सम्बोधन बाँकी नै छ। कताकता न्यायाधिक स्वच्छन्दता बढ्ने खतराका सङ्केतहरू अहिले नेपालमा देखिन्छन्। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय राजनीतिकरण हुने वा पार्टी कार्याकर्ताद्वारा सञ्चालन हुने खतरा पनि बढिरहेका छन्। महान्यायाधिवक्ताको पद पार्टीको हित र आफ्नो कानून व्यवसाय सुदृढ गर्ने माध्यम बन्न सक्ने खतरा बढेको अनुभूति हुन्छ। प्रहरी संस्था नेताको चाकरी गर्ने प्रहरी र आफ्नो लागि प्रहरी शक्ति प्रयोग गर्ने नेताको चङ्गुलमा फस्न सक्ने खतराहरू पनि देखिएका छन्। कानून व्यवसायीमा दलालीका प्रवृत्ति र कार्टेलिङ्गका समस्याहरू भन्ने बढेको अवस्था छ। यी सबै त्यस्ता चुनौती हुन् जसले यातनाका घटना बढ्न सक्ने सम्भावना प्रति इङ्गित गर्दछन्। र, भविष्यमा फेरि यातनाका घटनाहरूको पुनरावृत्ति हुने खतरा उन्मूलन भएको अवस्था छैन।

यी चुनौतीबाहेक यातनाका सम्भावना प्रति निम्न अन्य कारणहरू पनि उपस्थित छन् :

- १) अधिक काम र त्यसले सिर्जना गर्ने तनाव : प्रहरी अनुसन्धानकर्ताको कार्य विशिष्टीकरण र कार्य जिम्मेवारी परिभाषित छैन। उनीहरूले सबै किसिमका प्रहरी जिम्मेवारीहरू वहन गर्नुपर्छ। अधीक समय, न्यूनतम तलब र सुविधाहरूमा कार्य गर्नुपर्ने बाध्यता उनीहरूमा छ। यी समस्याले प्रहरीहरूलाई अधिक तनावमा राख्दछन्। अध्ययनबाट के पुष्टि भएको छ भने त्यो तनाव नै यातनाका घटनाको मुख्य कारक तत्व हो। यसलाई सम्बोधन नगरी यातनाका घटना पूर्णरूपमा ऊ निर्मूलल गर्न सम्भव हुँदैन। काठमाडौं स्कुल अफ ल तथा डेनिस इन्स्टीच्युट फर ह्युमेन राईट्सले गरेको एउटा अध्ययनले के पुष्टि गर्दछ, भने 'यातनाको कारण मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनको जानकारीको अभाव होइन। कतिपय गैरसरकारी संस्थाहरू तथा दातृ संस्थाका निचोड र कार्यक्रमहरू वस्तुगत आवश्यकतामा आधारित छैनन्।' उनीहरूका निष्कर्ष हचुवामा आधारित छन्।

- २) कार्यसम्पादनको लागि उचित वातावरण छैन । कार्यालयहरू अव्यवस्थित छन् । आवश्यक दक्ष जनशक्तिको अभाव छ । प्रहरीको ठूलो सङ्ख्यामा रहेका कर्मचारीहरू जसलाई प्रहरी कर्मचारीका रूपमा गणना गरिन्छ, उनीहरू प्रहरीका काम गर्ने नभई प्रहरीका लागि काम गर्ने कर्मचारी हुन् । कामको विशिष्टीकरण छैन । जिम्मेवारीको सुनिश्चितता पनि छैन । गर्ने र नगर्नेको मूल्याङ्कन पनि छैन । बहुवा दक्षता, क्षमता र कार्यसम्पादनको आधारमा होइन हाकिम, सचिव र मन्त्रीका चाहनामा हुने गर्छ । मूल्याङ्कनलाई तोडमोड गरिन्छ । कर्मचारीहरू यसरी निरुत्साही हुने हुँदा त्यसबाट सिर्जित 'इरिटेसन' यातनाको कारणका रूपमा रहेका छ । प्रहरीको जिम्मेवारीलाई आधुनिक र संस्थागत नगर्ने हो भने, भविष्यमा यातनाको पुनरावृत्ति व्यापक रूपमा हुने सम्भावना छ ।
- ३) स्रोत र आवश्यक क्षमताको अभाव : यातना मूलतः फौजदारी न्याय प्रणालीसँग आबद्ध रहन्छ । यातनाको क्षेत्र फौजदारी न्यायसँग जोडिन्छ । मूलतः भन्न सकिन्छ, साबिती गराउनुपर्ने बाध्यताले यातना खतरनाक सम्भावनाको रूपमा रहन्छ, फौजदारी न्याय प्रणालीभित्र । साबितीको आवश्यकता अनुसन्धानमा विज्ञानका अभावका कारणले हुने गर्दछ । नेपालमा अनुसन्धान प्रणालीलाई वैज्ञानिकीकरण गर्ने सम्बन्धमा मूलत दुईवटा समस्याहरू रहेका छन् । (क) नेपाल प्रहरीमा सर्वथा (एकाध बाहेक) सिर्जनात्मक एवं ऊर्जाशील (एसरटिभ) नेतृत्वको अभाव रह्यो । पछिल्लो समयमा एकातर्फ (एसमेन) र अर्कातिर 'सेलीब्रेटी' संस्कृति मौलायो । परिणामस्वरूप अपराध अनुसन्धानबाट सुरक्षाप्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने सिर्जनात्मक प्रयासहरू भएनन् । अपराध अनुसन्धान प्रणालीमा आधुनिक विज्ञान र प्रविधिको उच्चतम प्रयोगको प्रयास भएन । प्रत्येक जिल्लामा विधिविज्ञानका सुविधाहरू पुऱ्याउने योजनाहरू बनेन । अपराध अनुसन्धानलाई नेतृत्व गर्ने व्यक्तिको पहिचान पनि हुन सकेन । (ख) फौजदारी न्यायलाई आधुनिकीकरण गर्ने राजनीतिक इच्छाशक्ति कहिले पनि देखिएन । अपराध अनुसन्धान प्रणालीलाई वैज्ञानिकीकरण गर्न नसक्दा, परम्परागत अपराध अनुसन्धानभित्र यातनाको सम्भावना जीवित रहन्छ, नै ।
- ४) सेवा-अवसर र व्यक्तित्व विकासका सम्भावनाको अभाव: काठमाडौं स्कुल अफ ल एवं सिङ्गी विश्वविद्यालयको संयुक्त प्रयासमा गरिएको एउटा सङ्क्षिप्त (पाइलट) अध्ययनले के देखाएको छ भने नेपाल प्रहरीभित्र नयाँ प्रवेशी अधिकृतहरूमा निराशा व्याप्त छ । उनीहरू आफ्नो व्यक्तित्व विकासको अवसर अँध्यारो रहेको देख्छन् । स्वच्छ, मूल्याङ्कन हुननसक्ने परिपाटी, अवसरका लागि शक्तिको खोजी गर्नुपर्ने बाध्यता र बेथितिहरू खपेर बस्नुपर्ने अवस्थाले अपराध अनुसन्धानमा नयाँ अधिकृतहरूमा उत्साहको अवस्था छैन । यसले पनि 'इरिटेसन' लाई जन्म दिन्छ । यस किसिमका नकारात्मक मनोविज्ञानहरू यातनामा सम्भावना बोकेर बस्तछन् ।
- ५) दण्डात्मक सामाजिक मूल्यहरूको बाहुल्याता : नेपाली समाजमा अधिकांश मानिसमा तत्काल दण्ड दिइहाल्नुपर्ने आग्रहको व्यापकता छ । अहिले पछिल्लो समस्यामा अधिकार चेतनाका नाममा अपराध अनुसन्धानलाई प्रभावित पार्ने गरी दबाव समूह निर्माण हुने परम्पराको व्यापक वृद्धि भएको छ । यस संस्कृतिले केही नकारात्मक प्रवृत्तिहरू जन्माएको छ, जस्तै (क) दबाव समूहले प्लेकार्ड बोकी सडकबाट अनुसन्धानलाई प्रभावित पार्ने र तत्काल सजायका लागि दबाव निर्माण गर्ने, (ख) दबाव समूहका आक्रमक शैलीहरूबाट प्रभावित भई सञ्चार माध्यमले 'सञ्चार माध्यमबाटै' फैसला सुनाउने (ग) यस्ता घटनालाई ग्रहण गरी अनुसन्धानकर्ताहरू 'सेलीब्रेटी' बन्ने र (घ) यस्ता मुद्दामा राजनीतिक दललाई भजाई खाने वकिलहरूको समूह

निर्माण गरी पीडित र संकित पक्षका बीचमा प्रतिस्पर्धा गराउने प्रवृत्ति मौलाएका छन्। यिनै गतिविधिहरू यातनाका सम्भावनाका स्रोत हुन। अनुसन्धान अधिकृतलाई यातनाको प्रयोग गर्न उक्साउने सामाजिक मान्यता यातनाको स्रोत हो भन्ने कुरामा विवाद छैन।

६. त्रुटिपूर्ण अभियोजन प्रणाली : अपराधको अनुसन्धान अपराधको अभियोजनका लागि हुने कार्य हो। अपराध 'अनुसन्धान' राज्यको प्रहरी शक्ति-कार्यलिकाको शक्ति वा कार्य होइन। यो न्यायिक शक्ति वा कार्य हो। त्यसैकारण कानूनमा अनुसन्धान अधिकृत तोक्नुपर्ने व्यवस्था छ। अभियोजन गर्ने सरकारी वकिलले प्रमाणको प्रचुरता र पर्याप्तताका लागि अनुसन्धानकर्तालाई मार्गनिर्देशीत गर्नुपर्छ। सरकारी वकिलले संकलित प्रमाणको 'भौतिक चरित्र, वैज्ञानिकता, तार्किकता र सामाजिक मूल्य' का दृष्टिकोणबाट सूक्ष्म विश्लेषण गर्नुपर्छ। त्यो प्रचलन अहिले अत्यन्त कमजोर रहेको छ, नेपालमा। यस प्रवृत्तिले अनुसन्धानकर्तालाई वैज्ञानिक अनुसन्धानका लागि प्रेरित गर्दैन। यातनाका सम्भावनाका कारण यस अर्थमा त्रुटिपूर्ण अभियोजन पनि हो भन्न सकिन्छ।
७. यातना निर्मूलीकरणको कमजोर कारण : जानाजानी त्रुटिपूर्ण कार्य गर्ने अनुसन्धानकर्ता एवं अभियोजनकर्ता सजायको भागी हुनुपर्छ। अतः यातना निषेध वा प्रतिबन्धित गर्ने कानून प्रयाप्त हुनुपर्छ। नेपालमा विगतमा यस सम्बन्धमा समस्या रह्यो र यातनाको एउटा कारण कानूनको अभाव पनि रह्यो।

माथि उल्लिखित सबै कमजोरीहरू अहिले सम्बोधन भइसकेको अवस्था छैन। यातनाका घटनाहरू निर्मूलीकरणका क्रममा छन् भन्ने कुरा काठमाडौं स्कुल अफ लको पछिल्लो अध्ययनबाट देखिन्छ।^{६९} यस अध्ययनबाट के स्थापित हुन्छ भने यातनाका कारणहरूको सम्बोधन नगरी 'यातनाका घटना' हरूको सम्बोधन गर्न सम्भव हुँदैन। यातनालाई निर्मूल पार्ने प्रयासहरू भइरहेका छन्, तर ती अधिकांश प्रयासहरू त्रुटिपूर्ण मान्यतामा आधारित छन्। खासगरी नेपालका गैरसरकारी संस्थाहरूको क्षेत्रले गरेको त्रुटिहरू अत्यन्त धेरै छन्। केही प्रवृत्तिगत त्रुटिहरू निम्नबमोजिम रहेका छन्।

- क) अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू जो नेपालमा कार्यरत छन्, उनीहरूले यातनाको सम्बन्धमा नेपालमा प्रयोगात्मक, वैज्ञानिक अध्ययन विना नै अनुमानका आधारमा यातनाका कारणलाई होइन प्रहरीको प्रशिक्षण प्रणाली, सङ्गठन, कार्यविधि जस्ता कुरामा ध्यान केन्द्रित गरेका छन्। उनीहरू यातनाका कारण 'प्रहरी सङ्गठन, उसको मानव अधिकारसम्बन्धी जानकारी वा कार्यसञ्चालन' मा देखिन्छन्। त्यसैले प्रहरीलाई दण्डित गर्ने कठोर कानून, भेटिङ्ग, मानव अधिकारका पुस्तक पकेटमा राख्ने जस्ता हावादारी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको देखिन्छ। कहीं न कहीं प्रहरीलाई बदनाम गर्ने खालका पूर्वाग्रह पनि देखिन्छ। कर्मचारीसमेत 'भेटिङ्ग' को सिकार भएका छन्। यसतर्फ सरकारको सम्बोधन प्रणाली निष्क्रिय देखिन्छ।
- ख) नेपाली गैरसरकारी संस्थाहरू अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा दातृसंस्थाका 'कर्मचारी' जस्ता देखिन्छन्, उनीहरूको कार्यसम्पादनमा। सेमिनार, कन्फ्रेन्स, पुस्तक प्रकाशन यातना विरुद्धका उनीहरूको मुख्य कार्य हुन्। कारणको विश्लेषण गरी यातना निर्मूलीकरणमा

^{६९} सन् २०१६ मा काठमाडौं स्कुल अफ ल ले डेनिस इन्स्टिच्युट फर ह्युमेन राइट्ससँगको सहकार्यमा, एवं वन्यजन्तु अरक्षण विभागका अधिकृतहरूसँगको संलग्नतामा नौको ५७ वटा कार्यक्षेत्रमा कार्यगत अध्ययन गरिएको थियो। यो कार्यगत अनुसन्धान प्राज्ञिक संस्थाहरू र सरकारी निकायको नमूना सहकार्यको रूपमा स्थापित भयो।

सरकारसँग सहकार्य गर्ने कुरामा तिनीहरू उत्साही देखिँदैनन् । राज्यका संस्थाहरूको निरन्तर आलोचना गर्नु उनीहरूको ध्येय हो जस्तो देखिने अवस्था छ । यसै कारण सरकारी निकायहरू गैरसरकारी संस्थाप्रति अनुदार देखिन्छन् ।

- ग) मूलतः राज्यसँग समन्वय नगरी दातृसंस्थाको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालन गरिने यस्ता संस्थाहरूले अहिलेसम्म बोकेको सिद्धान्त के देखिन्छ भने “मानव अधिकारको शिक्षाको अभावले नै प्रहरीले” मानिसमाथि कुटपिट गर्दछ । यो पूर्वाग्रही एवं तथ्यगत अध्ययनमा आधारित नरहेको र अनुमानमा आधारित सिद्धान्तका गैरसरकारी संस्थाहरू छन् । अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशका जनता असभ्य, अशिक्षित र संस्कृतिहीन जत्था हुन भन्ने मनोग्रन्थिबाट प्रभावित छन्- त्यसैले उनीहरू यस्ता देशका प्रहरीहरू जन्मजात आततायी हुन्छन् भन्ने मनोविज्ञानबाट प्रभावित छन् ।
- घ) दुवै किसिमका गैरसरकारी संस्थाहरूले मानव अधिकारको प्रवर्धन भनेको ‘सरकार र राज्यका निकाय’ को आलोचना गर्नु हो भन्ने रणनीति अवलम्बन गरेको पाइन्छ । ‘छायाँ प्रतिवेदन’ तयार गर्न ठूलठूला धनराशी खर्च गरिन्छन् । तर शरीर मारेपछि छायाँ कहाँ रहला र ?

यी त्रुटिपूर्ण प्रवृत्तिहरू पनि यातना अहिलेसम्म निरन्तर रहनुका पछाडि रहेको एउटा मुख्य कारण हो । यातनाको सम्बोधन गर्ने हो भने सो कुरा यसका कारणभित्र खोजिनुपर्दछ भन्ने कुरालाई पछिल्लो अध्ययनले राम्रोसँग देखाएको छ । यातना सम्बोधनको रणनीति प्रहरी ‘एउटा व्यक्तिको रूपमा होइन’ प्रहरी ‘एउटा संस्था, उसको कार्यसम्पादनको वातावरण, उसले प्रयोग गरेको कानून र उसको जिम्मेवारीको स्वरूप, उसका सुविधाहरू, उसले कार्य गरिरहेको पद्धति र उसलाई उपलब्ध उपकरण र सहयोगी जस्ता सबै कुराहरूलाई हेरेर निर्माण गरिनुपर्छ । माथि उल्लिखित कमजोरीहरूलाई व्यवस्थित एवं रणनीतिक तवरले सम्बोधन नगरी, नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार महासन्धिहरूअन्तर्गत ग्रहण गरेको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वलाई दिगो ढङ्गले सम्पादन गर्न सक्तैन । अतः राज्यले त्यसतर्फ ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

१०. यातना निर्मूलनसम्बन्धी कानुनी संरचना

अगाडि छलफल गरिसकिएको छ, त्यो के हो भने २०४७ सालको नेपाल अधिराज्यको संविधानले नै यातना निषेध गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको थियो । २०६३ सालको नेपालको अन्तरिम संविधानले पनि यातना तथा अन्य त्यस्तै व्यवहारलाई निषेध गरेको थियो । सन् १९९१ मा यातना विरुद्ध महासन्धिलाई अनुमोदन गर्नुपूर्व नै नेपालले यातनामाथि संवैधानिक प्रतिबन्ध लगाइसकेको थियो । त्यो प्रयास पछिल्ला दिन व्यापक र बृहत् बनेको अवस्था छ ।

क) नेपालको संविधान :

सन् २०१५ मा संविधान सभाले नेपालको संविधान पारित गर्‍यो । नेपालको इतिहासमा यो एउटा अभूतपूर्व घटना थियो । जुन बृहत् छलफलबाट यो संविधानको निर्माण भयो र जसरी यसले एउटा रक्तपातपूर्ण जनविद्रोहलाई शान्तिमा रूपान्तरण गर्‍यो, यो एउटा अन्तर्राष्ट्रिय नयाँ अनुभव पनि थियो । विश्वका धेरै देशले गर्न नसकेको कुरा नेपालले गरेकै हो । यस संविधानको धारा २२ ले यातनाको सम्बन्धमा ठोस व्यवस्था गरेको छ ।

उपधारा (१) : “पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना

दिने वा निजस... निर्मम, अमानवीय, वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन ।

(२) “उपधारा (१) बमोजिमको कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ । र, त्यस्तो व्यवहारबाट पीडित व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने संविधानको यस व्यवस्थाका दुईवटा विशेषता छन् । (१) यस व्यवस्थाले यातना र अन्य सम्बद्ध व्यावहारलाई वर्जित गरेको छ । यसबाट यातना विरुद्धको महासन्धिको उद्देश्य संविधानमा पुनरावृत्ति भई, यातना निषेध गर्ने कार्यलाई संविधानकृत गरिएको छ । (२) यातनालाई संविधानको यस व्यवस्थाले दण्डनीय बनाएको छ । दण्डनीय बनाउनु ‘यातनालाई अपराधीकरण’ गर्नु हो भन्ने कुरा बुझ्न कठिन छैन ।

‘कानूनद्वारा दण्डनीय बनाइने’ छ भन्ने व्यवस्थाले यातनासम्बन्धी सबै व्यवहारलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी कानूनको तर्जुमा गर्ने दायित्व राज्यलाई संविधानले नै तोकेको अवस्था छ । यसका अतिरिक्त संविधानको धारा २०(३) ले पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई मुद्दा सुन्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित नगराई २४ घण्टाभन्दा बढी थुनामा राख्न नपाई व्यवस्था गरेको छ । यातनाको अवस्थामा नियन्त्रण गर्न र यातनाको सम्भाव्यलाई रोक्न यो व्यवस्थाको मूर्धन्य महत्त्व छ । वास्तवमा यातनाका सम्भावनाहरूको उन्मूलन नै यातना उन्मूलनको सबै भन्दा प्राथमिक रणनीति हो भन्न सकिन्छ । यसबाहेक संविधानको धारा २० अन्तर्गत न्याय सम्बन्धी हकमा गरिएका अन्य व्यवस्थाहरूले यातना सम्भावनाहरू उन्मूलनतर्फ महत्त्वपूर्ण व्यस्था गरिउका छन् । जस्तै, अभियुक्तलाई आफ्नो इच्छाविरुद्ध बयान दिन बाध्य गर्न प्रतिबन्ध गलाइएको छ, कानून व्यवसायीसँग परामर्श लिन पाउने हक सुनिश्चित गरिएको छ, र थुनुवा पुर्जा नदिई थुनामा राख्न नपाउने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यी सबै व्यवस्थाले यातनाका सम्भावनालाई समाप्त गर्दछन्, किनकि जति बढी थुनावालाई सार्वजनिक जबीवनबाट अलग गरी एक्लो पारिन्छ, यातनाको सम्भावना त्यति नै ज्यादा बढ्छ ।

संविधानका उपर्युक्त व्यवस्थाबाट के स्थापित हुन्छ भने नेपालले यातना विरुद्धको महासन्धिको तोकेको दायित्वलाई संविधानकृत गर्ने सम्बन्ध ठोस व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्था अनुरूप नै भविष्यमा कानूनको निर्माण भई यातना तथा सम्बद्ध अन्य कार्यहरूलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गर्ने बाटो खुल्ला रहेको छ ।

संविधानको धारा २०, २१, २२, २३ र धारा १३३ लाई साथमा राखी व्याख्या गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । धारा २० ले न्यायसम्बन्धी हकलाई स्थापित गर्दछ, यसबाट स्वच्छ तथा निष्पक्ष (Fair trial) कारवाहीलाई सुनिश्चित गर्दछ । यो व्यवस्था ‘यातनाका’ सम्भावनालाई निर्मूल गर्ने प्रभावकारी व्यवस्था हो । नेपालको संविधान यस परिप्रेक्ष्यमा एक सर्वोत्तम संविधानको रूपमा रहेको छ ।

संविधानको धारा २१ ले अपराध पीडितको अधिकारलाई संविधानकृत गरेको छ । अपराध पीडितले समेत क्षतिपूर्ति पाउने अवधारणालाई संविधानले आत्मसात गरेको छ । यातना अपराध बनाइएबाट अपराध पीडितका हैसियतमा समेत यातना पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । त्यसैगरी धारा २३ अन्तर्गत निवारक नजरबन्दको राज्यको शक्तिलाई निरुत्साहित गरिएको छ । धारा १३३ ले विश्वव्यापी न्यायका सिद्धान्तलाई अदालतहरूले कानूनसरह लागू गर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गरेको छ । यसबाट यातना र अन्य त्यस्तै व्यवहारका विरुद्ध संसारमा विकसित कानूनशास्त्रलाई नेपालको संविधानले संवैधानिक रूपमा संस्थागत गरेको छ ।

अझ महत्त्वपूर्ण कुरा के छ भने, धारा २२ लाई सङ्कटकालीन अवस्थामा पनि अवरुद्ध गर्न सकिन्न वा त्यसलाई कटौती गर्न पाइँदैन।^{६२} संविधानले यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वलाई निर्वाह गर्ने प्रयोजनकै लागि संविधानको भाग २५ मा शक्तिशाली 'मानव अधिकार आयोग' को व्यवस्था गरेको छ।

यस 'मानव अधिकार आयोग' लाई मानव अधिकारको सम्मान संरक्षण र प्रवर्धन र मानव अधिकारको प्रभावकारी कार्यन्वयन गराउने अख्तियार प्राप्त छ, र यसै अख्तियार अन्तर्गत आयोगलाई यातनासम्बन्धी सबै किसिमका घटनाहरूको अनुसन्धान गरी कारवाहीका लागि सरकारलाई सिफरिस गर्ने अधिकार छ।

ख) मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४ :

नेपालको संविधानबमोजिम व्यवस्थापिकाबाट पारित २०७५ भाद्र ०१ गतेबाट लागू हुनेगरी राजपत्रमा प्रकाशित भइसकेको यस संहिताले नेपालको फौजदारी कानूनलाई एउटा नयाँ र आधुनिक स्वरूप दिएको अवस्था छ। यस संहिताले यातनालाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी सजायको व्यवस्थासमेत गरेको छ।

यस संहिताको दफा ३२ ले "अपराध पीडितलाई मुद्दाको कारवाहीको जानकारी र क्षतिपूर्ति पाउने हक" हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। उपदफा १ ले "अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुनेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको छ। "यातना" लाई अपराधको रूपमा स्वीकार गरिसकेको अवस्थामा, यातना पीडित यस उपदफाको व्यवस्थाबाट लाभान्वित हुने अवस्था सुनिश्चित रहेको छ।

संहिताको दफा १६७ (१) ले व्यवस्था गरेबमोजिम "कसुरको अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन गर्ने, कानूनको कार्यान्वयन गर्ने वा कानूनबमोजिम नियन्त्रण वा हिरासत वा थुनामा राख्ने अधिकार प्राप्त अधिकारीले कसैलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिन वा दिन लगाउन वा क्रुर, निर्मम अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न वा गराउन हुँदैन"। यस उपदफाको स्पष्टीकरणमा कस्ता उद्देश्यका लागि यातना हुन सक्तछ भन्ने कुरालाई पनि स्पष्ट पारिएको छ।

यता उपदफा २ ले "उपदफा १ बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरता हेरी पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँ सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ।

यसरी यातना विरुद्धको महासन्धिले तोकेबमोजिम यातनालाई अपराधीकरण गर्ने दायित्वलाई उपर्युक्त संहिताले पूरा गरेको दफा १६८ ले अमानजनक वा अमानवीय व्यवहारलाई अपराधीकरण गरेको छ, र सजायको व्यवस्थासमेत गरेको छ। साथसाथै, संहिताको दफा १६९ ले कसुर गर्ने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई पुगेको क्षति वा पीडाबाट मनासिब क्षतिपूर्ति गराउने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी दफा १७०(२) ले स्पष्ट रूपमा हदम्यादको व्यवस्था पनि गरेका छ, जस अनुसार दफा १६७ अन्तर्गत कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको वा सम्बन्धित व्यक्ति पक्राउ, नियन्त्रण, हिरासत, थुना, कैद वा नजरबन्दबाट मुक्त भएको मितिले छ, महिनाभित्र उजुरी गर्नुपर्ने हदम्याद पनि किटान भएको अवस्था छ।

^{६२} नेपालको संविधान, धारा २७३, संकटकालीन अधिकार।

अभ्र महत्त्वपूर्ण कुरा कै रहेको छ भने, यातनासम्बन्धी अपराधलाई सरकारवादी भई चल्ने फौजदारी अपराधको रूपमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता ऐन, २०७५ को अनुसूची १ ले व्यवस्था गरेको छ। यसको तात्पर्य के हो भने (१) पीडितले जाहेरी दर्खास्तद्वारा कारवाहीको सुरुवात गर्ने हक प्राप्त गरेको छ, (२) कार्यविधि संहिताको परिच्छेद २ अन्तर्गत यातनासम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान प्रहरी अनुसन्धानकर्ताद्वारा भई सरकारी वकिलबाट अभियोजन हुने अवस्था रहेको छ। यसको तात्पर्य के पनि हुन्छ भने संहिताको दफा ६ अन्तर्गत अभियुक्तलाई पक्राउ गरी हिरासतमा राख्न पाउने अख्तियार अनुसन्धान अधिकृतलाई प्राप्त हुन्छ।

ग. यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३

यस कानूनले 'यातना' लाई परिभाषा गर्न खोजेको छ। यसमा उपलब्ध गराइएको परिभाषाअनुसार "यातना भन्नाले अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई दिएको शारीरिक वा मानसिक यातना सम्भन्धुपर्छ र सो शब्दले निजसँग गरिएको निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारलाई समेत जनाउँछ" ^{१३} तर, यो परिभाषा क्याट महासन्धिमा उल्लेख भएअनुसारको परिभाषाभन्दा धेरै टाढा रहेको छ। यस परिभाषाले बोकेको एउटा ठूलो अवधारणागत कमजोरी के हो भने छानबिन वा पुर्पक्षका क्रममा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिसँग गरिने क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार पनि यातनाको परिभाषाअन्तर्गत आउँदछ ^{१४} वास्तवमा यो परिभाषाले 'यातना' के हो भन्ने कुरा बताउँदैन। त्यसैले, यो परिभाषा अस्पष्ट छ।

यो कानूनको सबैभन्दा ठूलो समस्या भनेको यसमा फौजदारी कसुर देखाउने तथा दण्डात्मक दायित्व निर्वाह गराउने प्रावधानको अभाव हुनु हो। सो कानूनले यसरी यातनालाई निषेध गरेको छ: "अनुसन्धान तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिनु हुँदैन।" ^{१५} तर कानूनले अप्रत्यक्षरूपमा यातना दिने छुट पनि दिएको छ। भनिएको छ: "नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारीले कुनै व्यक्तिलाई यातना दिइएको ठहरेमा पीडित व्यक्तिलाई यस ऐनबमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ" ^{१६} र यसको क्षतिपूर्ति पीडकको तर्फबाट नेपाल सरकारले तिर्नेछ। पीडकविरुद्ध दिइने भनेको सबैभन्दा ठूलो सजाय विभागीय कारवाही हो र त्यो पनि अदालती आदेशबाट मात्रै हुने गर्दछ ^{१७} यी प्रावधानले अप्रत्यक्षरूपमा पीडककै संरक्षण गरिरहेका छन्। योभन्दा अभ्र निराशलाग्दो कुरा त के छ भने फौजदारी कसुरहरूमा अभियोजन गर्ने कार्यादेश पाएको सरकारी अधिवक्ताले आरोपित पीडकहरूको प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ ^{१८}

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको हदम्यादसम्बन्धी प्रावधान पनि एउटा समस्या हो। यहाँ यस प्रावधानको उद्देश्यबारे सबैले राम्रोसँग बुझनुपर्दछ कि यो हदम्याद पीडकलाई सजाय गरिपाउन निजविरुद्ध मुद्दा दर्ता गर्नेसम्बन्धीको नभएर केवल क्षतिपूर्ति माग गर्नका लागि मुद्दा दायर गर्न हो। त्यसका लागि पनि पीडितले त्यस्तो यातना पाएको मितिले ३५ दिनभित्र दावी हालेको हुनुपर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार

^{१३} दफा २(क), यातना क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐन, २०५३।

^{१४} माथिको अध्याय ५ को परिभाषा खण्ड हेर्नुहोस्।

^{१५} यातना क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐन, २०५३ को दफा ३ र ४ हेर्नुहोस्।

^{१६} ऐ. दफा ५ र ७।

^{१७} ऐ. दफा १०।

यातनामा समयको कुनै हदम्याद हुनुहुँदैन र दुर्व्यवहारका विरुद्ध हदम्यादको पर्याप्त अवधि हुनुपर्दछ^{६८} यसो हुनमा सरकारी अधिकारीहरूबाट डराउनु पर्ने, भौगोलिक कठिनाइ र कानुनी अधिकारीसमक्ष पुग्न पहुँचको अभाव एवम् दुर्व्यवहारबाट हुने असरले गर्दा समयमै उजुरी गर्ने पीडितको क्षमतामा ह्रास आउनु अर्थात् भनेर मानवअधिकार समितिले भनेको छ।^{६९} नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धअन्तर्गतका दायित्वहरूको पालना गर्न पनि नेपालले अनुपयुक्तरूपमा रहेको छोटो कानुनी हदम्याद हटाउनुपर्दछ।^{७०}

घ. प्रमाण ऐन, २०३१

यस ऐनको दफा ९ अनुसार, फौजदारी अभियोगमा कुनै अभियुक्तलाई बाध्य गरी वा निज वा अरू कसैलाई यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा निजलाई आफ्नो इच्छाविरुद्ध कुनै कुरा व्यक्त गर्ने स्थितिमा पारी सो कुरा व्यक्त गरेको रहेछ भने अदालतले अभियुक्तबाट त्यसरी लिएको बयानलाई प्रमाणको रूपमा लिने छैन। साथै, कुनै पनि अभियोगको सम्बन्धमा धम्की वा आशवासनलाई कार्यान्वयन गर्ने अधिकारप्राप्त सरकारी अधिकारीले कुनै अभियुक्तलाई असत्य कुरा व्यक्त गर्न बाध्य पारेको रहेछ भने त्यस्तो अभिव्यक्तिलाई अदालतले प्रमाणको रूपमा लिने छैन।^{७१} तर, यहाँ अभियुक्तले आफूलाई दबावमा पारेर त्यो बयान दिन लगाएको थियो भनेर कसरी प्रमाणित गर्न सक्छ भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ किनकि यस सम्बन्धमा कानून मौन छ। त्यसबाहेक, सोही ऐनको धारा २८ मा कुनै खास कुराको प्रमाणित गर्ने भार सो कुरो अस्तित्व छ भनी अदालतलाई विश्वास दिलाउन चाहने व्यक्तिमाथि नै निहित रहेको हुनेछ भन्ने बताइएको छ।

ङ. नागरिक अधिकार ऐन, २०१२

यस कानूनमा भएका प्रावधानअनुसार, कुनै पनि अभियुक्तलाई निज आफैँविरुद्ध साक्षी हुन बाध्य पारिने छैन र कसैलाई उसको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने छैन। त्यसबाहेक, ऐनले बलजफ्ती श्रमलाई प्रस्तरूपमा निषेध गरेको छ।^{७२}

११. क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहारसम्बन्धी ऐनकानूनहरू

पक्राउ परेका कसैलाई थुन्दा उसलाई अन्नपानीको व्यवस्था गरिदिनुपर्छ भन्ने व्यवस्था मुलुकी ऐनमा गरिएको छ। सोबमोजिम नगरी वा ऐनले थुन्न नहुने मानिसलाई खानपिन दिई वा नदिई थुनेमा समेत कसुर गरेको मानिनेछ।^{७३} कारागार ऐन, २०२१ अनुसार, थुनुवा र कैदीलाई छुट्याई

^{६८} CAT Committee, *General Comment No. 3*, adopted on 13 December 2012, UN Doc. CAT/C/GC/3 para 40.

^{६९} HRC, *Maharjan v Nepal*, Comm. No. 1863/2009, 19 July 2012, CCPR/C/105/D/1863/2009, para. 5.5; *Mocanu & Ors v Romania* (2013), Apps. nos. 10865/09, 45886/07 and 32431/08, 17 September 2014, para. 274.

^{७०} HRC, *General Comment No. 31*, para. 18.

^{७१} प्रमाण ऐन, १९७४ को दफा ९(२)।

^{७२} नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ११, १२ र १३।

^{७३} मुलुकी ऐन, २०२० बेरीतसँग थुन्दाको महलको नं. १।

यथासम्भव छुट्टाछुट्टै भागमा राखिनुपर्दछ र थुनुवा वा कैदीलाई कारागारभित्र नेल वा हत्कडी लगाइने छैन।^{७४} प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कारागारका कुनै पनि कर्मचारीलाई आफ्नो कर्तव्य पालन नगरेमा वा कर्तव्य पालनमा लापरवाही गरेको देखिएमा निजविरुद्ध कारवाही गर्नेछन्।^{७५} सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले तहकिकात गर्ने निकायलाई पक्राउ गरी थुनामा राखिएको व्यक्तिको सम्बन्धमा २४ घण्टाभित्र थुनामा परेको व्यक्तिको अभियोग, त्यसको स्पष्ट आधार खुलाई अदालतसमक्ष निवेदन दिन भनेको छ।^{७६} त्यसैगरी, केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ ले पक्राउ परेको व्यक्तिलाई पक्राउ परेको २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष प्रस्तुत गरिनुपर्दछ भनी व्यवस्था गरेको छ।^{७७}

प्रहरी ऐन, २०१२ ले प्रत्येक प्रहरी कर्मचारीले खानतलासी गर्दा असभ्य व्यवहार नगर्न र नचाहिने हैरानी नदिनका साथै सर्वसाधारण जनतासँग शिष्ट व्यवहार गर्न र स्वास्नीमानिस र केटाकेटीहरूसँग व्यवहार गर्दा पूरा इज्जत र मनासिब नम्रताका साथ व्यवहार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।^{७८}

वन ऐन, २०४९ अन्तर्गत वनसम्बन्धी कार्यमा संलग्न वन कर्मचारी वा प्रहरी कर्मचारीले कुनै उचित कारणबिना हैरानी गर्ने नियतले कुनै वस्तु कब्जा गरेमा वा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई दण्ड जरिवाना गरी सजाय दिइनेछ।^{७९} यस प्रावधानको सबैभन्दा समस्यामूलक भाग भनेको यसको कार्यान्वयन हो। सोही दफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा यस्तो नियतलाई प्रमाणित गर्नुपर्ने भार उजुरीकर्तामा नै रहनेछ भनी व्यवस्था गरिएको छ, र यस्तो समस्याको सामना गर्ने व्यक्तिको स्थितिलाई हेर्दा, त्यस्तो नियतलाई प्रमाणित गर्न असम्भवप्रायः छ।

१२. बलको प्रयोगसम्बन्धी ऐनकानूनहरू

बलको अत्यधिक प्रयोगका सम्बन्धमा नेपाल सरकारले नेपाली कानून विशेषगरी स्थानीय प्रशासन ऐन तथा अन्य नियमावलीहरू कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूद्वारा बल तथा हातहतियारको प्रयोगसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त (Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials) बमोजिम भएको जानकारी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई गराउँदै आएको छ। त्यसबाहेक, सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तबमोजिम मात्र बलको प्रयोग गर्ने नीति आफूले लिएकोसमेत बताउँदै आएको छ।^{८०}

क. स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८

यस कानूनले कुनै सभा वा जुलुसले हिंसात्मक वा ध्वंसात्मक रूप लिन लागेको प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्रजिअ) लाई लागेमा आवश्यकता र परिस्थितिअनुसार लाठी चार्ज, अश्रुग्यास, फोहोरा र हवाई फायरसमेत प्रयोग गर्न प्रहरीलाई आदेश दिन सक्ने अधिकार प्रजिअलाई

^{७४} कारागार ऐन, २०१९ को दफा ६ र ७।

^{७५} ऐ. दफा २०।

^{७६} सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १५(२)।

^{७७} केही सार्वजनिक -अपराध र सजाय ऐन, २०२७ को दफा ३।

^{७८} प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १५ (झ), (ञ) र (ट)।

^{७९} वन ऐन, १९९३ को दफा ५१।

^{८०} HRC, Report of the Working Group on the Universal Periodic Review, A/HRC/31/9, 23 December 2015, para. 65.

प्रदान गरेको छ।^{१९} प्रजिअलाई यस्तो बलको प्रयोगले शान्ति, सुव्यवस्था कायम गर्न काम गरिरहेको जस्तो नलागेमा निजले भीडलाई अगाडि नबढ्न चेतावनी दिन सक्नेछन् र यस्तो चेतावनीको पनि कुनै प्रभाव नपरेमा घुँडामुनि गोली हान्न आदेश दिन सक्नेछन्। प्रजिअले आवश्यकताअनुसार मौखिक आदेश पनि दिन सक्नेछन्।^{२०} यस ऐनमा, चेतावनी तथा गैरघातक बलको प्रयोगलगायतका केही बचाउको व्यवस्था गरिएको भएपनि, यसमा संलग्न सबै पक्षद्वारा ती चेतावनी राम्ररी प्राप्त गरे तथा बुझे भन्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्ने समुचित उपायहरूको उल्लेख गरिएको छैन। यसले बलको प्रयोग भएका घटनामा तत्काल स्वतन्त्र छानबिनको व्यवस्था नगरेकाले यो अधिकारको दुरुपयोग हुने जोखिम रहेको छ।

ख. वन ऐन, २०४९

यस ऐनको दफा ५५ ले वनसम्बन्धी काम गर्ने कर्मचारीलाई यस ऐनबमोजिम सजाय हुने कसुर गर्न लागेको छ भन्ने शङ्का लागेमा वा कसुर गर्दाको अवस्थामा फेला परेमा सो अपराध हुन नपाउने प्रबन्ध गर्न आवश्यक बलको प्रयोग गर्ने अधिकार दिएको छ। तर, यस प्रावधानको 'आवश्यक बल' भन्ने पदावलीको अर्थ खुलाइएको छैन। त्यसैले यस प्रावधानको दुरुपयोग हुनसक्ने जोखिम बढी छ। त्यस्तै, जिल्ला वन अधिकृतले घर वा जग्गा कब्जामा लिँदा कसैले बाधा विरोध गरेमा त्यस्तो व्यक्तिविरुद्ध बल प्रयोग गर्न सक्नेछ।^{२१} वनसम्बन्धी कसुरमा संलग्न कसुरदारलाई पक्रन लाग्दा पक्रन नदिने वा पक्रिसकेपछि पनि निजलाई भगाई लैजाने अवस्था परी पक्रनेकै ज्यान जोखिममा हुने स्थिति उत्पन्न भएको अवस्थामा सुरक्षाका लागि खटिएका कर्मचारीले त्यस्ता व्यक्तिलाई घुँडामुनि लाग्ने गरी गोली चलाउन सक्नेछ।^{२२} तर, यस अधिकारको पनि समुचित व्याख्या तथा नियन्त्रण र सन्तुलनको अभाव भएकाले यस प्रावधानले अधिकारको दुरुपयोग हुने जोखिम देखाएकाले आम मानिसका लागि यसले अझ ठूलो खतरा सिर्जना गरेको छ। त्यसैगरी, धारा ५९ ले वनसम्बन्धी काम गर्ने कर्मचारीलाई कुनै व्यक्तिले कसुर गरेको छ र निजलाई पक्राउ नगरेमा भाग्ने सम्भावना छ भन्ने लागेमा बिना वारेन्ट निजलाई गिरफ्तार गर्ने अधिकार दिएको छ।^{२३}

ग. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

यस ऐनको दफा २४ ले राज्यका अधिकारीलाई कसुरदार भाग्छ भन्ने विश्वास गर्ने मनासिब कारणहरू भएको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिलाई बिना वारेन्ट गिरफ्तार गर्ने अधिकार दिएको छ। साथै, त्यस्तो अधिकारीले गिरफ्तार गर्न लाग्दा वा गिरफ्तार गरिसकेपछि पनि छुट्टाएर लैजान वा पक्रन नदिन कसुरदार वा निजको मतियार कसैले हुलहुज्जत गरी भागेर जाने वा भगाएर लैजाने अवस्था परेमा वा पक्रनेकै ज्यान जोखिम हुने सम्भावना देखिन आएमा वा हतियार नचलाई नहुने अवस्था पर्न आएमा सकेसम्म घुँडामुनि लाग्नेगरी गोली चलाउन सक्नेछ। सोबमोजिम गोली चलाउँदा कसुरदार वा निजको मतियार मर्न गएमा वात लाग्ने छैन। यस प्रावधानले राज्यका अधिकारीसँग मुठभेड हुनेहरूका लागि भने वास्तविक खतरा

^{१९} दफा ६, स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८।

^{२०} ऐ.।

^{२१} ऐ. दफा १५।

^{२२} ऐ. दफा ५६।

^{२३} ऐ. दफा ५९।

सिर्जना गरिदिको छ। यस प्रावधानले अधिकारीलाई घुँडामुनि मात्र गोली हान्ने कुरामा सीमित गर्दैन। यसले त्यस्तो अधिकारीलाई फौजदारी अभियोगबाट पूर्ण उन्मुक्ति दिएको छ।

घ. आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२

कुनै कसुरदार घटनापछि भाग्न वा उम्कन खोज्यो भने हातहतियार नचलाई नहुने भएमा कमान्डमा रहेको सुरक्षाकर्मीले आफैँ वा आफ्नो मातहतका अरूलाई आदेश दिई भरसक घुँडामुनि हातहतियार चलाई वा गोली हानी पक्राउ गर्नुपर्दछ, र पक्राउ गर्न खोज्दा मानिस मर्न गएमा समेत सम्बन्धित सरकारी कर्मचारीलाई बात लाग्ने छैन^६ यस कानूनले पनि प्रयोग गरिएको बल त्यस्तो धम्की वा खतरासँग समानुपातिक अर्थात् मृत्यु नै हुनसक्ने गरी हातहतियारको प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यक तथा मनासिब स्थिति छ, छैन भन्नेबारे केही बोलेको छैन। त्यसैले, यस किसिमले बल र हातहतियारको प्रयोगले बल र हातहतियारको प्रयोगसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आधारभूत सिद्धान्तको उल्लङ्घन गर्दछ।

उपर्युक्त व्यवस्थाहरूको अध्ययनबाट निम्न कुराहरू स्थापित भएको देख्न सकिन्छ।

- क) संविधानलगायत जारी भएका अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताका व्यवस्थाहरूबाट यातनाका सम्बन्धमा, नेपाली कानुनी व्यवस्था विस्तृत एवं व्यापक रहेको छ। यसबाट यातना विरुद्धको महासन्धि अन्तर्गतको नेपालको दायित्व पूर्णरूपमा कार्यान्वयनमा रहेको छ।
- ख) संविधान तथा संहिताद्वारा यातना तथा सम्बद्ध अन्य कार्यहरू महासन्धिको मर्म अनुसार नै 'अपराध'को रूपमा परिभाषित भई, अन्य अपराधसरह सरकारवादी भई चल्ने अपराधका रूपमा स्थापित गरिएका छन्।
- ग) पीडितका सबै किसिमका अधिकारहरू स्थापित गरिएका छन्। हदम्यादको व्यवस्थालाई समेत व्यवसायिक बनाइएको छ। यद्यपि क्षतिपूर्ति र परिपूरण सम्बन्धी वर्तमान कानून त्रुटिपूर्ण रहेको छ। वर्तमान कानूनलाई खारेज गरी विशेष ऐनको तर्जुमा हुनुपर्ने अवस्था छ।

उपर्युक्त कानुनी व्यवस्थाको प्रचुरता बाहेक, यातनालाई निर्मुलीकरण गर्ने अन्य थुप्रै कार्यहरू गर्नुपर्ने अवस्था भने विद्यमान रहेका छन्।

१३. निष्कर्ष एवं सुझावहरू

यस अगाडिको छलफलबाट केही महत्त्वपूर्ण निष्कर्षहरू स्थापित गर्न सकिन्छ, जो निम्नबमोजम छन्:

- १) कतिपय विदेशी संस्थागतहरू र नेपाली गैसरकारी संस्थाहरूले भने जस्तो, 'यातना' को अवस्था नेपालमा भयावहपूर्ण छैन। यातनाको समस्याको आधार साँघुरिएको छ र त्यो न्यूनतम तहमा सीमित रहेको छ। नियोजित यातनाको अवस्था अहिले विद्यमान छैन।
- २) विदेशी संस्थाहरूले हालसम्म प्रहरीको मानव अधिकारको अज्ञानताले यातनाका घटनाहरू घटिरहेका छन् भन्ने निष्कर्ष बेतुकको हो भन्ने प्रमाणित भएको छ। यातनाका कारणहरू अन्य कतिपय अवस्थाहरूमा अर्न्तनिहित रहेका छन्, जसको पहिचान माथि गरिएको छ।

^६ दफा ६, अत्यावश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२।

- ३) यातनाको निर्मूलन यसका कारण र सम्भावनाहरूलाई सम्बोधन गरेर मात्र गर्न सकिन्छ। नेपालमा यस सम्बन्धमा अहिलेसम्म भएका प्रयासहरू अपर्याप्त र अवैज्ञानिक रहेका छन्।
- ४) दक्षिण एसियाई सांस्कृतिक मान्यताको अध्ययनबाट के देखिन्छ भने, यातना जस्तो हिंसात्मक व्यवहारलाई यहाँको मूल्य र मान्यताले स्वीरका गर्दैनन्। यातनाका विधिहरू, क्रूरता र यसको प्रयोग फौजदारी न्याय प्रणालीमा पश्चिमी संस्कृति र शासन प्रणालीको उपज हो जो भारतमा ब्रिटिस उपनिवेशसँगै, आयो र र २००७ सालपछि नेपाल प्रहरीको संरचनासँगै नेपालमा प्रवेश गर्‍यो। त्यो प्रहरी संरचनामा अहिले आमूल परिवर्तन भएको छ।
- ५) यातनाका कतिपय आरोपहरू मिथ्यापूर्ण छन्। कुनै एउटा गैरसकारी संस्थाको प्रतिवेदनकै आधारमा प्रहरी अधिकृतहरूमाथि 'भेटिङ्ग' को नियम लागू गर्न कतिपय देश र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका गतिविधिहरू पूर्वाग्रहपूर्ण रहेका छन्। यस सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको निष्क्रियता समस्याको रूपमा रहेको छ। महान्यायाधिवक्ताको राजनीतिक सक्रियताका कारण महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय यातनाको रोकथाममा निष्क्रिय बनेको छ। अतः महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मानव अधिकार आयोग संयोजन गरी हिरासत अनुगमनलाई संस्थागत गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ६) 'मानव अधिकार आयोग' राज्यको विपक्षी संस्था होइन। मानव अधिकारको संरक्षणका लागि राज्यको अनुगमन गर्ने निकाय हो। विदेश भ्रमण, विदेशी अनुदान परनिर्भरता र विपक्षी मानसिकताले यसको अनुगमनको प्रभावकारीता शिथिल भएको छ। राज्यले उचित र पर्याप्त स्रोत उपलब्ध गराई, यस निकायलाई आफ्नो अनुगमनका लागि सक्रिय बनाउनु आवश्यक छ।
- ७) राज्यको कर्मचारीतन्त्रमा देशका स्वतन्त्र विज्ञहरूलाई उपहास गर्ने सङ्कीर्ण मानसिकता र प्रहरीमा बहुवा, सरुवा, यु.एन. मिसन जस्ता आत्मकेन्द्रित प्रवृत्तिहरूले सरकारको समर्थनमा गर्न नागरिक समाजमा सङ्कोच देखिन्छ। प्रहरीमा दुरदृष्टि-नेतृत्वको अभाव देखिन्छ।

यी कतिपय समस्याका बाबजुद नेपाल दक्षिण एसियामा नै एउटा नमुनाको रूपमा स्थापित रहेको छ- मानव अधिकारको संरक्षणको क्षेत्रमा। तर सरकारले वा राज्यले यस सफलतालाई 'मार्केटिङ्ग' गर्न सकेको देखिँदैन। मुख्य कारण कर्मचारीतन्त्रको सङ्कीर्णता र राजनीतिक नेतृत्वको इच्छाशक्तिको अभाव हो। राज्यले देशका विश्वविद्यालयहरूलाई यस काममा लगाउन सक्नुपर्छ।

सुधारमूलक दण्ड प्रणाली र त्यसले नेपाल सरकारमाथि थपेको चुनौती

प्रा. माधवप्रसाद आचार्य

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="211 469 431 691" data-label="Image"> </div> <p>कानुनी अध्यापकहरूका बीचमा गुरुहरूका पनि गुरु भनेर चिनिनुहुने प्रा. माधवप्रसाद आचार्य (जन्म : १ जनवरी, १९४७, काठमाडौं) निकै लामो समय अर्थात् करिब ४० वर्षभन्दा अधिदेखि अनवरत प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ। त्रि.वि. अन्तर्गतको नेपाल ल क्याम्पसमा २७ वर्ष अध्यापन गरेपश्चात् काठमाडौं स्कुल अफ लको स्थापनाकालदेखि नै यससँग आबद्ध रही त्यसको अभिभावकत्वसमेत निर्वाह गर्दै आउनुभएका अनुभवी प्राज्ञिक व्यक्तित्व आचार्यका फौजदारी कानूनमा न्याय (लेखहरूको सँगालो), प्रमाण कानून (लेखहरूको सँगालो), अपराधशास्त्र (पुस्तक), Criminology Penology, Criminal Jurisprudence, How to Improve Memory Power? लगायतका कृतिहरू प्रकाशित छन्। उहाँका सत्कर्म र योगदानहरूको सम्मान गर्दै उहाँलाई महेन्द्र विद्याभूषणलगायत एकदर्जन पुरस्कार र सम्मान प्रदान गर्दै अभिनन्दन पनि गरिएको छ। उहाँ कानुनी शिक्षाको आदर्श र अनुभवको पुञ्ज हुनुहुन्छ भन्दा अत्युक्ति नहोला।</p>	<p>नयाँ बनेका ऐनहरूले पुरानो प्रणालीमाथि व्यापक परिवर्तन गरि नयाँ अवधारणा दिन खोजेको पाइन्छ। यसबाट नेपालको न्याय प्रणालीमा महत्वपूर्ण परिवर्तनको अपेक्षा गरिएको छ। तर के कुरा मननीय छ भने कानून सामान्य विषय नभई जटिल विषय हो। विशेषज्ञको बीचमा पर्याप्त छलफल नगरी यसको निर्माण हुनु बुद्धिमत्तापूर्ण कुरा होइन। त्यसकारण जे जस्तो भएपनि अहिलेलाई यो कानून बनाई प्रयोग गरी हालै त्यसमा देखिएका त्रुटि विस्तारै संशोधन हुँदै जान्छ कदापि भन्नु हुँदैन। कानून सकेसम्म त्रुटिरहित बनाउनुपर्छ। यस लेखकमा यिनै विषयमा केन्द्रित र ही सुधारमूलक दण्डप्रणालीको अवलम्बनको प्रस्तावमा रहेका चुनौती तथा त्यसका लागि सचेत रहनु पर्ने पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ।</p>

१. पृष्ठभूमि

मुलुकी ऐन, २०२० विस्थापित भई त्यसको स्थानमा मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४ (मु.अ.सं.) मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता (मु.फौ.का.सं.) र फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन ऐन, २०७४ (फौ.क.स.नि.का) आउँदो २०७५ साल भाद्र १ गतेदेखि लागू हुने स्थितिमा छ। नयाँ बनेका ऐनहरूले पुरानो प्रणालीमाथि व्यापक परिवर्तन गरी नयाँ अवधारणा दिन खोजेको प्रस्ट देखिन्छ। यसबाट नेपालको न्याय प्रणालीमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तनको अपेक्षा गरिएको छ। त्यसो भन्दैमा नवनिर्मित संहिताहरूले कुनै त्रुटि बोकेका छैनन् भन्न खोजिएको हैन। संहिताहरूमा ठाउँठाउँमा त्रुटि फेला परेका छन्। तिनको परिमार्जन २०७५ भाद्र पहिला नै भएमा राम्रो होला। तर त्योभन्दा पनि महत्त्वपूर्ण पाटो यी संहिताहरूको सफल कार्यान्वयन गराउन खोज्दा नेपाल सरकारले बेहोर्नुपर्ने चुनौतीहरू अहिलेबाट नै बुझ्नु र त्यसको निराकरणको उपाय अपनाउनु पर्ने भएको छ। यस लेखमा त्यही विषयमा केन्द्रित भई विचार विमर्श गरिएका छन्।

क. मुलुकी ऐन, २०२० पुरानो मान्यता बोकेको कानून हो। यसअनुसार कसुर ठहर भएपछि दण्ड सजाय निर्धारण गर्न छुट्टै सुनुवाइको व्यवस्था थिएन। हाल फौ.क.स.नि.का. को दफा ८ ले छुट्टै सुनुवाइको व्यवस्था गरेको छ। कसुरको मात्रा र कसुरदार सुधार सम्भाव्यताको विचार गरी न्यायाधीशले सजाय तोक्नु पर्ने स्थिति बनेको छ। यस परिवेशमा न्यायाधीशको जिम्मेवारी बढेको छ।

ख. जन्मकैद भनिदा २० वर्ष कैद भन्ने बुझिन्थ्यो। अब त्यसमा परिवर्तन भई जन्मकैदमा २५ वर्ष कैद सजाय गर्ने व्यवस्था बनेको छ (मु.अ. सं. दफा ४२)। यसबाट जन्मकैद पाई जेल जाने व्यक्तिको समयविधि बढेको देखिन्छ।

ग. गम्भीर एवं जघन्य प्रकृतिका हत्यासँग जोडिएका ६ किसिमका कसुरमा जन्मकैद सजाय दिएको भए त्यसको अर्थ बाँचुन्जेल कैद सजाय हुने भनी बुझ्नुपर्छ भन्ने अतिरिक्त धारणा राखिएको छ। यस्तो व्यवस्था मुलुकी ऐनमा थिएन। त्यस्ता बाँचुन्जेलसम्म कैद सजाय हुने गम्भीर र जघन्य प्रकृतिका कसुरदार देहायबमोजिम हुन् (मु.अ.सं. दफा ४१) :

क. क्रूर तथा यातनापूर्वक हत्या,

ख. वायुयान अपहरण गरी वा वायुयान विस्फोटन गरी ज्यान लिएको हत्या,

ग. अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई ज्यान मारेको हत्या,

घ. सार्वजनिक रूपमा उपभोग हुने खाद्य तथा पेय पदार्थमा जानी जानी विष हाली ज्यान लिएको हत्या,

ङ. जात जातीको वंश नै समाप्त हुने लक्ष्य लिई गरिएको सामुहिक हत्या (जेनोसाइड),

च. जबरजस्ती करणी गरी ज्यान मारेको हत्या।

यस्ता जघन्य कसुरदारबाट समाजलाई सदाको लागि बचाउन यस प्रकृतिको दण्ड सजायको व्यवस्था भएको देखिन्छ। यो मृत्युदण्डको विकल्पको रूपमा आएको व्यवस्था हो।

घ. गम्भीर कसुरमा सर्वस्वसहित जन्मकैद हुने व्यवस्था थियो। अब सर्वस्व हुने प्रणाली हटाइएको (मु.अ.सं. दफा ४०(२))। कसुरदारले जेल सजाय काटेपछि समाजमा पुर्नस्थापित हुन आवश्यक हुन्छ। त्यसको निमित्त उसलाई कुनै न कुनै प्रकारको आर्थिक साधन र स्रोत आवश्यक पर्ने हुन्छ। सर्वस्व हुँदा पनि सरकारले उसलाई कुनै न कुनै रूपमा सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसका

साथसाथै उसका लोगने वा स्वास्नी वा छोराछोरीले पनि सम्पत्तिको अभावमा दण्ड भोगे जस्तो अनुभूति गर्नुपर्ने हुन्छ। सर्वस्व गर्ने प्रणाली सुधारमूलक दण्ड व्यवस्थाको विपरीत व्यवस्था हो। अब त्यो हटेको छ। जाति नै भएको छ।

- ड. तोकिएको जरिवाना तिर्न नसके मुलुकी ऐन, २०२० दफा ३८ नं. अनुसार जरिवाना मात्र कसुरमा भए २ वर्षसम्म कैद हुने, जरिवाना वा कैद हुने कसुरमा भए जोडिएको कैद सजायको आधारमा नबढ्ने गरी र जरिवाना र कैद सजाय हुने कसुरमा भए ४ वर्षमा नबढ्ने गरी जरिवाना नतिरेबापत कैद हुने व्यवस्था थियो। अब त्यो व्यवस्थामा केही परिवर्तन गरी अधिल्ला दुईवटा व्यवस्था यथावत् राखी तेस्रो व्यवस्था कैद र जरिवाना हुने कसुरमा जरिवाना नतिरेबापत १० वर्षसम्म कैद हुन सक्ने कानुनी प्रावधान बनेको छ (मु.अ.स. दफा ४६)।
- च. मुलुकी ऐन, २०२० द.स. ११ (क) मा ३ वर्षसम्म कैद सजाय हुने कसुरमा सम्बन्धित पक्षले चाहेमा र अदालतले उपयुक्त देखेमा कैदलाई दिनको रु. २५ का दरले कैदलाई जरिवानामा परिणत गरी कागज गराई छोड्न सकिने व्यवस्था थियो। त्यस्ता कसुरदारले ३ वर्षभित्र अर्को कैद हुने कसुर गरेमा यिनलाई पहिले गरेको कसुरको कैद र पछि गरेको कसुरको कैद दुवै जोडी कैद दण्ड हुने र कैदबापत तिरेको जरिवाना फिर्ता हुने व्यवस्था थियो। हाल यो व्यवस्था परिवर्तन गरी जुनसुकै कसुरमा १ वर्षसम्मको कैद सजाय पाएको व्यक्तिले जरिवाना तिरी छुट्न चाहेमा दिनको रु. ३०० का दरले जरिवाना तिरी छुट्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस्ता व्यक्तिले ३ वर्षभित्र पुन कैद हुने कसुर गरेमा दुवै कसुरमा कैद सजाय हुने व्यवस्था बनेको छ। विदेशीका हकमा दिनको रु. ५०० का दरले जरिवाना हुने र निजलाई देश निकाला गर्ने व्यवस्था गरेको छ (मु.फौ.का.स. दफा १५५)। हालको व्यवस्थाले मुलुकी ऐनको व्यवस्था जस्तो पहिले तिरेको जरिवाना फिर्ता गर्नु पर्ने उल्लेख गरेको छैन। त्यस हिसाबले उक्त जरिवाना सरकारी आम्दानी हुने नै देखिन्छ। साविकको ३ वर्षलाई हटाएर १ वर्ष किन गराइयो प्रस्ट हुँदैन। त्यस्तै दिको रु. २५ दरलाई हटाएर किन दिनको रु. ३०० गरियो सो पनि प्रस्ट हुँदैन। यी दुवै संशोधन सुधारमूलक दण्ड व्यवस्थाका प्रतीकूल छन्।
- छ. कैद र जरिवाना हुने दुवै कसुरमा जरिवाना नतिरेबापत १० वर्षसम्म कैद सजाय हुने कानुनी व्यवस्था गरेपछि कुन मापदण्ड बनाएर त्यसरी कैद गर्ने हो प्रस्ट निर्देशित छैन। यसमा पनि रु. ३०० का दरले १ दिन कैद कट्टी हुने मापदण्ड बनाए हुन्छ। यस व्यवस्थाले लाखौंको भ्रष्टाचार गर्ने व्यक्तिहरूलाई वा लाखौंको ठगी, वा चोरी गर्ने व्यक्तिलाई कैदको परिधिभित्र राख्न खोजेको जस्तो देखिन्छ।
- ज. सबै किसिमका कसुरका पीडितले क्षतिपूर्ति पाउन सक्ने कानुनी प्रावधान बनेको छ। यस्तो व्यवस्था पहिलेको कानूनमा थिएन। कुटपिटसम्बन्धी कसुरमा घा खर्चसम्म दिने व्यवस्था थियो। सम्पत्तिसम्बन्धी कसुरमा बिगो भराउने व्यवस्था थियो। जबर्जस्ती करणी, अपहरणमा क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था थियो। तर हाल लागू भएको नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २१ ले कसुर पीडित व्यक्तिले कारवाहीमा भएको प्रगतिको जानकारी पनि पाउन सक्ने र आफूले बेहोरेको क्षतिको क्षतिपूर्ति र समाजमा पुनर्स्थापित हुने अधिकारसमेत प्रत्याभूति पीडितलाई दिएको छ। यस अर्थवाट सबै किसिमका कसुर पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने नयाँ प्रगतिशील व्यवस्था बनेको छ। प्रत्येक व्यक्तिलाई अमनचैन र सुशान्तिको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व हो। यस अर्थमा यो व्यवस्था राम्रो व्यवस्था हो। कसुरदार पत्ता नलागेको कसुरमा पनि यस व्यवस्थाले कसुर पीडितले क्षतिपूर्ति पाउन सक्ने देखिन्छ। कसुरदार पत्ता लागी कारवाही

चलाएमा पनि पीडितले राहत फैसला भएपछि हैन, कसुर भएको ७/१५ दिनपछि वा तत्कालै राहत वा क्षतिपूर्ति पाउनु न्यायसंगत छ। यो रकम पीडित राहत कोषबाट पीडितलाई दिलाइनुपर्दछ। पछि, फैसला भएपछि, कसुरदारबाट शोधभर्ना गरी राहतकोषमा जम्मा गरे हुन्छ। आरोपित व्यक्तिले अदालतबाट सफाइ पाउँदैनमा पीडितले राहत नपाउने भन्न मिल्दैन। कसुरदार पत्ता नलागेको वा कसुरदारले सफाइ पाएको अवस्थामा पीडितले कसरी राहत पाउन सक्ने हो सो कुरा फौ.क.स.नि.का. को दफा ४२ ले प्रस्ट गर्दैन। यसमा संशोधन गरी प्रस्ट्याउनु आवश्यक छ।

भ. पीडितलाई राहत दिने व्यवस्था र त्यसको निमित्त राहत कोषको व्यवस्था न्यायको रोहमा प्रशंसनीय व्यवस्था हो। यस अर्थमा नयाँ लागू भएका दण्ड नीति र संहिताहरू अग्रगामी र प्रगतिशील छन्। नेपाल सरकारले राहतकोषको समुचित व्यवस्था गर्नुपर्ने भएको छ। यो सरकारको निमित्त चुनौतीको विषय बन्न गएको छ। सरकारले वर्षवर्षै कोषमा हालिदिने सीमित रकम र कसुरदारबाट जरिवाना तिरेको रकममध्ये आधा रकम यस कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था छ (फौ.क.स.नि.का. दफा ४८)। बढ्दो अपराध गतिविधिलाई दृष्टिगत गर्दा यो कोषले आवश्यकतानुसार पर्याप्त राहत व्यवस्था गर्न सक्छ, कि सक्दैन भन्ने कुरा आशङ्कित छ। यो कोषलाई मजबुत बनाउन अरू कुनै अतिरिक्त उपाय गर्नुपर्छ, भन्ने हामीलाई लाग्दछ। पेट्रोलियम पदार्थ बिक्रीमा थप रु. १ शुल्क जोडी सो रकम यस कोषमा आउने व्यवस्था भएमा कोषलाई कुनै रूपमा पनि आर्थिक समस्या पर्न आउँदैन। सरकारले वर्षवर्षै दिने अनुदानको पनि आवश्यकता पर्दैन। सवारी दुर्घटनामा ज्यान गुमाउने वा अङ्गभङ्ग हुने वा घाइते हुनेले पनि यस कोषबाट राहत लिन पाउने फराकिलो व्यवस्था गर्न सकिन्छ। कहिलेकाहीँ अपाङ्ग भएका व्यक्तिलाई पेन्सनसरहको आजीवन राहतको आवश्यकता पर्न सक्तछ। राहत कोष मजबुत भएमा मात्र त्यो कुरा सम्भव हुन्छ। त्यस्तै ज्यान गुमाएका पीडितको नाबालिग बच्चा रहेछ भने तिनको हेरचाहको व्यवस्था सरकारले गर्नुपर्ने हुन्छ। कोष मजबुत भएमा यही कोषले त्यस्तो व्यवस्थामा पनि सघाउ पुऱ्याउन सक्तछ। यस्तो व्यवस्था गर्ने हो भने सवारी दुर्घटनामा तैस्रो पक्षको निर्जीवन बिमाको व्यवस्था हटाइदिए हुन्छ। हाल प्रचलित सवारी दुर्घटनामा निर्जीवन बिमा व्यवस्थाले कुनै सन्तोषजनक काम गरेको छैन। के नेपाल सरकार यस हदसम्मको फराकिलो व्यवस्था गर्न साहसिलो बन्न सक्ला ?

ज. कसुरमा पीडितलाई राहत दिनु कसुरदारका पहिलो कर्तव्य हो। यसमा कुनै विवाद छैन। पीडितलाई तुरुन्तै राहत दिने कसुरदारको दण्डसजाय घट्न सक्तछ (मु.अ.सं. दफा ३९.६)। तर त्यस्तो नभएको अवस्थामा पीडितले तत्काल अन्तरिम राहत पाउनु पर्ने हुन्छ। कसुर ठहर भएपछि कसुरदारले क्षतिपूर्ति दिए सो रकम र नदिए निजको सम्पत्ति लिलाम गरी प्राप्त भएको रकम पीडित राहत कोषमा जम्मा गर्न सकिन्छ। त्यसो गर्दा पनि क्षतिपूर्तिको रकम असुलउपर भएन भने कसुरदारलाई दिनको रु. ३००/- का दरले कैद तोकी बढीमा ४ वर्षसम्म कैद गर्न सकिने प्रावधान छ (फौकसनिका दफा ४५)। यस्तो कानुनी व्यवस्था हुनु नै राहतसम्बन्धी समस्याको न्यायोचित समाधान हैन। कसुरदार गरिब छ भने क्षतिपूर्ति दिन नसकेको कारणले उसलाई बढी समय जेलमा थुन्नु न्यायसंगत हुँदैन। अतः क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने कसुरदारलाई सोबापत हुने कैद अवधि भरको लागि सामुदायिक सेवाको विकल्प दिनुपर्दछ। उसले समाजको सेवा गरी आफूले पुऱ्याएको क्षतिको क्षतिपूर्ति गर्न सक्ने स्थिति यस प्रावधानले उसलाई दिन्छ। यस अर्थमा फौकसनिका को दफा २२ मा आवश्यक संशोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ। नत्र कानून

धनीलाई चैन गरिबलाई ऐन हुन जान्छ। सामुदायिक सेवामा काम लगाउँदा निशुल्क सेवा गर्नुपर्ने व्यवस्था दफा २२ ले गरेको छ। यो कानुनी व्यवस्था त्रुटिपूर्ण छ। भोको पेट लिएर कसुरमा मुछिएको व्यक्तिले कसरी सामुदायिक सेवा गर्न सक्छ र भन्ने ठानियो, बुझ्न सकिँदैन। ऊ कसुरदार भएकाले जेलमा बन्दीले पाउने सुविधासरहको रकम हिसाब गरी काम लगाउने संस्थाले सो रकम बेहोर्ने गरी उसलाई सामुदायिक सेवामा लगाउनु न्यायसंगत हुन्छ। यस दृष्टिकोणबाट पनि फौकसनिकाको दफा २२ ले संशोधनको अपेक्षा राखेको छ।

ट. सहिताले समग्र कसुरलाई ३ वर्गमा विभाजन गरेको छ।

१. सामान्य कसुर - ३ वर्षसम्म कैद सजाय हुने

२. गम्भीर कसुर - ३ वर्षदेखि १० वर्षसम्म सजाय हुने

३. जघन्य कसुर - १० वर्षदेखि माथि कैद सजाय हुने

(मु.अ.सं. दफा २.च/छ)। यीमध्ये गम्भीर र जघन्य कसुर गर्ने कसुरदारले सजाय काटेको ५ वर्षभित्र पुनः गम्भीर वा जघन्य कसुर गरेमा निजलाई कानुले हुने सजायमा दोब्बरसम्म थप सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ (मु.अ.सं. दफा ४४)। यस्तै व्यवस्था फौकसनिकाको दफा १५(२)(ग) ले पनि गरेको छ। पटके कसुरदारलाई हच्काउन यो व्यवस्था गरेको सराहनीय छ। सहितामा र दण्ड नीतिसम्बन्धी कानूनमा राखिएका व्यवस्थाहरू र सहुलियतहरू प्रथम पटक कसुर गर्ने र सुधन चाहने कसुरदारका हकमा गरिएका व्यवस्था हुन्। यस्ता कसुरदारले ५ वर्ष काटेपछि पुनः गम्भीर वा जघन्य कसुर गरेमा निजलाई प्रथम पटक कसुरदारसरह सजाय हुने कुरा यसै दफाले सङ्केत गर्दछ। ५ वर्षसम्म कानूनसम्मत जीवनयापन गरेपछि त्यसपछिको समय पनि त्यस्तो व्यक्तिले कानूनसम्मत नै जीवन बिताउनेछ, भन्ने सिद्धान्तमा यो कानुनी व्यवस्था रहेको छ। ३ वर्षसम्म कैद सजाय हुने सामान्य प्रकृतिको कसुरमा यस्तो पटके सिद्धान्त प्रयोग गरिएको छैन। यस्ता कसुरदारले ५ वर्षभित्र पुनः त्यस्तै कसुर गरेमा पनि निजलाई थप सजाय हुँदैन। प्रथम पटकेसरह नै कारवाइ गरिन्छ।

ठ. गम्भीर र जघन्य कसुर गरेकोमा सजाय काटेको ५ वर्ष भित्र फेरि त्यस्तै कसुर नगरेमा, ५ वर्ष काटेपछि निजको नाममा लागेको अपराधको कलङ्कको दाग मेटिनेछ भन्ने सिद्धान्त दफा ४४ (मु.अ.सं.) ले अँगालेको छ। अतः यस समयपछि कसैले पनि उसलाई उसको पुरानो इतिहास कोट्याई उसलाई अपमानित गर्न, निन्दो चर्चा गर्न पाइँदैन, त्यस्तो गर्न हुँदैन। त्यस्तो गरेमा उसले मानहानिमा मुद्दा दायर गर्न सक्तछ। एकपटकको चोरलाई सधैँको चोर नबनाउन यो कानुनी व्यवस्था बनेको हो। सुधारमूलक दण्ड व्यवस्थाको यो महत्त्वपूर्ण पाटो हो। यस्ता व्यक्तिले बाँकी जीवन ठाडो शिरले आफ्नो व्यापार व्यवसाय गरी बिताउन सक्नु भनी यस्तो व्यवस्था गरिएको हो। तर निजामती सेवामा प्रवेश गर्दा, सैनिक वा प्रहरी सेवामा प्रवेश गर्दा वा राजनीतिक नेतृत्वमा प्रवेश गर्दा यस्ता पुराना कुरा निजले लुकाउन छिपाउन पाउँदैनन्, उल्लेख गर्नु पर्ने ठाउँमा उल्लेख गर्नुपर्दछ, भन्नु पर्ने ठाउँमा भन्नुपर्दछ। किनभने यी सेवाहरू समाजसेवाका धारणाबाट बनेका सेवाहरू हुन्। यसमा नेतृत्व गर्ने व्यक्ति पूर्ण रूपमा निष्कलङ्क हुनु नै पर्दछ। यो कानूनको अर्को अर्थ लगाउन पाइँदैन।

ड. अनुसन्धानको सिलसिलामा कसुरमा साबित भई सत्य तथ्य बताउने कसुरदार, कसुरमा एकलै संलग्न भएको रहेछ भने उसका हकमा सजायमा २५% सम्म छुट हुने गरी अभियोग मागदावी लिन सकिने व्यवस्था मुफौकासं. को दफा ३३ मा गरिएको छ। यदि धेरैजना

कसुरदारको संलग्नता छ भने- तीमध्ये कुनैले वा सबैले कसुर स्वीकार गरी अनुसन्धानमा सघाएमा निजहरूका हकमा आधासम्म सजायमा छुट हुने गरी मागदाबी लिन सकिने व्यवस्था पनि सोही दफामा उल्लिखित छ। दाबाको सौदाबाजी (Plea Bargaining) लाई सङ्केत गर्ने यो व्यवस्था नौलो व्यवस्था हो। मुलुकी ऐनमा यस्तो व्यवस्था थिएन। लागू औषधसम्बन्धी कानूनमा, भ्रष्टाचारसम्बन्धी कानूनमा सजाय नहुने व्यवस्था अझ पनि छन्। यो प्रगतिशील कानुनी व्यवस्था हो। कसुर गरेर पनि गरेको छैन भनी दाबा लिने र प्रमाणलाई सकेसम्म बड्याएर, लुकाएर प्रस्तुत हुने कसुरदारका हकमा यो कानूनले सकारात्मक प्रभाव पार्नेछ भन्ने अपेक्षा लिइएको छ। चुपलाग्ने सिद्धान्त (Right to Silence) ले अभियुक्तलाई कि तिम्रो चुप लागी बस, प्रमाणले ठहर गरेबमोजिम हुन्छ, कि अदालतमा सत्य बोल, अदालतले तिम्रो सत्यतामाथि विचार गर्नेछ, भन्ने अवधारणाको दर्शनलाई बोकेको हो। अदालतमा भुट बोल्नेलाई यो सिद्धान्तले त्यसो गर्न छुट दिएको हैन। प्रचलित व्यवहारमा अदालतमा पनि कसुर साबित हुनेका हकमा अदालतले कडा दण्ड दिने परिपाटी अपनाएकाले हालसम्मका प्रचलित कार्यशैली विपरीत गतितर्फ उन्मुख थिए। यो कानुनी व्यवस्थाले त्यसमा परिवर्तन आउनेछ भन्ने अपेक्षा गरिन्छ। पुरानो व्यवस्थामा अदालतमा कसुर साबित हुँदा कडा दण्ड हुने व्यवस्थाले गर्दा कानून व्यवसायीले पनि आफ्ना पक्षलाई कानुनी परामर्श दिँदा कसुर गरेकै भए अदालतमा पनि कसुर साबित हुनु तिम्रो सजाय घटाउन म प्रयत्नशील हुन्छु भनी सल्लाह दिन सक्तैनथे। कसुरदारलाई प्रमाण पुगेन भनी कसुरबाट सफाइ दिलाउन सकेमा कानून व्यवसायीले त्यसलाई आफ्नो ठूलो व्यावसायिक सफलता मान्ने गरेको तथ्य कसैबाट छिपेको छैन। हाल लागू भएको नयाँ व्यवस्थाबमोजिम काम गर्दा आफ्नासमक्ष कसुर गरेको स्वीकार गर्ने पक्षलाई अदालतमा पनि कसुर स्वीकार गर्दा तिम्रो सजाय आधासम्म घट्न सक्छ भनी राय सल्लाह दिन सक्ने स्थिति खडा भएको छ। अदालतले कसुर गरेर पनि गरेको छैन भनी इन्कारीमा रहने कसुरदारका हकमा कडा दण्ड दिने दण्डनीति अख्यतारी गर्नुपर्दछ। साबित हुनेका हकमा २५ वा ५० प्रतिशतसम्म छुट हुन सक्ने कानुनी व्यवस्था भएपछि साबित नहुनेलाई दण्ड तोक्दा दण्डको २५ वा ५० प्रतिशतभन्दा घटी तोक्न त त्यसैपनि मिलेन। यति कुरामा न्यायकर्ताले विचार पुऱ्याएमा दण्डको सौदाबाजीको यो सिद्धान्तले नेपालको न्यायिक प्रणालीमा सकारात्मक र दुरगामी प्रभाव अवश्य पार्नेछ र वकिलहरूको आचरणमा सुधार ल्याउनेछ, भन्ने अपेक्षा गरिन्छ।

कसुर गरेर पनि गरेको छैन भनी दण्ड सजायबाट उम्कन खोज्ने कसुरदारलाई कडा दण्ड हुने दण्ड-नीति बनेपछि वकिलहरूले पनि आफ्ना ग्राहकलाई कसुर साबित हुँदाको फाइदा र कसुर इन्कारीमा रहँदाको बेफाइदा बताउन, सम्झाउन पाउने हुन्छन्। न्याय प्रशासनले यही अर्थमा अग्रगामी बाटो लिन सक्ने हुन्छ।

ढ. ३ वर्षसम्म कैद हुने कसुर १६ वर्ष मुनिका नाबालिगले गरेमा निजलाई कैद सजाय नहुने व्यवस्था फौकसनिकाको दफा १६(२) ले गरेको छ। यस्ता नाबालिगलाई के सजाय गर्ने त ? भन्ने कुरामा कानून स्पष्ट छैन। यस्ता कसुरदारलाई बाल अदालतले प्रोवेसनमा छोड्न सक्ने वा सजाय निलम्बन गर्ने वा मातापितालाई जरिवाना गर्न सक्ने वा मातापिताबाट क्षतिपूर्ति भराउन सक्ने देखिन्छ।

ण. मु.अ.सं. को दफा ४३ र फौकसनिकाको दफा ११ र ३६ परस्पर बाझिन्छन्। कानून बनाउँदा खेरी नै यसरी दोहोरो तेहोरो अर्थ लाग्ने गरी कानून बनाउन हुँदैनथ्यो। यस्तो कानूनले कानून

निर्माताको अकुशलताको र अल्पज्ञानको प्रतिनिधित्व गर्दछ। मुअसंको दफा ४३ नं. अनुसार कुनै व्यक्तिले एउटै वारदातमा एकभन्दा बढी कसुर गर्‍यो भने अर्थात् डाँका र बलात्कार गर्‍यो भने ठूलो कसुरमा सजाय गरी त्यसको आधा थप सजाय गर्नुपर्छ भन्ने उल्लिखित छ। त्यस्तै भिन्नाभिन्नै वारदातमा भिन्नाभिन्नै कसुर गरेको रहेछ भने अर्थात् डाँका, जबरजस्ती करणी, आगजनी गरेको रहेछ भने ती सबै कसुरलाई एकीकृत कसुर मानी ठूलोमा सजाय गरी त्यसको आधा थप सजाय हुने व्यवस्था उल्लिखित छ। तर फौकसनिका को दफा ११ र ३६ मा भने एउटै वारदातमा एकभन्दा बढी कसुर भएको वा भिन्नाभिन्नै वारदातमा भिन्नाभिन्नै कसुर भएकोमा भिन्नाभिन्नै कसुरमा भिन्नाभिन्नै सजाय तोकी ठूलो कसुरमा सजाय भोग्ने गरी सजाय कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था छ। यसको अर्थ अदालतले एकीकृत कसुर मानेमा ठूलो कसुरमा सजाय गरी त्यसको आधा थप सजाय गर्नुपर्‍यो। उसले एकीकृत कसुर नमानेमा ती सबै वारदातहरूमध्ये ठूलो सजाय हुने कसुरमा सजाय गर्नुपर्‍यो। के यी ३ दफाहरूको अर्थ यही नै हो ? कस्तोलाई एकीकृत कसुर भन्ने ? कस्तोलाई एकीकृत कसुर नभन्ने ? कानून यस्तो अस्पष्ट हुनु हुँदैनथ्यो। यी तिनै दफाको पुनर्लेखन हुनुपर्ने देखिन्छ।

त. एउटै कसुरमा भिन्नाभिन्नै कानूनले भिन्नाभिन्नै सजाय तोकेको रहेछ भने ठूलो सजाय हुने कानून लगाई सजाय निर्धारण गर्न सकिन्छ भनी फौकसनिको दफा ११(३) ले व्यवस्था गरेको देखिन्छ। अभियुक्तको विरुद्ध दायर भएको आरोपत्रमा पनि यसै अनुसार सबै ऐन उल्लेख गरी आरोपत्र दायर भएको छ भने मात्र यो कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सक्तछ। अभियोगपत्रमा नलेखिएको कानून लगाई पछि सजाय तोक्दा खेरी अर्को कानून लगाउँदा कानुनी जटिलता आउन सक्तछ। अनावश्यक रूपमा मुद्दामा पुनरावेदन गर्ने र बहस गर्नुपर्ने स्थिति आउन सक्तछ। अतः अभियोगपत्रमा पनि त्यहीअनुरूप उल्लेख गर्नु पर्ने गरी कानून बन्नुपर्ला।

२. कैददण्डमा चाप - जेलमा मिडभाड

मुअसंले प्रायः सबैजसो कसुरमा कैद र जरिवानाको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस्तै कैद र जरिवाना सजायको उच्चतम हद तोकी दण्डलाई सकेसम्म लचिलो बनाउन खोजेको देखिन्छ। त्यस्तै कसुरमा कसुरदारले ग्रहण गरेको मानिसक स्थितिको आधारमा दण्ड फरक हुने कानुनी व्यवस्था गर्न खोजेको देखिन्छ। अतः मनसायप्रेरित घटनामा बढी सजाय हुने, त्योभन्दा घटी सजाय लापरवाहीजन्य वारदातमा हुने, त्यो भन्दा पनि घटी सजाय हेलचेक्राई जन्य वारदातमा हुने हिसाब किताब बनाएको छ। तर यो हिसाब सबैतिर त्यही रूपमा लागू भएको देखिँदैन। यस्तो हुनुहुँदैनथ्यो, जस्तो ज्यान वारदातमा मनसायपूर्वक ज्यान लिने र लापरवाहीपूर्वक काम गर्दा ज्यान गएकोमा, एउटै सजाय जन्मकैदको सजाय गरेको देखिन्छ (मु.अ.स. दफा १७७, १७८)।

प्राय सबैजसो कसुरमा मुलुकी ऐनमा उल्लेख भएभन्दा बढी सजाय तोकिएका छन्। जरिवाना तिन नसके (कैद र जरिवाना हुने कसुरमा) जरिवानाबापत १० वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था छ (दफा ४६)। त्यस अतिरिक्त पीडितलाई कसुरदारले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने व्यवस्था सबै कसुरमा छ। कसुरदारले क्षतिपूर्ति नतिरे रु. ३००/- को एक दिनका दरले ४ वर्षसम्म कैद तोक्न सकिने व्यवस्था छ। कैद तोकिएका कसुरदारले कैदमा राम्रो आचरण देखाएमा निजलाई ६० प्रतिशत सम्म कैद छुट कुने व्यवस्था रही आएकोमा (कारागार नियमावली २०२० नियम २९) फौकसनिकाको दफा ३७ ले २५ प्रतिशत मात्र कैद छुट हुने गरी अवधि घटाएको देखिन्छ। त्यस अतिरिक्त जन्मकैदको सजाय २० वर्ष रही आएकोमा (मुलुकी ऐन, २०२० द.स.नं. ६) संहिताले यो अवधि बढाएर २५ वर्ष बनाएको छ (मुअसं. दफा ४२)।

अत्यन्त क्रूरतापूर्वक हुने ६ वटा कसुरमा बाचुन्जेल कैद हुने व्यवस्था गरेको कुरा पनि स्मरणीय छ (दफा ४१)। यी सबै प्रावधानबाट संहिता लागू भएपछि दण्ड विधान कडा बनेको कुरा प्रस्ट हुन आउँछ। यसको अन्ततोगत्वा चाप कैद दण्डमा अर्थात् जेलमा पर्न जाने देखिन्छ। के हाम्रो अहिले भइराखेको संरचनाले यो चापलाई सहजै संवरण गर्न सक्ला ? के यसमा सरकार, कानून मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, सजग छ ? समस्या आइसकेपछि गन्गन् गर्ने कि त्यो समस्या समाधानको निमित्त अहिलेबाटै उपाय सोची त्यस्को सामना गर्न तयार रहने ? कैद दण्डमा चाप हुने आधार सङ्क्षेपमा एक पटक फेरि -

- (क) सबै किसिमको कसुरमा दण्ड बढेको
- (ख) जन्मकैदको सजाय २० वर्षबाट २५ वर्ष पुगेको
- (ग) ६ किसिमको जघन्य कसुर गर्नेलाई बाचुन्जेलसम्म कैद गर्ने व्यवस्था बनेको।
- (घ) जरिवाना तिर्न नसकेबापत ४ वर्षको सट्टा १० वर्षसम्म कैद हुन सक्ने व्यवस्था बनेको।
- (ङ) क्षतिपूर्ति तिर्न नसकेबापत ४ वर्षसम्म कैद हुन सक्ने व्यवस्था बनेको।
- (च) कैद छुट हुने व्यवस्था ६० प्रतिशतबाट घटी २५ प्रतिशत मात्र हुने व्यवस्था बनेको।

यी व्यवस्थालाई यसरी नै २०७५ साल भाद्र १ गतेदेखि नै कार्यान्वयन गर्ने हो भने ३ वर्षभित्रै कैदखानाले थग्न नसक्ने चाप र दबाव बेहोर्नु पर्ने प्रस्ट छ। कैदीमा अत्याधिक आक्रोश बढ्न गयो भने जेलभित्र हुलदङ्गा र तोडफोड हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ। यसतर्फ सरकारको पुनः ध्यानाकर्षण गरिन्छ।

३. कैदमा मिडभाड घटाउन विकल्प दण्डको तुरुन्तै कार्यान्वयन हुनुपर्ने

कारागार व्यवस्था विभागको सूचना स्रोतलाई हेर्दा हाल देशभरि ७४ जिल्लामा कारागार छन्। भक्तपुर, बारा र धनुषा यी जिल्लामा कारागार छैनन्। कारागारको क्षमताको आधारमा सम्पूर्ण कारागारलाई 'क' 'ख' 'ग' 'घ' 'ङ' गरी ५ भागमा विभाजन गरिएको देखिन्छ। क वर्गमा काठमाडौंको केन्द्रीय कारागार रहेको देखिन्छ। ख वर्गमा विरगन्ज, भुम्का (सुनसरी) र भिमफेदी (मकवानपुर) रहेका छन्। त्यस्तै ग वर्गमा भापा, मोरङ, महोत्तरी, बाँके, पाल्पा, डिल्लीबजार काठमाडौं, नख्खु (ललितपुर) र रूपन्देही रहेका छन्। घ वर्गमा बर्दिया, सप्तरी, सल्यान, सर्लाही, कपिलवस्तु, सिराहा, चितवन, कास्की, कैलाली, कन्चनपुर र रौतहट जिल्लाका कारागार पर्दछन्। ङ वर्गका बाँकी ४९ जिल्लाका कारागारहरू रहेका छन्। काठमाडौं र दाङमा २/२ वटा कारागार छन्। धेरैजसो कारागारहरू साना देखिन्छन्। साना ठूला सबैमा कारागारको क्षमता भन्दा दोब्बर तेब्बर कैदी रहेको तथ्याङ्क प्रकाशमा आएको छ। सबैभन्दा ठूलो मानिएको केन्द्रीय कारागारमा नै कारागार क्षमता १५०० को छ। कैदीको सङ्ख्या २६०० छ।^१ यो स्थितिमा धमाधम कैदीहरू थपिँदै गए भने के होला ? कैदीको सङ्ख्या घटाउन र समाज सुरक्षाको निमित्त अति आवश्यक कसुरदारलाई मात्र कैद खानामा राखी अरूलाई समाजमा नै राखेर कैद भोगाउने दण्ड नीतिको तर्जुमा गरी कैद दण्डका विकल्पहरू तयार भएका हुन्। यी विकल्पले कैदखानामा कैदहरूको मिडभाड हुन दिँदैन। कसुरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापित गर्न सहायता पुऱ्याउँछ। त्यसैले यिनलाई सुधारमूलक दण्ड प्रणाली भनिन्छ। कैद दण्डका विकल्पहरू यस्ता छन्- प्यारोल, प्रोवेसन, निलम्बित सजाय, कैदबापत सार्वजनिक सेवामा लगाउने, खुल्ला कारागार, सामुदायिक सेवा। यी सबै व्यवस्था संहिता सँगसँगै कार्यान्वयनमा आएको फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा

^१ dopm.gov.np, visit date 30 march 2018

कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले गरेको छ। त्यो सकारात्मक पक्ष हो। यीमध्ये निलम्बित सजाय हुने व्यवस्थाबाहेक अरू सबै विकल्पहरू २०७५ साल भाद्रपछि पनि नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन भएर मात्र कार्यान्वयनमा आउन सक्तछन्। यस्तो व्यवस्था किन गरियो? प्रस्ट छैन। नेपाल सरकारको साधन स्रोतले नै यिनलाई सहजै कार्यान्वयन गर्न सकिने स्थिति छ, यदि नेपाल सरकारले त्यही अनुसार आत्मबल लिने र पूर्व तयारी गर्ने हो भने।

४. प्यारोललाई सरलीकरण गर्नुपर्‍यो

प्यारोल तुरुन्तै कार्यान्वयन हुन सक्छ। तर प्रत्येक प्रान्तमा प्यारोल बोर्डको व्यवस्था गरेको देखियो। यो प्रत्येक जिल्लामा रहने गरेर यसमा कानुनी संशोधन आवश्यक छ। नत्र बोर्डले राम्रोसित काम गर्न सक्तैन। त्यस्तै दुई तिहाई सजाय काटिसकेपछि प्यारोलमा छोड्न सकिने व्यवस्था रहेको छ (फौकसनिका दफा २९)। यस्तो व्यवस्था गर्नु कानूनको ठूलो त्रुटि हो। कुनै पनि व्यक्ति एक वर्ष जेल काटेपछि प्यारोल बोर्डले उपयुक्त ठहर्‍याउँछ भने प्यारोलमा छुट्न पाउने सरल व्यवस्था गरे हुन्छ। यसमा यो यो मुद्दामा प्यारोलमा छुट्न सक्तैन भनी बन्देज राख्न आवश्यक छैन। किनभने प्यारोलमा छुट्नु भनेको दण्ड सजायबाट छुट्नु होइन। समाजमै बसी दण्ड भोग्नु हो। सर्तको उल्लङ्घन भएमा पुनः कैदमा फिर्ता हुनु हो। यस व्यवस्थालाई सञ्चालन गर्न प्यारोल बोर्डको निमित्त भत्ताको प्रबन्ध गरे पुग्दछ। कैदी जेलबाहिर बस्ने हुनाले उसलाई दिने सिधा खर्च सरकारलाई बचत हुन्छ।

त्यारोलमा छुट्ने कैदीको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने भएकाले कारागारभित्र कुनै न कुनै कामको व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ। कैदीले गरेको कामको मूल्याङ्कनको रेकर्ड राख्नु पर्ने हुन्छ। के नेपाल सरकार यसो गर्न सक्तछ? सक्तछ भने जहाँ सक्तछ त्यहाँ यो व्यवस्था लागू गरे हुन्छ।

५. खुल्ला कारागारको व्यवस्थामा सरलीकरण हुनु पर्‍यो

प्यारोल जस्तै कैददण्डको विकल्पमा खुल्ला कारागार रहेको छ। अवैध गर्भ बोकी बच्चा फाल्ने महिला वा आवेशमा परी ज्यान मार्ने व्यक्ति वा सरेको मनसाय अन्तर्गत ज्यान कसुरमा परेको व्यक्तिलाई एकवर्ष जति बन्द कारागारमा राखेर खुल्ला कारागारमा स्थान्तरण हुन सक्तछ। सरकारले सिदा खर्च दिन नपर्ने भएको यो व्यवस्थाले सरकारको खर्च घटाउँछ। यसमा दुईतिहाइको सजाय काटेपछि मात्र खुल्ला कारागारमा स्थान्तरित हुन सक्ने दफा २८ ले गरेको व्यवस्था त्रुटिपूर्ण छ। यसमा संशोधनको आवश्यक छ, सरकारको, कानून मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गरिन्छ।

६. निलम्बित सजायमा पुनर्विचार हुनु पर्‍यो

निलम्बित सजाय र सामुदायिक सेवाको सजाय पाएको कसुरदारलाई अदालतले उपयुक्त देखेमा तत्काल कैद नपठाई निजको सजाय निलम्बित गर्न सक्तछ। यस्तो निलम्बनको अवधि ३ वर्ष रहेको छ। यसरी सजाय निलम्बन गर्दा निजले पालना गर्नु पर्ने सर्तहरू अदालतले तोकी सजाय निलम्बन गरिन्छ। निलम्बनमा रहँदा उक्त व्यक्तिले सर्तको उल्लङ्घन गरेमा निजलाई निलम्बन रद्द गरी बन्द कारागारमा पठाउन सकिने व्यवस्था छ। त्यस्तै गम्भीर प्रकृतिका कसुरमा मतियारको रूपमा सलग्न भएका व्यक्तिका हकमा यसरी सजाय निलम्बन गर्न हुँदैन भन्ने बन्देज पनि छ। समग्रमा यो सम्पूर्ण दफाको पुनर्लेखन हुन पर्ने देखिन्छ। ३ वर्षसम्म कैद हुन सक्ने र निलम्बित

भएको अवधिमा निजबाट अरू कैद हुने कसुर भएमा निजको निलम्बित सजाय रद्द गरी निजलाई पहिले भएको सजाय हुने गरी कानूनमा संशोधन हुनु पर्ने देखिन्छ ।

निलम्बनमा कुनै सर्त राख्न पर्दैन । त्यस्तै यो यो कसुरमा निलम्बित सजाय हुन सक्तैन भनी बन्देज पनि राख्न पर्दैन । यसमा कानून आयोग र कानून मन्त्रालयको ध्यान जानेछ, भन्ने अपेक्षा गरिन्छ ।

७. सामुदायिक सेवासम्बन्धी व्यवस्थामा पुनर्विचार हुनु पर्‍यो

फौकसनिकाको दफा २२ मा सामुदायिक सेवाको उल्लेख छ । त्यसमा छ महिनासम्म कैद सजाय पाएको व्यक्तिलाई सर्तसहित सामुदायिक सेवामा लगाउन सकिने व्यवस्था छ । यो दफाको पनि पुनर्लेखन हुनु पर्ने देखिन्छ । ३ वर्षसम्म कैद सजाय हुन सक्ने कसुरमा वा ३ वर्षसम्मको कैद सजाय पाएको व्यक्तिलाई निजले मन्जुर गरेमा सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने व्यवस्था गरे हुन्छ, र सर्त उल्लङ्घन गरेमा वा पुनः कैद हुने कसुर गरेमा बन्द कारागारमा राख्न सकिने व्यवस्था गरे हुन्छ । त्यस्तै क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने कसुरदारलाई पनि सोबापत हुने कैदको अवधि सामुदायिक सेवा गर्ने गरी कानुनी व्यवस्था गरे हुन्छ । यसतर्फ पनि कानून सुधार आयोग र कानून मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गरिन्छ ।

८. खुल्ला कारागारमा जान दुई तिहाइ सजाय काटेको व्यवस्था हट्नु पर्‍यो

फौकसनिका को दफा २८ ले खुल्ला कारागारको व्यवस्था गरेको छ । सो अनुसार कैद सजायको दुई तिहाइ अंश काटेको असल आचरण गर्ने कसुरदारलाई जेलरको सिफारिसमा खुल्ला कारागारमा स्थानान्तरण गर्न सकिने व्यवस्था छ । दुईतिहाई सजाय काटेपछि राम्रो आचरण गर्ने कैदीलाई प्यारोलमा छोड्न सकिने व्यवस्था दफा २९ मा उल्लेख छ । दुई तिहाई सजाय काट्ने कुनै पनि कसुरदारले प्यारोलमा छुट्न छोडी खुल्ला कारागारमा स्थान्तरित हुन कसरी इच्छा गर्ला र ? यस्तो हास्यस्पद कानुनी व्यवस्था हुनु हुँदैनथ्यो । अतः यस दफाको पनि पुनर्लेखन हुनुपर्ने देखिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई कैदखानामा केही समय सजाय काटिसकेपछि प्यारोल बोर्डको सिफारिसमा खुल्ला कारागारमा स्थान्तरण हुन सक्ने सरल व्यवस्था गरे हुन्छ । कसुर गर्न पुगेका तर समाजका निमित्त खतराजनक नभएका व्यक्ति यस्तो सजायका उपयुक्त पात्र हुन् । आवेशमा कसुर गर्ने, भवितव्यमा कसुर गर्ने, हेलचेक्राइँमा कसुर गर्ने, उक्सावटमा कसुर गर्ने व्यक्ति यस प्रकृतिका सजायका उपयुक्त पात्र हुन् ।

खुल्ला कारागारको सर्त उल्लङ्घन गरेमा यी स्वतः बन्द कारागारभित्र फिर्ता हुने हुँदा यो दण्ड सजायको दुरुपयोग हुन सक्तैन ।

९. गृह मन्त्रालयको लागि सुभाष

गृह मन्त्रालय, गृह मन्त्री र कारागार व्यवस्थापन विभाग प्रमुखको ध्यानाकर्षण लागि निम्न सुभावहरू प्रस्तुत गरिन्छ ।

क. हाल भैराखेका सबै कैदखानामा काम गर्ने, गराउने वातावरण र स्थान छ कि छैन अध्ययन गर्ने, स्थान भएको ठाउँमा कामको व्यवस्था गर्नेतर्फ तुरुन्त अग्रसरता लिने । कारागारभित्र स्थान छैन भने कारागारबाहिर खाली सरकारी जग्गा छ भने त्यसलाई विद्युतीय तारबारले घेरी टहरा निर्माण गरी काम गर्ने स्थानको व्यवस्था गर्ने ।

- ख प्रत्येक कसुरदारको कामको विवरण फाइल राख्ने, निजको कारागारभित्र रही गरेको कामको विवरण फारम भरी साप्ताहिक वा मासिकरूपमा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- ग कैदिले काम गरेबापत कामको परिणाम अनुसार निजलाई पारिश्रमिक दिने । त्यसरी पारिश्रमिक दिएपछि निजले खाइपाई आएको सिदा खर्च सो परीश्रमिकभन्दा घटी भएमा सिदा खर्च काटौती गर्ने । सिदा खर्चभन्दा पारिश्रमिक घटी भएमा घटी भएजति सिदा खर्च दिने । यस व्यवस्थाले सरकारले कैदमा गर्नु पर्ने खर्चमा कमी आउने छ, कसुरदारले कैदमा बस्दाखेरीमा पनि आफ्नै मेहेनतले कमाई खाएको छु भन्ने आत्मगौरवको अनुभव गर्ने हुन्छन् । सुधारमूलक दण्डको निमित्त यस्तो अनुभूति आवश्यक छ । काम नगर्ने, काममा ठगी गर्ने, वा काम विगार्ने कसुरदारलाई प्यारोलमा नछोड्ने, कैद छुट हुने अवधि कम गर्ने जस्ता दण्डात्मक प्रक्रिया अपनाउन सकिन्छ ।
- घ कारागार व्यवस्थापन विभागमा काम गर्ने सबै कर्मचारी तथा जेलमा काम गर्ने जेलरसहित सबै कर्मचारीलाई अपराधशास्त्र, दण्डशास्त्रको कम्तीमा ७ दिनको तालिमको व्यवस्था गर्ने । यस्तो नगरी कारागार व्यवस्थापनमा कुनै सुधार आउँदैन ।
- ङ हालसम्म भइराखेको जेलभित्रको आन्तरिक सुरक्षाको नाममा काम लगाई राखिएका कैदीहरूमध्येबाटै नियुक्ति भएका चौकिदार, नाइके, सहनाइकेको व्यवस्थालाई खारेज गर्ने । यसले कारागारको व्यवस्थापनमा राम्रो काम गर्नुको साटो नराम्रो काम धेरै गरेको छ । बाहिरको समाजमा जस्तै कैदभित्रको समाजमा पनि निगरानी राख्न प्रहरी चौकीको व्यवस्था गर्ने । कैदीको काम र आचरणको मूल्याङ्कन र नियन्त्रणको निमित्त आवश्यकता अनुसार १० जना कैदीका बीचमा १ जना नियन्त्रक कैदी (Monitor)व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

१०. सामान्य प्रशासनलाई सुभावा

सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र सामान्य प्रशासन मन्त्रीको ध्यानाकर्षण गरी निम्न सुभावा दिइन्छ :

हालसम्म कारागार व्यवस्थापनलाई उपेक्षाको सेवाको रूपमा सबै कर्मचारीहरूले लिने गरेको प्रस्ट देखिन्छ । यी क्षेत्रमा काम गर्न जान कुनै पनि कर्मचारी रुचाउँदैन । सरकारले पनि कसैलाई दण्डित गर्नु पर्‍यो भने जेलमा सरुवा गरिदिने वा कारागार व्यवस्थापन विभागमा सरुवा गरिदिने गर्ने गरेको कुरा कसैबाट छिपेको छैन । यस्तो दृष्टिकोणले कसरी कारागार व्यवस्थापनमा सुधार होला । अतः यो सेवालालाई पनि अरू सेवा जस्तै सम्मानित बनाउन केही अतिरिक्त प्रयास आवश्यक देखिन्छ । प्रशासनिक सेवामा बहुवा हुनु पर्दा एक वा दुई वर्ष कारागारमा काम गरेको हुनु पर्ने गरी नियमावलीमा संशोधन भएमा यस सेवाप्रति हालसम्म रही आएको उपेक्षाको भावना रहँदैन । यस्ता कर्मचारीले अपराधशास्त्र, दण्डशास्त्रको तालिम पाएमा आफ्नो सृजनशीलताको उदाहरण हुने गरी काम गर्न सक्ने छन् । यसको अभावमा कारागारभित्र सुविधा बढाउँदैमा वा बजेटको अड्क बढाउँदैमा सुधारमूलक दण्ड व्यवस्था बन्न सक्तैन ।

११. कानून मन्त्रालयलाई सुभावा

कानून मन्त्रालय र कानून मन्त्रीको ध्यानाकर्षण गरी आवश्यक पाइलो चाल्नु निम्न सुभावहरू दिइन्छ ।

- क माथि बुँदाबुँदामा सुभाइएका मु.अ.सं र फौकसनिका मा हुनु पर्ने संशोधनहरू सम्बद्ध पक्षसँग विचार विमर्श गरी आगामी ०७५ भाद्र १ गतेपूर्व नै सहितामा संशोधन हुन सके सबैको कल्याण होला ।
- ख पशुकरणीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था मु.अ.सं. को दफा २२७ मा उल्लिखित छ । यो कसुर सरकारवादी हुने हो कि व्यक्तिवादी हुने हो, प्रस्ट छैन । किन भने मु.फौ. का.सं. को अनुसूची १ वा ४ दुवैमा यसको उल्लेख छैन । कानूनमा यस्तो त्रुटि हुनु हुँदैनथ्यो । यसलाई सरकारवादी हुने गरी त्रुटि सच्याउनु पर्ला । अथवा मु.अ.सं. को भाग २ को परिच्छेद १८ करणीसम्बन्धी कसुर मु.फौ.का.सं को अनुसूची १ मा समावेश गरिदिनुपर्ला ।
- ग मु अ सं को दफा २२० मा हाडानाताकरणीसम्बन्धी, २२४ मा यौन दुर्व्यवहारसम्बन्धी व्यवस्था छ । त्यस्तै दफा २२६ मा अप्राकृतिक मैथुनसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था छ । त्यस्तै दफा १९३ मा तेजावी अन्य रासायनिक पदार्थ प्रयोग गरी कुटपिट वा अनुहार कुरूप पार्न नहुने कानुनी व्यवस्था छ । यसलाई अङ्गभङ्ग कुटपिटभित्र पार्नु पर्दथ्यो, त्यस्तो भएको छैन । अतः यी दफाहरू २२०, २२४, २२६ र १९३ मु.फौ.का.सं को अनुसूची १ मा समावेश गरी यिनलाई सरकारवादी हुने फौजदारी कसुर बनाई आवश्यक संशोधन हुनु पर्ने देखिन्छ ।
- घ मुअसंको दफा २४९ देखि २५५ सम्म ठगीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था छ । यसभित्र सरकारी सम्पत्ती ठगी, दुनियाँको सम्पत्ति ठगी, नाम ढाँटी ठगी, ठेक्का पट्टामा ठगी, विश्वासघात, आपराधिक लाभ र आपराधिक उपयोग जस्ता सबै कसुरहरू समावेश गरिएका छन् । यी सबै कसुरहरू सरकारवादी हुनुपर्ने देखिन्छन् । तर मु.फौ.का.सं को अनुसूची १ मा यी कसुरहरूलाई सरकारवादी नै हुने गरी प्रस्ट व्यवस्था भएको देखिँदैन । ठेक्का ठगी र विश्वासघात व्यक्तिवादी बनाइएका छन् । कुरा दुवै अनुसूचीमा दोहोरिएका छन् । कानुनी स्पष्टताको निमित्त पुनर्विचार गर्नु नै पर्ने देखिएको छ । नत्र इज्जत जाला ।
- ङ गैरकानुनी थुनासम्बन्धी व्यवस्था मु.अ.सं. को भाग २ को परिच्छेद १५ को दफा २०० देखि २०५ सम्म उल्लिखित छ । यो परिच्छेद १५ मुफौकासं को अनुसूची १ मा पनि समावेश छ, अनि अनुसूची ४ मा पनि समाविष्ट छ । यस्तो हुनु खेदजनक कुरा हो । यसलाई अनुसूची ४ बाट हटाई यो कसुर सरकारवादी हुने गरी अनुसूची १ मा समावेश गर्नुपर्ला ।
- च मुअसंको दफा १७९ मा आवेशप्रेरित हत्याको उल्लेख छ । उक्त दफामा “१७६ वा १७७ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि” भनी प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश उल्लिखित छ । तीमध्ये दफा १७६ को सन्दर्भ विहावारीको हदम्यादसँग छ । यसरी सन्दर्भ नै नमिल्ने दफालाई ज्यानसम्बन्धी कसुरमा समावेश गरेको हास्यास्पद देखियो । त्यसैगरी मुअ.सं.को दफा २८१(२) मा कर्त्तिका मतियारलाई सजाय हुने व्यवस्था छ । त्यसरी सजाय गर्दा “दफा २७३ को उपदफा ३ मा उल्लिखित सजायको आधा सजाय हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ । दफा २७३ मा नाप्ने तौलने साधन नक्कली बनाउन नहुने व्यवस्था छ । यसरी सन्दर्भ नै नमिल्ने दफा लेखिएको प्रस्ट देखियो । यसमा संशोधन गरी दफा २७३ को सट्टा दफा २७६ उल्लेख गरी संशोधन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- छ मुअसंको दफा ४० मा सजायको प्रकारको उल्लेख छ । त्यसमा जन्मकैद, जरिवानाका अतिरिक्त क्षतिपूर्तिलाई पनि सजायको प्रकारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । क्षतिपूर्तिलाई

सजाय मानिँदैन । अतः यस उल्लेखनलाई त्यसबाट हटाउनुपर्ला । त्यस्तै क्षतिपूर्ति नतिरेबापत हुने कैदलाई पनि सजाय मानिएको छ । यसलाई पनि दफाबाट हटाउनुपर्ला । क्षतिपूर्ति नतिरे कैद गर्नु भनेको अदालतको आदेश नटेरेबापत कैद गर्नु हो भनी बुझनुपर्दछ । यसलाई छुट्टै सजायको रूपमा लिन हुँदैन ।

ज मुअसंको परिच्छेद १९ को दफा २३० देखि २४० सम्म इलाजसम्बन्धी कसुरहरूको उल्लेख छ । यसमा पनि धेरै त्रुटि छन् तिनमा पुनर्विचार गर्नु पर्ने देखिन्छ । मसिना कुरा भएकाले तिनको विस्तृत चर्चा यहाँ गर्नु उपयुक्त देखिएन ।

१२. उपसंहार

कानून जटिल विषय हो । विशेषज्ञको बीचमा पर्याप्त छलफल गरेर यसको निमार्ण हुनुपर्दछ ।

जे जस्तो भएपनि अहिलेलाई यो कानून बनाई प्रयोग गरी हालौं त्यसमा देखिएका त्रुटि विस्तारै संशोधन हुँदै जान्छ, भन्नु हुँदैन । विशेषज्ञले बोल्ने भाषा यस्तो हुँदैन । कानून सकेसम्म त्रुटिरहित बनाउने हो । त्यति गर्दा गर्दै पनि कुनै अस्पष्टता, अपर्याप्तता देखिएमा अदालतबाट व्याख्या द्वारा वा नजिरद्वारा त्यस्तो कमजोरी संशोधित हुन्छ । अतः लामो समयको अन्तरालमा हुन लागेको सुधारमूलक दण्ड व्यवस्थामा हामीले तदारुकतापूर्वक काम गर्नु नै पर्दछ, र त्यसरी गरिनेछ, भन्ने अपेक्षा गरिन्छ ।

न्यायमा पहुँचको अवधारणा, विकास र प्रयोग : एक परिचर्चा

प्रा. डा. कुमार इडनाम

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="211 440 435 664" data-label="Image"> </div> <p>प्रा.डा. कुमार इडनाम काठमाडौँ स्कूल अफ लमा प्राध्यापन गर्नु हुन्छ। केएसएलका पूर्व प्राचार्यसमेत रहनुभएका उहाँका An Introduction to World Trade Organization (2009), Theory of Deviation (1994) र Roman Law (1989) जस्ता कृतिहरू प्रकाशित छन्। सन् १९८५ देखि कानुनी पेसामा संलग्न हुनुभई हाल वरिष्ठ अधिवक्तासमेत भइसक्नुभएका इडनामले सन् १९९० मा इलाम क्याम्पसबाट अध्यापनको यात्रा प्रारम्भ गर्नुभएको हो। नेपाल, भारत तथा चीनका समेत विश्वविद्यालयका कानुन संकायमा शिक्षण प्रशिक्षण तथा अन्तर्क्रियात्मक कार्यहरूमा उहाँ सहभागी हुनुहुन्छ। राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय थुपै प्राज्ञिक अनुसन्धानहरूमा संलग्न रही कार्यपत्रहरूको प्रस्तुतीकरण गर्नुहुने उहाँको मुख्य कार्यक्षेत्र प्राध्यापन र प्राज्ञिक क्षेत्र हो। उहाँले नेपालबार, सर्वोच्च अदालतलगायत राष्ट्रका महत्त्वपूर्ण कानुनी न्यायिक निकायका समितिहरू र कार्यसमितिमा प्रमुख जिम्मेवारीमा रही सेवा पनि प्रदान गर्नुभएको छ।</p>	<p>हक तथा अधिकारले व्यक्तिको व्यक्तित्व, विकास, सभ्यता र समाजको संरचनालाई प्रभाव पार्दछ। मानवका अधिकार प्रचलनका प्रक्रिया जटिल भएमा जीवनका आधारभूत महत्व नै समाप्त हुन्छ। यो मान्यता प्रचलित छ कि- न्याय त्यहाँ रहन्छ, जहाँ हक, अधिकार सुरक्षित हुन्छ र नागरिकका हक, अधिकार सुरक्षित त्यहाँ हुन्छन् जहाँ सुरक्षित गर्ने प्रक्रियाहरू आम नागरिकका लागि सरल, सुलभ, समयमा प्राप्य र प्रभावकारी हुन्छन्। यसका लागि प्रभावकारी उपचार गरी उपचार चाहने पक्षका लागि अदालतले निष्पक्ष, छिटो छरितो प्रक्रिया अपनाई सुनुवाइ गर्ने कुरा नै सामान्य भाषामा न्यायमा पहुँच हो। न्यायमा पहुँच अदालतको चाहना र दृष्टिकोणको परिणामसमेत भएकाले न्यायमा पहुँच पुऱ्याउन आइपर्ने सबै खालका समस्या र त्यसको निदानप्रति अदालत र सम्बन्धित पक्षसमेत सजग रहन जरुरी छ। यसका लागि न्यायक्षेत्रसम्बद्ध सबै निकायहरूको जिम्मेवारी रहेको हुन्छ।</p>

१. अवधारणा

जीवनको सार्थकता व्यक्तिलाई प्रदत्त हक अधिकारमा आधारित हुन्छ, यद्यपि हालसम्म सुरुवाती सङ्ख्याको १०% मात्र न्याय निरूपणको अन्तिम चरणमा पुग्न सक्षम भएको अवस्था छ। हक, अधिकारले व्यक्तिको व्यक्तित्व, विकास, सभ्यता र समाजको संरचनालाई प्रभाव पार्दछ। हक, अधिकारको व्यवस्था नै नभएमा वा भएका हक, अधिकार प्रचलनका प्रक्रिया जटिल भएमा जीवनका आधारभूत महत्त्व नै समाप्त हुन्छ। अतः “न्याय त्यहाँ रहन्छ, जहाँ हक, अधिकार सुरक्षित हुन्छ। नागरिकका हक, अधिकार सुरक्षित त्यहाँ हुन्छन् जहाँ सुरक्षित गर्ने प्रक्रियाहरू आम नागरिकका लागि सरल, सुलभ, समयमा प्राप्य र प्रभावकारी हुन्छन्, जसलाई प्रभावकारी उपचार” भनिन्छ। प्रभावकारी उपचार भन्नु नै उपचार चाहने पक्षका लागि अदालतले निष्पक्ष, छिटो छरितो प्रक्रिया अपनाई सुनुवाइ गर्ने भन्ने बुझिन्छ। जसले न्याय अर्थात् निष्पक्ष र उचित कानून प्रशासन,^१ स्वच्छता, उत्तरदायित्व र सामान्याधिकता र पहुँच अर्थात् स्वतन्त्रता उपयोग वा प्राप्त गर्ने सामर्थ्यता वा अवसर^२ लाई वृद्धि गर्दछ। यही नै न्यायमा पहुँच हो।

हाल प्रत्येक व्यक्तिका लागि न्याय अपरिहार्य आवश्यकता sine-qua (non-absolute necessary) का रूपमा स्वीकार गरी आधारभूत कानुनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उपयुक्त निकायमार्फत न्याय खोज्न र प्राप्त गर्न सकिने अवस्था नै न्यायमा पहुँच हो। न्यायमा पहुँचको लागि आफ्नो हक हितको रक्षा गर्न वा आफूलाई अन्याय हुँदा न्यायको खोजी गर्न सक्ने क्षमता व्यक्तिमा हुन आवश्यक छ। त्यसैगरी, न्याय प्रदान गर्ने निकायको सक्षमता, प्रभावकारितालगायत न्यायको खोजी र प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा उपयुक्त वातावरणको सुनिश्चितता र प्रयोग नै न्यायमा पहुँच हो।^३

अर्को शब्दमा भन्ने हो भने न्यायमा पहुँच भन्नाले अवसरबाट विमुख पारिएका वा विमुख भएका व्यक्तिहरू वा समूहले आफूलाई अन्याय भएका बखत न्याय प्रदान गर्ने औपचारिक वा अनौपचारिक निकायमार्फत न्याय खोज्ने र प्राप्त गर्ने क्षमता वा सो क्षमता अभिवृद्धि सुनिश्चित गर्नका लागि ती व्यक्ति वा समूहमैत्री व्यवस्थाको विद्यमानतालाई जनाउँदछ।

अतः न्यायमा पहुँच भन्नु नै व्यक्तिले निष्पक्ष र उचित कानुनी प्रशासनमार्फत आफ्नो स्वतन्त्रता वा हक उपयोग वा प्राप्त गर्ने सामर्थ्यता वा त्यस्तो अवसर प्राप्त गर्ने अवस्था भन्ने बुझिन्छ।

^१ Boyan A. Garner Black's law Dictionary, ed. C., 9th ed. West at 942 (2009).

^२ Webster's 9th New Collegiate Dictionary, Springfield Massachusetts at 49 (1984); see, Faisal Bhabha, "Institutionalizing Access-to-Justice: Judicial, Legislative and Grassroots Dimensions" (2007) 33 Queen's L.J. 139 at 140; Roderick A. Macdonald, "Access to Justice and Law Reform" (1990) 10 Windsor Y.B. Access Just. 287 at 294 (MacDonald, "Access"); Martin Partington, "The Relationship between Law Reform and Access to Justice: A Case Study -The Renting Homes Project" (2005) 23 Windsor Y.B. Access Just. 375 at 376; Mauro Cappelletti & Bryant Garth, Access to justice; A World Survey, vol. 1 at 161 (Milan: Sijthoff and Noordhoff-Alphenandenrijn, 1978).

^३ न्यायमा पहुँच आयोग, न्यायमा पहुँच आयोगको वार्षिक कार्ययोजना २०७३/२०७४, पृ. २।

न्यायमा पहुँच हुन निम्न तत्त्वहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछः^४

१. सक्षम र निष्पक्ष न्यायपालिका,
२. सर्वसुलभ अदालत (भौगोलिक रूपमा),
३. अदालतको उचित प्रशासन,
४. दक्ष र इमान्दार कानून व्यवसाय, व्यवसायी,
५. अदालतमा मुद्दा लिएर जाने प्रभावकारी कार्यविधि,
६. प्रभावकारी कानुनी प्रक्रिया (Process),
७. प्रभावकारी कार्यान्वयन,
८. धान्न सक्ने दस्तुर (Affordable Justice) र
९. आर्थिक, सामाजिक तथा असमान पक्षलाई कानुनी तथा अदालती सहजीकरण।

२. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा विकास

न्यायसम्बन्धी सोच नितान्त नयाँ नभई विगत मानव सभ्यताहरू (Code of Hammurabi, 1771 BC, XII Tables 450 BC, Justinian Code, 6th century AD, Magna Carta, 1215, 13th Century, AD) साथै विकास भएको सम्बन्धित आलेखहरूले नै स्पष्ट गर्दछ। ल्याटिन उक्ति प्रलय (हुने) भए पनि न्याय दिइनेछ (Fiat Justitiae ut caelum or Let Justice be done through the heavens fall) ले न्यायसम्बन्धी प्राचीन सोच र मान्यता पुष्टि गर्दछ।

एक्काइसौं सताब्दीमा आएर Hugo Black ले (Griffin v. Illinois, 351 US, 12, 19 (1996) को मुद्दामा "आर्थिक सामर्थ्यका आधारमा मुद्दाको पुर्पक्ष भएसम्म न्याय असमान हुन्छ" भनी 1964 मा गरेको व्याख्या र "न्यायमा पहुँचको परिभाषा सरल छैन तर अधिकारको सुरक्षा र विवादको निरूपण राज्यबाट अपेक्षित हुन्छ" भन्ने Mauro Cappelletti & B. Garth द्वारा अभिव्यक्त धारणाले न्यायमा पहुँच कति जटिल र अत्यावश्यक छ भन्ने स्पष्ट गर्दछ। जसका लागि सर्वसुलभ र समान पहुँच तथा व्यक्तिगत र सामाजिक रूपले प्रयुक्त (Just) परिणाम आवश्यक हुन्छ।^५

पछिल्लो अध्यायनले समेत जति मात्रामा उपचारका विषयबारे जानकारी दिइन्छ, उनीहरूको न्यूनतम खर्च व्यवस्थापन गरिन्छ र फन्कटिलो कार्यविधि, अस्पष्ट, भ्रमित कानुनी व्यवस्था, सेवाग्राही अमैत्री वातावरणको अन्त हुन्छ त्यतिमात्रामा न्यायमा पहुँचको मात्रा वृद्धि हुने गर्दछ भन्ने देखाएको छ।

विगतमा धेरै युरोपियन देशहरूमा निर्धनहरूलाई Craft guild जस्ता संस्थाहरूले न्याय सहज होस्

^४ Lord Neuberger, President of SC of UK, speech to Tom Sargant Memorial Lecture 2013 "Justice in an Age of Austerity (15th Oct 2013); ref. Vivek Maru, Access to Justice and Legal Empowerment: A Review of World Bank Practice, Justice & Development Working paper series, Legal Vice Presidency, The WB, 9/2009, p. 4.

^५ Macro C, Bryant G. "A2j : The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective" 27 Buff. L. Rev. 182, 1978.

भन्नका लागि सहयोग गरी आएको र हाल लोककल्याणकारी राज्यको एक अंशको रूपमा न्यायमा पहुँच अभियानकै रूपमा स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ। न्यायमा पहुँच अधिकारकर्मीले सुरुवात गरेको *अधिकारोन्मुख आयाम (Right based paradigm)* हो जो अदालतमा भोगिने र अदालत पहुँचसँग सम्बन्धित समस्यामा केन्द्रित भएको पाइन्छ। समयमा कानुनी समस्याका निदानलाई नै न्यायमा पहुँचको लक्ष्य मानी गरिबी, भाषिक कठिनाई र विपन्नताका कारण अवसरवाट वञ्चित भएका व्यक्तिलाई न्याय दिलाउनु न्यायमा पहुँचको ध्येय मानेको छ।^६

२.१. न्यायमा पहुँचको विकास चरण

प्रथम चरण (सत्तरीको दशक १९७३-): दोस्रो विश्वयुद्धपछि आर्थिक रूपले असक्षम व्यक्तिहरूको अदालतमा प्रतिनिधित्व होस् भनी “कानुनी सहायता” उपलब्ध गराउने चरणको रूपमा प्रादुर्भाव भएको पाइन्छ। खासगरी अमेरीकाले १९७० को आर्थिक मन्दीपछि “निर्धनका लागि कानुनी सशक्तीकरण (सहायता)” लागू गरेदेखि राज्यले हालसम्म थुप्रै लगानी गरेको र त्यसको निरन्तरता पनि रहेको छ।

दोस्रो चरण (असीको दशक १९८२-): “व्यक्ति” लाई दिइआएका कानुनी सहायता सोही अवस्थाका समूह, वर्गको सामुहिक हक अधिकार प्राप्तिका लागि र सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा (PIL) सम्म विस्तार भएको यो चरणमा कानुनी सहायता दिने वकिल (Counsel) को आवश्यकताका सम्बन्धमा समेत R.V. Robinson (Can/1989) मा व्याख्या भई अदालतमा पहुँचबारे स्पष्ट धारणा विकास भएको पाइन्छ।

तेस्रो चरण (१९९०-): न्याय प्राप्तिका लागि र विवाद निरूपण गर्न अदालतको विकल्पहरू खोज्न, त्यसको मान्यता प्रदान गर्न र अदालतकै सुधार, अदालतले दिने सेवाप्रतीको दृष्टिकोण परिवर्तन गरी सेवाग्राहीलाई सबल-सहज गराउन यो चरणले Community Mediation, Court based Mediation, Victim-offender Reconciliation लाई विकास गरी न्यायको “स्तर” (Quality) र नवीन पद्धतिलाई अङ्गीकार गरी आएको छ। यो चरणमा आइपुग्दा UNDP ले 2005 मा Commission on the Legal Empowerment of the Poor^७ खडागरी कानुनी सहायतालाई व्यापक बनाइएको पाइन्छ।^८ अर्कोतर्फ विश्व बैंकले न्यायमा पहुँचमा लागी अवरोधहरूको पहचान गरेको हुनाले सोही अनुरूपका कार्य थलानी अनिवार्य भएको देखिन्छ।^९

^६ New York Lawyers for the Public Interest (NYLPI) was established in 1976 (preliminary form of Pro Bono).

^७ The Commission comprises members from Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden, Canada, Egypt, Guatemala, Tanzania, and the United Kingdom.

^८ Byron M. Sheldric, Access to Justice and Legal Empowerment as Vehicles of Poverty Alleviation: Governance Challenges to Linking Legal Structures to Social Change, Centre for International Sustainable Development Law at 1 (June 2012).

^९ १. कानुनमा सक्षमता, २. कानुनी जानकारी, ३. अदालतमा पहुँच, ४. कानुनी सहायता ५. प्रोबोनो, ६. पब्लिक इन्ट्रेस्ट लितिगेशन, ७. साना मुद्दाका लागि छुट्टै अदालत वा ट्रिबुनल र ८. अनौपचारिक न्यायलाई प्राथमिकता।

२.२ न्यायमा पहुँचका लागि निशुल्क स्वेच्छक कानुनी सेवा (pro bono) देखि स्कुलिडसम्म

न्यायिक व्यवस्थापनका लागि पछिल्लो समयमा निःशुल्क स्वेच्छक कानुनी सेवालार्इ धेरै बार इकाइहरूले अनिवार्य गरेका छन् । जस्तो न्युयोर्क बारले यस्तो सेवा वार्षिक २० घण्टा^{१०} अनिवार्य गर्न १९७६ मा लयर्स फर पब्लिक इन्ट्रेस्ट गठन गरेको पाइन्छ भने स्वीडेनमा १९७८ मा समान प्रकृतिको फोरम गठन गरेको पाइन्छ ।

फौजदारी न्याय प्रणालीमा पीडित, पीडक र सम्बन्धित पक्षलाई अधिकतम व्यावहारिक न्याय दिने प्रयास गर्न थालिनु न्यायमा पहुँच आयोगको पछिल्लो अवस्था हो । हाल फौजदारी न्यायले आफ्नो दायरा व्यक्तिगत advocacy हुँदै Systemic advocacy, Holistic र Justice System advocacy सम्म विस्तार भएकाले न्याय व्यवस्थाको सुधारद्वारा नै न्यायको पहुँचमा अभिवृद्धि गर्न आवश्यक भएको छ ।

३. न्यायमा पहुँचसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको अवस्था

न्यायमा पहुँचमार्फत नै अवसरको प्रत्याभूति र जीवन, अधिकार तथा सम्पत्तिको सुरक्षा हुने हुनाले ती उपाय सदा समाजिक न्याय केन्द्रित हुन्छन् । जसले विगतमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू जस्तो (संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्र-१९४५ (धा.१), मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा- १९४८ (धा. ३, ८, १८ र १९), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञा पत्र १९६६ (धा. २, ६, ७-९), सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ (धा. ६), बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ (धा. ३९) हरूसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्छ ।

नेपालको परिप्रेक्षमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, (धा. १३, २१-२४, ३३.ग-घ(१), झ, ठ, ३४, ३५(१),(३)(८-१०),१४-१६,२१) ले सो अधिकार प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्थाहरू गरेको थियो ।

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १८ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थामा “सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तीकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलगायतका नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन” भन्ने व्यवस्था छ । संविधानको यस व्यवस्थाबाट महिला, विपन्न, असहाय र असक्षम व्यक्तिहरूलाई राज्यले विशेष संरक्षण गर्न कानून बनाई उनीहरूको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यमा रहेको छ । त्यसका अतिरिक्त राज्यले प्राथमिकताका साथ समाजिक न्याय देओस् भनी धारा १६-१७, २०-२९, ४२-४३, ४६, ४७, ५०, ५२.ज, ज-ट (१), झ, ठ) द्वारा थप निर्देश गरेकोसमेत पाइन्छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगको चौधौँ योजना (आ.व.२०७३/७४-०७५/७६) मा शासकीय सुधारअन्तर्गत न्याय व्यवस्थालार्इ समेत समावेश गरी न्याय प्रशासनलाई छिटो, छरितो, सर्वसुलभ, मितव्ययी, निष्पक्ष,

^{१०} Probob The Responsibility of Lawyers to Undertake Pro bono publico and Interest Work, Paper for Pro bono Conference 10-11 may, at 10.

प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउने र सबैका लागि न्याय सुनिश्चित गर्न न्यायमा सहज पहुँच कायम गरी नागरिकको जिउ, धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी कानूनको शासन, मौलिक हक र मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन तथा सामाजिक न्यायको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ ।

न्यायपालिकाको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७१-२०७६) ले लिएका लक्ष्यहरूमध्ये न्याय प्रणालीलाई पहुँच योग्य बनाउने पनि एक महत्वपूर्ण लक्ष्य रहेको छ । यस लक्ष्यलाई पूरा गर्न विभिन्न रणनीतिहरू अवलम्बन गरेको छ :^{११}

१. आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकहरूका निमित्त न्यायिक सेवामा लाग्ने गरेका दस्तुरहरू पुनरावलोकन गरी सुलभ व्यवस्था गर्ने,
२. न्यायिक कार्यविधिलाई सरल बनाउने,
३. अदालतबाट प्रदान गरिने कानुनी सहायता प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने,
४. मेलमिलाप प्रक्रियाद्वारा विवाद समाधान गर्ने प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने,
५. अदालतका भौतिक सुविधाहरू सेवाग्राहीहरूका आवश्यकता अनुरूप तुल्याउने र
६. न्यायमा पहुँच आयोगको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने ।

उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय आधारभूत व्यवस्थाहरूको हालसम्म प्रभावकारी उपयोग हुन नसक्नुमा कानुनी प्रक्रियागत जटिलता, संस्थागत संरचनामा भएका कमजोरी, न्यायाधीश तथा कर्मचारीहरूमा रहेको पुरतानवादी सोच, पक्षको न्याय तथा अदालतप्रतीको गलत दृष्टिकोण, अदालत र अदालत सम्बद्ध कार्यलय तथा निकायहरूबीच कमजोर समन्वय, सीमित कानून व्यावसायीलाई छाडेर समग्र कानून व्यवसायीहरूको कमजोर व्यावसायिकता, कमजोर न्यायिक सहजीकरणसमेतका कारण संवैधानिक व्यवस्थाहरू कमजोर व्यवस्थाका रूपमा सीमित हुन पुगेका छन् ।

४. न्यायमा पहुँचको अवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा भएका उल्लिखित आधारभूत व्यवस्थाहरूका बावजुद पनि औपचारिक न्याय प्रणालीबाट ६.५% कानुनी विवाद मात्र निरोपित हुने गरेको पाइन्छ^{१२} त्यति न्यून विवाद निरूपणमा पनि सहज पहुँच नहुनु आफैँ बिडम्बना मान्नुपर्दछ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा विश्वव्यापी न्याय परियोजना भर्जिनिया लयर्सको सन् २०१० को अध्ययनले अमेरिका जस्तो विकसित मुलुकमा पनि गरिब तथा धनी व्यक्तिको हैसियतका आधारमा न्यायको पहुँचमा असर पर्ने तथ्य उजागर गरेको छ । सो अध्ययनबाट अमेरिकामा गरिब तथा धनीबीच अदालतको पहुँच ३१ प्रतिशत फरक (७१ प्रतिशत धनीहरू र ४० प्रतिशत गरिबहरू) भएको

^{११} स.अ. न्यायपालिकाको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, २०७१-२०७६, मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन, २०७४, पृ. ९५ ।

^{१२} Mark Galanter, "Justice in My Room" in Mauro Cappelletti, ed. A2j and the Welfare States, at 161-162 (1981).

देखिएको छ। जुन अन्य मुलुकहरू फ्रान्स, दक्षिण कोरिया र स्पेनमा क्रमशः पाँच, आठ र शून्य प्रतिशत मात्र देखिन्छ।^{१३} हाल विश्वमा चार अरब मानिसहरू समाजमा सीमान्तकृत वा गरिब भएको कारणले मात्र न्यायको सुरक्षा अनुभूति गर्नबाट बञ्चित छन्।^{१४}

अर्को एउटा अध्यायनले गरिब देशका ९० प्रतिशत विवादहरू निरूपण गर्न औपचारिक भन्दा अनौपचारिक, परम्परागत वा प्रथागत प्रचलन र संस्थाहरू बढी प्रभावकारी हुने देखाएको छ।^{१५} धनी देशहरूमा समेत यो प्रक्रिया लोकप्रिय भएको उदाहरण अमेरिकाको एरिजोना राज्यका वार्षिक एककाईस लाख विवादहरूमध्ये बीस लाख विवाद स्थानीय तहका अनौपचारिक निकायहरूमा फर्त निरूपण भएको तथ्यले स्पष्ट गर्दछ।^{१६}

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासभाले सन् २०१५ पछिको विकास कार्यक्रम तय गर्ने उद्देश्यले Open Working Group on Sustainable Development Goal (OWG) गठन गरेको थियो। यस समूहले तयार गरेको लक्ष्य नं. १६ मा सन् २०३० सम्म स्वतन्त्र, प्रभावकारी र जवाफदेही न्यायप्रणालीको पहुँच सबैलाई समान ढङ्गले उपलब्ध गराउने गरी लक्ष्य निर्धारण गर्नुका साथै प्रतिबद्धतासमेत व्यक्त गरेको छ।

नेपालको सन्दर्भमा भएका कानुनी व्यवस्थाको प्रयोग सुधारोन्मुख छ तर पर्याप्त छैन। जस्तो बाल अपराधको सुनुवाइ ५९% मात्र बन्द इजलासमा हुन्छ।^{१७} अभिभावक वा संरक्षकको उपस्थिति विना पक्राउ गर्न नपाइनेमा ४५% शक्तिलाई विना अविभावक वा संरक्षक पक्राउ गर्ने गरिएको छ।^{१८} तथा ती बाल बिज्याई गर्नेमध्ये ४३% जनजाति छन्।^{१९} उक्त उदाहरणले कानूनको कमजोर पालना र न्यायमा पहुँच कुन कस्ता विषय तथ वर्गमा केन्द्रत हुनुपर्ने हो भन्ने सङ्केत गर्दछ।

सबै मुद्दाहरू अदालतमा लगेर फैसला नभएसम्म पक्षलाई न्याय हुँदैन भन्ने होइन। अदालतमा नगई अनौपचारिक निकाय वा प्रक्रियामार्फत पनि विवाद निवारण गर्न सकिन्छ। जसरी स्कुल नगई विद्या आर्जन गर्न र अस्पताल नगई स्वास्थ्योपचार हुन सक्छ, त्यसरी नै अदालतमा विवाद नपुगी पनि न्याय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने योभन्दा अर्को उदाहरण आवश्यक नपर्ला कि ? अतः स्थानीय तहका निकायहरू तथा अनौपचारिक परम्परागत वा प्रथागत प्रचलन भएका संस्था तथा निकायका संरचना

^{१३} Roderick B. Mathews and Juan Carlos Botero, "Access to Justice in the United States Findings from the Newly Released Rule of Law Index of the World Justice Project," Vol. 59, December 2010, Virginia Lawyer, p 25.

^{१४} OECD & Open Society Foundation, Leveraging the SDGs for Inclusive Growth: Delevering Access to Justice for All, 2016, p. 2 see <https://www.oecd.org/gov/delivering-access-to-justice-for-all.pdf>

^{१५} See, Byron M. Sheldric, Access to Justice and Legal Empowerment as Vehicles of Poverty Alleviation: Governance Challenges to Linking Legal Structures to Social Change, Centre for International Sustainable Development Law at 5 (June 2012)

^{१६} Dave Byers (Adm. Director of Arizona Supreme Court), Administrative Office of the Courts, Access to Justice Commission International Study Visit USA & Canada, 05/2016

^{१७} KSL/CelRRd, Baseline Survey on Juvenile Justice System in Nepal at 86 (2010)

^{१८} Ibid. at 70

^{१९} Ibid at 55

विकास गरेर, वा तिनको प्रभावकारितामा विकास गरेर न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

कम खर्चमा प्राप्त हुने कानुनी सेवा, सरल प्रक्रियाद्वारा प्राप्त हुने सूचना, सुनुवाइका लागि सम्बन्धित निकायसमक्ष विवाद ल्याउन सक्ने क्षमता अभिवृद्धि, निष्पक्ष, स्वच्छ तथा समान व्यवहार न्यायमा पहुँचका लागि त्यति नै महत्त्वको हुन्छ जति महत्त्व पहाडको टुप्पामा बार लगाउँदा हुन्छ । किनकि पहाडको टुप्पामा बार लगाउँदा लाग्ने खर्च पहाडको फेदमा एम्बुलेन्स राख्ने खर्च भन्दा धेरै नै कम हुन्छ ।^{२०}

अनौपचारिक न्याय निरूपण गर्ने निकायहरूबाट भएका उपचारको मूल्य अदालतको फैसलासह मान्यता दिनुको अर्थ अनौपचारिक न्याय आर्थिक, लैङ्गिक र सामाजिक रूपमा कमजोर पक्षका लागि प्रभावकारी बनाउनु पनि हो । यसर्थ न्यायमा पहुँचको अर्थ जति मात्रामा न्याय असक्षम, असहाय वर्ग, व्यक्ति तथा समुदायसम्म अदालतको निर्णयमार्फत होस् वा अनौपचारिक प्रक्रियामार्फत होस् विस्तार गर्न सकिन्छ त्यति नै बढी मात्रामा न्यायमा पहुँच हुन्छ वा न्याय प्रवाहीकरण भएको हुन्छ भन्ने हो ।

५. न्यायमा पहुँचका लागि तत्कालै गरिनुपर्ने कार्यक्षेत्रहरू (Intervening areas)

न्याय (अमूर्त), न्याय प्रतीको दृष्टिकोण (मूर्त) मा परिवर्तन गरी सो अनुरूपको कार्य गरेर मात्र न्यायमा पहुँचलाई परिणाममुखी बनाउन सकिन्छ । सरल, सक्षम, निष्पक्ष र उचित कार्य नै यस्ता न्यायिक कार्य हुन् जसले समानता तथा सुनिश्चितताका साथ प्रभावकारी न्यायिक उपचार दिन सक्छ ।

परम्परागत धारणा अनुसार अदालत न्याय प्रदायक निकाय हो । अदालत बढी औपचारिक, अन्य संस्थाहरूभन्दा पृथक र विशिष्ट प्रकृतिको भएको कारण पनि निश्चित व्यक्ति, वर्गको मात्र पहुँच भएको हो । जहाँ जसको पहुँच नै हुँदैन त्यहाँ न्यायको परिकल्पना व्यर्थ हुन्छ, जो सत्य हो । तर अदालत एकलै यसको दोषी छैन । सामाजिक संरचना, सामाजिक मान्यता (Value), सर्वसाधारणलाई प्राप्त ज्ञान वा उनीहरूलाई दिइएको शिक्षा (Schooling), विद्यमान कानून र नागरिकका आचरणसमेत त्यसका लागि बराबर दोषी छन् । अतः एकाङ्गी रूपमा अदालत मात्रै न्याय प्रदायक मान्ने परम्परागत सोच व्यावहारिक बनाउन सही चिन्तन, दृष्टिकोण हुन आवश्यक छ, किनकि त्यस बिना न्यायमा सरल सुलभ पहुँच सम्भव छैन ।

प्रभावकारी न्यायिक उपचारका लागि दैनिक सामान्य प्रक्रियाहरूमा हुने अपारदर्शी तथा जवाफदेही विहीनताको अन्त पहिलो आवश्यकता हो; खासगरी गरिब, सीमान्तकृत, अवसरबाट वञ्चित व्यक्तिहरूको अवसर र सहभागिता वृद्धिका साथसाथै त्यस्ता व्यक्ति/वर्ग/समूह/समुदायको न्यायमा पहुँच सरल र सहज नगरेसम्म उनीहरूले न्याय पाउने सम्भावना रहँदैन । कार्यप्रकृतिका आधारमा सरल र

^{२०} Richard Susskind, The End of Lawyer Rethinking the Nature of Legal Service, Oxford University Press, at 67.

सहज न्यायमा पहुँचका लागि निम्न कार्यहरू तत्परता साथ तत्काल लागू गर्न आवश्यक छ ।

१. प्रत्यक्ष कार्य : (स्वयंद्वारा संस्थागत)

- (क) *सानातिना मुद्दाको छरितो निरूपण* : अदालतमा आइसकेको सानातिना मुद्दाहरू तत्कालै निरोपित हुननसकेमा पक्षहरू मात्र हैरानी हुने नभएर अदालतको समेत अमूल्य समय र स्रोत थप प्रयोग हुने भएकोले त्यस्ता विवादको समाधान छिटो छरितो ढङ्गबाट निरूपण गर्ने । अन्य मुद्दाहरूसमेत प्रक्रिया पूरा गरी यथासक्य छिटो निरूपण गर्ने ।
- (ख) *सेवाग्राहीको सम्मान* : सेवा ग्राही वा सर्वसाधारण (Public) को सम्मान निजको सहजताका लागि गरिने कार्यमा भर पर्दछ । ती कार्य सामान्य तर महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । तसर्थ अड्डा अदालतमा पहुँच नभएका व्यक्तिहरूको लागि प्रयोग हुने प्रक्रिया, पद्धति, भाषा र समय सेवाग्राहीमुखी बनाई लागू गर्ने तथा व्यवहारमा नै कार्यद्वारा उनीहरूको सम्मान गर्ने ।
- (ग) *सरलता* : सेवाग्राहीले सेवा लिन चाहेका विषयमा सेवा प्रदायकले प्रचलनमा भएका तथा भविष्यमा ल्याइने कानून, अदालती प्रक्रिया सरल, सर्वसुलभ, कम खर्चिलो, छिटो-छरितो, अवरोधहीन र प्रयोगमा सहज हुने गरी सरलीकरण गर्ने ।
- (घ) *अनौपचारिक न्याय प्रणाली प्रयोग* : अदालतले समेत सम्बन्धित निकायले अनौपचारिक न्याय प्रणालीलाई प्राथमिकता नदिएर सम्म त्यस्ता अनौपचारिक न्याय प्रणालीले कार्य गर्ने नसक्ने हुँदा पहुँचविहीन नागरिकहरूले न्याय प्राप्त गर्ने सम्भावना न्यून हुन्छ । अतः अनौपचारिक न्याय प्रणालीलाई प्राथमिकता साथ प्रयोगमा ल्याउने कार्यको थलानी गर्ने ।

२. हस्तक्षेपकारी कार्य : (मातहतका अदालत, न्यायिक, अर्धन्यायिक र प्रशासनिक कार्यालय मार्फत)

- (ङ) *स्वः प्रतिनिधित्व (Self Representation)* को व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन सकिएमा कम गम्भीर र अप्राविधिक प्रकृतिका विवादहरू जस्तो स्वरोजगार, सम्बन्ध/सम्बन्ध विच्छेद, विवाह, नाता, लेनदेन, घरायसी विवाद, जातीय संस्कार र अन्य देवानी प्रकृतिका सानातिना विवादहरू व्यक्ति स्वयं सहभागी भई सम्बन्धित अदालत वा अन्य विवाद निरूपण गर्ने निकायमार्फत निरूपण गर्न र सो कार्यमा आफ्नो सहभागिता वृद्धि गर्न सक्दछ । त्यसका लागि राज्य/अदालतले विषयगत कानुनी नोट, विवरण, जानकारी उपलब्ध गराई तथा सचेतना वृद्धि गरी स्वः प्रतिनिधित्वलाई प्रेरित र प्रभावकारी गर्ने ।
- (च) *संस्था/सहयोगीको व्यवस्थापन* आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा कमजोर वर्गको सहयोगका लागि वैतनिक कानुनी सेवा, कानुनी सहायता सेवा, स्वेच्छिक निःशुल्क कानुनी सेवा, para legal सेवा, समुदायिक न्याय प्रवर्धन सेवा जस्ता सहयोगीको आवश्यक समन्वायत्मा कार्यको व्यवस्थापन गर्ने । सो प्रयोजनका लागि अदालतले आफ्नो सक्रियतामा राज्यको लगानी वृद्धि गर्न पहल गर्ने, ती वर्गका सेवा र स्थानीय भाषीहरू (Ethnographic) मैत्री बनाउन ती भाषीहरूको प्रतिनिधित्व गराउने तथा आवश्यकतानुसार अदालतमा दोभाषे

सहयोगीको व्यवस्था गर्ने । यसका साथै कानून अध्यापन गरिने शैक्षिक संस्थानहरूसँग अनुसन्धान तथा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने प्रयोजनका लागि सहकार्य गर्ने ।

- (छ) *परिणाम प्रधान कार्य* : औपचारिकताको निर्वाह सदा परिणामप्रधान हुँदैन । अतः परम्परामुखी (formal justice) न्याय प्रणालीको स्थानमा सेवामुखी अदालतको परिकल्पना गर्न थाल्नु नै परिणाममुख सेवाको प्रस्थान बिन्दु हो । त्यसका लागि सेवामुखी विधि, पद्धति सेवा केन्द्रित हुनुपर्दछ । सेवा केन्द्रित गतिविधि र परिणामका सूचाङ्कहरू निर्धारण अनिवार्य हुन्छ । त्यसैले परिणाममुखी गतिविधि, शैली, सोच, प्रक्रिया र कार्यको सुरुवात गर्ने ।
- (ज) *कार्य थालनी* : लक्ष्य प्राप्तिको कार्य तत्काल थालनी न्यूनतम सर्त (Buttom line) नमानेसम्म लक्षित वर्ग, समुदायको पहुँच हुनै सक्तैन । अतः क्रमशः सरल, सहज, सुधारात्मक र परिवर्तनीय महत्त्व राख्ने कामको तत्कालै थलानी गर्ने ।
- (झ) *पूर्व छलफल (pre consultation) को अनिवार्यता* : अदालतमा औपचारिक रूपमा मुद्दा दायर गर्नुपूर्व छलफल (pre consultation) लाई अनिवार्य प्रक्रियाको रूपमा व्यवस्थित गर्ने । यसो गर्न सकेमात्रै पनि ठूलो सङ्ख्यामा अदालतलाई मुद्दाको भार कम हुन सक्तछ भने अर्कोतर्फ अदालतमा आउन नसक्ने वा नचाहने व्यक्तिहरूका लागि न्याय प्राप्तिसमेत हुन सक्दछ ।

३. समन्वयात्मक, सहयोगात्मक र प्रवर्धनात्मक कार्य :

- (ज) *समन्वय र सहकार्य* : अदालतले परम्परागत मान्यताभन्दा फरक ढङ्गले कानून प्रदायक कार्यमा सेवाग्राहीमुखी कार्यशैली र कार्यपद्धति विकास गर्न विभिन्न आयोगहरू, अर्धन्यायिक निकाय, ट्रिब्युनल, सरकारी वकिल, न्याय प्रशासन, प्रहरी, आदिसँग प्रत्यक्ष सहकार्य गरेर तथा बार, अभियोक्ता, स्थानीय निकाय, सुधारगृह, सरकारी कार्यालय, प्रशासनसँग समन्वय र सामाजिक/सामुदायिक अभियन्ता, पारालिगल समन्वयकर्ता र स्थानीय मेलमिलापकर्तासँग कार्यगत सहप्रणाली विकास गरी कार्यको थलानी गर्ने ।
- (ट) *ज्ञान र विचार (thought) संप्रेषण* : न्यायिक पहुँचका आधारभूत ज्ञान, विचार, पद्धति, प्रक्रिया बारेको ज्ञान स्वयं न्यायमा पहुँच राख्ने दीर्घकालीन साधन हुन सक्दछ । जसमार्फत जनमैत्री ढङ्गले कानून, प्रशासन, प्रक्रिया र पद्धतिबारे ज्ञान विस्तार गर्न सकिन्छ । अतः त्यस्ता ज्ञान र विचारको सम्प्रेषण गर्ने ।

६. सर्वोच्च अदालतको न्यायमा पहुँचसम्बन्धी प्रयास

न्यायपालिकाले आफ्नो दायराभित्र रही बहिस्करण र विभेदको कारणले न्यायको पहुँचबाट वञ्चित भएका वर्ग र व्यक्तिको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने दायित्व महसुस गरी प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा २०७२/४/१० गते न्यायमा पहुँच आयोगको गठन भएको भए तापनि *सुन्तली धामी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत* (संवत् २०६६ सालको रिट. नं. ०५८४) भएको मुद्दामा *न्यायमा पहुँच मौलिक हक* हो भनी व्याख्या गरेको छ । सो मुद्दाको निर्णय हुनपूर्व पनि

(लैङ्गिकरूपमा पछि पारिएका महिलाहरूको सशक्तीकरणको लागि सम्पत्तिमा समान अवसर, प्रजनन अधिकार, शिक्षा र रोजगारीमा समान सहभागिता, अपराध तथा यौनजन्य हिंसाको सिकार भएका महिला तथा बालबालिकाको न्यायमा सहज पहुँचको लागि न्यायिक काम कारवाहीमा शीघ्रता, महिला भएकै कारण सजायमा गरिएको विभेदको अन्त्य, जातीय र सामाजिक भेदभाव, कुरीति, बाल न्याय, जेष्ठ नागरिकहरूको संरक्षण, राज्यका विभिन्न निकायहरूमा समावेशिता^{२१} जस्ता विवादहरूमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशहरूले यस विषयको विधिशास्त्रीय विकासमा टेवा पुगेको देखिन्छ ।

नाइजेरियन नागरिक ओवुनमी माइकल ओजोर विरुद्ध प्रहरी प्रतिवेदन जाहेरीले नेपाल सरकार (२०७१ साल ६७-CR-०५३८, फै.मि. २०७१ कात्तिक ३) को लागू औषध सेतो हेरोइन मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले “आफू विरुद्ध लागेको अभियोगमा निजलाई कसुरका बारेमा जानकारी उपलब्ध गराउनु राज्यको प्राथमिक दायित्व हुन आउँछ । अझ विदेशी नागरिकका हकमा त भाषागत कठिनाइका कारण हुन सक्ने कठिनाइले न्यायिक प्रक्रियालाई नै कमजोर गराउन सक्ने हुन्छ । तसर्थ न्यायिक प्रक्रियाभिन्न ल्याउन यस्ता विदेशी नागरिकलाई पक्राउ गर्दा, अभियोजन गर्दा तथा निज विरुद्ध भएको जुनसुकै न्यायिक कारवाहीमा निजलाई सोधपुछ, निजको बयान तथा निजउपरको न्यायिक दायित्व वहन गराउनसमेतका लागि दोभाषेको आवश्यकत हुन्छ । दोभाषेको जवाफदेहिताको अतिरिक्त दोभाषेको सेवालार्इ नियमित बनाउन आवश्यक निर्देशिकासहितको व्यवस्था गर्नु र तत्कालको लागि कम्तीमा अङ्ग्रेजी विषयमा स्नातक उत्तीर्ण गरेको दोभाषे नियुक्त गर्न जो चाहिने आवश्यक प्रबन्ध गर्नु भनी प्रहरी प्रधान कार्यालय, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं यस अदालतका रजिस्ट्रारको नाउँमा यो निर्देशनसमेत जारी गरिदिएको छ ।”

त्यस्तै पुण्यशिला दवाडी घिमिरेसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय भएको मुद्दामा “न्यायमा पहुँचलाई सहज बनाउनका लागि राज्यले यथोचित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ । प्रारम्भदेखि नै पीडितले राज्यको रेखदेख र संरक्षणको अनुभूति गर्ने वातावरणको सिर्जना हुनुपर्दछ । बलात्कार र तथा मानव बेचबिखनका कारण मानिसक, शारीरिक मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक चोट तथा पीडाबाट प्रमाणित रहन बाध्य पीडित महिलाहरू न्यायिक उपचारको लागि अग्रसर हुन रोक्ने अन्य सामाजिक तथा सांस्कृतिक कारणहरू भए सोलाई पनि रोक्नेतर्फ लाग्नुपर्ने हुन्छ । साथै परिवार तथा समाजमा महिलाहरूको कमजोर सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था र पारिवारिक दबाबका कारण उजुरी गर्न नै हतोत्साहित गरिने अवस्थालाई निरूत्साहित गरिनुपर्ने” (प्रकरण ४)^{२२} ले न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अदालतको पछिल्लो दृष्टिकोणलाई स्पष्ट गरेको देखिन्छ ।

७. अपेक्षित कार्य तथा उपसंहार

न्यायमा पहुँचको प्रभावकारिताका लागि माथि उल्लिखित तत्कालै गरिने कार्यहरूसँग सहकार्य गर्दै अन्ततः निम्न कार्यहरू अपेक्षित देखिन्छन् :

^{२१} नेकाप २०६१ अड्क ७ नि.नं. ७४१२, नेकाप २०६६ अड्क ९ नि.नं. ८२१५, नेकाप २०५५ अड्क १२ नि.नं. ८२८२, नेकाप २०६५ अड्क ८ नि.नं. ८००१, नेकाप २०७२ अड्क ५ नि.नं. ९४०० ।

^{२२} नेकाप २०७४ अड्क १, नि.नं. ९७४१ ।

१. न्याय प्रदायक संस्थाका अलावा विवाद न्यूनीकरणका वैकल्पिक अनौपचारिक निकायहरूमा फलत छलफल, मिलापत्र, मध्यस्थता जस्ता उपचारका प्रक्रियालाई प्रभावकारी ढङ्गबाट प्रयोगमा ल्याउने,
२. न्यायिक निकायमा भएका संरचनागत, प्रक्रियागत जटिलता तथा असमानता कम गर्न कार्यविधिगत प्रक्रियाहरू कम औपचारिक, सरल र छोटो बनाउने,
३. न्याय संवर्धक निकायहरू जस्तो शिक्षण संस्था, बार काउन्सिल, बार एसोसिएसनसँग सहकार्य गरी सेवा प्रदान गर्ने,
४. अनौपचारिक न्याय निरूपण गर्ने निकाय तथा स्थानीय तहका सहयोगी निकायहरूलाई प्रभावकारी बनाउने,
५. उपभोक्ता हक संरक्षण अदालत, ट्राफिक अदालत जस्ता अदालतको स्थापना र प्रभावकारी सञ्चालन गर्ने ।

अन्ततः न्यायमा पहुँच अदालतको चाहना र दृष्टिकोण (thought) को परिणामसमेत भएकाले न्यायमा पहुँच पुऱ्याउन आइपर्ने सबै खालका समस्या र त्यसको निदानप्रति अदालत र सम्बन्धित पक्षसमेत सजग रहन जरुरी छ । अदालतको सानो प्रयासले असङ्ख्य व्यक्तिको न्याय सुलभ र सुनिश्चित हुन जति सहयोग पुऱ्याउँछ त्यति नै सहयोग कानून व्यावसायीहरूको निःशुल्क स्वेच्छक कानुनी सहायताले पुऱ्याउन सक्तछ । आम नागरिक तथा सरोकारवालाहरूका लागि तलबाट माथितिर (bottom up), गरिबमुखी (pro-poor) सेवामूलक कार्यक्रमको सञ्चालन यस अर्थमा न्याय प्रवाहीकरण वा न्यायमा पहुँचका कार्य हुन् । कानून तथा अदालतमा सुधार, पक्षको स्व-प्रतिनिधित्व (pro-se) मा सहयोग, निःशुल्क स्वेच्छक कानुनी सहायता (pro-bono legal service) मा वृद्धि, कानुनी शिक्षा, विश्वविद्यालय र बारको भूमिकामा समयानुकूल परिवर्तन तथा उपयुक्त प्रविधिहरूको प्रयोग आजको प्राथमिक आवश्यकता देखिन्छ ।

यसका अलावा औपचारिक संस्थाहरूले अनौपचारिक सेवा प्रदान गर्न सक्ने गरी सरल प्रक्रिया अवलम्बन गरेर र अनौपचारिक संस्थाहरूले गरेको कार्यलाई औपचारिक मान्यता प्रदान गर्ने गरी कानुनी व्यवस्थाहरूमा परिवर्तन गरेर न्याय सर्वसाधारणका लागि सहज बनाउन सकिएला कि ?

नेपाली कानुनी भाषा

प्रा. डा. जीवेन्द्रदेव गिरी

लेखक परिचय	सारांश
 <p> </p>	<p>प्रयोगका आधारमा भाषामा विभिन्न प्रकारका भेदहरू निर्माण भएका छन् । तिनैमध्येको एक भेदका रूपमा कानुनी भाषालाई लिन सकिन्छ । कानुनी भाषाका आफ्नै विशेषताहरू छन् । प्रयोगमा जटिलता, शब्दमा पारिभाषिकता यसका खास विशेषताहरू हुन् । यसको अभिव्यक्ति जटिल हुनु र वाक्यका आकार पनि लामा हुनुले यो अरुभन्दा पृथक छ । यस भेदका पारिभाषिक शब्दहरूले नेपाली भाषाको समृद्धिमा योगदान गरेका छन् । नेपाली व्याकरण, वर्ण विन्यास र चिह्न प्रयोगलाई समेत पछ्याउँदै र आवश्यकता अनुसार पारिभाषिक शब्दहरू प्रचलनमा ल्याउँदै अगाडि बढेकाले नेपाली कानुनी भाषा गतिशील छ भन्ने देखिन्छ ।</p>

१. परिचय

नेपाली भाषाको प्रयोग विभिन्न क्षेत्रमा हुँदै आएको छ। त्यसैले यसका अनेक प्रयोजनपरक भेदहरू विकसित भएका छन्। खास गरेर विषयगत भेदसँग सम्बन्धित भेदलाई प्रयोजनपरक भेद भन्ने गरिएको छ। यसलाई प्रयुक्ति भेद (Register) भनिन्छ।^१ यस आधारमा कानुनी, साहित्यिक, प्राविधिक, प्रशासनिक, अर्थ वाणिज्य सम्बन्धी आदि भेदहरू प्रयोजनपरक भेद कहलाएका छन्। कानुनी भाषा के हो भन्नेबारे नेपाली विद्वान्हरूका धारणा निम्न अनुसार सार्वजनिक भएका छन् -

कानून विषयमा प्रयोग हुने भाषालाई कानुनी भाषा भनिन्छ।^२ ऐन, नियम, संविधान जस्ता कानूनका क्षेत्रमा प्रयोग गरिने भाषाको भेदलाई भाषाको कानुनी भेद भनिन्छ।^३ अड्डा अदालतमा प्रयोग हुने र कानून सङ्गयमा पढाइने भाषा कानुनी भाषा हो।^४

उपर्युक्त भनाइहरूबाट निम्न अनुसारको निष्कर्ष निस्कन्छ -

- (क) कानुनी भाषा कानून विषयमा प्रयोग हुन्छ।
- (ख) ऐन, नियम र संविधानमा कानुनी भाषाको प्रयोग हुन्छ।
- (ग) अड्डा अदालतमा कानुनी भाषाको प्रयोग हुन्छ।
- (घ) कानून सङ्गयमा कानुनी भाषाको पढाइ हुन्छ।

उपर्युक्त नेपाली कानुनी भाषाका विषयमा चर्चा परिचर्चा गर्ने काम यहाँ गरिएको छ।

२. विशेषता

नेपालको संविधान अनुसार नेपाली भाषा नेपालको एक राष्ट्रभाषाका साथै सरकारी कामकाजको भाषा हो।^५ नेपाली कानुनी भाषाका आफ्ना विशेषता रहेका छन्। यसबारे दाहाल^६ को भनाइ मननीय छ। उनी के भन्छन् भने हाम्रो कानुनी भाषिक भेदका आफ्नै विलक्षणता छन् र यसमा अरबी तथा फारसीका प्राविधिक शब्दहरूको बाहुल्य, लामा लामा संयुक्त र मिश्र वाक्यहरूको गठन र सार्वनामिक शब्दको प्रयोगभन्दा व्यक्तिवाचक शब्दको दोहोऱ्याई तेहेऱ्याई गरिने प्रयोग जस्ता विशेषता देखिन्छन्। वास्तवमा कानुनी क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दहरूको प्रयोग, अभिव्यक्तिमा तथ्यपरकता, लामा र जटिल वाक्यहरूको प्रयोग, तार्किक र वस्तुपरक शैली आदि कानुनी भाषाका विशेषताका रूपमा रहेका छन् -

- १ अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. २४।
- २ शर्मा, मोहनराज र बराल, कृष्णहरि (२०५२), भाषा विज्ञान र नेपाली भाषा, काठमाडौं: नवीन प्रकाशन, पृ. १०२।
- ३ दुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गा प्रसाद (२०६६), सामान्य र प्रायोगिक भाषा विज्ञान, काठमाडौं: एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, पृ. २७।
- ४ गौतम, देवी प्रसाद र चौलागाईं, प्रेम प्रसाद (२०६७), भाषा विज्ञान, काठमाडौं: पाठ्य सामग्री पसल, पृ. २२।
- ५ नेपाल सरकार, (२०७२), नेपालको संविधान, कानून, न्याय, संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, पृ. २।
- ६ दाहाल, बल्लभर्मणि (२०६१), भाषिक चिन्तन, गोविन्दप्रसाद भट्टराई र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, सम्पा., काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. २२०।

२.१ पारिभाषिक शब्दको प्रयोग

पारिभाषिक शब्द भन्नाले कुनै विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित विशेष अर्थ बुझाउने शब्द भन्ने बुझिन्छ। जस्तै ('तारिख' शब्दको सामान्य अर्थ 'गते' हो तर कानून विषयमा यसको पारिभाषिक अर्थ "अड्डा अदालतबाट भगडिया वा निजको वारिसलाई हाजिर हुन आउनु भनी लेखि दिएको मिति" हो। त्यस्तै 'रस' शब्दको सामान्य अर्थ 'भोल' हो तर साहित्यमा यसको पारिभाषिक अर्थ "विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावका संयोगबाट प्रस्फुरण हुने शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, अद्भूत, भयानक, रौद्र, वीभत्स र शान्त समेतका अनुभूतिगत नवरस" भन्ने बुझिन्छ, भने आयुर्वेदमा यसको आफ्नै पारिभाषिक अर्थ रहेको छ। यस्ता पारिभाषिक शब्दहरू विज्ञान प्रविधि, उद्योग वाणिज्य, प्रशासन, राजनीति, भुगोल, इतिहास, मनोविज्ञान आदि विभिन्न विषयमा आआफ्नै प्रकारका रहेका छन्।

कानुनी भाषामा अनेक पारिभाषिक शब्दहरू प्रचलित छन्। त्यस्ता शब्दका उदाहरणका रूपमा अधिकारपृच्छा, अधिवक्ता, अभिकर्ता, अभिवक्ता, आज्ञापित, उत्प्रेषण, जमानत, तहकिकात, फिरादपत्र, वादी, प्रतिवादी, देवानी, फौजदारी, परमादेश, पुनरावलोकन, सुनवाइ, फैसला, विगो, मुचुल्का, मूलतबी, रहजनी, लालमोहर, वारेसनामा, विधेयक, सरजमिन, समाह्वान आदिलाई लिन सकिन्छ। नेपाली कानुनी भाषामा प्रचलित यस्ता शब्दहरूमा अरबी फारसीका आगन्तुक शब्दहरूको सङ्ख्या उल्लेखनीय रहेको छ। माथिका शब्दहरूमध्ये तारिख (फारसी), जमानत (अरबी), तहकिकात (फारसी), देवानी (फारसी), फौजदारी (अरबी), फैसला (अरबी), मूलतबी (फारसी), रहजनी (फारसी), वारेसनामा (अरबी), सरजमिन (फारसी) यस्तै शब्द हुन्।

२.२. अभिव्यक्तिमा तथ्यपरकता

कानुनी भाषाको अभिव्यक्ति तथ्यमा आधारित हुन्छ। यसमा के भएको हो र के हुनु पर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा छर्लङ्ग हुने गरी प्रकट गरिएको हुन्छ। कसले कुन कसुर गरे बापत के सजाय पाउँछ भन्ने कुरा जति स्पष्ट भयो त्यति न्याय लिनेदिनेलाई सजिलो हुन्छ। यस्तै काम, कर्तव्य र अधिकारका कुरा पनि कसैले जिब्रो चपाउन नमिल्ने गरी उल्लेख गरिनु पर्दछ। त्यसैले कानुनी भाषाको अभिव्यक्ति न उडन्ते बुडन्ते गफ जस्तो अपत्यारिलो हुन्छ, न त जता पायो त्यतै बङ्ग्याउन मिल्ने ढङ्गको हुन्छ। यसमा त यो भयो भने यो हुन्छ भनी किटान गरिएको हुन्छ। कतिपय मान्छेहरूले कानुनी भाषालाई काइते पाराको वा नबुझिने र अर्थयाउन गारो हुने भाषाका रूपमा पनि टिप्पणी गरेको पाइन्छ। त्यस्तो टिप्पणी गर्ने अवस्था विगतमा न्यायको मर्म ख्याल नगरिने कुशासनले निम्त्याएको हुन सक्छ तर वर्तमान अवस्थामा भने कानुनी भाषाले तथ्यसङ्गत भाषाका रूपमा आफ्नो वेग्लै पहिचान बनाएको छ। कानुनी भाषा कसरी तथ्यमा आधारित हुन्छ भन्ने कुराको एक उदाहरण तल प्रस्तुत छ -

सरकारी रकम सम्बन्धी व्यवस्था - नियम ५ बमोजिम कुनै कार्यालयको नाममा निकास भई प्राप्त हुन आउने रकम नेपाल राष्ट्र बैंक वा कुनै सरकारी कारोबार गर्ने गरी तोकिएको बैंकमा दाखिला गर्नु पर्नेछ। महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको परामर्शमा नेपाल राष्ट्र बैंकले सरकारी कारोबार गर्ने बैंक तोक्नेछ।^९

^९ शर्मा, चूडामणि (२०६०), आर्थिक कार्यविधि कानूनको समीक्षात्मक टिप्पणी, काठमाडौं कला पब्लिकेसन, पृ. ३७।

माथिको अनुच्छेदमा प्रस्ट रूपमा कुनै कार्यालयका नाममा निकासमा हुन आएको रकम कहाँ दाखिला गर्ने भन्ने कुरा भनिएको छ । त्यहाँ भनिएका अतिरिक्त दायँबायाँ गर्न पाउने अवस्था छैन । सरकारी कारोबार गर्ने बैंक कसरी तोकिन्छ, भन्ने कुराको तथ्यपरक जानकारी पनि त्यहाँ विद्यमान छ । यसमा भाषागत जटिलता वा अनेकार्थकता, कल्पना र भावनाको मिश्रण भेटिँदैन । त्यसैले भन्ने गरिन्छ - कानुनी भाषा तथ्यमा आधारित हुन्छ ।

२.३ जटिल र लामा वाक्यहरूको प्रयोग

कानुनी भाषामा जटिल र लामा वाक्यहरूको प्रयोग हुन्छ । एउटा तमसुक वा भरपाईका वाक्यबाटै यसमा कति लामा वाक्य प्रयोग हुन्छन् भन्ने थाह हुन्छ । तमसुकमा प्रयोग गरिने भाषाको एक नमुना हेरौं -

लिखितम धनीका नाम हरिकृष्णको नाति रामकृष्णको छोरा काठमाडौं महानगर पालिका वडा नं. ३१ शान्ति नगर बस्ने वर्ष ४९को चन्द्रकृष्ण महर्जन ऋणीका नाम पूर्णलालको नाति पद्मलालको छोरा ललितपुर नगर पालिका वडा नं. ५ पाटन ढोका बस्ने वर्ष ३९को हिमलाल शर्मा आगे तपाईं साहुबाट घरखर्च गर्नका लागि रु. ५०००० अक्षरेपी पचास हजार रुपियाँ आज मिति २०७५ वैशाख ९ गतेका दिन सयकडा दशका दरले ब्याज सहित २०७५ मङ्सिर मसान्तभित्र साँवाब्याज चुक्ता गर्ने गरी ऋण लिएको ठीक्साँचो हो ।

यस वाक्यमा कैयन् उपवाक्यहरू समाविष्ट छन् । समावेशनका दृष्टिले नेपाली भाषालाई समृद्ध पार्न कानुनी भाषाको विशेष भूमिका रहेको छ । धेरै सरल वाक्यहरूलाई एउटै वाक्यमा संयोजन गरेर अभिव्यक्त गर्न सक्ने शक्ति बढाउन कानुनी भाषाले योगदान गरेको छ । यस्ता वाक्यहरू नेपालको संविधान, ऐन, नियम, विनियम, सन्धि सम्झौता आदिमा जताततै देख्न सकिन्छ ।

२.४ वस्तुपरक र तार्किक शैली

कानुनी भाषामा भावात्मक प्रयोग गर्न सकिँदैन । मनले जे अनुभूत गर्छ त्यस्तो प्रयोग भावात्मक प्रयोग हो । भावात्मक रूपमा खेतमा धान फलेको देखेर सुन फलेको भन्न सकिन्छ, हिमालमा हिउँ टल्किनुलाई चाँदी टल्किनु भन्न सकिन्छ तर कानुनी भाषामा त जे यथार्थ हो त्यही भन्नु पर्छ । वस्तुपरक अभिव्यक्ति यसको विशेषता हो । त्यसैले कानुनी भाषा वस्तुपरक हुन्छ ।

कानुनी भाषामा साहित्यमा जस्तो आलङ्कारिक, लाक्षणिक अथवा व्यङ्ग्यात्मक शैलीको प्रयोग गरिनु हुँदैन । साहित्यमा अभिव्यक्तिको जति धेरै अर्थ लाग्न सक्थ्यो त्यति राम्रो मानिन्छ, तर कानुनी भाषामा त्यस्तो प्रयोग भयो भने अनर्थ हुन जान्छ । कानुनी भाषामा सामान्य अभिधार्थमा नै कुनै कुरा भनिनु पर्छ । कानुनी भाषाको एक उदाहरण हेरौं- “कसैलाई पनि मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कानुन बनाइने छैन ।”^५

यस वाक्यलाई “कसैलाई पनि आँखा चिम्लिने सजाय दिने गरी, परमधाम जाने सजाय दिने गरी, खुट्टा तन्किने सजाय दिने गरी, जिब्रो टोक्ने सजाय दिने गरी कानुन बनाइने छैन ।” जस्ता वाक्यमा व्यक्त गरियो भने अनर्थ हुन जान्छ । यसरी नै कुनै कातर व्यक्तिलाई व्यङ्ग्य गरेर साहित्यमा भनिने गरेभैं “उहाँ हाम्रो गाउँको शूरवीर हो ।” भनी कानुनी भाषामा भन्न सकिँदैन ।

^५ नेपाल सरकार, पूर्ववत्, पृ.६ ।

३. निष्कर्ष

नेपाली भाषाको कानुनी भेदको आफ्नै प्रकारको अस्तित्व रहेको छ । प्रयोजनपरक नेपालीको एक भेदका रूपमा यसको पठन पाठन हुँदै आएको छ । नेपाली कानुनी शब्दकोशको निर्माण पनि भएको छ । यस भाषाले नेपाली लामा वाक्यहरूलाई जोड्न वा समावेशन गर्न अँगालेको पद्धति एक विशिष्ट उपलब्धिका रूपमा रहेको छ । यसका पारिभाषिक शब्दहरूले नेपाली भाषाको समृद्धिमा योगदान गरेका छन् । नेपाली व्याकरण, वर्ण विन्यास र चिह्न प्रयोगलाई समेत पछ्याउँदै र आवश्यकता अनुसार पारिभाषिक शब्दहरू प्रचलनमा ल्याउँदै नेपाली कानुनी भाषा गतिशील छ ।

नेपाली न्याय सम्पादनमा देवताको भूमिका

डा. राजेन्द्रकुमार आचार्य

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="215 446 435 668" data-label="Image"> </div> <div data-bbox="163 681 309 709" data-label="Text"> <p> </p> </div>	<p>हुनत दृश्यगत रूपमा अदालतबाट न्याय सम्पादन हुन्छ भन्ने बुझाई विश्वव्यापी मान्यता हो तर नेपालमा कतिपय यस्ता अवस्थाहरू छन् अहिले पनि न्यायालयको न्याय सम्पादनलाई विश्वास नगरेर अदृश्य शक्तिमा रहेको भगवान्समक्ष उजुरी गर्ने र त्यहीबाट न्याय प्राप्त हुने आशा गरिन्छ। खास भन्नु पर्दा जागिरको क्रममा मेचिदेखि कालीसम्म घुम्ने अवसर प्राप्त गरेको हुनाले मैले स्थानीय प्रचलनलाई न्यायको सनदर्भमा के प्रभाव छ भनेर निरन्तर खोजी गरिराखेको छु। प्रारम्भिक रूपमा प्राप्त नतिजाहरूले अभै पनि मानिसहरूलाई भगवानको डर रहेको छ। आफूले लौकिक संसारबाट न्याय नपाए पनि पारलौकिक संसारमा न्याय पाउँछु भन्ने धारणा रही आएको विभिन्न स्थानबाट अनुभव लिने अवसर पाएको थिएँ। त्यसकारण अन्य सैद्धान्तिक अनधारभन्दा विशेषतः प्रत्यक्ष अनुभव तथा खोजबाट प्राप्त विवरणहरूका आधारमा यो लेख तयार गरिएको हो। न्याय प्राप्त गर्ने विभिन्न उपायहरूमध्ये प्रस्तुत आलेखमा भगवानद्वारा न्यायको कामना गर्ने विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ। विशेषतः यो अवधारणाको पृष्ठभूमिमा दैवी न्यायलाई पछि रहेका जनतालाई राज्यको मूल न्याय प्राणालीमा समाहित गराउनु अहिलेको प्रमुख चुनौती रहेको छ। अन्यथा यो अवस्था भन् विकराल भएर कालान्तरमा नागरिक अवज्ञाको आन्दोलन हुने अवस्था आइपर्न सक्ने देखिन्छ। हामी यसमा सचेत हुनु आवश्यक छ।</p>

न्याय के हो र यो कसरी प्रदान गर्न सकिन्छ ? यस बारेमा छुट्टै बहस गर्न सकिन्छ । न्यायालयले न्याय सम्पादन गर्दा देशका ऐन कानून तथा कानूनसरह लागू हुने निति नियमका आधारमा सम्पादन गरिन्छ । न्यायालयको न्यायासनमा बस्ने वित्तिकै औपचारिकताको बन्धनमा जकडिनु पर्ने बाध्यता न्यायाधीशहरूलाई हुन जान्छ । तर नेपालमा कतिपय यस्ता अवस्थाहरू छन् अहिले पनि न्यायालयको न्याय सम्पादनलाई विश्वास नगरेर अदृश्य शक्तिमा रहेको भगवान्समक्ष उजुरी गर्ने र त्यहीँबाट न्याय प्राप्त हुने आशा गरिन्छ ।

नेपालमा १५ प्रतिशत मात्र न्यायको पहुँचमा रहेका भनिन्छ । बाँकी ८५ प्रतिशत भनेका गैर न्यायिक प्रक्रियाबाट न्यायको महसुस गर्ने वा अन्याय सहेर बस्ने हुन्छ । अन्यायमा परेकाहरूले आफूलाई न्याय प्राप्त होस् भनेर कामना गर्नु स्वाभाविक नै हो । न्याय भन्ने कुरा जनावरले पनि इच्छा राख्छन् भनिन्छ । पीडितले न्याय प्राप्त गर्नको लागि राज्य संयन्त्रमा प्रवेश गर्नु भने उसले औपचारिकतालाई स्वीकार गरेको हुन्छ ।

न्याय प्राप्त गर्ने विभिन्न उपायहरूमध्ये प्रस्तुत आलेखमा भगवान्द्वारा न्यायको कामना गर्ने विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । विषय प्रवेश गर्नुपूर्व केही सन्दर्भहरूलाई यहाँ स्मरण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

सन्दर्भ एवम् वाल्यकालको स्मरण

- क. करिव म १० र १२ वर्षको थिए होला । गाउँमा एक जनाले मलाई अन्याय गर्नेलाई हे भगवान् ६ महिनाभित्र उसलाई दण्ड देउ भनेर ध्वजा बाँधेको तथा घ्युको धुप हालेका थिए ।
- ख. मन्दिरहरूमा अहिले पनि विभिन्न भाकलहरू चढाउने गरिन्छ । यस्ता भाकलहरू न्यायसँग पनि सम्बन्धित रहेको लेखकले फेला पारेको छ ।

१. न्यायाधीशको अनुभव

केटाले कुनै केटी माथि निज मेरी श्रीमती हुन् भनेर नाता कायम मुद्दा हालेका थिए । केटीले विवाह गरेको थिइन् । केटीले गालीबेइज्जती मुद्दा दायर गरेकी थिइन् । यी दुवैजना तत्कालीन माओवादी जनयुद्धका कुनै क्षेत्रका सैन्य अधिकारी थिए । मैले यिनीहरूलाई मेलमिलाप गराउनको लागि सल्लाह दिने पहल गरेको थिएँ । केटी आफ्नो श्रीमान्सहित तारिखमा आएकी थिइन् । कैयन बैठक भएका थिए मेलमिलापको लागि छलफल गर्न । तर दुवैजना टसकोमस भएनन् । छलफलको क्रममा केटीले अनायास एक प्रस्ताव राखिन् । तिमिले अमुक मन्दिरमा गएर यो मेरी श्रीमती हो मैले योसँग विहे गरेको थिएँ भनेर सबैले सुन्ने गरी भन म मेरो लोग्ने छाडेर तिमिसँग आउँछु । यो प्रस्तावमा केटाले त्याहाँ जाँदा मेरो सुरक्षा हुँदैन म जान्न भनेर विषयान्तर गर्‍यो । यो भनाइ मेरो लागि विशेष तथ्य थियो ।

हालसालै (२०७४) कञ्चनपुर जिल्लामा एक जना सेवाग्राहीले आफ्नो मुद्दा जित्ने भन्ने मान्यताले मन्त्रणा गरेको चामल उसको मुद्दा रहेको फाँट स्रेस्तेदार कार्यकक्ष हुँदै न्यायाधीश हिँडने बाटो हुँदै इजलाससम्म चामल छर्दै गएको भेटिएको थियो । यो घटना सि.सि. टिभीमा समेत रेकर्ड भएको थियो ।

प्रश्न

भौतिकवादी भनेर प्रस्तुत गर्ने जनयुद्धमा मरिने बाँचिने ठेगान नभएका यी जोडीले अमुक मन्दिरमा गएर आफूलाई श्रीमती भनेमा आफू विनासि कुनै प्रतिकार वास्तविक लोग्ने छाडेर तिम्रो घरमा

भिन्निच्छु भनेर प्रस्ताव गर्नुको पछाडि रहेको दैवी न्याय अभैसम्म कति शक्तिशाली रहेछ ? दैवी न्यायमा कति विश्वास रहेछ भनेर अनुसन्धान गर्नु पर्ने विषय भएको छ ।

२. लेखकको अनुसन्धान

लेखकले जागिरको क्रममा मेचिदेखि कालीसम्म घुम्ने अवसर प्राप्त गरेको हुनाले मैले स्थानीय प्रचलनलाई न्यायको सन्दर्भमा के प्रभाव छ भनेर खोजि गरिराखेको छु । प्रारम्भिक रूपमा प्राप्त नतिजाहरूले अभै पनि मानिसहरूलाई भगवान्को डर रहेको छ । आफूले लौकिक संसारबाट न्याय नपाए पनि पारलौकिक संसारमा न्याय पाउँछु भन्ने धारणा रही आएको छ ।

भगवान्सँग न्याय माग्ने क्रममा कुन भगवान् गुहारने भन्ने सम्बन्धमा आफ्ना कूल देवता वा सो क्षेत्रका प्रसिद्ध भगवान् गुहारने गरेको पाइएको छ । जस्तो मेरो अर्घाखाँचीमा अर्घा भगवती, सुपा देउराली । मैरे घर क्षेत्रमा छत्र महाराज, चौडिला, भडारथुमका भगवती, नैनादेवी आदि । पाल्पामा भैरव, प्युठानमा स्वर्गद्वारी, दुष्येश्वर महादेव मन्दिर नुवाकोटलगायत देशका प्रायः मठ मन्दिरहरूमा न्यायको गुहार लगाउने गरिन्छ । कसले कोसँग न्याय मागिरहेको छ भन्ने कुरा याचकको विश्वासमा भर पर्ने देखिन्छ ।

‘जे माग्यो त्यही पूरा हुने’ धार्मिक विश्वास रहेका विभिन्न मठ मन्दिर तथा शक्तिपीठमा मनको इच्छा पूरा गरिदिने भएकाले विभिन्न मेलामा भिड लाग्ने गरेको हुन्छ । मनले चिताएको पुग्ने, पुत्र प्राप्ति हुने, लामो समयसम्म नबोल्ने बालबच्चा बोल्ने, न्याय नपाएकाले न्याय प्राप्त हुने विश्वासका आधारमा भाकल गर्ने र भाकल पूरा भएपछि दर्शनका लागि जाने गर्दछन् ।

न्याय माग्ने तरिकाहरू निम्नवमोजिम रहेको पाइएको छ ।

- मही पारेको दिनमा निकालिएको ताजा नदनी घिउको धुप हाल्ने । यसरी धुप हाल्दा आफूले सम्भेका इष्टदेव समक्ष आफूलाई अन्याय गर्नेका विरुद्धमा उजुरी गर्ने । यसमा अग्नि साक्षी रहेका हुन्छन् । घरमा मानिसहरूको उपस्थितिलाई मध्यनजर गरी उजुरी मनमनै वा अरूले सुन्ने गरी गरिन्छ । यसमा अन्यायीलाई दण्ड देउ भन्ने याचना मात्र हुन्छ ।
- खास खास दिन बारमा आफूले वर वा उजुरी गर्ने देवतालाई सम्भेरे ती देवता भएको दिशातर्फ वा आफूले पूजा गर्ने स्थानमा ध्वजा पताका बाँध्ने । सो ध्वजा पताका बाँध्ने क्रममा आफ्ना गुनासा उजुरीहरू भगवान्सँग भन्ने । अन्यायीलाई दण्ड देउ भन्ने ।
- आफूले इच्छाएको देवताका नाममा भेटी उठाएर मनमनै वा उच्चहरणसहित आफ्ना मागहरू राखेर भाकल गर्ने । सो पूरा भएमा आफूले दिने भनेको भाकल चढाउने गर्दछन् ।
- लेखेर उजुरी गर्ने । बाजुराको तलीगोठी कैलाश मात्र लेखकले लेखेर उजुरी गर्ने भगवान् फेला पारेको छ । कहींकहीं लेख्ने तर सार्वजनिक नगरीकन धुपसँगै अग्निमा जलाउने पनि गरिन्छ भनिएको छ । यो खोजबिनको विषयमै छ ।

बाजुरामा तलीगोठी कैलाश

सदूर पश्चिम क्षेत्रमा बाजुराका तलीगोठी कैलाश न्यायका देवताको रूपमा प्रसिद्ध रहेका छन् । यी कैलाशसमक्ष न्याय माग्ने भारतबाट पनि आएको फेला परेको छ । यी तलीगोठीको बारेमा प्राप्त केही कथावतहरू निम्न रहेका छन् ।

- क. एक पटक सुदूर पश्चिमको कुनै नागरिक भारतमा अन्यायपूर्ण तवरबाट जेलमा बन्दी हुनु परेपछि उसले सच्चा हृदयबाट तलीगोठी कैलाशलाई साँच्चिकै तिमीमा शक्ति छ भने यो अन्यायबाट मलाई मुक्ति देउ भनेर पुकारेपछि ऊ त्याहाँबाट भाग्न सफल भएको भनिन्छ । भागदा आफूलाई लगाइएका हतकडीसहित भाग्न सफल भएको हुनाले उसले त्यो हतकडी तलीगोठीमा ल्याएर चढाएको भन्ने कहावत छ । तलीगोठीमा चढाइएको भनिएको हतकडी पुजारीले अहिले पनि देखाउने गर्दछन् ।
- ख. तलीगोठीका पुजारी तीर्थ जाने क्रममा घोडा चढेर जाँदा बाजुरा क्षेत्रका एक रजौटाको दरवार क्षेत्र भएर जाँदा राजाभन्दा पुजारी ठूलो भएर घोडा चढेर गएर आफूलाई अपमान गरेको ठानी निजलाई बन्दी बनाएकोमा निजले तलीगोठीमा पुकार गरेपछि तत्कालै दण्ड भएको भनिन्छ । सो क्षेत्रमा पहिरो गएको भन्ने प्रसङ्ग पनि जोडिन्छ । बाजुराको ठूलो पहिरो तत्कालीन अवस्थामा दिइएको दण्डको उपज हो यतिखेर पनि पहिरोको मात्रा बढ्दै गएको भनिन्छ । पहिरो मात्रा बढेको तथ्य सत्य हो । यसको कारण भौगोलिकतामा ल्याएर समर्थन गर्न सकिन्छ ।
- ग. तलीगोठीमा अहिले पनि उजुरी गर्न जाने प्रतिवाद लगाउने चलन छ । यो लेखकले अध्ययन अवलोकनको क्रममा बभाडका एक जनालाई तलीगोठी जाँदै गरेको फैला पारेपछि निजको अन्तरवार्ता पनि लिएको थिए । निजले आफ्नो आस्था भएको न्याय प्राप्त हुने तथ्य व्यक्त गरे । उनले न्याय प्राप्त भइराखेको भनेर तलीगोठीको पक्षमा वकालत पनि गरे ।

तलीगोठीमा मुद्दा गर्ने तरिका

- क. तलीगोठीमा राज्य संयन्त्रमा उजुरी गर्नुपूर्व वा आफूलाई राज्य संयन्त्रबाट अन्तिम निर्णय भएपछि पनि आफूलाई न्याय प्राप्त नभएमा यहाँ उजुरी गर्ने चलन छ । उजुरी गर्दा विपक्षीको नाम थर वतन पूरै लेखेर निजका विरुद्धमा लिखित रूपमा उजुरी गरी मन्दिरको भित्तामा टास्ने चलन छ । यसरी उजुरी गर्दा मन्दिर भेटी आदि चढाउने गरिदो रहेछ । यसलाई यो कोर्ट फी भन्न सकिन्छ ।
- ख. फिरादीले मन्दिरको भित्तामा टाँसेर गएपछि भगवान् आफैले सूचना दिन्छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । सूचना दिने तरिकामा सम्बन्धित प्रतिवादीलाई सपनामा आफू देखिने फिरादीलाई देखाइदिने गर्छन् रे । यो सपनालाई बुझ्यो भने प्रतिवादी तत्काले तलीगोठीमा आउँछ । यहाँ आएपछि उसले आफूले गरेको कुकृत्य आफैँ स्वीकार गर्दछ भनेर भनिन्छ । दैवी शक्तिको कारण आफूले के के गरेको थियो भनेर आफैँ बयान गर्दछ भनिन्छ ।
- ग. सपनाको अर्थ नबुझेमा वा बुझेर सम्मान गर्न नआएमा प्रतिवादीलाई आर्थिक, मानसिक, शारीरिक क्षति हुन थाल्दछ भनिन्छ । गाईवस्तु मर्ने, आगलागी हुने, आफू नै बिरामी पर्नेलगायतका विभिन्न रूपबाट दण्डको प्रक्रिया सुरु हुन्छ भनिन्छ । यो लेखकले आफ्ना बाबुलाई कसैले उजुरी गरेकोमा बाबुले सम्मान नगरेको कारण अहिले आफूलाई तलीगोठीले सपनामा भनेको भन्दै छोराले सम्मान गर्न आएको भन्ने व्यक्ति भेटेको थियो । उनको विषय जग्गासम्बन्धी रहेको थियो ।
- घ. प्रतिवादीले सम्मान गर्ने भनेको त्यहाँ आएर आफूले तिर्न बुझाउन पर्ने जे छ सो यति समयभित्र म काम पूरा गर्नेछु भने भाकेर जान्छ । वादीलाई आफैँले भेटेर उसको दावीमा सम्बोधन गर्दछ । उसले सम्बोधन गरेपछि मैले काम सम्पन्न गरें भनेर मन्दिरमा आएर ढोगेर जाने वा आउन सके त्यहीँबाट मैले पूरा गरें भनेर दिशा पारेर

ढोग्ने पनि गर्न सक्छ । तर तलीगोठीमा सामान्यतया आउने पर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ । यहाँसम्म कि यदि कसैले म दर्शन गर्न जान्छु भनेर सोच्यो र गएन भने उसको दोस्रो पुस्ता पुगेर भए पनि सो कबोल पूरा गर्नुपर्दछ भनेर भनिन्छ ।

घ. पुजारी खास खास अवस्थामा काम्ने गर्दछन् । सो कामेको अवस्थामा सोधेपछि देवताले दिने आदेश पनि आउँछ भनिन्छ । काम्दाको अवस्थामा गल्लीहरू पनि भनिदिने हुन्छ ।

यो लेखक बाजुरामै रहँदाको अवस्थामा एकजना लेखापढी व्यवसाय गर्नेले तलीगोठीमा अदालतबाट तहतहतगत रूपमा भएको फैसलामा चित्त नबुझाएर मुद्दा गर्न लागेको भन्ने खबर प्राप्त गरेको थियो । यो लेखकले तलीगोठीमा मन्दिरका भित्ताहरूमा विभिन्न फिराद उजुरीहरू फेला पारेको थियो । यहाँ भारतीय पनि आउने रहेछन् । आजभोलि भने भारतीयको आगमन छैन भन्दा पनि हुन्छ ।

यो लेखकलाई भनिए अनुसार तत्कालीन मओवादी विद्रोहीले तलीगोठीको विरूद्धमा काम गरेकोमा त्यस्तो काम गर्ने सबैले दण्ड पाएका भनेर पनि कुरा सुनाइयो । कतिपयले गएर माफी मागे । जसले माफी माग्यो उसलाई अप्रिय दण्ड भएन भनेर पनि तलीगोठीको पक्षमा दलिल प्रस्तुत गरिएको थियो । लेखकले खोजेका केही विषयवस्तु सर्वोच्च तहमा पुगेका विषयहरू पनि यहाँ आएर उजुरी गरिएको पाएको थियो ।

३. भगवान् भरोसा

भगवान् समक्ष उजुर गर्ने विषय अचम्म लाग्दो एवम् हृदय विदारक तथ्य रहेको छ । अदालतमा जाँदा न्याय प्राप्त हुन्छ वा हुँदैन तर भगवान्सँग उजुरी गरेपछि न्याय पाइन्छ भनेर पो भन्दछन् यहाँ उजुर गर्नेहरू । कतिपयहरू अदालतमै चलेका मुद्दाहरूमा पनि तलीगोठी भाक म छाड्छु भन्ने जस्ता कसमका कुराहरू पनि भन्दा रहेछन् । देखादेख मुद्दा हाल्ने देवता तलीगोठी कैलाश रहेका छन् ।

देशका अन्यत्र क्षेत्रमा यसरी खुला रूपमा मुद्दा नगरे पनि धुप ध्वजा भेटी अपेर न्यायको याचना गर्ने चलन अद्यापि रही आएको छ । शहरी क्षेत्रमा पनि यस्तो रहेको फेला परेको छ । खासगरी भैरव तथा शिवशक्ति स्वरूपासँग न्यायको याचना गर्ने गरेको पाइएको छ । धर्मराज यमराज भगवान् शिवका रूप भनेर भनिने हुनाले शिवशक्तिसँग न्यायको याचना गर्नु सान्दर्भिक पनि देखिएको छ ।

न्यायको एक स्वरूप आत्मसन्तुष्टि रहेको हुनाले मानिसहरू जसरी जेबाट सन्तुष्टि प्राप्त गर्दछ त्यसैमा आस्था राख्दछ भन्ने कुराको प्रमाण मानिसहरूका भाकल तथा भगवान्मा गर्ने उजुरी नै हो । भगवान्समक्ष उजुरी गर्नेमा अशिक्षित व्यक्तिहरू त छदैंछन् तर पढेलेखेका पनि कम छैनन । लेखकले फेला पारेका सबै पात्रहरू शिक्षित थिए । यस्ता खालका गतिविधिहरूले पुरातन मान्यतालाई परिवर्तन गर्न निकै कठिन हुँदो रहेछन् । सुदुर पश्चिममा छाउपडी प्रथालाई हटाउन नसक्नुको एक कारण यो पनि हो । दैविक न्याय र दण्डको त्रासले गर्दा कतिपय रूढिवादी मान्यतालाई परिवर्तन गर्न कठिन भएको छ ।

४. औपचारिक न्यायमा प्रभाव

भनिन्छ न्यायका दुईमुख हुन्छन् । एकैसाथ दुई अलग अलग चेहरा देखा पर्दछ । यो चेहरा भनेको कानुनी र नैतिक हो । यिनीहरूको सम्बन्ध सामाजिक व्यवस्थासँग हुन्छ । भन्नलाई सामाजिक भनिए पनि परिणामतः व्यक्तिलाई असर परी राखेको हुन्छ । एक उदाहरण हेरौं-

क ले ख को हत्या गर्थ्यौं । हत्यारालाई उसको कार्य मनमोहक एवम् लोभ लागदो हुन जान्छ । अपराध मनोविज्ञान अनुसार हत्याराले आफ्नो सिकारलाई भाग्ने क्रममा अन्तिम पटक हेर्ने गर्दछ । त्यतिबेला उसको आँखामा एक प्रकारको चमक र सन्तुष्टि देखा पर्दछ । हत्याराले सबै काम योजना मुताबिक गरेको हुनाले कार्य सिद्धिमा गर्व गर्दछ ।

हत्यारा समाजको ठूलो व्यक्ति रहेछ भने उसले आफ्ना विरुद्धका प्रमाणहरू पनि नष्ट गर्ने हुन्छ । कथंकदाचित प्रमाण नष्ट गर्न सकेन भने अनुसन्धानमा प्रभाव पार्ने यसको लागि प्रहरी लगायत साक्षीहरूलाई साम, दामा दण्ड, भेद आदि जे उपाय अपनाउनु पर्ने हो अपनाउँछ । त्यहाँ पनि असफल भयो भने अदालतमा प्रभाव पार्ने कोसिस गर्दछ । अदालतमा पनि सकेन भने उसले सजाय कम गराउने उपायमा लाग्दछ । त्यसमा पनि असफल भयो भने मात्र ऊ सजायको भागीदार हुन पुग्दछ । त्यो पनि राज्य संयत्रले उसलाई मौकामा पक्राउ गर्न सक्यो भने मात्र ।

धेरै उपायमा असफल भएर सजाय निर्धारण भएको अपराधीलाई कानूनले छुटको उपहार प्रदान गरेको छ । कसैले फैसला भएको ६० दिनभित्र फैसला स्वीकार गर्थ्यो भने उसलाई २० प्रतिशत सजायमा कम हुन्छ । २० वर्ष कैद ठेकिएको ज्यानमारालाई छुटमा ४ वर्ष कम भएर १६ वर्षमा भर्छ । कारागारमा अहिले ४० प्रतिशत (५० प्रतिशत) सजाय भोगेको र आचरण सुधार गरेको (?) भन्ने वहानामा राज्यले प्रत्येक वर्ष सजाय माफ दिने गर्दछ । यदि हत्याराले इमान्दारपूर्वक सजाय भोग्छु भन्यो भने पनि २० वर्ष कैद भएको मान्छे छुटको लाभ उठाउँदै ६-८ वर्षमा कैदमुक्त हुन्छ ।

नेपालको न्याय प्राणाली हेर्ने हो भने घृणित मनोरञ्जनमा रूपान्तरण भएको छ । पीडित यो तमासा हेर्दा थकिसकेको हुन्छ । सबैतिरबाट असहाय महसुस गरेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा भगवान्लाई पुकार गर्नुबाहेक अरू विकल्प देखिँदैन ।

नेपाली न्याय प्रणालीमा रहेको एक दोष समयमै फैसला कार्यान्वयन हुन नसक्नु पनि निराशाको अर्को कारक बनेको छ । फैसलामा न्याय पाउने मुद्दा जित्ने तर कार्यान्वयन नभएर उल्टै पीडा पाउने अवस्था भएका घटनाहरू ४० प्रतिशत रहेको निचोड लेखकको रहेको छ ।

न्यायाधीशलाई भगवान्को रूपमा पनि लिइन्छ । न्याय सम्पादन गर्ने काम हिन्दू दर्शन अनुसार धर्मराज र यमराजले गर्दछन् । त्यसैले न्यायासन बस्ने व्यक्तिले दुवै पक्षलाई बराबर हेरेर न्याय गर्नु पर्ने हुन्छ । पश्चिममा मुलुकमा तल्लो तहका अदालतका न्यायाधीशलाई 'योर अनर' (माननीय) र माथिल्लो तहका न्यायाधीशलाई 'माई लर्ड' (मेरा भगवान्) भनेर सम्बोधन गर्दछन् । सर्वोच्च तहका न्यायाधीशलाई भगवान् भन्नुको कारण अन्तिम रूपमा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशसँग मात्र कसैको ज्यान लिने (मृत्युदण्ड) वा ज्यान दिने (सफाइ) शक्ति हुन्छ । यो शक्ति केवल भगवानसँग रहेको हुन्छ । भगवान्को यो अधिकार यी न्यायाधीशले प्रयोग गर्ने भएका हुनाले कुनै पनि देशको सर्वोच्च अदालत न्यायको अन्तिम दैवी आश्रयस्थल हो । यो ठाउँबाट पनि न्याय प्राप्त भएन भने दैवी शक्तिको घोर दुरूपयोग हुने र देश राक्षसमय हुन पुग्छ ।

समाजका कुनै पनि असल व्यक्तिलाई सम्मानपूर्ण तवरबाट भनिँदा यसले लोकमा न्याय गर्दछ भनिन्छ । यदि कसैले सरकारी जागिर खायो भने उसलाई समाजले न्याय नबिगार्नु, पक्षपात नगर्नु भनेर आशीर्वादको साथमा अपेक्षा गरेका हुन्छन् । सपथमा समेत लोभ मोह र पक्षपात नगर्ने भनेर भनिएको हुन्छ । यस्ता न्यायले वितरणात्मक तथा उपचारात्मक सबै विषयलाई समेटेको हुन्छ । तर आम रूपमा उपचारात्मक न्यायलाई प्रथमिकतामा लिएका हुन्छन् । प्रत्यक्ष असर पनि यसले पारेको हुन्छ । हेर्दा

सामान्य लागने यस्ता सम्मान एवम प्रशंसासूचक वाक्यांशमा निकै ठूलो दर्शन लुकेको हुन्छ।

उल्लिखित पृष्ठभूमिमा देवतासँग उजुर गर्ने हाम्रो नेपाली गैर न्यायिक पद्धतिले एक पटक गम्भीर भएर सोचन बाध्य पारेको छ। तर यो विषय नेपाली विधिशास्त्रीहरूका बीचमा नितान्त नौलो रहेको छ। कसैले पनि यस्तो प्रचलनका बारेमा अनुमानसम्म पनि गरेका छैनन् होला। जे जस्तो भए पनि जुनसुकै रूपमा नेपालभरि नै यो प्रचलन छ। भगवान्सँग गरिएको उजुरीका प्रकृतिहरू गोप्य आत्मसन्तुष्टिका लागि हुने भएकाले यसबारेमा हेक्का नरहेको अवस्था छ। यसले न्याय सम्पादनमा केही असर पारिराखेको छ। बुँदागत रूपमा केही निम्नबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

१. न्यायालयमा नगईकन भगवान्सँग उजुर गरिँदा पीडा सहेर बस्ने प्रचलनको विकास भएको छ। मानिस भाग्यवादी र कर्मवादी हुनमा विवश छन्।
२. अपराध गर्ने अपराधीको मनोबल उच्च भई थप अपराध गर्नमा प्रेरित गरेको छ।
३. समाज दण्डहीनतातर्फ उन्मुख भएको छ।
४. नेपाली समाजमा देखा परेका कैयन दुष्कृतिहरू र अपकृत्यहरूमा कारवाही नभएर पीडित भन्नु पीडामा रहने र आफ्नै आर्थिक क्षतिको मात्रा बढदै गइराखेको छ। पीडितले आफूलाई असहाय र निरीह सम्भरेर ईश्वरले पनि आफूलाई ठगेको भन्ने जस्ता निराशाभावका कुराहरू गर्ने अवस्था भएको छ।
५. न्यायालयमा मुद्दा चलेपश्चात् पनि यदि कसैले भगवान्समक्ष मैले न्याय पाइन भनेर उजुरी गर्दछ भने देशको न्याय प्रणालीमा कहीं न कहीं त्रुटि छ भन्ने कुराको संकेत हो। न्यायिक प्रक्रियामा भाग लिएर आएको परिणामको यथार्थता सम्बन्धित पक्षबाहेक अरूले अनुभूत गर्ने कुरा हुँदैन। यथार्थता उनीहरूलाई मात्र थाहा हुने हुन्छ। न्यायालयबाट घोषणा गरिएको न्याय केवल औपचारिकता फैसला मात्र हुन पुग्यो भने राज्य प्रणालीको असफलता हो भनेर भन्दा कुनै अत्युक्ति नहोला।
६. नेपालमा फैसला कार्यान्वयनको अवस्था अत्यन्त दयनीय रहेको कारण न्याय पद्धतिमा नै अविश्वासको वातावरण सिर्जना हुन गएको छ। न्यायालय भन्भन् लागतमुखी हुँदै गएको छ। तथ्याङ्कमा न्यायको मापन गरिँदा अनुभूतिमा न्याय कम हुन गएको अवस्था छ। यस्ता व्यवहारले पीडितलाई भगवान्सँग भाकल गर्नमा उप्रेरित गरिराखेको अवस्था छ।

५. विधिशास्त्रीय रूपमा विचार गर्नु पर्ने केही अहम् सवालहरू

नेपालमा न्यायको लागि भगवान् पुकार गर्ने प्रचलनले केही अहम् सवालहरू उत्पन्न गरेको छ। जस्तै-

- न्यायको लागि भगवान्लाई पुकार गर्ने प्रचलनलाई न्यायिक रूपमा कहींकतै सम्बोधन गर्न सकिन्छ ?
- भविष्यमा पनि न्यायको भगवान्लाई कामना गर्ने प्रचलन कायम रहिरहन्छ वा त्यसलाई न्यूनीकरण वा हटाउन सकिन्छ ?
- दैवी न्यायलाई पूर्णरूपमा नकार्न सकिँदैन भने औपचारिक न्याय पद्धतिमा स्थान दिन मिल्छ ?

- भावि दिनहरूमा विगतमा भएका अन्यायहरू (न्यायिक फैसलाबाट सिर्जित अन्याय समेत ?) सम्बोधन गर्ने कुनै आयाम बन्न बनाउन सकिन्छ ?

प्रत्येक धर्म दर्शनले न्यायको वकालत गर्दछ। हिन्दू दर्शन पनि पूरै न्यायमा आधारित छ भनेर भन्ने सकिन्छ। हिन्दूदर्शन भन्नाले प्रमुख छ ओटा- सांख्य, न्याय, वैशेषिक, योग, मीमांसा तथा वेदान्त दर्शनहरूलाई मानिन्छ। यो दर्शनमा एक दर्शन न्याय नै रहेको छ। नेपाल हिन्दू दर्शनको उद्गम स्थल पनि भएको कारण हरेक क्षेत्रमा हिन्दू दर्शनको प्रभाव पर्नु स्वाभाविक रहेको छ। हिन्दू दर्शन छात्रा अवधारणामा पनि रहेको छ। विविधताको दृष्टिले यसभित्र हजारभन्दा बढी धार्मिक सम्प्रदायहरू, मतहरू, पन्थहरू, शाखा-प्रशाखाहरू, मतमतान्तरहरू, अनेक सांस्कृतिक समूह-उपसमूहहरू एवम् अनेक जात-जातिहरू रहेका छन्। प्रकृति पूजादेखि साकार तथा निराकार मूर्ति पूजासम्मका अवधारणाहरू यसमा रहेका छन्। सबैमा न्यायको बारेमा यथेष्ट सामग्रीहरू रहेका छन्।

धर्म र न्याय एक अर्काका परिपूरक रहेका छन्। न्यायको आधार धर्म नै रहेको छ। न्यायासनमा भगवान् परमेश्वर छन् भनिन्छ। धर्मको मतलब कर्तव्य हो। कर्तव्यबाट च्युत हुँदाको अवस्थामा अन्यायको सिर्जना हुन जान्छ। व्यक्ति जनमदेखि नै धर्म र कर्तव्य न्यायको साथमा भगवान् साथसाथै रहेका हुनाले व्यक्तिले आफ्नो आस्थालाई परिवर्तन गर्न सक्दैन। पारलौकिक अवस्थामा भए पनि अपराधीले दण्ड पाउँछ भन्ने धार्मिक आदर्शतामा मन बुझाउँछ। यसै कारणले व्यक्ति भगवान्समक्ष उजुर गर्न वा वर माग्न वा भाकल गर्न उत्प्रेरित हुन्छ।

दैवी मन्यता अनुसार न्यायको आधार कर्म र धर्म हो। यी दुवैको आधार सत्य हो। सत्य धर्म जस्तै पृथक हुँदैन। तर हाम्रो सोचाइको कारण सत्य अलग अलग देखिन पुग्छ। एक दृष्टि न्यायको नजिक हुन्छ भने अर्को दृष्टि अन्याय कर्मलाई न्यायिक एवम् औचित्यपूर्ण सिद्ध गर्ने हुन्छ। कुनै घटनालाई मानिसहरूले सोचाइ अनुसार पृथक पृथक सत्यको परिकल्पना गरे पनि पीडितको नजरमा देखिएको सत्य नै न्याय हो। त्यो सत्यको पहिचान हुन नसकेको कारण अन्यायलाई प्रोत्साहन गरेको हुन्छ। जसका कारण पीडितले कर्मलाई सहारा लिएर धर्मलाई आफ्नो अन्तिम समर्पण विन्दु बनाएर दैवी न्यायको याचना गर्दछ। यो नै आधुनिक समाजको पीडादायक अवस्था हो।

६. निष्कर्ष

न्यायालयलाई न्यायको मन्दिर मानिन्छ। न्यायालय हाँक्ने भनेका न्यायाधीशहरू नै हुन्। धर्म शास्त्रअनुसार पनि न्याय प्रदान गर्ने व्यक्तिलाई एक सन्तमहन्तको उपमा दिइन्छ। ऊ पदमा रहे पनि नरहे पनि अनावश्यक लोभ-मोहबाट सदैव टाढा रहनुपर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ। यो अवधारणाको पृष्ठभूमिमा दैवी न्यायलाई पखिरेकेका जनतालाई राज्यको मूल न्याय प्राणालीमा समाहित गराउनु अहिलेको प्रमुख चुनौती रहेको छ।

कतिपय अवस्थामा न्यायाधीशका आचरण कतिपय अवस्थामा देशको प्रणालीमा समयानुकूल सुधार नभएका कारण न्यायप्रति वितृष्णा उत्पन्न हुने हुन्छ। यसमा नयाँ मान्यताबाट न्यायिक प्रणालीको पनि पुनर्गठन गरी भगवान्मा भरोसा गर्ने अवस्थाबाट न्यायका उपभोक्ताहरूलाई आकर्षित गर्नुपर्दछ। अन्यथा यो अवस्था भन् विकराल भएर कालान्तरमा नागरिक अवज्ञाको आन्दोलन हुने अवस्था आइपर्दछ।

आर्थिक अधिकार, स्वतन्त्र व्यक्तित्वको आधार

सह. प्रा. रीता मैनाली

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="211 446 431 668" data-label="Image"> </div> <p>नाम : रिता मैनाली</p> <p>शैक्षिक योग्यता : B . L . (Tribhuvan University), M . A . (T.U.) LL . M . (Purbanchal University)</p> <p>ठेगाना : हाँडीगाउँ, काठमाडौं ।</p> <p>पेशा : उ प - प्राध्यापक, काठमाडौं स्कूल अफ ल</p> <p>प्रकाशित पुस्तकहरू : कानूनसँग सम्बन्धित फुटकर लेखहरू प्रकाशित ।</p>	<p>मानिसको स्वतन्त्रता उसको जन्मसिद्ध अधिकार भए पनि केही अवस्थाहरूमा उसले त्यसको पूर्ण उपभोग गर्न नपाएको पनि हुनसक्छ । त्यस्तो अवस्थामा मानिस स्वतन्त्र भएको भन्न मिल्दैन । उसले स्वतन्त्र हुनका लागि सम्पत्तिको अधिकार, पहिचानको अधिकार र करार गर्ने अधिकार गरी तीन अधिकारको उपभोग गर्न पाएको हुनुपर्छ । नेपालमा आर्थिक अधिकारको सम्बन्धमा दिनानुदिन प्रगति भइरहको देखिए तापनि व्यवहारमा यसलाई उतार्ने कुरा प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । जसको परिणाम स्वरूप कानुनी रूपमा समानता तर व्यवहारमा असमानताको अवस्था हालसम्म विद्यमान रहेको छ । यिनै विषयवस्तुमा रही यस लेखमा स्वतन्त्र व्यक्तित्वका अधिकारमध्ये सम्पत्ति अर्थात् आर्थिक अधिकारका सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ । नेपालका सन्दर्भमा महिलाहरूको आर्थिक अधिकारमा पहुँच र त्यसको अवस्थालाई समेत यहाँ चित्रित गरिएको छ ।</p>

१. परिचय

हरेक मानिस स्वतन्त्र रूपमा जीवनयापन गर्न चाहन्छ। स्वतन्त्रता व्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकार पनि हो। तर पनि कतिपय अवस्थामा यो अधिकार पूर्णरूपमा उपभोग गर्न नपाउने सम्भावना पनि हुन्छ। व्यक्ति स्वतन्त्र हुनका लागि पनि ऊसँग निश्चित अधिकारहरू हुनुपर्छ। यदि ती अधिकार निर्बाध रूपमा प्रयोग र उपभोग गर्न पायो भने मानिस स्वतन्त्र छ भन्न सकिन्छ। स्वतन्त्रताको कुरा गर्दा हरेक व्यक्तिसँग तीन किसिमका अधिकार हुनु जरुरी हुन्छ। ती हुन्- सम्पत्तिको अधिकार, पहिचानको अधिकार र करार गर्ने अधिकार।^१

स्वतन्त्र व्यक्तित्वका यी तीन अधिकारमध्ये यहाँ सम्पत्ति अर्थात् आर्थिक अधिकारको मात्र चर्चा गरिएको छ। हरेक व्यक्तिको आफ्नो पहिचान करार/निर्णय गर्न पाउने अधिकार सुरक्षित हुनुका साथै आर्थिक अधिकार पनि निर्बाध रूपमा प्रयोग गर्न पाउने व्यक्ति नै आत्मनिर्भर हुने कुरालाई आधार मान्दै यहाँ आर्थिक अधिकारका बारेमा छलफल गरिएको छ। यसमा पनि महिलाको आर्थिक अधिकार र यसले स्वतन्त्र व्यक्तित्व अर्थात् आत्मनिर्भरतामा पर्ने प्रभावका बारेमा यहाँ छलफल गरिएको छ। सोबाहेक अन्य कुराहरू यसमा समेटिएका छैनन्।

२. आर्थिक अधिकारका आवश्यकता र महत्त्व

कानुनी र संवैधानिक रूपमा महिला र पुरुष समान हुन् र समाजका अभिन्न अङ्ग पनि। तर पनि सामाजिक मूल्य, मान्यता र व्यवहारका कारण महिलालाई कमजोर वर्गको रूपमा हेरिन्छ। यो वास्तविकता नेपालको मात्र होइन विश्वभरकै भन्ने कुरा तथ्यले पुष्टि गरेको छ। “विश्वका अधिकांश स्थानमा आर्थिक गतिविधिमा, मौद्रिक र वित्तीय मामलामा अनि आर्थिक नीति निर्माणका साथै करदाताका रूपमा महिलाको उपस्थिति र सहभागिता नगन्य छ”^२ भन्ने कुराले महिलाको अवस्था दर्शाउँछ। यस वास्तविकतालाई मध्यनजर गर्दै चौथो विश्व महिला सम्मेलनले ‘महिला र अर्थतन्त्र’ लाई बाह्रवटा विशेष क्षेत्रमध्येको एक मान्दै सबै सहभागी राष्ट्रहरूले आर्थिक गतिविधिमा महिलाको सहभागिता बढाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको थियो।^३

महिला र पुरुषबीच समान अवसर र समान सहभागिताको कुरा अन्तर्राष्ट्रिय जगतले सन् १९७० मा सम्पन्न प्रथम विश्व महिला सम्मेलनदेखि नै उठाउँदै आएको हो। “समानता, शान्ति र विकास” को नारा दिँदै महिला र पुरुषबीचको कानुनी अधिकारमा समानता र व्यावहारिक भेदभावको उन्मूलन (elimination of de jure discrimination and establishment of de facto quality) नै यी सम्मेलनहरूको उद्देश्य रहेको पाइन्छ। यसैको निरन्तरता स्वरूप सन् १९९५ मा बेइजिङमा सम्पन्न विश्व महिला सम्मेलनले महिला र अर्थतन्त्रलाई महत्त्वका साथ अगाडि बढाएको हो। यसका अनुसार जमिन, पैतृक सम्पत्ति, रोजगारी जस्ता आर्थिक स्रोतहरूमाथि महिलाको निर्बाध पहुँच र नियन्त्रण भएमा मात्रै आर्थिक अधिकार सुरक्षित हुन्छ।^४

^१ युवराज संग्रौला, *Nepalese Legal System: Human Rights Perspective*, Kathmandu School of Law (KSL) 2005, Kathmandu, P. 227.

^२ बेइजिङ्ग, प्लेटफर्म एक्सन, १९९५, www.un.org/womenwatch/daw/beiting/platform, Accessed on Jan 22, 2018.

^३ Implementation status of the outcome document of Beijing Platform for Action, Forum for women, Law and Development, 2003.

^४ supra note 2.

यस्तै गरी दिगो विकास लक्ष्य (Sustainable Development Goal) ले अघि सारेका १७ वटा लक्ष्य र १६९ वटा सम्भावित उपलब्धिहरूमध्ये आर्थिक सामाजिक र वातावरणीय क्षेत्रलाई महिला र बालिकाहरूको सशक्तीकरण र समानता प्राप्तिको माध्यमको रूपमा लिएको छ।^५

यसै पृष्ठभूमिमा नेपाली महिलाहरूको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था, नीति नियमहरू र व्यावहारिक अवस्थाका बारेमा यस लेखमा उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

३. नेपाली महिलाको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाहरू

३.१. संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको सम्बैधानिक इतिहासलाई नियाल्दा सातौँ संविधानको रूपमा रहेको हालको संविधानले पनि समानताको अधिकारलाई सुरक्षित गरेको छ।^६ यो संविधानले पैतृक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीको समान अधिकारलाई पनि प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसैले पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समान हक हुने व्यवस्था गरेको छ।^७ त्यस्तै समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नगर्ने प्रावधान पनि रहेको छ।^८ यसका साथै महिलाको सशक्तीकरण तथा विकासका लागि रोजगारीलगायतका क्षेत्रमा विशेष अधिकारको समेत व्यवस्था गरेको छ। धर्म, परम्परा र संस्कारका नाममा शोषण गर्न नपाइने व्यवस्था गरेर यो संविधानले महिला माथि हुनसक्ने सम्भावित शोषणलाई रोक लगाएको छ।^९ यसरी वर्तमान संविधानले महिलाको आर्थिक अधिकारलाई मौलिक अधिकारको रूपमा आत्मसात गरेको छ।

३.२. कानुनी व्यवस्था

थुप्रै कानुनहरूले महिलाका लागि रोजगारी र आर्थिक अधिकारको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। सरकारी स्तरमा महिलाको रोजगारीको अधिकार प्रत्याभूत गर्नका लागि निजामती सेवा ऐन तथा नियमावलीमार्फत विशेष अधिकार सहितको समानताको अधिकार प्रत्याभूत गरिएको छ। यसै अधिकारको फाइदा उठाउँदै नेपाली महिलाहरूको निजामती सेवामा उपस्थिति सङ्ख्या बढिरहेको छ। परिणाम स्वरूप वि.सं. २०२५ मा २.४५ % रहेको महिला सहभागिता बढेर वि.सं. २०७२ सालमा आइपुग्दा १८.४४% पुगेको छ।^{१०} श्रमिकको हक हित तथा सेवा सुविधाको व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले बनेको श्रम ऐनले श्रमिकहरूका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। यसअन्तर्गत श्रम ऐन, २०७४ ले श्रमिकका आधारभूत अधिकारहरू सुरक्षित गर्दै आर्थिक उपार्जनका कार्यमा महिला र पुरुषको समान अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। त्यसैले यसले लिङ्गको आधारमा भेदभाव नहुने कुरा अधिकारको रूपमा मानेको छ। साथै यसले महिलाको प्रजनन अधिकारलाई सुरक्षित गर्ने र त्यसो

^५ Transforming our world: the 2030 Agenda for sustainable development, Resolution adopted by UN General Assembly on September 2015.

^६ नेपालको संविधान, धारा १८- सबै नागरिकहरू कानूनको अगाडि समान हुनेछन्, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरिने छैन।

^७ धारा १८(५)।

^८ धारा १८(४)।

^९ धारा २९।

^{१०} Comparison of participation of women in civil service in Nepal before and after the amendment of civil service Act 2049, Suvas Kumar Bhattarai, Dissertation submitted to

गर्दा उसले पाउँदै आएको सुविधा कटौती गर्न नपाइने कुरा पनि व्यवस्थित गरेको छ । समान काम गरे बापत महिला र पुरुषले समान पारिश्रमिक पाउने कुरा पनि अधिकारका रूपमा स्थापित गर्दै आर्थिक रूपमा महिलालाई सशक्त बनाउने काम गरेको छ, ^{११} यो ऐनले काम गर्न पाउने अधिकार (Right in work) पनि व्यवस्था गर्दै महिला मैत्री वातावरणको समेत व्यवस्था गरेको छ ।

राष्ट्रिय आर्थिक नीति २०१५ इ.सं. ले आर्थिक र रोजगारीका क्षेत्रमा महिला सहभागिता बढाउने लक्ष्य लिएको पाइन्छ । यसका लागि सीपमूलक तालिम दिई स्वरोजगार बनाउने र सहूलियत दरमा ऋण दिने कुरा अगाडि सारेको थियो । सुरक्षित र योजनाबद्ध रूपमा महिलालाई आर्थिक गतिविधिमा संलग्न गराउने उद्देश्यले यी कार्यक्रमहरू ल्याइएको हो । सन् २०१० को औद्योगिक नीतिले लैङ्गिकमैत्री वातावरणमा काम गर्न पाउने अधिकारका साथै महिला उद्यमीको सङ्ख्या बढाउने नीति लिएको छ । यसका अतिरिक्त कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ ले काम गर्ने स्थानमा महिलाको सुरक्षाको व्यवस्था गर्दै त्यसो नभएमा कानुनी उपचार पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

४. अंशियारको रूपमा आर्थिक अधिकार

४.१. पैतृक सम्पत्तिको रूपमा आर्थिक अधिकार

नेपालको कानुनी इतिहास हेर्दा वि.सं.१९१० मा बनेको मुलुकी ऐनले छोरीलाई ससर्त अंसियार मानेको अवस्था छ । जस अनुसार ३५ वर्ष उमेर पुगेका अविवाहित छोरीले छोरासरह अंश पाउने व्यवस्था थियो र विवाहपछि पनि उसले पाएको सम्पत्ति उपभोग गर्न पाउने अधिकार व्यवस्थित गराएको थियो ^{१२} तर यो अधिकार वि.सं. १९७९ मा भएको संशोधनबाट केही फरक रूपमा प्रदान गरियो जस अनुसार ३५ वर्षसम्म अविवाहित रहने छोरीले छोराले पाउने अंशको आधा मात्र पाउने व्यवस्था भयो ।

२०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐन बन्दा यसले पनि छोरासरहको अधिकार कायम गर्न सकेन त्यसैले ३५ वर्षसम्म अविवाहित छोरी भएमा छोराले पाउने अंशको आधा अंश पाउने व्यवस्था गऱ्यो अझ यसमा सर्त थप्दै विवाह गरेको खण्डमा उक्त सम्पत्ति फिर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था गऱ्यो ^{१३} २०३३ सालमा भएको छैठौँ संशोधनपछि भने छोरासरह ३५ वर्ष पुगेकी छोरीले पनि अंश पाउने तर विवाह गरेमा फिर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था गऱ्यो । वि.सं. २०५८ सालमा भएको ११ औँ संशोधनले छोरीले जन्मनासाथ अंश पाउने तर विवाह गरेपछि फिर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था गऱ्यो । २०७२ सालसम्म आउँदा छोरा र छोरी समान रूपमा अंसियार कायम भएका छन् ^{१४} यस्तै २०७५ साल भदौ १ गतेदेखि लागू हुन लागेको मुलुकी देवानी संहिताले पनि छोरीलाई छोरासरह अंसियार मानेको छ । ^{१५}

यसरी हालसम्म आइपुग्दा महिलाले छोरीको रूपमा अंश पाउने व्यवस्था भएपश्चात् आर्थिक अधिकार केही हदसम्म सुरक्षित भएको छ ।

Purbanchal University, Kathmandu School of Law, 2072

^{११} श्रम ऐन, २०७४ दफा ६,७ ।

^{१२} मुलुकी ऐन, १९१०, अंशबन्डाको महलको १२ नं. ।

^{१३} मुलुकी ऐन, २०२० अंशबन्डाको महलको १ र १६ नं. ।

^{१४} लैङ्गिक समानता कायम नगर्नेसम्बन्धी केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न गर्न बनेको ऐन, २०७२ ।

^{१५} मुलुकी देवानी संहिता ऐ, २०७४, परिच्छेद १०, दफा २०५ ।

४.२. वैवाहिक सम्बन्धका आधारमा अंशको अधिकार

वैवाहिक सम्बन्धबाट आर्थिक अधिकार (अंश) पाउने प्रक्रिया पनि कानूनद्वारा निर्दिष्ट छ । जस अनुसार अंशबन्डा गर्दा श्रीमान्, श्रीमती र छोराछोरीको समान अंश लाग्ने व्यवस्था छ ।^{१६} साथै सगोलमा छुट्टै श्रीमान्को मृत्यु भएको अवस्थामा पनि श्रीमान्का अंश श्रीमतीले पाउने व्यवस्था छ । त्यस्तै सम्बन्ध विच्छेद गर्दा पनि यदि अंश माग गरेर दाबी गरिएको भएमा श्रीमतीलाई अंश भाग छुट्ट्याएर मात्र सम्बन्ध विच्छेद गर्नुपर्ने व्यवस्था हाम्रो कानूनमा छ ।^{१७}

यति मात्र होइन, महिलालाई जग्गाधनीको रूपमा सुरक्षित गर्दै आर्थिक सशक्तीकरण गर्ने कानुनी व्यवस्था पनि रहेको छ । जमिनमाथिको महिलाको स्वामित्व सुनिश्चित गर्नका लागि राज्यले विशेष कदम चालेको छ । जस अनुसार महिलाको नाममा जग्गा किन्दा निश्चित प्रतिशत राजस्व छुट दिने व्यवस्था छ । आर्थिक वर्ष २०६६/०६७ मा पहिलो पटक यसको सुरुवात भएकोमा हालसम्म पनि यो छुट कायमै छ । यो व्यवस्था अनुसार महिलाको नाममा जग्गा किन्दा २५% राजस्व छुट हुन्छ, त्यस्तै एकल महिलाको नाउँमा जग्गा किन्दा ३५% छुट र हिमाली जिल्लाका महिलाको नाउँमा भएमा ५०% सम्म छुट हुने व्यवस्था गरेको छ ।^{१८} यसका अतिरिक्त दम्पतिको नाउँमा जग्गा किन्दा जम्मा १०० (एक सय) मात्रै राजस्व लाग्ने व्यवस्था यो ऐनले गरेको छ ।^{१९}

यसरी पत्रिक सम्पत्तिको माध्यमबाट, रोजगारीको माध्यमबाट नेपाली महिलाहरू आर्थिक रूपमा सशक्त र आत्मनिर्भर रहँदै आएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा 'कसैलाई पनि पछाडि पर्न नदिने उद्देश्यले ल्याएको दिगो विकास लक्ष्य, २०३० लाई नेपालले पछ्याइरहेकै पाइन्छ । यसका साथै नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय सामु गरेका प्रतिबद्धताहरूको पालना गर्नेतर्फ पनि सजग रहेको मान्न सकिन्छ । यसलाई सार्थकता दिने प्रयास स्वरूप नेपालले चौथो विश्व महिला सम्मेलनले आग्रह गरेजस्तै महिलाहरूका विरुद्ध रहेका संरचनागत बाधा व्यवधानहरू हटाउँदै सबै खाले भेदभावबाट राज्यलाई मुक्त पार्ने प्रयास भइरहेको छ ।

यसका अतिरिक्त नेपालले महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि अन्तर्गतको समिति (सिड कमिटी) ले दिएको 'निष्कर्ष सुझाव' लाई पनि मनन गर्दै अधि बहनुपर्ने आवश्यकता छ । जुन सुझावले महिलाहरूका लागि रोजगारीको सिर्जना गर्ने र आर्थिक रूपमा सशक्त बनाउनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । यसो भएमा महिलाहरू वैदेशिक रोजगारीको नाउँमा बेचिने खतरा पनि कम हुने र आर्थिक रूपमा सशक्त हुने पनि कमिटीको विश्वास छ ।^{२०}

५. निष्कर्ष

कानुनी व्यवस्था र अधिकारको प्रत्याभूतिलाई हेर्दा नेपालले भेदभावलाई उन्मूलन गर्ने प्रयत्न गरेको छ तर नेपाली महिलाहरूले व्यावहारिक रूपमा स्वतन्त्र भएर आर्थिक अधिकार प्रयोग गर्न सकेका छन् कि छैनन् भन्ने कुरा प्रमुख हो । आर्थिक अधिकार कानूनमा सुरक्षित (de jure guarantee) भए तापनि

^{१६} मुलुकी ऐन, २०२० अंशबन्डाको महलको १ नं. ।

^{१७} मुलुकी ऐन २०२०, लोग्नेस्वास्नीको महलको नं. ४(क) ।

^{१८} आर्थिक ऐन, २०७२, अनुसूची ४ ।

^{१९} ऐ अनुसूची ४(२०) ।

^{२०} Concluding observation of the Committee on the Elimination of All forms of Discrimination against Women, Fourth and Fifth Report, 2011 A.D.

व्यवहारमा यो रूपान्तरित (De facto) हुन सकेको छैन भन्ने कुरा जमिनमाथिको महिलाको स्वामित्वले पनि पुष्टि गर्छ जस अनुसार जम्मा १९.७% महिलाहरूका नाउँमा जमिन रहेको छ, जबकि जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा नेपाली महिलाहरूको रहेको छ, ^{२१}

आर्थिक अधिकारको सम्बन्धमा दिनानुदिन प्रगति भइरहे तापनि व्यवहारमा यसलाई उतार्ने कुरा प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । जसको परिणाम स्वरूप कानुनी रूपमा समानता तर व्यवहारमा असमानता (De jure equality but De facto discrimination) को अवस्था हालसम्म विद्यमान रहेको छ । जबसम्म व्यवहारमा समानता हुँदैन तबसम्म न्याय भएको महसुस हुँदैन । तसर्थ समग्र कानुनी व्यवस्थालाई व्यवहारमा उतार्न सकेमा मात्र महिलाको आर्थिक समृद्धिको अधिकार सुरक्षित हुन सक्छ ।

^{२१} राष्ट्रिय जनगणना २०६८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल ।

न्यायालयबाट हुने न्याय सम्पादन र न्यायको अवस्था

सह. प्रा. प्रेमचन्द्र राई

लेखक परिचय	सारांश
 <p>.....</p>	<p>मानिसले सधैं एकै नासले व्यक्तिगत तथा सामाजिक जिम्मेवारी पूरा गरिरहन सक्छ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्न । समाजमा बसोबास गरेबापत वा कुनै परिवारमा जन्मे हुर्केको हुनाले र खास समाज, व्यक्ति वा परिवारसँग सम्बन्ध स्थापित गरेबापत त्यो समाज, परिवार वा व्यक्ति प्रति सिर्जना हुने जिम्मेवारी हो मानिसको सामाजिक दायित्व । दायित्वको परिपालना उचित किसिमले नगर्नाले एउटाबाट अर्को पीडित हुन्छ । त्यसको समाधानका निम्ति विधिसम्मत रूपमा कानून बनिसकेपछि त्यो कानुनी दायराभित्र पर्ने मानिसहरूले सोही कानूनले भनेबमोजिमको व्यवहार गर्न थाल्दछन् भन्ने अपेक्षा समाजबाट गरिएको हुन्छ जसलाई कानूनको पहिलो अवयवको हो । अन्यायमा परेको व्यक्ति न्यायको खोजीमा अदालतमा नै जानु पर्ने हुन्छ । यस्तो न्यायको प्राप्ति गराउनमा वकिल तथा न्यायाधीश दुवैको अति नै महत्वपूर्ण भूमिक हुन्छ । यही परिप्रेक्ष्यमा नेपालको अदालतबाट फैसला गरिएको एउटा मुद्दाको कार्यविधिगत तथा निर्णयाधारहरूलाई वस्तुसत्यका आधारबाट विश्लेषण गरी नेपाली न्याय प्रणालीको अवस्थाको चित्रण गर्ने जमर्को यस लेखमा गरिएको छ ।</p>

मानिसहरू आफ्नो सामाजिक दायित्व निर्वाह गर्नेक्रममा जानाजान वा अन्जानमा कहिलेकाहीं आफ्नो दायित्वबाट चुक्ने गर्दछन् । हेर्दा सामान्य लाग्ने यस्तो कार्यले अर्को व्यक्तिलाई भने पीडित बनाइरहेको हुन्छ । समाजमा बसोबास गरेबापत वा कुनै परिवारमा जन्मे हुर्केको हुनाले र खास समाज, व्यक्ति वा परिवारसँग सम्बन्ध स्थापित गरेबापत त्यो समाज, परिवार वा व्यक्ति प्रति सिर्जना हुने जिम्मेवारी हो मानिसको सामाजिक दायित्व । सामाजिक दायित्व वा जिम्मेवारी कुनै खास व्यक्तिमा मात्रै स्थापित हुने नभै परस्पर (reciprocal) सिर्जना हुने कुरा हो । तर, समाजमा रहे बसेका सबैले एकैखालको दायित्व वा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ भन्ने हुँदैन । त्यस्तो भूमिका वस्तुवत तथा व्यक्तिगत अवस्थाको कारणले गर्दा फरक परक हुन सक्दछ । यसर्थ सामाजिक दायित्व अथवा भूमिका विषयवस्तु, समाज तथा समय सापेक्षिक हुने गर्दछ । त्यसैले खास व्यक्ति कुन अवस्थामा कहाँ छ, भन्ने कुराले उसले खेल्नु पर्ने भूमिका अथवा निर्वाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारी निर्धारित हुने गर्दछ । उदाहरणको लागि, ऊ हिन्दू समाजभित्र बसेको कारणले गर्दा क्रिस्चियन भएपनि उसले त्यहाँ गाईको काटमार गर्नु हुँदैन; ऊ बाबु भएको कारणले गर्दा आफ्नो छोरीको पढाइ, हेरचाह र विहावारीको बारेमा समेत सोच्नुपर्दछ; ऊ लिम्बू जातिको भएको कारणले गर्दा फुपूको छोरीलाई चेली सम्भन्नुपर्दछ, विवाह गर्नु हुँदैन; ऊ पुजारी भएको कारणले गर्दा सुटबुट लगाएर पूजामा बस्नु हुँदैन ।

जब कुनै व्यक्ति आफ्नो सामाजिक दायित्वबाट च्युत हुन्छ अथवा उसले समाजअपेक्षित भूमिकालाई पूरा गर्दैन भने उसको त्यस्तो कार्यले अर्को व्यक्तिको हित, इज्जत, प्रतिष्ठा वा शारीरिक तथा मानसिक अवस्थामा समेत अघात पर्न जान्छ । यसरी एकजना व्यक्ति अर्को व्यक्तिको कारणले गर्दा अनायासै समाजमा पीडित बन्न पुग्दछ । सभ्य समाज त्यसलाई मानिन्छ, जहाँ सबैले आ-आफ्नो सामाजिक भूमिकालाई सचेततापूर्वक निर्वाह गर्दछन्; कसैको व्यवहारको कारणले अर्को मानिस पीडित हुनु पर्दैन; र पीडित हुनु परेको अवस्थामा प्रभावकारी उपचार र परिपूरणको व्यवस्था पनि समाजले नै (वर्तमानमा समाज राज्यको रूपमा सङ्गठित भएको हुनाले राज्यले) गरेको हुन्छ । आदिमकालदेखि अहिले सम्मको मानवसमाज यही क्रमबाट अघि बढेको देखिन्छ । इतिहासको अध्ययन गर्दा सभ्य समाज त्यसलाई मानिएको छ जहाँ नियम, कानून, न्यायालय, न्यायाधीश, विद्वता जस्ता कुराहरूले ठाउँ पाएको थियो । डर, त्रास, आतङ्कले कज्याएको समाजलाई बर्बर समाजको रूपमा चिन्तित गरिएको पाइन्छ, जहाँ मानवीयताको कुनै ठाउँ हुँदैन । जब समाजमा जबरजस्तरूपमा मानवीय हितहरूलाई बेवास्ता गरिन्छ वा कुल्चिइन्छ तब त्यो समाजमा अशान्ति सिर्जना हुन जान्छ, भन्ने कुरालाई पनि इतिहासको अध्ययनले देखाउँदछ । अशान्त समाजमा पीडितहरूमात्र होइन पीडकहरूसमेतले दुःख भोग्नु पर्ने हुन्छ । कैयौँ अत्यचारी शासकहरूको दुखद् अन्त्य (tragic end) भएको छ । त्यसैले अन्यायले अन्यायी स्वयं लगायत कसैको पनि हित गर्दैन । न्याय (justice) सम्बन्धी अवधारणाको दार्शनिक पक्ष (philosophical base) पनि यही नै हो ।

(अ) न्याय सम्पादनको सैद्धान्तिक पक्ष

१. सामाजिक व्यवहारको कसीको रूपमा कानून

आधुनिक समाजमा सामाजिक दायित्वहरू सामाजिक परम्परा, राज्य निर्मित कानून (positive law) तथा आदेशहरूमा प्रतिबिम्बित हुने गर्दछ, जसलाई एक असल नागरिकले असल नियतका साथ (in good faith) पालना गर्नुपर्दछ, भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । सामान्यतया कानूनमा तीनवटा तत्त्वहरू समावेश भएका हुन्छन्: पहिलो भनेको कुनैपनि व्यक्तिले खास परिवेशमा कस्तो व्यवहार गर्नुपर्दछ

भन्ने; दोस्रो, यदि उसले त्यस्तो व्यवहार नगरे उसलाई के गर्ने र त्यसबाट पीडित हुनेलाई कसरी उपचार दिने भन्ने; र तेस्रो, त्यो व्यक्तिको व्यवहार ठीक बेठीक के हो र बेठीक भए के गर्ने भन्ने विषयमा कसले निर्णय दिने भन्ने विषय । कानून समाजको चाहना अनुसार उनीहरूले चुनी पठाएका विधायकहरूले निर्माण गर्ने हुनाले कस्तो व्यवहारलाई ठीक मान्ने र कस्तोलाई बेठीक मान्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्थापिकामा जनचाहना अनुसारै कानून निर्माण हुने गरेको ठानिन्छ । निर्वाचित सांसदहरूले कानून बनाउनु पर्ने अथवा कार्यकारीले बनाएको कानून तथा अध्यादेशहरूलाई संसद्बाट अनुमोदन गराउनु पर्ने कुराको सैद्धान्तिक आधार (doctrinal base) हो यो ।

विधिसम्मत रूपमा कानून बनिसकेपछि त्यो कानुनी दायराभित्र पर्ने मानिसहरूले सोही कानूनले भनेबमोजिमको व्यवहार गर्न थाल्दछन् भन्ने अपेक्षा समाजबाट गरिएको हुन्छ जसलाई कानूनको पहिलो अवयवको रूपमा माथि चित्रित गरिएको छ । कहिलेकाहीं लामो समयसम्म चालनचल्तीका रूपमा रहेका स्वीकार्य तौरतरिकाहरूलाई पनि अब बदल्नु पर्ने महसुस समाजले गर्दछ । सामाजिक व्यवहारमा गरिने यसखाले सुधार पनि कानून बनाएर नै गरिन्छ जसलाई कानूनमा गरिएको सुधार (law reform) भनिने गरिएको छ । उदाहरणको लागि, बाल विवाह ठीक हो भन्ने मान्यतामा सदियौंसम्म समाज विश्वस्त रह्यो तर पछि समाजले नै थाहा पायो कि त्यसो गर्दा खास समूहका व्यक्तिहरू, यहाँ भन्नु पर्दा बालबालिकाहरू, नजानिँदो पाराले पीडित भइरहेका हुने रहेछन् त्यसैले अब बालविवाहलाई रोक्नुपर्दछ भन्ने निष्कर्षमा समाज पुग्यो सोही अनुसार कानूनमा सुधार गरियो । हिजोसम्म स्वीकार्य बालविवाहको अभ्यास अब गैरकानुनी बन्न पुग्यो ।

माथिकै उदाहरण अनुसार जब कानूनमा भएको सुधारबाट बालविवाहको अभ्यास अवैध हुने भएपछि कसैले त्यस्तो कार्य गरेमा उसले समाजको अपेक्षा विपरीत काम गरेको ठानिन्छ र सजायको भगिदार बनाइन्छ । त्यस्तो सजाय के हुने र उनको त्यस्तो कार्यबाट पीडित बन्न गएकाहरूले कस्तो उपचार पाउने भन्ने कुरा पनि त्यही कानूनमा नै उल्लेख गरिएको हुन्छ जसलाई कानूनको दोस्रो अवयवको रूपमा लिन सकिन्छ ।

कुनै व्यक्तिको व्यवहार समाजअपेक्षित छ कि छैन अथवा कानूनसम्मत वा विपरीत के हो भनेर कसले निर्धारण गर्ने भन्ने प्रश्न कानूनको तेस्रो अवयवमा पर्दछ । यसका लागि कानूनका ज्ञाताका रूपमा न्यायाधीशहरूको व्यवस्था कानूनले नै गरेको हुन्छ । त्यसैले एकजना न्यायाधीश कानून निर्माता होइनन् उनी कानूनका व्याख्यातासम्म हुन् । तर, एकजना न्यायाधीशले नै ठीक र बेठीक के हो भनेर छुट्ट्याउने र खास कानूनले भन्न खोजेको कुरा के हो भनेर व्याख्यासमेत गरिदिने हुनाले उनैको हातमा कुनै एकजना आरोपित (accused) तथा पीडित (victim) को भाग्य अडिएको हुन्छ । व्यवस्थापिकाले जनचाहना अनुकूल कानून बनाउने भए पनि त्यो कानूनको आशय केहो भन्ने विवाद सिर्जना भएमा न्यायाधीशले नै विधायिकी मनसाय यो हो भनेर कानूनको व्याख्या गरिदिने हो । यसको अर्थ कानूनलाई अर्थ्याउने अथवा कानूनले बोकेको विधायिकी आशयको व्याख्या गर्ने अन्तिम व्यक्ति नै न्यायाधीश हुन् । त्यसैले लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था भएको मुलुकमा एक न्यायाधीशको भूमिकामा नै कानुनी शासन को सिङ्गो जग (very foundation of rule of law) उभिएको हुन्छ भन्नु अतिशयोक्ति हुँदैन ।

२. न्यायसम्पादनको प्रक्रिया

कुनै व्यक्तिले जब अन्य कसैको कारणबाट आफू अन्यायमा परेको महसुस गर्दछ तब ऊ न्यायको खोजीमा निस्कन्छ र अन्ततः अदालतमा पुग्दछ । अदालतमा पुगिसकेपछि अदालती प्रक्रियाभित्र उसले छिर्नुपर्ने हुन्छ । हेर्दा निकै भन्भटिलो प्रतित हुने सो अदालती प्रक्रिया अपनाउनुको पछाडि पनि

कारण (rationale) रहेको हुन्छ। जस्तो कि तारिख धाउनु सर्वसाधारणको नजरमा निकै भन्भट्टिलो कार्य ठानिन्छ। तर यदि तरिखको व्यवस्था नगर्ने हो भने मुद्दाका पक्षहरूलाई अदालतले चाहेको बेलामा उपस्थित गराउन नै नसक्ने भई न्याय सम्पादन प्रक्रियामा अवरोध सिर्जना हुन जान्छ। म्याद तामेली जस्ता कुराहरूमा पनि खास प्रक्रिया अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ र त्यसो नगर्दा न्यायप्रक्रियाबाट भाग्न खोज्नेहरूका लागि सहज वातावरण बन्न गई पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने कुरामा थप जटिलताहरू आउन जान्छ। त्यस्तै गरेर पक्षहरूको बयान, साक्षीहरूको बकपत्र, प्रमाणहरूको परिक्षण आदि जस्ता कार्य सम्पादन गर्दा पनि विशेष कार्यविधिहरू अपनाउनुपर्दछ। यदि त्यसो नगर्ने हो भने सही तथ्य बाहिर नआई न्याय सम्पादनमा अप्ठारो पर्न जान्छ।

विशेष कार्यविधि नभई न्याय सम्पादनकार्य अघि बढ्न नसक्ने हुनाले प्रत्येक राज्यको न्याय प्रणालीले अदालती प्रक्रिया अथवा कार्यविधि (judicial procedure) विकास गरेको हुन्छ। तर यसको अर्थ सबै कार्यविधि उपयुक्त नै हुन्छ भन्ने हुँदैन। जुन मुलुकमा अदालती कार्यविधि स्वच्छ हुँदैन, युक्तिसंगत हुँदैन, त्यसले न्यायलाई निःसृत गर्न सहयोग गर्ने नभई अवरोध नै गर्दछ। जस्तो, अदालतमा साक्षी बकाउने कार्य ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ। एकजना साक्षीले बोलेको कुराले सिधै न्याय तलमाथि पर्ने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ। यसमा सबैभन्दा ध्यान दिनु पर्ने विषय भनेको साक्षीले कसैको अनुचित प्रभावमा नपरी वा डरत्रास मुक्त वातावरणमा आफूले देखेजानेको तथ्य अदालतसमक्ष व्यक्त गर्ने वातावरण छ, छैन भन्ने कुरा पर्दछ। यदि त्यस्तो वातावरण छैन भने साक्षीले बकेको कुराकै आधारमा न्यायाधीशले समयमै फैसला दिए पनि पीडितलाई न्याय प्राप्त हुने अवस्था हुँदैन। यस्तो अवस्थामा एकजना न्यायाधीशको लागि सबैभन्दा ठूलो धर्मसङ्कट भनेको त्यो साक्षीको कुरा सुन्ने कि नसुन्ने भन्ने हुन्छ। यदि साक्षीको बकपत्र अनुसारै फैसला दिएमा पीडित भन्ने अन्याय पर्न गई न्यायसम्पादनको मूल उद्देश्य नै धरासायी हुन जान्छ भने साक्षीको बनाइलाई बेवस्ता गर्दा साक्षी प्रमाण विपरीत निर्णय दिएको भनेर न्यायाधीशको कार्यसम्पादनको सामर्थ्यमाथि नै चुनौती आइलाग्दछ। यसबाट के निष्कर्ष निस्कन्छ भने अदालती कार्यविधि सही छैन भने साक्षी अदालतसमक्ष उपस्थित हुँदैमा र न्यायाधीशले न्याय दिन खोज्दैमा सही न्याय निःसृत हुँदैन। अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा न्यायसम्पादन कार्यलाई पूर्णता दिनका लागि अदालती कार्यविधि भएर मात्रै हुँदैन त्यो कार्यविधि सही पनि हुनुपर्दछ।

३. वकिलको भूमिका

न्यायसम्पादन कार्यमा वकिलको भूमिकाका बारेमा कुरा गर्दा जनमानसमा प्रायशः नकारात्मक नै टिप्पणी गर्ने गरिन्छ। वकिलहरूले भुटालाई साँचो र साँचोलाई भुटा बनाउने प्रयत्न गर्दछन् सम्म भनिने गरिन्छ। र व्यवहारमा हेर्दा उपर्युक्त कथन साँचो नै हो जस्तो लाग्ने अवस्था कतिबेला आउँछ भने पक्ष र विपक्ष दुवैतर्फका वकिलहरू आफ्नो पक्षले गल्ती गरेको छैन भनी रहेका हुन्छन् जो यदि विपरीत पक्षको वकिल हुन्थ्यो भने विपरीत कुरा बोलिरहेका हुन्थे। कानुनी इतिहासको अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने, प्रचीन ग्रीस र रोमको सभ्यतासँगै वकिलहरूको इतिहास सुरुभएको र तत्पश्चात् न्यायसम्पादन प्रक्रियामा यो समुदायको उपस्थिति अविच्छिन्न रूपमा रहेको देखिन्छ। स्वभाविक प्रश्न उठ्छ, यदि वकिलहरू भूठको खेती गर्नेहरूको जमात मात्र हुने भए उनीहरूको सान्दर्भिकता सदावहार रहनु पर्ने अवस्था कसरी सिर्जना भयो होला ?

उपर्युक्त प्रश्नको सही जवाफ खोज्न धेरै टाढा जानु पर्दैन वकिलको वास्तविक भूमिका बुझे पुग्छ। वकिलको पहिलो भूमिका भनेको उसले आफूसमक्ष उपस्थित भएको सेवाग्राही (client)

अथवा आफ्नो पक्षलाई विधिसम्मत तवरबाट बचाउ (protect) गर्न कोसिस गर्ने हो । त्यसको लागि भएभरको कानुनी उपायहरूको खोजी तथा जोहो गर्ने हो र ती कानुनी उपायहरूलाई न्यायाधीशसमक्ष राखेर न्यायसम्पादन कार्यमा सहयोग गर्ने हो । यसलाई अर्कोपाटो बाट पनि हेर्न सकिन्छ: मानौं कसैका विरुद्धमा मुद्दा पत्रो तर वकिल छैन भने मुद्दाको पक्षको रूपमा रहेका एक सामान्य नागरिक जसलाई आफ्नो बचाउका लागि कस्ता-कस्ता कानूनहरू छन् भन्ने कुनै जानकारीसमेत हुँदैन त्यस्तो पक्ष वा विपक्षले के आधारमा कसरी आफ्नो बचाउ गर्न सक्छन् ? त्यस्तो अवस्थामा न्यायाधीशले जतिसुकै न्याय दिन खोजेपनि सम्भव किन हुँदैन भने एउटा मुद्दाको लागि भएभरको कानून खोजी गर्न र तथ्यहरू केलाएर बस्न एकजना न्यायाधीशलाई व्यावहारिकरूपमा नै सम्भव हुँदैन । यद्यपि, सेवाग्राही र वकिल दुवैले बिसन नहुने कुरा के हो भने, वकिलले ठीक र बेठीक छुट्याएर न्याय दिने होइन । वकिलहरू न्यायाधीशको भन्दा बिल्कुल फरक भूमिकामा न्यायसम्पादन कार्यका समावेश भएका हुन्छन् ।

यहाँ एकजना वकिलले न्यायाधीशको अगाडि गर्ने बहस केहो भन्ने कुरालाई पनि विचार गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । धेरै सेवाग्राहीले आफ्नो वकिलले के बहस गर्दछ भन्ने थाहा पनि पाएको हुँदैन तर पनि उसले आफ्ना वकिललाई विश्वास गरेर शेवाशुल्क तिरी रहेको हुन्छ । वकिलले पनि सकेसम्म धेरै कुराहरू न्यायाधीशलाई बताउन खोजिरहेको हुन्छ तर भन्नु नपर्ने कुराहरू पनि बहसको रूपमा राखिरहेको वास्तविकता ऊ स्वयंलाई थाहा हुँदैन । वकिल पेसा भने बदनाम हुँदै भए पनि चलिरहन्छ किनकि सेवाग्राही र न्यायाधीश दुवैलाई आखिर वकिल नभई भनै अप्ठ्यारो पर्ने हुन्छ ।

वकिलको काम बेञ्चको अगाडि विद्वता छाँट्ने होइन न त न्यायाधीशलाई पढाउने नै हो । उसको काम भनेको न्यायाधीशसमक्ष आफ्नो पक्षको बचाउ गर्न सकिने तथ्यगत र कानुनी आधारहरू प्रस्तुत गरेर न्यायाधीशलाई आफ्नो भनाइप्रति विश्वस्त (convince) तुल्याउने हो । आफ्नो पक्षले गल्ती नगरेको भए त्यो गल्ती उसको होइन भन्ने कुरा र गल्ती गरेकै भएपनि यस्तो अवस्थामा सो गल्ती हुन पुगेकोले विपक्ष नै अथवा परिस्थिति नै त्यसको लागि जिम्मेवार हुने कुरा बताउने हो । त्यसपछि कुन कानूनले आफ्नो पक्षलाई कसरी संरक्षण दिएको छ भन्ने कुरा पनि न्यायाधीशलाई बताएर सहयोग गर्ने हो । आफ्नो पक्षको कार्य सर्वसाधारणको नजरमा गल्ती नै भएको देखिए पनि सम्बन्धित कानूनको नजारमा त्यो गल्ती थिएन भनेर न्यायाधीशलाई विश्वस्त बनाउन खोज्ने अथवा कुन कानूनले कसरी आफ्नो पक्षको बचाउ गर्दछ भनेर न्यायाधीशलाई सम्बन्धित कानून (relevant law) का बारेमा बताइदिने काम वकिलको हो । समग्रमा भन्नुपर्दा तथ्य र कानूनलाई मिलाएर विपक्षलाई कमजोर बनाई आफ्नो पक्षको बचाउन गर्ने कार्य नै बहस हो । त्यसैले तर्कहीन कुरा, विद्वतापूर्ण नै भए पनि असान्दर्भिक भनाइहरू बहस होइनन् । त्यस्तो कार्यले न्यायाधीशलाई अल्मल्याउने कार्यसम्म गर्दछ तर न्यायसम्पादनमा सहयोग गर्दैन ।

४. न्यायाधीशको भूमिका

मानिसको लागि सबैभन्दा प्यारो वस्तु आफ्नो आत्मसम्मान हो जो उसलाई समाजले दिएको हैसियत, अफूले कमाएको वा पाएको सम्पत्ति वा अन्य व्यक्तिले आफूमाथि गरेको व्यवहारलगायतका कुराहरूबाट निर्धारित भइरहेको हुन्छ । आत्मसम्मानको प्रत्यक्ष साइनो न्यायसँग गाँसिएको हुन्छ । अब मानिस अन्यायमा पर्छ उसले आफ्नो आत्मसम्मानमा आक्रमण भएको महसुस गरेको हुन्छ जो उसको निम्ति पीडादायी हुन्छ । र, न्याय प्राप्त गर्ने कुरा आफ्नो गुमेको आत्मसम्मान फिर्ता

गर्नेकुरासँग समेत सम्बन्धित छ जो न्यायाधीशहरूबाट सम्पादित हुने ठानिन्छ। त्यसैले 'न्यायाधीश' पद समाजमा अति सम्मानित र प्रष्टित पद मानिन्छ, र न्यायाधीशलाई न्यायको प्रतिमूर्ति (symbolism of justice) ठानिन्छ। अतः कुनै व्यक्ति न्यायाधीश हो भन्ने थाहा पाएपछि सर्वसाधारण सबैले श्रद्धाले शिर झुकाउने गर्दछन्।

तर न्यायाधीशहरू पनि सामान्य मानिसहरू नै हुने भएकोले उनीहरूले पनि जनी वा नजानी गल्ती गर्न सक्दछन्। त्यसरी गल्ती गर्ने सम्भावना त्यतिबेला प्रवल बन्छ जतिबेला न्यायाधीशहरू हाफ्नो भूमिका प्रति अलमलमा पर्दछन्। अलमलमा पर्ने विविध कारणहरू हन्छन्, जस्तो कि, जुन समाजबाट न्यायाधीश आएको हुन्छ त्यो समाजको मूल चरित्र (major characteristics) लाई उसले थाहा पाएको हुन्छ र मुद्दालाई अनायासै त्यो सामाजिक चरित्रसँग गास्न पुग्दछ। यसरी ऊ मुद्दाको तथ्यमा प्रवेश गर्नुपूर्व नै पूर्वाग्रही (bias) बनिसकेको हुन्छ जसले उसलाई सही न्याय सम्पादन गर्नबाट बराल्ने कार्य (deviate) गर्दछ। उदाहरणको लागि, कुनै खास जाति वा समुदायको मानिसहरू चोरी सिकारीमा संलग्न हुने गरेको देखिरहेका व्यक्ति न्यायाधीश भएमा त्यो प्रकारको मुद्दामा आरोपीहरूमध्ये त्यो जाति वा समुदायको मानिस पनि भए उसले चोरी सिकारी गरेको हो भन्ने निष्कर्षमा न्यायाधीश पढने सम्भावना ज्यादा रहन्छ। कुनै न्यायाधीशले घटना र त्यो घटनालाई सम्बोधन गर्ने कानुनी व्यवस्थाबीचको सम्बन्ध स्थापित नगरी न्यायसम्पादन गर्न खोज्दा पनि तथ्यगत वा कानुनी गल्ती गर्न पुग्दछ। कुनै न्यायाधीशले अफू न्याय प्रदान गर्ने ठाउँमा नभई न्याय सम्पादन गर्ने ठाउँमा बसेको तथ्यलाई भुलेर कानूनबाट होइन आफैँबाट न्याय निःसृत हुने ठान्दछ। परिणामस्वरूप उसले कानूनको ठेली हेर्दा अक्षर मात्र देख्दछ र वास्तविक विधायिकी मनसायलाई बेवास्ता गरी गल्ती गर्न पुग्दछ।

विधायकहरूले बनाएको कानूनले भन्न खोजेको के हो भनेर व्याख्या गर्नेसम्म कार्य न्यायाधीशको हो ऊ कानून निर्माता होइन। त्यसरी व्याख्या गर्दा कुनै व्यक्तिले प्रदर्शित खरेको खास आचरण वा व्यवहारका बारेमा प्रश्न उठेका बखत, त्यो आचरण र व्यवहारलाई कानूनले यसरी परिभाषित गर्दछ भनेर बताइदिने हो। यसरी तथ्यलाई परिभाषित गरिसकेपछि त्यसले उठाएको प्रश्नलाई कुन कानूनले कसरी सम्बोधन गरेको छ भनेर व्याख्या गर्नु पर्ने हुन्छ। यसरी हेर्दा न्यायाधीशको भूमिका भनेको दुईटा कुरामा केन्द्रित हुन्छ: पहिलो भनेको, मुद्दाको तथ्य थाहा पाउने र त्यसलाई कानून अनुसार परिभाषित गर्ने, र त्यसपछि तथ्यले उठाएको प्रश्नलाई कानूनले कसरी सम्बोधन गर्छ सोही कुरा घोषणा गर्नेसम्म हो। उदाहरणका लागि अंशछुट्टी भिन्न नभएको कुनै व्यक्ति निकै गम्भीर विरामीले थला परेछ र बाबुआमासँग आफू उपचारको लागि बैंकक जन्नु भनेछन्। तर बाबुआमाले पठाउन नसक्ने भनेपछि आफ्नो स्वास्थ्य उपचारमा बेवास्ता गरेको हुनाले मुलुकी ऐन अंशबन्डाको १० नं बमोजिम अंश छुट्टयाइपाऊँ भनेर अदालतमा मुद्दा दायर गरेछन्। यस उदाहरणमा न्यायाधीशको भूमिका भनेको उपर्युक्त कानुनी प्रावधानमा उल्लिखित बाबुआमाले छोराछोरीको 'स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था गर्नुपर्छ, सो नगरे अंश दिनुपर्छ' भन्ने वाक्यांशको कसीमा राखेर हेर्नुहुन्छ। यहाँ 'बैंकक पठाउन नसक्ने' जवाफलाई 'स्वास्थ्य उपचारमा बेवास्ता गरेको' रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ सकिँदैन भन्ने तथ्यगत कुरालाई कानूनले के भन्छ भनेर व्याख्या गर्नु न्यायाधीशको कर्तव्य हो र त्यही परिभाषाको आधारमा अंश दिलाइदिने वा नदिने भन्ने निष्कर्षमा न्यायाधीश पुग्नु पर्ने हुन्छ।

एकजना न्यायाधीश कानून निर्माता अथवा न्यायको स्रोत वा न्यायदाता होइन भन्ने कुरालाई अर्को उदाहरणबाट हेरौं। बालविवाह विरुद्ध कानून बनेपछि मात्रै बालविवाहले बालबालिकाहरूमाथि अन्याय थोपरेको होइन नबने पनि त्यो अन्याय नै थियो। तर त्यतिबेला न्यायाधीशले बालविवाहले

बालबालिकामाथि अन्याय गत्यो भनेर न्याय गर्न तत्परता देखाई बालविवाह गराउनेमाथि सजाय गर्न सक्दैनथे किनकि विधायिकाले नै त्यो कार्यलाई अन्यायपूर्ण ठानेको थिएन । यिनै कारणहरूले गर्दा मुद्दामा हारेर जतिसुकै ठूलो अन्याय पर्नेले पनि न्यायाधीशलाई गाली गर्ने वा अन्यायी भन्ने गर्दैन । बरु कानून र राज्यलाई नै दोष दिइन्छ । यदि न्यायव्यवस्थाबाट नागरिकहरूलाई प्रभावकारी रूपमा न्याय प्राप्त भइरहेको छैन भन्ने राज्यलाई महसुस भए पनि न्यायाधीशलाई फेर्ने वा निकाला गर्नेतर्फ सोच नबनाई न्याय प्रणाली (judicial system) तथा कानुनी व्यवस्था (legislation) मा नै सुधार गर्नेतर्फ विचार गरिने चलन चल्नुको पछाडिको सैद्धान्तिक कारण (doctrinal justification) हो यो ।

अतः एकजना न्यायाधीशले कसैलाई प्रचलित कानूनअनुसार माफी दिँदा वा सजाय गर्दा वा क्षतिपूर्ति भराउँदा वा नभराउँदा जतिसुकै ठूलो अन्याय पर्ने भएपनि कानुनी व्यवस्थाभन्दा बाहिर गएर आफूखुसी (arbitrary) निर्णय दिन सक्दैन । कानूनको व्याख्या (interpretation of law) र विधायिकी मनसाय (legislative intention) बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुनाले न्यायाधीशले कानूनको व्याख्या गर्दा विधायिकी मनसायको व्याख्या गर्नु ज्यादै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यदि त्यसो नगरी स्वेच्छाचारी तरिकाले न्यायसम्पादन गर्न थालेमा त्यसले न्यायिक अराजकता (anarchism) निम्त्याई समाजमा न्यायभन्दा अन्यायको अवस्था सिर्जना भएर पीडक भन् अत्याचारी र पीडित भन्नु दुखी बन्नु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन पुग्दछ । परिणामस्वरूप कानुनी शासनको समूल आधार नष्ट हुन गई नागरिकहरूमा कानून र व्यवस्थालाई अवज्ञा गर्ने प्रवृत्ति बढ्न जानेछ ।

न्यायाधीश पद नितान्त प्राविधिक पद भने होइन । प्रत्येक न्यायिक निर्णय सो निर्णय गर्ने न्यायाधीशको न्यायिक मनको उपज हुनुपर्दछ । कानूनको प्राविधिक प्रयोग मात्रले न्याय सम्पादन हुँदैन । तथ्यले अन्यायी र पीडितलाई चिनाइसकेपछि, पीडितलाई कसरी न्याय दिने भन्ने विषयमा न्यायाधीश केन्द्रित हुनै पर्दछ किनकि अन्यायीलाई सजाय दिने र पीडितलाई उपचार दिने कुरा नै समग्रतामा विधायिकी मनसाय रहेको हुन्छ । त्यसैले कहिलेकाहीं कानूनमा उल्लेख नै नभएको कुरामा पनि न्यायाधीशले निर्णय दिनु पर्ने हुन्छ । यसमा न्यायाधीशले न्यायिक ज्ञान र विवेकसमेतको प्रयोग गर्नुपर्दछ । न्यायाधीशले न्यायिक निर्णय दिँदा 'प्रचलित कानून' का अलावा 'कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरू' (recognized principle of justice) समेतका आधारमा निर्णय दिनुपर्दछ भन्ने मान्यता यही आधारमा विकसित भएको हो ।

(आ) नेपाली न्याय प्रणालीबाट भएको न्यायसम्पादनको परिदृश्य

(मुद्दा: रिता खड्का विरुद्ध रामहरी खड्कासमेत, विषय: सम्बन्ध विच्छेद अंश चलन)^१

१. मुद्दाको उठान:

बादी रिता र प्रतिवादी रामहरी मुद्दा पर्नुभन्दा डेढदशक अघि विवाह बन्धनमा बाँधिएका थिए । यस सम्बन्धबाट एकजना छोरीको जन्म भयो र घरसल्लाह बमोजिम नै लोगे हडकडमा घरेलु कामदारको रूपमा गाई काम गर्दै आएका थिए । घरमा वृद्ध आमा, बुहारी र नातिनी बसेका थिए । परिवार राम्ररी नै चलेको थियो कुनै समस्या थिएन तर पछिल्लो समयमा आएर लोगेस्वास्नीबीच खटपट सुरु भयो । विवाह भएको १५ वर्षपछि स्वास्नी पहिला घर छाडेर हिँडिन् र त्यसपछि आफ्नो तर्फबाट अंशसहितको

^१ रिता खड्का विरुद्ध रामहरी खड्का समेत, ललितपुर जिल्ला अदालत, फैसला मिति: २०७२/०७/२४

सम्बन्ध विच्छेद र आफ्नो तथा छोरीसमेतको तर्फबाट मानाचामलको मुद्दा ललितपुर जिल्ला अदालतमा दायर गरिन् ।

फिराददावीमा, विवाह गरेको दुईचार महिनापश्चात् नै विपक्षी पतिले मानसिक तनाव दिन सुरु गरेको, विदेश गइसकेपश्चात् आफूलाई बेवास्ता गरेको, राम्ररी खानलाउन नदिएको र अब यो लोग्नेस्वास्तीको नाता सम्बन्ध कायम राखिराख्नु भन्दा सम्बन्ध विच्छेद गरी स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो दुःखसुख गरी जीवनयापन गर्नु नै श्रेयस्कर ठानेकोले छोरी आफ्नो संरक्षणमा रहने गरी पतिको सम्पत्तिबाट दुई भाग अंश छुट्टाई बन्डा गरी लोग्नेस्वास्तीको सम्बन्ध विच्छेद गरिपाउँ भन्ने रहेको थियो । त्यस्तै सोही दिन सोही अदालतमा मानाचामल मुद्दा पनि दायर गर्दै छोरीको जन्म भएपश्चात् नै हामीलाई हेलाँ गर्दै आएको, लोग्नेले सम्पर्क नगरी बसेको, खर्च नदिएको, छोरीको शिक्षादीक्षाको लागि कुनै रकम नदिएको हुनाले कस्मेटिक पसल चलाई सम्पूर्ण खर्च थामेकोसमेत दावी गर्दै मुलुकी ऐन लोग्नेस्वास्तीको महालको १(२) अनुसार सम्बन्ध विच्छेद गरी त्यसैको ४क बमोजिम अंशपाउँ भन्ने रहेको थियो ।

(२) प्रतिवादीको भनाइ

विवाह गरेपश्चात् निजलाई शारीरिक एवं मानसिक तनाव दिई निहूँ खोजी दुःख दिएको भन्ने कुरा भुटा भएको, परिवारकै सल्लाहमा आफू हडकडमा रोजगारी गर्दै आएको र सो रोजगारीवापत प्राप्त आम्दानीलाई नियमित रूपमा स्वास्तीकै नाममा पठाउँदै आएको । रोगबाट पीडित एकली आमा मात्र घरमा रहेको तथ्यबाट समेत आफू र आमा दुवैबाट निज विपक्षीलाई दुःख दिने वा दुर्व्यवहार गर्ने परिस्थिति नै नरहेकाले वादीको आरोप भुटा रहेको । छोरी अध्ययन गर्दै गरेको लिटल एन्जेल्स स्कूलमा लागेको सम्पूर्ण खर्च आफैँले नियमित रूपमा हडकडबाट पैसा पठाई तिर्दै आएको । आफ्नो रोजगारीको सर्त अनुसार वर्षमा एक पटक नेपाल आई परिवारको रेखदेख गरेकाले विपक्षीको दावी गरेजस्तो लोग्नेस्वास्तीको महालको १(२) अनुसार सम्बन्ध विच्छेद हुन सक्ने अवस्था नभएको जिकिर गरिएको थियो ।

त्यस्तै गरेर निज वादीसँग प्रेम विवाहपश्चात् छोरीको जन्म भई वर्षहरू बित्दै जाँदा पनि सुमधुर सम्बन्ध नै रहेको, विवाह गरेको समयमा उनी सेन्टअप टेस्ट अनुत्तीर्ण भएकाले आफ्नै खर्चमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गराई काठमाडौँ मोडेल कलेजमा महँगो पैसा तिरेर पढाएको । तर ११ र १२ कक्षा पास गर्न नसकेको भनी आफैँले सो कलेज छाडेकी, बिउटी पार्लरको लागि कोर्स गर्नु भनेकाले त्यसका लागि पैसा दिएको । घरमा पठाउने खर्च निजकै नाममा पठाउँदै आएको । तर केही समय यता बूढी आमालाई आदर सत्कार नगर्ने र आफूसँग भ्रगडामात्र गर्ने गरेकोले सम्बन्ध बिग्रन थालेको भए पनि करिब एक वर्षपहिले अब सुधने, कहिल्यै मेरो साथ नछाड्ने र त्यसका लागि सँगै बस्न चाहेकाले हडकड नै काम गर्न आउने इच्छा जाहेर गर्दै डेढ लाख रूपैयाँ भए आफैँ सबै डकुमेन्ट तयार गरी हडकड आउन सक्ने भनेकाले पठाइदिएको ।

तर त्यो पैसा लिएर हडकड आउने प्रयत्न गर्नुको साटो नयाँ केटासँग घुम्न गई अँगालो हालेर इन्डियाको ताजमहल परिसरलगायत र फूलचोकीमा खिचेको फोटो आफैँले फेसबुकमा राखेर सार्वजनिक गरेको । घरबाट निस्कनु अधिल्लो दिन बेलुका चुरा पोते र फोटोहरूसमेत सबैका सामु जलाएको । आफू सधैंका लागि सो घरबाट निस्केको जनाउँदै त्यसको भोलिपल्ट चाहिने सम्पूर्ण सामान ट्रकमा हालेर लिएर गएको । यी कारणहरूले गर्दा निज अर्कैसँग विवाह बन्धनमा बाँधिइसकेकी

देखिएकाले लोग्नेस्वास्नीको महलको २ नं अनुसार स्वतः सम्बन्ध विच्छेद हुने घोषणासम्म गरिपाउँ, लोग्नेस्वास्नीको महलको १(२) नं. बमोजिम सम्बन्ध विच्छेद गर्नु पर्ने आधार र प्रमाणहरू निज विपक्षीले प्रस्तुत गर्न नसकेकोले सोही महलको ४(क) अनुसारको सम्बन्ध विच्छेदको आधारमा अंश दावी गर्न सक्ने अवस्था कानुनी रूपमा नै छैन, अंशबन्डाको महलको १० नं. बमोजिम अंश लिई भिन्न बस्नु पर्ने कारण पनि प्रस्तुत गर्न नसकेको र सो अनुसारको माग पनि नगरिएको हुँदा मागदावी खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रतिउत्तर पत्र रहेको थियो ।

(३) वकिलको भूमिका

(क) मुद्दाको थालनी

वादी स्वास्नीले २०७० साल चैत्र ३० गते घरबाट निस्किएर २०७१ साल वैशाख ४ गते अथवा, घरबाट निस्केको एक हप्ता नबित्दै अदालतमा मुद्दा हालेको देखिन्छ । अब यहाँ प्रतिवादी लोग्नेले दावी गरेको जस्तो अर्कैसँग बस्नको लागि घर छोडेको पनि हुन सक्छ । तर, पछिल्लो घटनाको प्रकृति हेर्दा त्यो प्रमाणित हुँदैन । अंश माग्न के गर्नुपर्छ भनेर वकिलकहाँ गएर सोध्दा घर छाडेर बाहिर जानु र घरबाट निकालेको भनी मुद्दा गर्न सकिन्छ भनेर वकिलले सिकाएको हुन सक्ने सम्भावना प्रबल देखिन्छ । घरछाडेको एकहप्ताभित्रै मुद्दा हालेकाले घर छाड्नुअघि नै यी वादी वकिलकामा पुगिसकेको र मुद्दा लेखन कार्य सुरु भइसकेको अनुमान गर्न यहाँ गाह्रो छैन । यसरी वकिल आफैले सेवाग्राहीलाई मुद्दाको भ्रमेला स्थापना गर्न लगाई वकिलले पालना गर्नुपर्ने आधारभूत व्यावसायिक आचरण विपरीत हुने कार्य गरेको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बार एसोसियनले स्थापना गरेको अन्तर्राष्ट्रिय आचार संहिताले, वकिलहरूले जहिल्यै पनि सेवाग्राहीलाई उचित र युक्तिसंगत (scrupulous) सुभाव मात्रै दिनुपर्दछ, र अदालतमा मुद्दा गराउने खालको सल्लाह कहिल्यै दिनु हुँदैन (lawyers should never stir up litigation) भनेको छ ।^२ यो घरायसी विवादलाई अदालतसम्म पुऱ्याउनमा वकिलले नै भूमिका खेलेको देखिन आयो । वकिलले उनलाई मुद्दा गर्न घरबाट बाहिर निस्कनै पर्दछ भनेर नसिकाएको भए उनी ननिस्कने र मुद्दासम्म कुरा नपुगी केही समयपछि घर भग्गडा मत्थर हुनसक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिन्न । यो सम्भावनालाई वकिलले नै अन्त गरिदिएको देखिन्छ ।

(ख) कानूनको प्रयोग

वकिलको काम सिकायतवालालाई कुन कानूनले साथ दिएको छ भनेर कानुनी संरक्षणको वाटो देखाई दिने हो । ती कानुनी व्यवस्थाहरू अनुसारै मागदावी गरी अदालतमा मुद्दा दायर हुने हो । यस मुद्दामा प्रयोग भएका कानूनहरूलाई हेर्दा सम्बन्ध विच्छेद र अंश चलन मुद्दामा: मुलुकी ऐन लोग्ने स्वस्नीको महलको १(२) र ४(क), अब अंशबन्डाको महलको १, २, ३, ५, १०, १७, २०, २१, २२ र २३ नम्बरहरू प्रयोग भएको देखियो । यी कानुनी प्रावधानहरूको सान्दर्भिकता तथा औचित्यतालाई विवादसँग गाँसेर हेर्दा, लोग्नेस्वास्नीको महलको १(२) अनुसार अन्य कुराहरूको अतिरिक्त 'लोग्नेले स्वास्नीलाई घरबाट निकालेमा वा खान लाउन नदिएमा ... लोग्नेसित स्वास्नीले आफ्नो सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउँछे' भन्ने र ४क नम्बर मा 'लोग्ने र स्वास्नीको सम्बन्ध विच्छेद हुने भएमा अदालतले निजहरूबीच अंशबन्डा गर्न लगाएर मात्र सम्बन्ध विच्छेद हुने निर्णय गर्नुपर्छ' भनेकाले यी दुवै प्रावधानहरू सही तरिकाले नै

^२ See generally, Article 10 & 11, International Bar Association, *International Code of Ethics*, 1988 (First adopted 1956)

प्रयोग गरिएको देखियो । अब प्रयोग गर्न खोजिएका अंशबन्डाको महलका प्रावधानहरूलाई हेर्दा, १ नम्बरमा अंशबन्डा गर्दा 'बाबु, आमा, लोग्ने, स्वास्नी, छोरा, छोरीहरूको जीयजियैको अंश गर्नुपर्छ' भनेको छ भने २ नम्बरलाई हेर्दा 'अंशबन्डा गर्दा अंश पाउने सबैको बराबर अंश गर्नुपर्छ' भनेको ले यी दुवै कानुनी प्रवधानहरू अनुसारको माग गर्नु उचितै देखिन्छ । तर प्रयोग गरिएका प्रवधानहरूमध्ये ३ नं लाई हेर्दा 'सँग बसेका दाजुभाइका छोराछोरीहरूमा आफनो आफनो बाबुको मात्र अंश हुन्छ' भन्ने व्यवस्था र ५ नं. को 'विहावरीको महल बमोजिम विवाह बदर भएकोमा त्यस्ता दम्पतिबाट जन्मिएका छोराछोरीले निजहरूबाट अंश पाउँछन्' भन्ने कानुनी प्रवधानहरू यहाँ विल्कुल असान्दर्भिक छन् । किनकि न दाजुभाइका छोराछोरीहरूबीचको अंशसम्बन्धी विवाद हो यो नत विवाह बदर भएपछि जन्मिएका छोराछोरीहरूका लागि अंशमा दावी गरिको विवाद नै हो ।

सोही दिन वादीले लोग्ने विरुद्ध दायर गरेको मानाचामल मुद्दामा, बालबालिकासम्बन्धी ऐनको दफा ७, १०, ५४ र अंशबन्डाको महलको दफा १०, १०ग, समेतको सहारा लिइएको देखिन्छ । यी कानुनी प्रवधानहरूलाई हेर्दा बालबालिकासम्बन्धी ऐनको दफा ७ मा 'बालकप्रति क्रुर वा यातनापूर्ण व्यवहार गर्न नहुने' आदि व्यवस्था भने १० ले 'औपचारिक काम कारवाई वा लिखतमा कानून बमोजिम बाबु र बाजेको नाम खुलाउनु पर्ने अवस्थामा बाबुको पत्ता नलागेसम्म बालकले आमा र आमाको बाबुको नाम उल्लेख गर्न सक्नेछ' जस्ता व्यवस्थाहरू गरेको छ, र दफा ५४ मा बालबालिका ऐन अन्तर्गत सजाय हुने कसूरको सम्बन्धमा हदम्यादको व्यवस्था गरेको छ । यो मुद्दा बालबालिका माथि गरिएको कुटपिट वा बाबुआमामध्ये कस्को नाम लिखत आदिमा राख्ने भन्ने विवाद र हदम्याद जस्ता कुरामा नभएको हुँदा प्रयोग गरिएका यी कानुनी प्रवधानहरू पनि विल्कुल असान्दर्भिक देखिन्छन् ।

त्यस्तै गरी यहाँ प्रयोग गरिएका अंशसम्बन्धी प्रवधानहरूमा लोग्नेस्वास्नीको महदलको ४(क) भनेको सम्बन्ध विच्छेद भई अंश पाउने अवस्था हो जुन यहाँ सान्दर्भिक छ । तर अंशबन्डाको १० नं. पनि प्रयोग गर्न खोजियो र यो व्यवस्था भनेको सम्बन्ध विच्छेद नभई अंश मात्र प्राप्त गर्ने व्यवस्था हो । यहाँ वकिलले यी दुई कानुनी प्रवधानहरूबीचको भिन्नता थाहापाउन नसक्नाले 'अंश' शब्द उल्लेख भएकै आधारमा दुवै प्रावधानहरू प्रयोग गर्न खोजेको देखियो तर यी दुई विल्कुल भिन्न कानुनी उपचारहरूमध्ये कुन उपचार प्राप्त गर्न अदालतको शरणमा आएको हो भन्ने तथ्य प्रस्ट देखाउन सकेनन् । यसखाले अभ्यासले अदालतलाई के कस्तो र कुन विवादमा कुन कानून उपयोग गर्नुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा सहयोग पुग्नुको सट्टा भन अलमलको अवस्था सिर्जना गरिदिन्छ ।

(ग) बहस

यसमुद्दामा प्रतिवादी लोग्नेतर्फका वकिलहरूले तीनवटा तथ्यहरू प्रस्तुत गरी वादी स्वास्नीले अर्कैसँग विहे गरिसकेको तर्क प्रस्तुत गरी लोग्नेस्वास्नीको महलको २ नम्बर अनुसार स्वत सम्बन्ध विच्छेद भैसेको हुँदा अदालतबाट सम्बन्ध विच्छेद गरिरहनु नपर्ने बहस गरेका थिए । ती तीनवटा तथ्यहरूमा निज वादीले अर्कैकेटासँग अङ्गालो मारेर फोटो खिची आफैले सार्वजनिक गरेकी थिइन् भन्ने थियो र यसको प्रमाणको रूपमा भारतको ताजमहलमा र फूलचोकीमा खिचिएका फोटोहरू प्रस्तुत गरिएको थियो । दोस्रोमा उनी निस्कनुभन्दा पहिले वैवाहिक सम्बन्धको प्रतीकको रूपमा अफूसँग भएको चुरापोते सबैको अगाडि जलाएकी थिइन् भन्ने थियो र यसको प्रमाणको रूपमा पनि फोटोहरू प्रस्तुत गरिएको थियो जसलाई फोहोर मैलाहरू जालाएकी थिएँ भनेर वादीले सनाखत गरिकी थिइन् । र अन्तिम तर्कको रूपमा घरछाडेर हिँडेको कुरालाई अधि सादैँ एक विवाहित महिलाले कुनै कारणबेगर कता जाँदै छु भन्ने थाहा नदिई घरछाडेर हिँड्नु भनेको नै अर्कैसँग विवाह गर्न गएको

अर्थ लाग्ने भनी बहस प्रस्तुत गरेको थिए। तर, उनी कोसँग कहाँ र कहिले दोस्रो विवाहबन्धनमा बाँधिएकी हुन् भन्ने प्रमाण पेस गर्न नसकेको भनेर यस तर्कलाई न्यायाधीशले स्वीकार गरेनन् र सम्बन्ध विच्छेद गर्न सकिने अवस्थामा रहेको भनेर मागबमोजिमको तायदाती प्रस्तुत गर्न आदेश दिए। त्यो आदेशमा 'प्रतिवादी स्वयम् रोजगारीको क्रममा विदेशमा रहेको, घरमा वृद्ध आमामात्र रहेको र प्रस्तुत मुद्दा पर्नु केही अगाडिसम्म प्रतिवादीबाट पठाइएको रेमिटेन्स रकम वादीले बुझिरहेको देखिएको समेतबाट फिराद दावी पूर्णत सत्य हो भन्ने नदेखिए पनि ...यी वादी प्रतिवादीबीच पतिपत्नीको नाता सम्बन्ध अगाडि बहन सक्ने अवस्था देखिँदैन' भनिएको थियो।

स्वत सम्बन्ध विच्छेद भएको ठहरेमा लोग्नेले स्वास्नीलाई अंश दिइरहनु नपर्ने व्यवस्था भएको हुनाले प्रतिवादीका वकिलहरूले वादी अर्कैसँग दोस्रो विवाह गरिसकेको कुरामा बहस केन्द्रित गरेका थिए। तर दोस्रो विवाहको कुरालाई न्यायाधीशले नमाने पछि वादीका वकिलहरू न्यायाधीशको तायदाती आदेशमा उल्लिखित '... फिराद दावी पूर्णत सत्य हो भन्ने देखिँदैन' भन्ने कुरामा केन्द्रित भई वादी दावी अनुसार लोग्नेस्वास्नीको महलको १(२) को अवस्था नै नरहेकोले वादीदावी भ्रष्टा हो भन्ने कुरामा केन्द्रित हुँदै त्यस्तो अवस्थामा स्वास्नीले लोग्ने सँग अंशसहितको सम्बन्ध विच्छेद गरिपाउने अवस्था नै नरहेकोले सो दावी खारेज गरी यदी वादीले दोस्रो विवाह गरेको छैन भनेमा घरमा फिर्ता जाने आदेश गरिपाउँ भनी बहस गरेका थिए। यसरी हेर्दा वादीका वकिलहरूले जुनहिसावले बहास गरेका थिए त्यो मनासिबै मान्न सकिन्छ। किनकि कानुनले खास कारणहरू परेमा मात्रै स्वास्नीले लोग्नेसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने भनेको छ। तर, प्रतिवादीका वकिलहरूले घर फर्काएर लाने कुरामा आपत्ति जनाउँदै घर फर्केर जान नसकिने भनी प्रस्तुत भएका थिए। उनीहरूले 'अर्कोसँग विवाह गरेको पनि भन्ने घर फर्केर जाऊँ पनि भन्ने' सम्म भनेर बहस गरे। वकिलले बहस गर्दा यो कानुन अनुसार घर फर्कन मिल्दैन अथवा योयो प्रमाणले वादी स्वास्नी घरफर्केर पुनः जान सक्ने अवस्था नै छैन भनेर भन्नुपर्नेमा त्यस्तो कुनै कानुन वा प्रमाण तथा साक्षी प्रस्तुत गर्नेतर्फ लाग्दै नलागी एक सर्वसाधारणले जसरी जिद्दीको शैली प्रस्तुत गरेको देखियो जुन एक वकिलले सम्पादन गर्नुपर्ने भूमिकाको स्तरसम्म उठेको देखिएन।

(३) साक्षी तथा प्रमाणसम्बन्धी

(क) साक्षी

यस मुद्दामा वादीले फिरादपत्रमा दुईजना साक्षीहरूको नाम उल्लेख गरेका थिए। तर बकपत्रका लागि कुनै पनि साक्षीहरू उपस्थित भएनन्। यस सम्बन्धमा न्यायाधीशबाट पनि ती साक्षीहरू किन उपस्थित भएनन् भनेर खोजी भएन। न त ती नामहरू उनीहरूको सहमतिमै राखिएको थियो कि थिएन भन्नेबारेमा नै कुनै चासो राखियो। प्रतिउत्तर पत्रमा दुईजना साक्षीहरूको नाम उल्लेख गरिएको थियो। दुवै साक्षीहरू प्रतिवादीका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भई वादी प्रतिवादीका सम्बन्धमा आफूहरूले देखेजानेका कुराहरूलाई इजलाससमक्ष राखेका थिए। तर ती साक्षीहरूले बोलेको कुराहरूका सम्बन्धमा पनि विपक्षी वादीसँग कुनै सोथपुछ गरिएन। समग्रमा भन्नु पर्दा साक्षी उपस्थित हुँदा र नहुँदाबीच तात्त्विक अन्तर परेको अनुभूति भएन।

(ख) प्रमाणका सम्बन्धमा

सामान्यतया वादीले फिरादपत्र दायर गर्नेबेलामा नै अदालतलाई विश्वास दिलाउने तथा आफ्ना भनाइलाई पुष्टि गर्नेखालका कुनै प्रमाणहरू प्रस्तुत नगरी अदालतले मुद्दा नै दायर गर्दैन। यसो

गर्नुको पछाडि रहेको खासकारण भनेको अदालती प्रक्रियाको दुरुपयोग (abuse of process) नहोस र मुद्दा गर्ने पर्ने विवादहरू (genuine cases) मात्रै अदालतमा प्रवेश गरोस भन्ने हो। यदि कुनै आधार वेगर मुद्दा दायर गर्दै जाने हो भने कसैले अर्को व्यक्तिलाई भन्नुभन्नु दिन वा अदालती प्रक्रियाको दुरुपयोग गरी नाजायज फायदा लिन खोज्ने सम्भावना रहन्छ। यस मुद्दाको फिरोददाबीमा लोग्नेले मानसिक तनाव दिएको, बेवास्ता गरेको, खोज खबर नगरेको, राम्ररी खानुलाउनु नदिएको भन्दै छोरीको जन्म भएपछि दुवैजनालाई हेला गर्दै आएको र छोरीको शिक्षादीक्षाको लागि कुनै रकम नदिएको दावी गरिएको भए पनि यी दावीहरूलाई पुष्टि गर्न कुनैपनि प्रमाण पेस गरिएको थिएन।

प्रतिवादी लोग्नेले वादीदावी भुटा हो भनेर जिकिर लिँदै (१) घरमा रोगी आमा मात्रै भएको पुष्टि गर्न अस्पतालको काजगत, (२) आफू विदेशमा राम्ररी काम गर्दै आएको कुरा देखाउन हडकडमा भएको रोजगार दाताबाट अदालतकै नाममा लेखिएको सिफारिस पत्र, (३) स्वास्नी र परिवारलाई बेवास्ता गरेको छैन भनी पुष्टि गर्न सालैपिच्छे नेपाल आएको देखिने गरी राहदानीको प्रतिलिपि, (४) श्रीमती र छोरीसँग सम्बन्ध राम्रो रहेको देखाउन विगतमा नेपाल आउँदा खिचेका तस्वीरहरू, (५) खानुलाउनबाट बञ्चित गरेको छैन भनी देखाउन मुद्दा पर्नु केहीसमय पहिले वादी स्वास्नीकै नाममा नगद पठाएको रसिद, (६) छोरीलाई राम्रो शिक्षादीक्षा दिएको पुष्टि गर्न लिटल एन्जल स्कुलमा लगातार शुल्क तिरेको रसिद, र (७) स्वास्नीको चरित्र पुष्टि हुने खालका माथि उल्लिखित फोटाहरू प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए। यिनै प्रमाणहरूको आधारमा न्यायाधीशले वादीदावी पुष्टि हुन नसकेको भनेर घोषणा पनि गरेका थिए। तर यी प्रमाणहरूका बावजुद आफ्ना भनाइ पुष्टि गर्ने एउटा पनि प्रमाण पेस नगर्ने वादीकै पक्षमा किन निर्णय दिएको भन्ने विषयमा फैसलामा चर्चा गरिएको छैन।

(४) बयान, बकपत्र र सनाखत

यो मुद्दामा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्ताको १३९ नं. बमोजिम छोरीलाई सनाखत बयानका लागि अदालतमा भिकाई बयान लिइएको थियो। वादी लोग्नेको तर्फबाट भिकाइएका साक्षीहरू दुईजना (एकजना महिलासमेत) ले अदालतसमक्ष बकपत्र गरेका थिए। अदालतमा प्रस्तुत प्रमाणहरूका बारेमा वादी स्वास्नीसँग अ.बं. १३३ नं. बमोजिम अदालतसमक्ष कागज गरिएको थियो। यसरी हेर्दा अदालती प्रक्रिया राम्ररी नै अघि बढेको भान हुन्छ। तर, यसभित्रको सत्य कुरा के छ भने यी बयान, बकपत्र तथा सनाखत कागज सबैमा 'ललितपुर जिल्ला अदालतका माननीय न्यायाधीशको इजलाससमक्ष गरेको' भनिए पनि वास्तवमा सुब्बासरहको तत्कालीन फाँटवालासमक्ष गरिएका थिए।

सिद्धान्ततः यी सबै कार्यहरू न्यायाधीश स्वयंको उपस्थितिमा हुनुपर्दछ र विकसित मुलुकहरूमा हुने अभ्यास पनि त्यही हो। यदि आफूसमक्ष बयान तथा बकपत्र गराएमा ती व्यक्तिहरूको हाउभाउलगायत अन्य कुराहरूसमेतको लेखाजोखा गरी न्यायाधीशलाई सत्यताको नजिक पुग्न र सो अनुसार न्याय सम्पादन गर्न मद्दत पग्दछ। तर यहाँ सत्यतथ्यको खोजी गर्नु भन्दा पनि अदालती प्रक्रिया पुऱ्याउन सम्मका लागि यी कार्यविधिहरू अपनाइएको देखियो। उदाहरणको लागि, फाँटवालालाई मुद्दाको अन्तरवस्तु (dymention) का बारेमा न कुनै जानकारी हुन्छ न त जानकारी लिने इच्छा नै हुन्छ। उनले बनिबनाउ केही प्रश्नहरू सोध्न र जिरहका लागि सामान्य सहजीकरण गर्छन् तर साक्षी तथा सम्बन्धित पक्षबाट वास्तविक तथ्य ओकल्न लगाउनेतर्फ उनको सोचनै हुँदैन। सायद त्यसैले गर्दा न्यायाधीशलाई पनि बयान वा बकपत्रमा के भनियो, सनाखत कागजमा के उल्लेख गरिएको छ,

उल्लिखित तथ्यहरूमा कतिको सत्यता छ भन्ने जस्ता विषयमा खास चासो रहेको देखिएन । यसरी अदालती प्रक्रिया न्याय सम्पादनलाई सहजीकरणका लागि भन्दा पनि नितान्त प्रक्रिया पुऱ्याउनका लागि मात्रै सम्पन्न गरेको देखियो । तर, यस प्रक्रियामा सम्लग्न राज्यको स्रोतसाधन, कर्मचारी, वकिल र सम्बन्धित पक्षको समयको बर्बादीलाई हेर्दा यो पक्ष निकै सोचनीय भएर आएको छ ।

(५) मुद्दाको फैसला र न्यायाधीशको भूमिका

न्यायाधीशले कुनै पनि मुद्दाको फैसला गर्नुभन्दा पहिले, यसमा खास कुरा के भएको रहेछ भनेर हेर्नुपर्दछ जसलाई तथ्य भित्रको प्रवेश भनिन्छ । तथ्य के हो, किन मुद्दा गर्नु परेको रहेछ र को, किन, के मागदावी लिएर अदालत आएको रहेछ भनेर हेर्ने कुरा हो यो । यदि न्यायाधीशले तथ्यलाई नियालेर हेरेन भने अथवा वास्तविक तथ्य थाहा नपाई निर्णय दियो भने इन्साफमा फरक पर्न गई अन्यायीको पक्षमा नै अदालतले निर्णय दिने सम्भावना बढ्न जान्छ । त्यसैले 'न्यायाधीशले दूधको दूध पानीको पानी छुट्याउन सक्नुपर्दछ' भन्ने उखान नेपालमा चलेको हो । सत्य तथ्यलाई पत्ता लगाउनको लागि न्यायाधीशले सहारा लिने भनेकै उपलब्ध साक्षी तथा प्रमाणहरू हो । तथ्य तथा वास्तविक कथा थाहा भएपछि मात्रै विवादको जरिया पत्ता लाग्छ । त्यस पछि त्यो विवादलाई सम्बोधन गर्ने सम्बन्धित कानून कुन हो भन्ने विषय अगाडि आउछ । मुद्दाका पक्षहरूले आआफ्नो स्वार्थलाई संरक्षण गर्नका लागि विभिन्न कानूनहरूको सहारा लिने सम्भावना रहन्छ, तर न्यायाधीशले विधायकहरूले खास विषयलाई सम्बोधन गर्न बनाएको कानून कुन हो भन्ने विषयमा ध्यान दिनु पर्दछ ।

(क) पक्षको मागदावीका सम्बन्धमा

वादीले घर छाडिगएको पाँच दिनपछि नै मानाचमाल र अंशसहितको सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा दायर गरेको तथ्यलाई न्यायाधीशले किन यसो गरेको, मुद्दा हालकै लागि घरबाट निस्केको हैन भनेर कसरी भन्न सकिन्छ भनेर वादीलाई सोधेको देखिएन । यो कुरा अदालतले ध्यान दिनै पर्ने विषय थियो । यो प्रश्न किन पनि सम्बन्धित छ भने, लोग्नेले स्वास्नीलाई 'घरबाट निकालेमा वा खान लाउन नदिएमा' मात्रै स्वस्नीले सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने हो । कृत्रिम तरिकाले घर छाडिदैंमा त्यो कानुनी संरक्षण पाउने होइन । त्यस्तै गरेर, वादीले सम्बन्ध विच्छेदको फिरादमा "विवाह गरेको दुईचार महिनापश्चात् नै विपक्षी पतिले मानसिक तनाव दिन सुरु गर्नुभयो" भनेको सोही मितिमा दायर गरेको मानाचमाल सम्बन्धी अर्को मुद्दा "छोरी को जन्म भएपश्चात् नै विपक्षीहरूले हामीलाई हेला गर्दै आउनुभएको थियो" भनी आफै भित्र बाकिने खालको दावी (self contradictory claim) गरेको विषयमा पनि न्यायाधीशले कुनै ध्यान दिएको देखिएन । तर, 'प्रतिवादी स्वयम् रोजगारीको क्रममा विदेशमा रहेको, घरमा वृद्ध आमामात्र रहेको र प्रस्तुत मुद्दा पर्नु केही अगाडिसम्म प्रतिवादीबाट पठाइएको रेमिटेन्स रकम वादीले बुझिरहेको देखिएकोसमेतबाट फिराद दावी पूर्णतः सत्य हो भन्ने देखिँदैन' भनी फैसलामा लेखिएबाट न्यायाधीश वादी दावीमा सत्यता छैन भन्नेमा चाहिँ विश्वस्त रहेको देखिन्छ । यसको अर्थ यो मुद्दामा वादीद्वारा गरिएको दावी झुटा थियो भन्ने न्यायाधीशको निष्कर्ष रहेको थियो भन्न सकिन्छ ।

अर्कोतर्फ, अन्यव्यक्तिसँग भारत र नेपालमा अङ्गालोमारी खिचिएका फोटाहरूको बारेमा "त्यसरी फोटो खिचिएको रहेछ भन्ने कुरासम्म बोध हुन्छ" भनेर अर्कोसँग तयसविवाह गरेको भन्न नसकिने निष्कर्षमा न्यायाधीश पुगेको देखिन्छ जुन सही पनि छ । चुरापोते जलाएको र घरबाट निस्केर हिँडेको

आधारमा अर्कैसँग विवाह गरी हिँडेको भनी लोग्नेद्वारा दाबी गरिएकोलाई न्यायाधीशले विवेचना गर्न खोजेको देखिएन ।

यसरी दुवै पक्षका दाबीहरूलाई न्यायाधीशले इन्कार गरेको देखिन्छ । पहिलो भनेको वादीले आफूलाई खानलाउन नदिइ हेला गरेको भन्ने दाबी र दोस्रो भनेको वादीले अर्कैसँग दोस्रो विवाह गरी सकेको भनी गरेको दाबी । यी तथ्यहरूबाट स्वाभाविक निष्कर्ष के निश्कन्छ भने वादीदाबी असत्य ठहरिएको हुँदा मागबमोजिमको सम्बन्ध विच्छेद र अंशचलन हुँदैन । त्यस्तै गरी प्रतिवादी दाबी पनि सही नठहरिएको हुँदा कानून बमोजिम स्वतः सम्बन्ध विच्छेद हुँदैन । तर, त्यस अनुसार आदेश भएको देखिएन ।

(ख) साक्षी तथा प्रमाणको लेखाजोखा

यस मुद्दामा लोग्नेले खान लाउन नदिएको भनेर स्वास्नीले दाबी पनि यी दाबीहरूलाई पुष्टि गर्न कोही साक्षी तथा कुनै प्रमाण प्रस्तुत गरिको थिएन भनेर माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । तर न्यायाधीशले यी दाबीहरूलाई पुष्टि गर्ने प्रमाण तथा साक्षीहरू के के छन् भनेर ध्यान दिने तथा सोध्ने कार्य गरेको देखिएन । अर्कोतर्फ प्रतिवादी लोग्नेले आफ्नो दाबीहरूलाई पुष्टि गर्नका लागि दुईजना साक्षीहरू प्रस्तुत गरेको देखियो, प्रमाणको रूपमा फोटोहरू, शैक्षिक संस्थामा छोरीको लागि बुझाएको शुल्कको रसिद, स्वास्नीलाई पैसा पठाएको भर्पाइ लगायत प्रस्तुत गरेको देखियो । र यिनै प्रमाणहरूको आधारमा स्वास्नीको दाबी भुटो रहेछ, भन्ने निष्कर्षमा न्यायाधीश पुगेको समेत देखियो ।

यहाँ, एकातर्फ वादीले दाबी पुष्टि हुने साक्षी र प्रमाण प्रस्तुत गर्न नसकिने भुटा आरोप प्रतिवादी लोग्नेलाई लगाएर सम्बन्ध विच्छेद गरी अंशसमेत लिएर हिँड्ने नियतले अदालतलाई गुमराहमा राख्ने प्रयत्न गरेको प्रस्टै देखिन्छ भने अर्कोतर्फ लोग्नेले आफ्नो बचाउको लागि सकेसम्म प्रमाण जुटाएर सत्यकुरा थाहापाउन अदालतलाई भरमग्दुर सहयोग गर्न खोजेको देखिन्छ । तर, भुटा आरोप लगाई अदालती प्रक्रियाको दुरुपयोग गरी नजायज फायदा लिन खोजेको देखिँदा पनि सो कुरालाई अदालतले थाहा नपाएको जस्तो गर्नाले 'चोरलाई चौतारो र साधुलाई सुली' भन्ने नेपाली उखान चरितार्थ हुन पुगेको देखिन्छ ।

(ग) कानूनको विवेचना

वकिलहरूको कमजोरी या छली मानसिकताको कारणले यस मुद्दामा अंशबन्डाको महलको ३, ५, १०, बालबालिकासम्बन्धी ऐनको दफा ७, १०, ५४ जस्ता विल्कुल असम्बन्धित कानूनहरूसमेतलाई प्रयोग गर्न खोजिएको बारेमा माथि नै चर्चा गरिसकिएको हुनाले यहाँ पुनराओक्ति गरिएको छैन । तर, यसमा किन यी ऐनहरू उल्लेख गरिएको हो, यी कानुनी व्यवस्थाहरूको यो विवादमा के सम्बन्ध छ भनेर न्यायाधीशले वकिलहरूलाई सोध्नु पर्ने थियो तर त्यसो गरेको देखिएन । सामान्यतया यसरी सोध्ने अभ्यास प्रचलनमा रहेको पनि छ । त्यसो गरेको खण्डमा वकिलहरूले कुनैपनि विवादमा कुनै कानूनको सहारा (invoke) लिँदा यसको सान्दर्भिकता (relevancy) लाई ध्यान दिनुपर्दछ भन्ने पर्न सक्दथ्यो, तर यहाँ त्यास्तो केही देखिएन ।

यस मुद्दामा आफ्ना पक्षको फायदाको लागि वकिलहरूले असम्बन्धित र गलत कानुनी प्रवधानहरू समेतको प्रयोग हुँदा पनि सो सम्बन्धमा न्यायाधीश मौन रहेको देखिन्छ । यसको अर्थ न्यायाधीश नै

यसबारेमा कसो गर्ने भन्ने बारेमा प्रस्ट हुन नसकी अलमलमा परेको पनि हुन सक्छ, अथवा सम्बन्ध विच्छेद, छोरीको लागि अंश जस्ता विषय आइ सकेपछि, यी कानूनहरू स्वभाविक रूपमा उल्लेख हुन्छन् भन्ने भ्रम पनि परेको हुन सक्दछ। तर न्यायाधीशले त्यासो गर्न नमिल्ने मात्रै होइन, कुनैपनि विवादमा निर्णय दिन अघि सम्बन्धित कानूनको विवेचाना गर्ने पर्दछ, किनकि सम्बन्धित कानुनी प्रावधान अनुसार मात्रै न्यायाधीशले निर्णय दिने हो।

(घ) कानुनी आधार र फैसला

मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १८९ नम्बर अनुसार, “यस मुद्दाका सबै कागज बुझ्दा यसो भन्ने वादी यसो भन्ने प्रतिवादी वा यस्तो व्यहोराले यस्तो भएकोमा यस्तो यस्तो फलानो फलानो प्रमाण भएको हुनाले यो यो रीत प्रमाण र यो यो कानूनले यो ठहर्छ। यो कानूनले यसो गर्ने ठहराई फैसला गरिदिँ” भन्नेरैस्ला गर्नुपर्दछ भनेको छ। यसमुद्दाको फैसलालाई हेर्दा ‘फिराद र प्रतिउत्तरबाट सम्बन्ध विच्छेद गर्ने कुरामा वादी र प्रतिवादी दुवै पक्षको मुख मिलेको अवस्था कायम हुन आएको छ। प्रतिउत्तर जिकिर बाटै वादी दावी पुष्टि भैरहेको यस स्थितिमा निजहरू बीच पतिपत्नीको नाता सम्बन्ध विच्छेद नभई पूर्ववतरूपमा सुचारु कायम रहनु सक्दछ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न मिल्ने नदेखिदा दावी बमोजिम वादीले प्रतिवादीसँग कायम रहेको सम्बन्ध विच्छेद गरिलिन पाउने नै देखियो’ भनी निर्णय दिइएको छ। जबकी वादी दावी खानलाउन नदिएकोले सम्बन्ध विच्छेद गरीपाउँ भन्ने रहेको छ, भने प्रतिउत्तरमा स्वस्नी स्तन्त्र ढङ्गले घरमा बसिरहेको र उसैको नाममा पैसासमेत पठाउदै आएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। जसलाई सोही फैसलामार्फत न्यायाधीशले नै स्वीकार गरी वादीदावी नपुग्ने भनेको छ।

उल्लिखित १८९ नम्बर अनुसार तथा न्यायालयले फैसला गर्ने संसारभरिको प्रचलन भनेको विवादित तथ्यलाई सम्बन्धित कानूनले कसरी सम्बोधन गरेको छ त्यही कुरा न्यायाधीशले पक्षहरूलाई बताइ दिने हो। तर यहाँ दुईवटा कुराहरूलाई न्यायाधीशले वेवास्ता गरेको देखियो। पहिलो, ‘वादी र प्रतिवादी दुवै पक्षको मुख मिलेको अवस्था कायम हुन आएको छ’ भन्ने निष्कर्षमा न्यायाधीश पुग्नु पर्ने कुनै कानुनी तथा तथ्यगत आधार देखिँदैन। बुरु विल्कुल विपरीत दावीलाई न्यायाधीशले मुखमिलेको भन्न पुगेको देखिन्छ। दोस्रो, यसरी मुख मिल्दा कुन कानूनको कुन प्रावधान अनुसार सम्बन्ध विच्छेद हुने हो त्यो कुरा पनि न्यायाधीशले भन्न सकेको अवस्था छैन। लोग्नेले खान लाउन नदिएमा अथवा लोग्नेको गल्ती भएमा लोग्नेस्वास्नीको महलको १(२) अनुसार स्वस्नीले सम्बन्ध विच्छेद गरिपाउने हो अन्यथा उसलाई त्यो सुविधा कानूनले दिएको छैन। स्वास्नीले गल्ती गरेमा सोही महलको १(१) अनसार र दुवैको मन्जुरीले सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहेमा १(३) अनुसार सम्बन्ध विच्छेद हुन्छ। यी तीन अवस्थाबाहेक सोही महलको २ नम्बरबमोजिम स्वतः सम्बन्ध विच्छेद हुने अवस्था बाहेक अदालतले सम्बन्ध विच्छेद गरिदिन मिल्दैन। तर, यो फैसलामा भने जसरी लोग्ने र स्वास्नीबीचको सम्बन्ध सुचारु रहन सक्ने अवस्था भएन भन्ने न्यायाधीशलाई लाग्दैमा सम्बन्ध विच्छेद गरिदिने गरी फैसला गर्न मिल्ने कानुनी प्रावधान नेपालमा छैन। बरु अंशवण्डाको १० नम्बरबमोजिम स्वास्नीलाई अंश दिलाउने व्यवस्था छ, तर अदालतले त्यतातिर ध्यान दिएको देखिएन। ‘प्रतिवादी स्वयम् रोजगारीको क्रममा विदेशमा रहेको, घरमा वृद्ध आमामात्र रहेको र प्रस्तुत मुद्दा पर्नु केही अगाडिसम्म प्रतिवादीबाट पठाइएको रेमिटेन्स रकम वादीले बुझिरहेको देखिएको स्समेतबाट फिराद दावी पूर्णतः सत्य हो भन्ने देखिँदैन’ भन्ने अदालतको भनाइबाट वादीदावी झुटा हो भन्ने न्यायाधीशलाई लागेको स्पष्टै छ। यति हुँदाहुँदै पनि वादी स्वास्नीको मागबमोजिम सम्बन्ध विच्छेद हुनेगरी गरिएको फैसला निकै अनपेक्षित (unespected) एवं त्रुटिपूर्ण

रहेको देखिन्छ ।

यो फैसलालाई समग्रतामा हेर्दा सम्बन्ध विच्छेदको मुद्दा यदि कुनै स्वास्नी मानिसको तर्फबाट दायर गरियो भने 'आँखा चिम्लेर सम्बन्ध विच्छेद हुने फैसला गरिदिए हुन्छ' भन्ने मानसिकतामा न्यायाधीशहरू रहेका हुन्छन् भन्नु पर्ने हुन्छ । त्यसरी सम्बन्ध विच्छेद गरिमाणुको पछाडि के कारण होला ? लोग्ने अन्यायी भएर हो कि स्वस्नीलाई सम्पत्ति मात्रै चहिएकाले हो ? स्वास्नीले अन्य कुनै घतक योजना बनाई त्यसो गर्न लागेकी हुन् कि ? भन्नेजस्ता विषयमा समेत अदालतले ध्यान दिनु पर्नेमा त्यसो नगरी कसैको परिवार छिन्न भिन्न हुने र सम्पत्ति गुम्न सक्नेसम्मको परिणाम आउने गरी हचुवामा फैसला दिनु निकै नै विडम्बनापूर्ण (regrettable) मान्नुपर्दछ । यदि नेपाली अदालतहरूबाट स्वास्नीले यति सजिलैसँग सम्बन्ध विच्छेद गरी अंश पाउने अवस्था नभएको भए र आरोप तथा मागदाबी सही भए नभएको बारेमा न्यायाधीशहरूले दुतको दूधको दूध पानीको पानी छुट्याउने प्रयत्न गर्ने भए सायद यति कमजोर मुद्दा लिएर वादी र सम्बन्धित वकिल अदालतसम्म आउने हिम्मत नै गर्ने दिएनन् कि भनी सोचन सकिने अवस्था छ ।

(इ) अन्तमा

यस मुद्दामा प्रतिवादी लोग्नेले आफू सम्बन्ध विच्छेद गर्न नचाहेको र यदि वादीले अर्कैसँग विवाह गरेको छैन भन्ने निष्कर्षमा सम्मानित अदालत पुगेमा र निज वादीले पनि म अर्कै व्यक्तिसँग दोस्रो विवाह गरेको छैन भनेर सम्मानित इजलाससमक्ष स्वेच्छिक घोषणा गरेमा निजलाई पुनः पहिला जस्तै श्रीमतिको रूपमा सम्मानपूर्वक आफ्नो घरमा राख्न तयार भएको भनी पुनरावेदन गरेका थिए । यसरी पुनरावेदन गर्ने क्रममा जिल्ला अदालतले तीनवटा कानुनी त्रुटिहरू गरेको औँल्याइएको थियो ।

- प्रस्तुत विवादमा लोग्नेस्वास्नीको महलको १(२) को व्यवस्था मात्रै आकर्षित हुने र सो बाहेकका अन्य कुनै पनि नेपाल कानूनमा भएका सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी व्यवस्था आकर्षित नहुने भएकोले नै वादी रिता खड्काले पनि सोही व्यवस्थाको सहारा लिएकोमा अदालतले सो दाबीलाई अस्वीकार गरेको तर नेपालको कानुनी व्यवस्था विपरीत सम्बन्ध विच्छेदको निर्णय चाहिँ गरेको ।
- वादीदाबी र प्रतिवादी जिकिरमा आकास जमिनको भिन्नता हुँदा हुँदै 'फिराद र प्रतिउत्तरबाट सम्बन्ध विच्छेद गर्ने कुरामा वादी र प्रतिवादी दुवै पक्षको मुख मिलेको अवस्था कायम हुन आएको छ' भनेर नेपाल कानूनमा व्यवस्था नभएको आधारमा सम्बन्ध विच्छेद गरिदिएकोले गर्दा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १८९ अनुसार प्रचलित कानूनलाई मुख्य आधार बनाई फैसला गर्नुपर्ने व्यवस्थाको त्रुटि भएको ।
- आफूले पेस गरेका अकाट्य प्रमाणहरू, दुईजना साक्षीहरूसमेतको कुनै लेखाजोखा नगरी र कुनै कारण नपरी घर छाडेर हिँडेको तथ्यलाई समेत वेवस्ता गर्दै, दाबी भुटा भएको कुरा न्यायाधीश स्वयंले स्वीकार गरिसकेपछि पनि वादी स्वास्नीकै पक्षमा फैसला दिने कार्यले प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३, ५४ मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको महलको १८४ र १८५को त्रुटि गरेको ।

तर, पुनरावेदन अदालत पाटनबाट यी याचनाहरूमाथि न सुनवाई भयो न त औँल्याइएका कानुनी त्रुटिहरूमाथि विवेचना नै भयो । पुनरावेदन फैसलामा सुरुफैसला सदर भएको मात्रै भनियो । सुरु

अदालतमा कानुनी त्रुटि भएको भनी त्रुटि गरिएका कानुनी प्रावधानहरूसमेत उल्लेख गरिसकेपछि, त्यसरी त्रुटि भएको हो वा होइन भन्ने विषयमा पुनरावेदन अदालत केन्द्रित हुनुपर्दथ्यो र यदि त्रुटि भएको रहेनछ भने सोही अनुसार यस आधारमा कानुनी त्रुटि भएको देखिएन भनेर भन्न सक्नु पर्दथ्यो । उदाहरणको लागि, तल्लो अदालतले गरेको सम्बन्ध विच्छेदको फैसलालाई नेपालको कुनैपनि कानूनले चिनेको छैन भन्ने दावी परिसकेपछि, त्यसो होइन यी यी कानुनी प्रावधानअनुसारै त्यो फैसला भएको हुँदा कानुनी त्रुटि भएको छैन भन्नुपर्दथ्यो । त्यस्तै गरेर, प्रस्तुत गरिएका प्रमाण तथा साक्षीको लेखाजोखा नगरी फैसला गरेकाले प्रमाण ऐनको प्रावधानमा त्रुटि गरेको भन्ने दावी भएपछि, त्यसो होइन प्रमाण ऐन अनुसार गरेको थियो भन्न सक्नु पर्नेमा त्यसो गरेको देखिएन । सुरु फैसलालाई हचुवामा सदर गरेको जस्तो देखिँदा, अदालत इन्साफ केलाउने ठाउँभन्दा पनि स्वस्नीले सम्बन्ध विच्छेदको माग गरेकोले गरिदिउँ न त भनेर एक सामान्य व्यक्तिले जस्तो गरेर निर्णय गरेको देखिनुले वास्तवमै इन्साफमा फरक पर्न गएको आभास मिल्दछ ।

मुलुकमा न्याय सम्पादन को प्रक्रिया (administration of justice) कसरी अडाडि बढ्छ र न्यायाधीशहरूले कसरी न्याय सम्पादन (justice delivery) गर्दछन् भन्ने कुराले कुनै पनि मुलुकमा कानुनी शासन छ कि छैन भन्ने कुराको निर्धारण हुने गर्दछ । यस मुद्दाको परिणाम स्वरूप, वादी स्वास्नीले लोग्नेबाट अंश छुट्ट्याएर लिइन् । सम्बन्ध विच्छेदको फैसला भैसकेपछि त्यसो गर्न पाउनु उनको कानुनी हकभित्रकै कुरा हो । त्यसपछि उनी अर्को विवाह गर्न पनि स्वतन्त्र भईन् र त्यसो गर्न उनलाई कानूनले नै छुट दिन्छ र त्यो नितान्त स्वाभाविक पनि हो । उनी हाल कानुनी रूपमै दोस्रो विवाह गरेर बसेकी छन् ।

नेपालमा प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोग तथा यसका चुनौती

सह. प्रा. मुकेश ढुंगाना

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="213 446 435 668" data-label="Image"> </div> <p>कानुनी विषयमा अध्ययन-अध्यापन र विभिन्न अनुसन्धानमूलक कार्यमा संलग्न सह-प्रा. मुकेश ढुंगाना (जन्म २९ मार्च, १९८२, चितवन) विगत १२ वर्ष देखि काठमाडौं स्कूल अफ लमा आबद्ध भई विधिशास्त्र, उर्जा र जलस्रोत जस्ता कानून विषयमा योगदान पुऱ्याउनु भएको छ। उहाँले Community Lawyering, Nepalma Vidyoot Bikas ra Chunautiharu, Review of Solid Waste Management Policies and Laws in Nepal, Antaristriya Kanoonma Adhibashi Janajatiko Adhikar, Right to Safe Drinking Water as Human Right जस्ता विषयमा अध्ययन गर्नुका साथै लेख समेत प्रकाशित गर्नुभएको छ।</p> <p>कानून व्यवसायीको रूपमा समेत काम गर्नु हुने ढुंगाना अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा भारत, बंगलादेश, डेनमार्क, अमेरिका लागतिका मुलकमा सामेल हुनु भएको छ। South Asian Institute of Advanced Legal and Human Rights Studies (SAILS), Bangladesh बाट Best Clinical Teacher Award बाट पुरस्कृत गरिएको छ। अमेरिकाको वासिङ्टन डि.सी. मा आयोजित अन्तर राष्ट्रिय वार एशोसियसनको सम्मेलनमा समेत सक्रिय सहभागिता र डेनमार्कको Danish Institute for Human Rights द्वारा आयोजित Advance Course on Human Rights based Approach to Development मा समेत सामेल भई अनुभव हाँसिल गर्नुभएको छ।</p>	<p>मानिसको जीवनका लागि प्रकृतिप्रदत्त अमूल्य चीजहरूलाई उचित र सही किसिमले सदुपयोग गर्न पाउनु संवैधानिक अधिकार पनि हो। मानिसका लागि प्राप्त कानुनी अधिकारहरूको उपभोग निर्बाध र विना भेदभाव मानव जातिले उपभोग गर्न पाउनुपर्छ। प्राकृतिक स्रोतहरूमा जल, खनिज पदार्थलगायत थुप्रै कुराहरू पर्दछन्। साथै वातावरण पनि यसमा महत्वपूर्ण विषयका रूपमा पर्दछ। वातावरणको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगमा देखा पर्ने मानवीय र प्राकृतिक त्रुटिलाई हटाउन वा न्यूनीकरण गर्न जोड दिनुपर्दछ। राज्यले पनि प्राकृतिक स्रोत साधनलाई मानव जीवनको आधारशिला र आधार स्तम्भको रूपमा जीवन पद्धति र जीविकोपार्जनको रूपमा लिई सोही अनुरूप आवश्यक नीति नियमको तर्जुमा गरी व्यवहारमा ल्याउनुपर्दछ। विशेषतः सरोकारवाला निकाय यसमा जिम्मेवार हुनु आवश्यक।</p>

१. प्रारम्भ

प्राकृतिक रूपमा मानिसको कुनै पनि क्रियाकलाप विना अस्तित्वमा रहेको स्रोत प्राकृतिक स्रोत हो। हावा, पानी, जमिन, खनिज पदार्थ, वन, प्राणी, सूर्यको प्रकाश आदि प्राकृतिक स्रोत हुन्। कुनै पनि देशको समृद्धिमा प्राकृतिक स्रोतको ठूलो महत्त्व हुन्छ। जलस्रोत नेपालको प्रमुख प्राकृतिक स्रोत हो। पिउने, सिँचाई, ऊर्जा उत्पादन, पर्यटन आदिको लागि पानीको आवश्यकता रहन्छ। नेपालको पानीको जलाधार विभिन्न क्षेत्रमा फैलिएको छ र अधिकांश जल प्रवाह धेरै प्रदेश भएर बग्ने गर्दछन्। एक प्रदेशमा हुने पानीको प्रयोगले अर्को प्रदेशमा पनि असर गर्न सक्ने हुनाले यसको लागि राष्ट्रिय नियमन निकायको आवश्यकता रहन्छ। गार्हस्थ्य उपयोग जस्ता आधारभूत आवश्यकताका प्रयोगको कार्यको जिम्मा प्रदेशमा रहने र राष्ट्रिय वितरण, जलप्रवाह बहावको अनुगमन, प्रदूषण अनुगमन र नियन्त्रण जस्ता कार्यहरू राष्ट्रिय दायित्वमा रहने गरी व्यवस्था रहनु उपयुक्त हुन्छ। विवाद समाधानको लागि शक्तिशाली कानुनी व्यवस्था हुनु अनिवार्य हुन्छ। खनिज पदार्थ पनि नेपालको महत्त्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत हो। यो कुनै निश्चित भूभागमा रहेको हुन्छ र यस्तो भूभाग एक वा बढी प्रदेशको साझा हुने सम्भावना पनि रहन्छ। यो प्राकृतिक स्रोतमा पनि उपलब्ध हुने क्षेत्रको विशेष स्वामित्व भए पनि देशको साझा भएकाले यसको लाभ वितरण गर्दा सबैलाई मान्य हुने र व्यावहारिक रूपमा हुनुपर्छ। कृषि भूमि र वन सम्पदा अर्को महत्त्वपूर्ण र कम विवाद हुने प्राकृतिक स्रोत हो। कृषिबाट हुने उत्पादनको स्वामित्व सम्बन्धित जग्गाको स्वामित्व रहेको निकायसँग रहन्छ, तर यसको विक्री वितरण, भण्डारण र नियमन साधारणतया प्रदेश र स्थानीय निकायअन्तर्गत रहने गर्दछ।

नेपाल प्राकृतिक स्रोत र साधनको रूपमा धनी भएर पनि नेपालमा प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोग सन्तुलन रूपमा हुन सकेको अवस्था छैन। प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगमा भएको असन्तुलनको कारण यसको प्रयोग र व्यवस्थापन भन्नु कठिन हुँदै गइरहेको छ। प्राकृतिक स्रोत र साधनको सम्बन्धमा हामी कति धनी छौं? यसको प्रयोग कसरी भइरहेको छ? स्थानीय स्तरमा स्थानीयवासीहरू कति लाभान्वित भएका छन्? मुलुकको नयाँ संरचनामा यसको प्रभाव कस्तो रहन्छ? र यसले नेपालको अर्थतन्त्रमा कति सहयोग पुग्छ, भन्ने प्रश्न निकै जटिल छ।

प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोग र बाँडफाँड घरायसी, कृषि, जल, विद्युत, यातायात, मनोरञ्जनलगायतका क्षेत्रमा समान तरिकाले हुन नसक्नु, सामाजिक र भौगोलिक दृष्टिकोणका कारण स्थानीय स्तरमा स्थानीयवासीहरू समान दृष्टिकाणबाट लाभान्वित हुन नसक्नुका साथै विकास निर्माणको क्रममा कुनै निश्चित समूह, वर्ग र समुदाय वञ्चित हुने यसका मूलभूत समस्या हुन्।

प्राकृतिक स्रोत र साधनको विषयलाई संवैधानिक र कानुनी अधिकारको रूपमा व्याख्या गरिएको भए तापनि कतिपय सवालमा नागरिकहरू आफ्नो न्यूनतम र मूलभूत आवश्यकता पनि पूरा गर्न सकिरहेका छैनन् भने कतिपय अवस्थामा स्रोत साधनको अभाव हुने, स्रोत साधनमा पहुँच नहुने, आर्थिक दृष्टिकोणले प्रयोग गर्न नसक्ने, स्रोत साधनका बारेमा जानकारी नै नहुने र प्रयोगमा समेत विभेद हुने अवस्थामा छन्। जसका कारण उनीहरू सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक दृष्टिकोणले पनि पछाडि पारिएका छन्। प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोग सबैले समान रूपमा उपभोग गर्न पाउनु पर्ने भए पनि यो केवल निश्चित वर्ग र समुदायको पहुँचमा मात्र सीमित रह्यो।

उदाहरणका लागि यदि तपाईं कुनै बैंकमा पैसा जम्मा गर्दै हुनुहुन्छ भने तपाईं पहिले कुन बैंकमा पैसा जम्मा गर्दा बैंकको नियम सहज, सरल र सुविधा अधिक्तम छ भन्ने हेर्नुहुन्छ। त्यसरी नै राज्यले पनि प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग र व्यवस्थापनमा नयाँ नयाँ सुविधा र सुलभ योजना दिन सक्नुपर्छ।

^१ <http://www.gorkhapatraonline.com/news/10654> हेरिएको २०७४/१२/११।

स्रोत साधनको प्रयोगमा नियम नै छ। तिमीले मलाई के दियो त्यसको बदलामा म तिमीलाई तिरन बाध्य छु। राज्यद्वारा प्रदान गरिने मूलभूत आवश्यकता र सुविधा प्राप्त गरेअनुरूप नै जनताले राज्यकोषलाई बढाउन सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ। तसर्थ राज्यको सामान्य दायित्वअन्तर्गत पनि जीवनसम्बन्धी हक, वातावरण र स्वास्थ्यसम्बन्धी हक खानेपानी र बिजुली बत्तीको सुविधा, यातायात, कृषि, सिँचाई, उद्योग, कलकारखाना, बाटो, निर्माण, आवास, मनोरञ्जनलगायतका अधिकारहरू पर्दछन्। यसका अलावा स्रोत साधनको विकास स्थानीय तवरबाटै भएमा यसले मुलुकभित्रको श्रम, सीप, दक्षता, रोजगारी र उद्यमशीलताको प्रवर्द्धन गर्छ।

प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगमा प्राथमिकता क्रममा रहेका केही मूलभूत अधिकारलाई बाहेक र वञ्चित गर्न सकिँदैन। यी अधिकारहरू अत्यन्त न्यूनतम आवश्यकताभित्र पर्दछन् र यिनलाई मूलभूत अधिकारको रूपमा लिइएको हुन्छ। भनिन्छ, जहाँ अधिकार हुन्छ, त्यहाँ उपचारको व्यवस्था हुन्छ, उपचार विना अधिकारको अर्थ रहँदैन। यस्ता मूलभूत अधिकार र न्यूनतम आवश्यकतालाई केवल कानून र किताबको ठेलीमा तिम्नो हक अधिकार छ, भनेर लेखेर मात्र हुने नभई त्यसको प्रयोग र कार्यान्वयनमा कसरी सुनिश्चितता ल्याउन सकिन्छ, त्यो महत्वपूर्ण हुन्छ। तसर्थ त्यस्तो मूलभूत अधिकारको संरक्षण संवर्द्धन र विकासमा सहयोग गर्नु जिम्मेवार राज्यको मूल र न्यूनतम दायित्वभित्रको विषय हो।^२

मानिसहरूको दैनिक जीवन पद्धति, आवश्यकता र आपूर्तिबीचको भिन्नता, आधुनिकीकरण र अन्य कारणले गर्दा स्रोत साधनको प्रयोगमा दिन प्रतिदिन नयाँ नयाँ द्वन्द्व र कमी आएको छ। यस्तो स्थितिमा सायानुकूल र सन्तुलित तवरले यसको प्रयोग नभएमा राज्य र यसको सरोकारवाला दुवैमा ठूलो नोक्सानी पुऱ्याउँछ। तसर्थ, प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगमा परिवार, समुदाय र स्थानीय स्तरको जनविचार, आकांक्षा र निर्णय क्षमताको विकास गर्नु जरुरी छ।

वातावरण व्यवस्थापन पनि वातावरणीय अधिकार हो। वातावरणको व्यवस्थापन गर्ने कुरा स्वेच्छिक नभएर बन्धनकारी हुन्छ। नेपाल वातावरण संरक्षणसँग सम्बन्धित थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको पक्ष राष्ट्र हो र यसले वातावरण संरक्षणको निमित्त ती दस्तावेजलाई अनुमोदन गरेको छ। तसर्थ सन्धि ऐन, २०४७^३ ले पनि नेपाललाई वातावरण संरक्षणको सवालमा थप दायित्व सिर्जना गरेको छ। नेपालमा वातावरण संरक्षणको निमित्त वातावरण ऐन, नियमावलीलगायत थुप्रै छरिएर रहेका कानूनहरू छन् जसले वातावरण संरक्षण, संवर्द्धन र विकासमा सहयोग पुऱ्याएको छ। सन्धि ऐनको दफा ९ ले पनि यदि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून एक आपसमा बाभिएमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोग हुने भएकाले राष्ट्रिय कानूनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुरूप बनाउनु पर्ने दायित्व सम्बन्धित पक्ष राष्ट्रको हुनेछ भनी उल्लेख गरेको छ।

२. वातावरणीय अधिकार

प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणको हक हुनेछ, जसअनुसार उसको जीवन, स्वास्थ्यलगायतका थुप्रै अधिकारहरू सुनिश्चित गरिएको हुन्छ। हावा, पानी, माटो, वनस्पतिलगायत पृथ्वीको संरक्षण गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हो।

वातावरणीय अधिकार अन्तर्गत पर्ने स्वास्थ्य, खाना, पानी, आवासलगायतका मूलभूत, न्यूनतम र अति अवाश्यक अधिकारहरू पर्दछन्।

^२ <http://archive.nagariknews.com/opinion/story/23113.html> हेरिएको २०७४/१२/११।

^३ सन्धि ऐन, २०४७ दफा ९।

वातावरणलाई सन्तुलन राख्न सकिएन भने सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक रूपमा यसको चौतर्फी प्रभाव पर्दछ। स्थानीय तहदेखि समुदाय हुँदै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म यसको असर पर्दछ।

तसर्थ वातावरणको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगमा देखा पर्ने मानवीय र प्राकृतिक त्रुटिलाई हटाउन वा न्यूनीकरण गर्न जोड दिनुपर्दछ। राज्यले पनि प्राकृतिक स्रोत साधनलाई मानव जीवनको आधारशिला र आधार स्तम्भको रूपमा जीवन पद्धति र जीविकोपार्जनको रूपमा लिई सोही अनुरूप आवश्यक नीति नियमको तर्जुमा गरी व्यवहारमा ल्याउनुपर्दछ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ सँगसँगै खुला नीतिको अवलम्बन भई वातावरणको संरक्षण गर्दै विकास निर्माणका आधारहरू पहिलाउनु पर्ने व्यवस्थाको सुरुवात भयो। तत्पश्चात् नेपालमा खानेपानीलगायत जलविद्युत्को प्रयोग र उत्पादनमा लगानीका दृष्टिकोणले पनि नमुना मुलुकको रूपमा हेर्न थालिएको छ। यसले पनि प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोग र उपयोगमा नेपाल कति धनी छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ।^४

संवैधानिक दृष्टिकोणले पनि प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगलाई जीवन, वातावरण र विकाससँग गाँसेर हेरिएको छ। संविधानमा यसलाई मौलिक हक अधिकारको रूपमा राखिएको छ। संविधानको धारा १६ मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको व्यवस्था छ। जसअनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ।

संविधानको धारा ३० स्वच्छ वातावरणको हकसम्बन्धी व्यवस्था छ जसअनुसार प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ। धारा ३० ले वातावरणीय प्रदूषण वा ह्यासबाट हुने क्षतिबाट पीडितलाई प्रदूषकबाट कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको समेत व्यवस्था गरेको छ। यसका साथै वातावरणीय हककै रूपमा वातावरण र विकासलाई एकै साथ लैजान र राष्ट्रको विकाससम्बन्धी कार्यमा वातावरण र विकासबीच समुचित सन्तुलनका लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्न सक्ने उल्लेख छ।^५

धारा ५१ राज्यका नीतिहरू : राज्यले देहायका नीतिहरू अवलम्बन गर्नेछ।

(छ) प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, संवर्धन र उपयोगसम्बन्धी नीति :

धारा ५२ राज्यको दायित्व : मौलिक हक अधिकारको संरक्षण र संवर्धन, राज्यका निर्देशक सिद्धान्तको अनुशरण तथा राज्यका नीतिहरूको क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै नेपाललाई समृद्ध र समुन्नत बनाउने राज्यको दायित्व हुनेछ।

धारा १३३ सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र :

(१) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाझिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून सङ्घीय संसदले बनाएको कुनै कानूनसँग बाझिएको वा नगर सभा वा गाउँ सभाले बनाएको कुनै कानून सङ्घीय संसद् वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानूनसँग बाझिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरिपाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सोअनुसार कुनै कानून बाझिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य

^४ https://issuu.com/yougbodh/docs/yougbodha_b262bfa26328a1 हेरिएको २०७४/१२/११।

^५ नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३ मा व्यवस्था भएको मौलिक हक अधिकारहरू।

र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ ।

(२) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि त्यस्तो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने, उचित उपचार प्रदान गर्ने, त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ ।

(३) संविधान र कानूनको व्याख्यासम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको सार्वजनिक महत्त्वको विषय ।

संवैधानिक र कानुनी अधिकारको रूपमा मात्र नभएर प्राकृतिक स्रोत साधनको प्रयोगमा न्यायालयबाट पनि थुप्रै नजिरहरू प्रतिपादित भएका छन् जसले प्राकृतिक स्रोत साधनको प्रयोग, संरक्षण, संवर्द्धन र विकासमा सहयोग पुऱ्याएको छ । यसका साथै यो विषयवस्तुलाई व्यक्तिमा मात्र सीमित नराखेर 'सामुहिक हित' र 'राष्ट्रिय हित' को दृष्टिकोणले हेरिनु पर्ने भनी व्याख्या भएका छन् ।

निवेदक : जिल्ला बारा सपही गा.वि.स वार्ड नं ९ घर भै हाल जिल्ला काठमाडौं का.म.न.पा वडा नं. ३२ अनामनगर बस्ने अधिवक्ता नारायणप्रसाद देवकोटा विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयसमेत^६ भएको रिटमा नेपाल सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ जसअनुसार :

- योजनाकार एवं सरकारले योजना बनाउँदा आर्थिक विकास, औद्योगिक विकास तथा वातावरणको संरक्षणलाई Balance गर्न सक्नुपर्छ र आजको २१ औं शताब्दीमा विश्वको स्वच्छ वातावरणको आवश्यकता र महत्त्वको बारेमा conscious हुनुपर्छ । वातावरण विनासको आर्थिक विकास स्वीकार्य हुन सक्दैन भनिएको छ ।
- public Trust Doctrine अन्तर्गत नेपालको प्राकृतिक स्रोतमा नेपाल सरकार Trustee सम्म मात्र हुने र नेपालको प्राकृतिक स्रोतको कुनै कानुनी आधार बेगर छाडा रूपले केवल नाम मात्रको राजस्व बुझाएको भरमा मात्र वातावरणमा प्रतीकूल प्रभाव पार्ने गरी कार्य गर्न दिन नहुने उल्लेख छ ।
- वातावरण प्रदूषण वास्तवमा राज्यको खराब socio-economic policy को कारण नै हुने हो । यदि यस पुनित कार्यमा कार्यपालिकाले आफ्नो संवैधानिककर्तव्य पालना गर्न ढिलाई गर्छ वा पछि पर्छ भने नागरिकहरूको मौलिक हकको Guardian अदालत चुप लागेर बस्न हुँदैन । वातावरणलाई जोगाउन अदालतले पाएको constitutional Mandate पूरा र पालना गनुपर्छ ।^७
- कसैले आफ्नो हक उपयोग र प्रयोग गर्दा स्वभावतः निस्कने आवाजबाहेक आवाजमुक्त वातावरण र वासस्थानमा बस्दा वा बालबच्चाको अध्ययन गर्दा आवाजमुक्त वातावरणमा बस्न रहन पाउने हक पनि धारा १६ बाट उत्पन्न हुन्छ । यदि कसैले आफ्नो पेसा व्यवसाय सञ्चालनको नाममा वा कसैले आफ्नो अधिकार प्रयोगको नाममा कुनै Locality मा प्रदूषण गर्दछ र अर्कालाई असर गर्दछ भने त्यस्तो कार्य Nuisance भई त्यस अवस्थामा धारा १६ को हक हनन हुन जान्छ । ढुंगा, रोडा, गिट्टी उद्योग सञ्चालन गर्दा Nuisance

^६ <https://www.nagariknews.com/news/34367/हेरिएको-२०७४/१२/११> ।

^७ <http://nlc-ballb.com/2018/03/public-interest-litigation-in-nepal.html> हेरिएको २०७४/१२/११ ।

हुने गरी सञ्चालन हुन नसक्ने भन्ने उल्लेख छ ।

- दुङ्गा, बालुवा आदि प्राकृतिक स्रोत हुन । प्राकृतिक स्रोत Public Trust Doctrine अनुसार कुनै व्यक्तिको Ownership मा हुन सक्दैन । सरकार प्राकृतिक स्रोतको केवल Trustee सम्म मात्र हो । त्यसैले प्राकृतिक स्रोत सबै नेपालीको Common benefit र सार्वजनिक हित हुने काममा मात्र प्रयोग हुन सक्ने तरिकाले व्यवस्थापन गरी उपयोग गर्ने नीति तय गर्नुपर्ने ।
- प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन र प्रयोग आदि गर्दा माथि उल्लिखित कानून अनुसार वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी सञ्चालन गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने । Appropriate measures to restrain adverse Environment Impacts
- कानुनी व्यवस्था अनुरूप कुनै योजना आयोजना वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा प्रस्ताव तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो प्रस्ताव कार्यन्वयन गर्दा वातावरणीय प्रभाव र परीक्षण मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी वातावरणीय प्रभाव र परिणाम मूल्याङ्कन गर्ने भनेको वातावरणलाई प्रभाव पार्ने नपार्ने र पार्ने भए त्यस्तो प्रभावलाई हटाउने वा कम गर्ने अध्ययन र मूल्याङ्कन हो ।
- तसर्थ निवेदकको मागबमोजिम एक समिति गठन गर्ने जसमा वातावरण मन्त्रालयको वा वातावरण मन्त्रालयले तोकेको वातावरणविद् (संयोजक), भू-गर्भशास्त्री, माइनिङ्ग इन्जिनियर, उद्योग विभागको प्रतिनिधि, स्थानीय निकायको प्रतिनिधि र नेपाल सरकारले तोकेको आवश्यक अन्य सदस्य तथा वातावरणविद् रहने ।
- दर्ता नभई सञ्चालन भएको र इजाजत अवधि नाघेका उद्योगहरू बन्द गर्ने ।
- दर्ता भई अवधि ननाघेको सञ्चालनमा रहेको उद्योगहरूले प्रदूषण गरे नगरेको, उद्योग सञ्चालन गर्ने अनुमति दिएको क्षेत्रमा दुङ्गा, बालुवाको Exploitation क्षमता अर्थात् परिमाण अब कति छ यकिन गर्ने यदि अब अरू बढी उत्खनन गर्दा वातावरणीय र भौगोलिक क्षति पुग्ने भएमा त्यस क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योग बन्द गर्नु ।
- अब उपरान्त उद्योग स्थापनाको अनुमति दिँदा प्रस्तावकले पेस गरेको प्रस्तावमा संलग्न वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कनलाई यस आदेशअनुसार गठित समितिले हेरी दिएको राय र प्रतिवेदन अनुसार Verify गरी अनुमति प्रदान गर्नु ।
- बालुवा, दुङ्गा, प्राकृतिक स्रोत भएको कारण Public Trust Doctrine र संविधानको धारा ३३ (ण) अनुसार प्राकृतिक स्रोत सरकारको स्वामित्वको सार्वजनिक सम्पत्ति हो । यस्तो सम्पत्तिमा कसैले ठेक्का लिई कुनै एक ठेकेदारले Nominal राजस्व बुझाएको भरमा कारोबार गरी ठेकेदार मात्र Enrich (सम्पन्न) हुन सक्दैन । प्राकृतिक स्रोतलाई व्यापारिक प्रयोग गर्न दिँदा पहिलो र महत्त्वपूर्ण कुरा वरपरका बस्ती वनजंगल वातावरण नजिकका स्कुल अस्पताललगायत अन्य संवेदनशील संस्था तथा जनतालाई असर नगरी मात्र गर्ने अनुमति दिनुपर्छ । राज्यलाई हुने जायज रोयल्टी, आयकर, प्रदूषण नियन्त्रण र प्राकृतिक स्रोत उत्खनन पछि जमिनलाई यथास्थितिमा छाडनु पर्ने गरी नेपाल पेट्रोलियम ऐन र खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन अनुरूप सरकारलाई हुने फाइदाको आधारमा व्यक्तिलाई ठेक्का दिनु ।
- प्राकृतिक स्रोतको अधिकतम सदुपयोग र प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन एवं विकास गर्दा हुने प्रदूषण नियन्त्रणमा वातावरणसम्बन्धी ऐन नियम ज्यादै अपर्याप्त देखियो त्यसमा सुधार गर्नु ।

- रिट निवेदन र माथि उल्लिखित प्रतिवेदनसहित Overload भएका Truck को कारण नेपालको सडकहरूलाई ठूलो क्षति पुगेको देखिएको हुँदा सरकार मुकदर्शक भएर बस्न सक्दैन। अतः प्रहरीलाई सजग गराई यस्तो दण्डहीनता रोक्न र पुल भत्कने र सडक विग्रने कार्य रोक्न Overload रोक्न कडाइका साथ कारवाही गर्नु।
- विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनबाट सरकारी निकायहरूबीच एक आपसमा समन्वय (Coordinate) हुन नसकी एक अर्कोमा Overlapping हुनका साथै एउटै विषयमा एउटा निकायले गरेको काम अर्को निकायलाई थाहा जानकारीसमेत नहुने भन्ने देखियो। तसर्थ वातावरण जस्तो संवेदनशील र महत्त्वपूर्ण विषयमा यस्तो हुनु हुँदैन। वातावरण मन्त्रालय वा अन्तर्गतका निकाय वा कार्यालयले Coordinator को भूमिका हुने व्यवस्था गर्नु।
- प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन र प्रयोग गर्दा आर्थिक लाभको दृष्टिले मात्र हेर्ने नभई त्यस्ता प्राकृतिक स्रोतलाई प्रयोग गर्दा वातावरणमा कति पनि प्रतीकूल असर नपार्ने गरी मात्र उत्खनन र प्रयोग गर्नुपर्ने।
- प्राकृतिक स्रोतलाई व्यापारिक प्रयोग गर्न दिँदा पहिलो र महत्त्वपूर्ण कुरा वरपरका बस्ती वनजंगल, वातावरण नजिकका स्कुल अस्पताल लगायत अन्य संवेदनशील संस्था तथा जनतालाई असर नगरी मात्र गर्न अनुमति दिनुपर्ने भनी उल्लेख गरिएको छ।^{१५}

नेपाल प्राकृतिक स्रोत र साधनका हिसाबले अत्यन्तै धनी छ। यहाँका प्राकृतिक स्रोत र साधनको सही सदुपयोगबाट नै हामीले नेपाललाई समृद्धिको बाटोतर्फ लैजान सक्दछौं। नेपालको प्राकृतिक स्रोत र साधनको सही सदुपयोगबाट नै आर्थिक समृद्धिको बाटो खुल्नेछ। यसका लागि यहाँका राजनीतिक पार्टीहरू, सम्बन्धित संघ संस्था, सरकार र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले ध्यान दिनुका साथै यसका सम्बन्धमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यक छ।^{१६} अतः प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगमा राज्यले आफ्नो कानुनी दायित्वको पालना गर्नु अति आवश्यक छ। स्रोत र साधनको व्यवस्थापनमा राज्यले उचित कर प्रणालीलाई अवलम्बन गर्न सक्छ तर त्यस्तो कर प्रणाली राज्यद्वारा प्रदान गरिने सेवा र सुविधामा आधारित हुनुपर्दछ। प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्रयोगमा राज्यले मौलिक हक अधिकार, राज्यको नीति निर्देशक सिद्धान्त र मानव अधिकारको मूलभूत सिद्धान्त एवम् संवैधानिक उपचारको सिद्धान्तलाई बाहेक गर्न सक्दैन। प्राकृतिक स्रोत र साधनको अधिकतम प्रयोगमा राज्यले खुल्ला र पारदर्शी अर्थनीति अवलम्बन गर्दै व्यापक रूपमा जनचेतनामूलक र अनुसन्धानात्मक कार्यलाई जोड दिनुपर्दछ।

३. निष्कर्ष

प्रकृति नै मानिसको जीवन हो। मानिसको जीवनका लागि प्रकृतिप्रदत्त अमूल्य चीजहरूलाई उचित र सही किसिमले सदुपयोग गर्न पाउनु संवैधानिक अधिकार पनि हो। मानिसका लागि प्राप्त कानुनी अधिकारहरूको उपभोग निर्बाध र विना भेदभाव मानव जातिले उपभोग गर्न पाउनुपर्छ। सिद्धान्त र कानूनका ग्रन्थहरूमा कानुनी अधिकारका बारेमा धेरै उल्लेख भएको भए तापनि व्यवहारमा यसको उपयोग निकै चुनौतीपूर्ण छ। आर्थिक समाजिकलगायत विभिन्न कारणहरूले गर्दा प्राकृतिक सम्पदा तथा स्रोत साधनको एकातिर समान वितरण हुन सकेको छैन भने अर्कातिर यसमाथिको पहुँचका सम्बन्धमा पनि समस्याहरू रहेका छन्। यी सबै प्रकारका चुनौतीहरूको पहिचान र

^{१५} सर्वोच्च अदालत, सयुक्त इजलास माननीय न्यायाधीस श्री बलराम के.सी, माननीय न्यायाधीस श्री भरतराज उप्रेतीले २०६६ सालको रिट न (०६६.WO.०५२९) को उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।

त्यसको समाधान नै अबको मूल लक्ष्य हुनु पर्ने देखिन्छ ।

प्राकृतिक स्रोत तथा साधनहरूको न्यायिक र उचित प्रयोगमा सबैभन्दा मूल जिम्मेवारी राज्य पक्षको रहन्छ । यससम्बन्धी समस्याहरूको खास पहिचान र त्यसको समुचित निराकरण गर्नु राज्यको दायित्व नै हो । यसमा उदासीन हुन र गैरन्यायिक ढङ्गको वितरण र दुरुपयोगलाई राज्यले कदापि बेवास्ता गर्न मिल्दैन । विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक स्रोतमाथिको समान पहुँच र उचित संरक्षणका सवालमा राज्यले अङ्गीकार गर्ने नीति मूलतः स्थानीय मानिसको जीवन र दूरगामी विकासको आधारसँग गाँसिएको हुनुपर्छ । यो विषय देश र जनताको सामान्य जीवन तथा व्यवहारसँग मात्र सम्बन्धित रहेको विषय नभई सिङ्गो राष्ट्रको अर्थतन्त्रसँग सम्बन्ध राख्ने विषय पनि हो । त्यसकारण राष्ट्रको अर्थतन्त्रलाई सबलीकरण गर्ने नीतिलाई अवलम्बन गर्नु अनिवार्य छ । र, त्यो विवादरहित पनि हुनुपर्छ । खास, नेपालका सन्दर्भमा अहिलेको राज्यसंरचना र त्यसको विभाजनभित्र यो सवाल निकै चुनौतीपूर्ण पनि रहेको कुरालाई बिर्सनु हुन्न । सरोकारवाला निकायलगायत राज्यपक्षको यसमा गहन तालमेल हुन अति नै जरुरी छ ।

संस्कार, आचार र न्यायिक आचरण

उप.प्रा. डिल्लीराम गौतम

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="215 440 435 662" data-label="Image"> </div> <p>पूर्वीय दर्शनको अध्ययन र खोजमा समर्पित डिल्लीराम गौतम (जन्म वि.सं. २०२५, मेमेड, पाँचथर) प्राध्यापन कार्यमा संलग्न हुनुहुन्छ। विशेषतः पूर्वीय दर्शन, जीवनपद्धति र त्यसभित्रका संस्कारगत मान्यताहरूका वैज्ञानिक पक्षहरूको खोज र अन्वेषणमा तल्लीन गौतमका पूर्वीय सोच र स्रोत (दर्शनसँग सम्बन्धित, २०६९), सृष्टि एक दृष्टि अनेक (२०७३, दर्शनसँग सम्बन्धित), नित्यकर्मसंस्कार (व्यावहारिक आचरणसँग सम्बन्धित २०७४), सिर्जनात्मक नेपाली व्याकरण भाग १-५ जस्ता कृतिहरू प्रकाशित छन् भने उहाँले नौलो प्रवाह (बाल मासिक), चिन्तन: वास्तु एवम् ज्योतिष जस्ता कृतिहरूको सम्पादन पनि गर्नुभएको छ। लेखक गौतम प्राञ्जल नेपाल, सनातन वैदिक कर्मकाण्ड महासङ्घ लगायत केही सामाजिक तथा प्राज्ञिक संस्थाहरूका प्रमुख पदमा रही कार्यरत हुनुहुन्छ।</p>	<p>यो संसार विचित्र र अगम्य छ। यत्रो संसारका मानव प्राणीमा उस्तै देखिने कोही भए पनि हुबहु मिल्ने न स्वरूपमा पाइन्छ न स्वभावमा पाइन्छ। वैदिक दर्शनले भौतिक र आध्यात्मिक दुवै संस्कारका बारेमा स्पष्ट ज्ञान दिएको छ। हाम्रो संस्कार पद्धति र सभ्यताको बीज वेद हो त्यसैले आधुनिक चिन्तनको कसीले हाम्रो संस्कार र सभ्यताको मापन गर्न सक्तैन। हामीहरू त ऋषिसन्तति हौं। यसलाई पुष्टि गर्ने प्रमाण भनेको हाम्रो गोत्र हो। गोत्र जन्म र गुरुपरम्पराबाट आएको छ। विविध जातिभित्र भिन्न कुल विशेषका आचार हुन्छन् त्यसलाई कुलाचार भनिन्छ। चार पुरुषार्थ र चारवर्णसँगै चार आश्रमको व्यवस्था छ। संसार शरीरका लागि र शरीर आत्माको आश्रयका लागि मात्र हुन्। आचार संस्कार र स्वभाव हुँदै व्यवहारमा चरितार्थ हुने महत्त्वपूर्ण कुरा हो। संस्कार आत्मिक विषय हो। सबै गुणको सर्जक प्रकृति हो, आत्मा सर्जन होइन। शिक्षा भनेको पढेर सिक्किने कुरा हो। खराब लत, बानी वा व्यसनमा रहेको छ भने सदाचार ग्रहण गर्न सक्तैन। आचारबाट धर्म सफल हुन्छ। सदाचार सामान्यरूमा निर्माण गरिएको सिद्धान्त होइन। यो सत्ययुगदेखि अभ्यास हुँदै आएको मानवीय उपलब्धि हो। प्रस्तुत लेखमा यिनै सन्दर्भहरूमा छलफल गरिएको छ।</p>

यो संसार विचित्र र अगम्य छ । यहाँ जे जति कुरा छन् ती कुनै समान छैनन् । यत्रो संसारका मानव प्राणीमा उस्तै देखिने कोही भए पनि हुबहु मिल्ने न स्वरूपमा पाइन्छ, न स्वभावमा पाइन्छ । यसको रहस्य फर्स्याउन आधुनिक भौतिक विज्ञानले सकेको छैन । मानव मस्तिष्कमा रहेका अनन्त जीवनका संस्कारजन्य बुद्धि, विवेक र विचारका सूक्ष्मतम ग्रन्थीका कारण हाम्रो स्वरूप निर्माण हुन्छ भन्ने बोध अध्यात्म दर्शनले गराएको छ । यसर्थ पूर्वीय वैदिक दर्शनमा संस्कारको विशेष महत्त्व रहेको छ । वैदिक दर्शनले भौतिक र आध्यात्मिक दुवै संस्कारका बारेमा स्पष्ट ज्ञान दिएको छ । वेदलाई आधार मानेर मनुले **आचारः प्रथमो धर्मः**^१ लेखेका छन् । मानवका लागि आचरण नै पहिलो धर्म हो भने । आचरण संस्कारको द्योतक हो । पूर्वीय वैदिक सभ्यता आध्यात्मिक संस्कारकै उपज हो । यसर्थ हामी को हौं ? हामीले हाम्रो संस्कार, परम्परा र सभ्यताको आधार नभेटी आफ्नो परिचय दिन सक्तौं नौं । हामीले पूर्वजहरूले मान्दै आएका जीवन पद्धतिका मौलिक कर्महरूको रहस्य पनि बुझ्नुपर्छ अनिमात्र हामीले हाम्रो सामाजिक चिन्तन र समाज संरचनाको मूल लक्ष्य थाहा पाउन सक्छौं । वास्तवमा हाम्रो संस्कार पद्धति र सभ्यताको बीज वेद हो त्यसैले आधुनिक चिन्तनको कसीले हाम्रो संस्कार र सभ्यताको मापन गर्न सक्तैन । हामीहरू त ऋषिसन्तति हौं । यसलाई पुष्टि गर्ने प्रमाण भनेको हाम्रो गोत्र हो । गोत्र जन्म र गुरुपरम्पराबाट आएको छ । आजसम्म हामीले हाम्रो कुल र गोत्रलाई बचाएर ल्याएका छौं । हामी अत्रि, भारद्वाज, वशिष्ठ, माण्डव्य, गर्ग आदि अनेक आआफ्ना गोत्रमा बाँधिएका छौं । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि ऋषिकुलबाट हाम्रो परम्परा चलिरहेको छ । यसको स्रोत पनि वेद हो किनभने हरेक वेदमन्त्रका देवता, ऋषि र छन्द छन् ।

ऋषिहरू वैदिक ज्ञानका ज्ञाता हुन् । मन्त्रद्रष्टा भएकाले ऋषि भनिएको हो । उनीहरूले वैदिक ज्ञान, विज्ञान र सीपहरूलाई व्यवस्थित गरी भावी पुस्तामा सुम्पिएका छन् । वेदभित्र अध्यात्म र भौतिक दुवै ज्ञानका सूत्रहरू छन् । हामी त्यसैका अनुयायी हौं ।

वास्तवमा हाम्रो इतिहास सत्ययुगसँग जोडिएको छ । ऋषि र देवता हुँदै मानवयुगमा आइपुग्दा प्रारम्भलाई स्मरण गर्न विर्सनुहुँदैन । हामी आजको युगलाई शास्त्रीय दृष्टिले कलीयुग भन्दछौं । धर्मशास्त्र हेर्दा **सत्ययुगमा** सबै सदाचारमा थिए । सत्को आचार सदाचार हुन्छ । त्यस बेला सबैमा सत्वप्रधान मन र बुद्धि थियो । सदाचारमा कमी आउन थालेपछि अहं प्रधान हुन थाल्यो त्यसैले रजोगुणको बाहुल्य भयो । विस्तार एकआपसमा प्रतिस्पर्धा बढ्न थालेपछि मानिसहरूलाई व्यवस्थित बनाउन आचारका नियमहरू बन्न थाले । वैदिक चिन्तनमा आधारित गर्न हुने र नहुने कुराहरू निर्धारण गरी ती नियमहरूको पालन गराउने नेतृत्वसहितको राजा संस्थाकै रूपमा पद निर्माण भयो । वेदका ज्ञाता र प्रशासनका कुशल व्यक्ति स्वयम्भुवः मनुभएकाले उनले आचार (सदाचार), व्यवहार र प्रायश्चित्त गरी तीन किसिमका नियमहरू निर्माण गरे । हरेक मानव सदाचारी हुनुपर्छ भनेर पहिले सदाचारका नियमहरू राखे । म को हुँ र केका लागि हुँ भन्ने बुझाएपछि समाजलाई उचित ढङ्गले व्यवस्थापन गर्नका लागि व्यवहारका नियमहरू राखे । यसभित्र चारैवर्णका व्यवहारका नियमहरूसहित राजा, न्यायाधीश, सेना, कर्मचारी जनता र राजाका कामकर्तव्यका सीमासहित राज्यको कोष, राज्यले बनाउने नीति आदिका नियमहरू निर्माण गरे । यसपछि मानिस आत्मा र शरीरको संयोग भएकाले व्यक्ति शरीर नभई आत्मा भएकाले आत्माशुद्धिका लागि प्रायश्चित्तका नियमहरू निर्माण गरे । यही नियमसङ्ग्रहको नाम मनुस्मृति हो । यो नै संसारको पहिलो संविधान हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन ।

^१ मनु १ । १०८ ।

मनुस्मृतिको निर्माण अध्यात्मदर्शनबाट अभिप्रेरित छ। वैदिक दर्शनले हरेक नियम र संविधानभित्र व्यवहारका मात्र होइन सदाचारका पनि नियम हुनुपर्छ भन्दछ। वैदिक दर्शनले चार पुरुषार्थ र त्यसलाई प्राप्त गर्ने चारवर्ण र आश्रमको निर्धारण गरेको छ। यसर्थ मानवका हर व्यवहार चार पुरुषार्थ प्राप्तिका लागि हुनुपर्छ। न्यायिक सेवा भनेको पैसा कमाउनेभन्दा चारपुरुषार्थ प्राप्त गर्ने क्षेत्र हो। यसर्थ न्याय र धर्म एकै भएर विकसित भए। विस्तारै स्मृतिहरू निर्माण हुँदा आचार नियमहरू सत्य र धर्मकै जगबाट स्थापित हुँदै आए। यसपछि, स्मृतिभन्दा भिन्न देशाचार कुलाचार र जात्याचारहरू पनि सत्यकै सूत्रबाट निर्माण हुँदै आएका छन्।

विभिन्न प्रदेश, देशमा विभिन्न किसिमका आचार, प्रथा र परम्परा हुन्छन् त्यसलाई देशाचार भनिएको छ। विविध जातिभित्र भिन्न कुल विशेषका आचार हुन्छन् त्यसलाई कुलाचार भनिन्छ। जात्याचार विभिन्न जातिका विशेष आचारहरू हुन्छन् त्यसलाई जात्याचार भनिन्छ। यी देशाचार, कुलाचार र जात्याचारहरू धार्मिक ग्रन्थहरूमा विधान गरिएका विधि र नियमभन्दा भिन्न हुन्छन् तथापि स्मृति र श्रुतिशास्त्रका अवधारणाहरू यिनीहरूले समेटेको हुनुपर्छ।

१. चार पुरुषार्थ, वर्णाश्रम र आचार

हामी कहाँ धर्म, अर्थ काम मोक्ष जस्ता चार पुरुषार्थ र चारवर्णसँगै चार आश्रमको व्यवस्था छ। हाम्रो आचारपद्धति यिनै व्यवस्थासँग गाँसिएर आएका छन् त्यसैले पश्चिमी भौतिक सभ्यतासँग हाम्रो आचारपद्धति मिल्दैन।

आचार जीवन पद्धति हो त्यसैले हाम्रो आध्यात्मिक दृष्टिबाट समाजको व्यवस्थापन निम्ति रचना गरिएको वर्णाश्रम पद्धति अनुरूपको जीवन शैली र व्यवहार अपनाएमा मात्र आचारवान् हुन सकिन्छ। वैदिक अध्यात्म दर्शनले भौतिक र आध्यात्मिक दुवै पक्षलाई परम सत्यसँग साक्षात्कार गराउने र संस्कारयुक्त सज्जन मानव निर्माणको ध्येय राखेको छ। हामीहरूको यही कर्तव्य हो कि हाम्रा पूर्वजले अनन्तकाल लगाएर निर्माण गरेको सदाचार र आचारलाई जीवन्त र व्यावहारिक बनाउन तयार रहनुपर्छ।

सदाचारका नियमहरूमा मानिसले बिहान उठ्ने समयदेखि सुत्न विस्तरामा पुगेपछि सम्मका आचारहरू समेटिएका छन्। हरेक समाजका सामाजिक अङ्ग र सम्बन्धित अङ्गमा रहेर गर्ने कामका आचरणसँगै हरेक दर्जामा रहेका व्यक्तिहरूसँग गरिने व्यवहारका आचरण पनि समेटिएका छन्। वैदिक सभ्यताको धारबाट हाम्रो विकास भएकाले तदनुसूचित आचार अपनाउनु हाम्रो कर्तव्य हो।

हामीकहाँ धेरै प्रकारका राज्यहरूको अभ्यास भइसकेको छ। आज विश्वमा जति परिवर्तनहरू देखिरहेका छन् कतै नकतै वेद र स्मृतिमा पाउन सकिन्छ। गणतन्त्रसम्मका कुराहरूको अभ्यास हामीले मानेको आधुनिक इतिहासभन्दा पहिले नै भइसकेको कुरा श्रुतिस्मृतिहरूमा पाउन सक्छौं। **अविश्रामो लोकतन्त्राधिकारः^२** नित्य निरन्तर तथाकि जनहितमा काम गर्नु लोकतन्त्राधिकार हो।

लोकतन्त्रविधानामेष पञ्चविधो विधिः ॥^३ हे यधिष्ठिर ! लोकतन्त्र चलाउन धैर्य, दक्षता, देश, काल, पराक्रम यी पाँच कुरा उपाय हुन्। आजको भन्दा पनि उच्च चिन्तनमा लोकतन्त्रको अभ्यास

^२ अ. शा. प ५।३ महाभारत।

^३ वनपर्व १६२।१ महाभारत।

भएको थियो । लोकतन्त्रानुसारकै न्यायिक पद्धति पनि विकसित भएको देखिन्छ । यी हाम्रा भूगोल र परम्परासँग भिजेर आएका अभ्यासहरूलाई हामीले अध्ययन र अनुसन्धान गर्न सकेनौं त्यसैले सही गन्तव्य प्राप्त हुन सकेको छैन । आफ्नो परम्परालाई हेरेर गन्तव्य तयार गर्नुपर्ने कर्तव्य विर्सनु हुँदैन थियो । राजा र राज्य नभएकै अवस्थाबाट अभ्यस्त हुँदै वर्णाश्रम व्यवस्था गरी राज्य र राजसंस्था हुँदै लोकतन्त्रसम्मको अभ्यास पूर्वमा भइसकेको देखिन्छ । यी सबै खाले राज्यव्यवस्थामा वर्णाश्रमपद्धति अनुरूपका नियम व्यवस्थापन हुँदै आएका थिए । यी सबै खाले राज्यव्यवस्थामा आचार प्रधान भएर आएको देखिन्छ । जो जहाँ जुन क्षेत्रमा रहे पनि सदाचारको कर्तव्य पूर्णरूपले निर्वाह गर्नेपर्ने परिवेश तयार थियो ।

२. कर्तव्य र सदाचार

कृतव्य = कर्तव्य यसको अर्थ हुन्छ गर्नुपर्ने काम । धर्म, कुल, परिवार, समाज र देशप्रति हार्दिक भएर स्वतः निर्वाह गर्ने भूमिका, नैतिक दायित्व र जिम्मेवारी कर्तव्यभित्र पर्दछन् । कहीं कतै कर्तव्यको अभाव भएपछि अधिकार जन्मन्छ । पूर्वीय वैदिक परम्परामा अधिकारभित्र कर्तव्य, जिम्मेवारी र हक पर्दछन् । हक वा स्वामित्वभन्दा पहिले कर्तव्य रहन्छ । यसर्थ कर्तव्य र अधिकारले सदाचारलाई ग्रहण गरेरमात्र समाजमा अभिव्यक्त हुन्छन् । सदाचार र कर्तव्यका उच्च सिद्धि(प्राप्ति) भनेको धर्म हो ।

मानव जीवनका धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष गरी चार सार्थक पुरुषार्थ रहेका छन् । तिनीहरूलाई प्राप्त गर्नु मानव हुनुको सार्थकता हो । हरेक पुरुषार्थ प्राप्त गर्नका लागि प्रथम चरणमै धर्मको आवश्यकता पर्दछ । मानवको पहिलो पुरुषार्थ धर्म हो । धर्मयुक्त कमाइएको अर्थ दोस्रो पुरुषार्थ हो र अर्थले काम प्राप्त हुन्छ । धर्मयुक्त अर्थबाट भएको काममात्र पुरुषार्थमा पर्दछ । यी चार पुरुषार्थमा अर्थ र काम भौतिक पुरुषार्थ हुन् । यिनीहरू सांसारिक छन् । आत्माका पुरुषार्थ धर्म र मोक्ष हुन् । त्यसैले । अर्थकामेश्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधायते ॥^४ धन र कामवासनामा आसक्त नभकाले धर्म ज्ञानको उपदेश ग्रहण गर्न सक्छन् । चारपुरुषार्थ प्राप्त गर्नकै लागि चारवर्ण र आश्रमको निर्माण भएको हो । वर्ण राज्यलाई व्यवस्थित बनाउन निधारण भएको छ भने आश्रम नितान्त आध्यात्मिक कुरा हो । पूर्वीय वैदिक दर्शनमा आधारित संविधानमा अध्यात्म र भौतिक दुवै दर्शनहरूलाई समेटिनुपर्छ । सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्म समुन्दवम् । तस्माद्धर्मः सदाकार्यः सर्ववर्णे प्रयत्नतः^५ वर्णाश्रमधर्म पनि सुखकै उद्देश्यले आएको हो । संसारमा सुख नचाहने कोही मानिस हुँदैनन्, त्यसैले तिनीहरूकै सुखका लागि धर्म जन्मिएको हो ।

हामीकहाँ चारवर्ण र चार आश्रमको व्यवस्था अनुरूपको न्यायप्रणाली छ त्यसैले एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्र जन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्व मानवाः ॥^६ प्रथम मनु भन्दछन् : हे पृथ्वीवासी मनुष्य हो ! यस क्षेत्रमा मात्र वर्णाश्रम धर्म भएकाले यहाँका अग्रज विद्वानहरूले जे शिक्षा दिएका छन् त्यो सदाचारसँग सम्बन्धित छ । सबैले उनीहरूबाट आचरण सिक्नुपर्छ । यसले हाम्रो सभ्यताको मूल बीज हाम्रा ऋषिहरू नै हुन् भन्ने बुझाएको छ । वैदिक चिन्तनलाई केन्द्र बनाएर दर्शनलाई बुझ्दा तत्त्वको साक्षात्कार नै दर्शन हो । भौतिक र अध्यात्म दर्शनमा अध्यात्म दर्शन

^४ २।१३ मनुस्मृति ।

^५ ३।२४ दक्षस्मृति ।

^६ १/२० मनुस्मृति ।

प्रमाणहरूको परीक्षणपछि मात्र उक्त प्रमाणहरूले सत्य दर्शन गराउँछन् अनिमात्र न्याय दिन सकिन्छ। यसले वस्तुको परीक्षणबाट मात्र न्याय मिल्दैन भन्छ। भौतिक दर्शनको सत्य वस्तुमात्र हो त्यसैले यसले सत्य निरूपण गर्न सक्तैन। हामीकहाँ आध्यात्मिक र भौतिक दुवै दर्शन वेदसम्मत छन्। यी दुवै कुराको निचोड भनेको धर्मेण धार्यते सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ..सैषा ब्राह्मी द्विजोत्तमा: धर्मशक्तिले नै यो ब्रह्माण्ड धारण गरेको छ। त्यो ब्राह्मी(ब्रह्मशक्ति)हो। यही कारणले धर्मपूर्वक कर्म गर्नुपर्छ। ज्ञानमूलक कर्म निवृत्त कर्म हो भने सांसारिक कर्म प्रवृत्त कर्म हो। कर्म र ज्ञानले धर्म प्राप्त गर्नु मानव कर्तव्य हो। प्रवृत्तकर्म भौतिक हो भने निवृत्त कर्म आध्यात्मिक हो। पूर्वीय वैदिक परम्पराबाट चल्दै आएको यो भूमिको न्याय प्रणाली पनि भौतिक र अध्यात्मको समन्वयबाट निर्धारण भएको छ।

३. चिन्तनका प्रमुख दुई तत्व

दर्शनका दृष्टिबाट हेर्दा यो ब्रह्माण्डमा जड र चेतन गरी प्रमुख दुई तत्व छन्। यिनमा जड भौतिक हो भने चेतन अध्यात्म हो। पञ्चतत्त्व (पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश) बाट निर्मित सबै भौतिक हुन्। विनाशक गुण भएकाले भौतिक भनिएको हो। चेतन अविनाशी छ। चेतना अध्यात्मको गुण हो। चेतनाको अधिकता रहेपछि म र मेरो भन्ने भाव जागृत हुन्छ। प्राणीहरूमा चेतनाको न्यूनधिक प्रभाव रहेको छ। यही कारणले मानव, पशु, वनस्पति, भनिएको हो। कम चैतन्य रहेका प्राणीहरूको पनि बुद्धि र स्वरूपमा परिवर्तन हुन्छ। अध्यात्मको आत्मा नहुँदा भौतिक भूतमा परिणत हुन्छ। यी जड र चेतन दुई तत्व सृष्टि क्रममा (जन्मदा) अभिन्न रहन्छन् भने मृत्यु(प्रलय)मा भिन्न हुन्छन्। वास्तवमा जड र चेतनको वियोग नै मृत्यु हो। यही कारणले वेदहरूले अचेनबाट चेतनतर्फ जानु नै कल्याणको मार्ग हो भनेर मार्गदर्शन गरेका छन् र ऋषिहरूले अनुसन्धान गरी त्यसको बोध गरेका छन्। उनीहरूले प्राप्त गरेका अनुभवहरू आरण्यक(वेदको दार्शनिक भाग)^७, उपनिषद(ब्रह्मको नजिक पुऱ्याने)^८, दर्शन(प्रत्यक्ष देख्नु)^९, धर्मसूत्र(सिद्धान्त)^{१०}, गृह्यसूत्र(संस्कारसिद्धान्त)^{११}, शूल्बसूत्र(ज्यामिति)^{१२} स्मृतिशास्त्र र पुराणहरूमा अभिव्यक्त भएका छन्। वेददेखि पुराणसम्मका सबै शिक्षाहरूले मूल रूपमा एउटै कुरालाई महत्त्व दिएर मानवलाई संभाएका छन्: असतोमा सद्गमय तमसोमा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मा अमृतं गमय ॥^{१३} वेद

असत (भौतिक) बाट सत (अध्यात्म)तिर जाऔं। अन्धकार (अज्ञान) बाट ज्योति (ज्ञान) तिर जाऔं। मृत्यु (अनित्य) बाट अमरता (नित्य) तर्फ जाऔं। यस महावाक्यभित्रको आशय पनि यही हो कि हामी अविनाशी आत्मा तत्व हौं। यही आत्मा सत हो। जगत र शरीर परिवर्तनशील र विनाशशील छन् त्यसैले यी असत हुन्। यी कुरा बुझ्नका लागि अध्यात्म ज्ञानको आवश्यक छ। अध्यात्मज्ञान आत्माको प्रकाश हो। शरीर र संसार नै सत्य हुन् भनेर अल्मलिनु अन्धकार(अज्ञान)मा पर्नु हो। यो

^७ संहिता भागभित्रको रहस्यलाई प्राप्त गर्न एकान्तमा बसेर ब्रह्म चिन्तनगर्दा प्राप्त गरेको ज्ञान रहेको वेदको एक विभाग।
^८ आत्मा र ब्रह्म चिनाएर ब्रह्मतत्त्वका नजिक पुऱ्याउने दर्शनप्रमुख ज्ञान रहेको वेदको एक विभाग।
^९ लक्षित तत्वलाई देख्नु। यसमा भौतिक दर्शनमा वस्तु र अध्यात्म दर्शनमा आत्माको दर्शन भएपछि दर्शन बन्छ।
^{१०} आश्रम, व्यवहार, सामाजिक व्यवस्था रहेको वग्रन्थ।
^{११} संस्कार सम्बन्धी विषय रहेको ग्रन्थ।
^{१२} ज्यामितिसँग सम्बन्धित विषय रहेको ग्रन्थ।
^{१३} उपनिषद्।

अज्ञानलाई अध्यात्म ज्ञानको ज्यातिले मात्र हटाउन सक्छ। जब अध्यात्मज्ञान प्राप्त हुन्छ तब म त शरीर होइन अमर र अविनाशी अमृत आत्मा पो रहेछु भन्ने बोध हुन्छ। यही अनुभव सिद्ध गर्नु मानव जीवन सफल बनाउनु हो भन्ने सिद्धान्त नै वेदज्ञान हो। विना आत्माको कुनै भौतिक तत्व हुँदैन र चेतनसत्ता घट्टै जाँदा पशु, पन्थी, लता, वृक्ष, तृण हुँदै पदार्थ र धातु हुन पुगेका हुन् त्यसैले यो ब्रह्माण्ड नै आत्ममय देख्नसक्ने ज्ञान प्राप्त गर्नु मानव जीवनको सार्थकता हो।

शरीर पोषणका लागि संसार हो भने आत्मालाई असत र सतको बोध गराउने साधन शरीर हो। संसार शरीरका लागि र शरीर आत्माको आश्रयका लागि मात्र हुन्। त्यसैले शरीर र संसारको मोहमा नफसी आफूलाई चिन्नुपर्छ भन्ने परम्परा र संस्कार बोकेर हाम्रा अग्रजहरू यहाँसम्म आइपुगेका छन्। यही कारणले हाम्रो संस्कृति, संस्कार र सभ्यता पश्चिमी सभ्यतासँग मिल्दैन। पश्चिम शरीर र संसारका लागि विकास गर्दै यहाँसम्म आएको छ भने शरीर र संसार प्रमुख होइनन् आत्मा प्रमुख हो। शरीर र संसार त आत्माका साधनमात्र हुन् त्यसैले यी गौण कुरा हुन् भनेर वैदिक सनातन दर्शन यहाँसम्म आइपुगेको छ। हरेक व्यक्ति आत्माका कारण जीवित छ। आत्मा नै आफू भएकाले भौतिक कुरालाई शरीर सुरक्षामा मात्र प्रयोग गर्दै म वा आत्मा (आफ्नो) को अस्तित्व सपादैँ सभ्यता र संस्कृतिको विकास गर्नु मानव कर्तव्य हो भन्दै वेदले निर्देशन गरेको : **आत्मा खलु विश्वमूलमः** यो विश्वको मूल बीज भनेको आत्मा हो भन्ने दर्शन बोकेर सम्पूर्ण धर्मशास्त्र र पुराणहरू रचना भए।

हामी भौतिकबाट अध्यात्मतिर गइसकेका आध्यात्मिक सभ्यताका उपज हौं। नैतिक गुण नै हाम्रो पहिलो सम्पदा हो। हामीले आफूलाई चिन्नुपर्छ। आफूलाई चिनाउने विद्या भनेको ज्ञान हो। हामी भौतिक विज्ञानभन्दा माथि रहेको चित्त र आत्माको ज्ञाता हौं त्यसैले भ्रमरहित सत्यको ज्ञानतिर जानु हाम्रो कर्तव्य हो। यो कर्तव्यलाई पालन गर्न सकियो भने अमरताको यात्रामा लागिन्छ। असत भौतिक हो। भौतिक परिवर्तनशील र विनासशील हुन्छ। सत आत्मा हो। यो अविनासी छ। आफू अविनासी भएपछि अमर भइहालियो।

संसार, शरीर र आत्मा यी तीनको संयोगले हामी जिइरहेका छौं। आत्मा चैतन्य हो। शरीर र संसार भौतिक छन् त्यसैले शरीरका लागि संसार हो। खानुपिउनु शरीरकै लागि हो। सांसारिक कर्महरू शरीर रहञ्जेलमात्र गर्नसकिन्छ। संसारविना शरीर पोषित हुँदैन। आत्माविना शरीर क्रियाशील हुँदैन। त्यो क्रियाशील शक्ति आत्मा भएकाले 'म' आत्मा हो। 'म'को अस्तित्व मेटिएपछि परमात्मामा लीन हुन्छ। हाम्रो बुझाइ त्यहाँसम्मको हुनुपर्छ। यही बुझाउने दर्शन अध्यात्म दर्शन हुन्छ। अनादिबाट हामी अध्यात्म दर्शनबाट प्रभावित हुँदै आएका छौं। यसर्थ हामी अमरताको संस्कार लिएर जन्मिएका छौं। रगतमा अध्यात्म मिसिएको छ। वर्तमान अवस्थामा शिक्षा लिने र दिने सन्दर्भमा यो मौलिक र शाश्वत कुरा जोड्नमा कमी हुँदै गएकोले हामी संसार र भौतिक कुरातर्फ बढी तानिएका छौं। अध्यात्मतिर लागि सकेपछि हामी जे गछौं आत्मालाई केन्द्रमा राखेरमात्र गर्न थाल्छौं। अध्यात्मतर्फ केन्द्रित हुनु भनेको भौतिक विकास नगर्नु भनेको होइन। सतको सूत्रबाट आत्मिक उन्नतिसँगै भौतिक विकास गर्नुपर्छ भन्ने बुझ्नु हो।

आफू जन्मिएको धरातल र आफ्नो रगतमा बहेको संस्कारको पहिचान गर्न सकिएन भने मानव हुनु र शिक्षित बन्नुको अर्थ रहँदैन। हाम्रो चरित्र संस्कारका रूपमा देखिन्छ। आध्यात्मिक चरित्र र व्यवहार नैतिक सूत्रमा बाँधिएका हुन्छन्। नैतिक आत्माको चरित्र हो त्यसैले नीतिमा चलनु भनेको नै नैतिक हुनु हो। नीतिवान हुनु आफैँमा आध्यात्मिक बन्नु हो। हाम्रा हरेक नीति भौतिक विषयभन्दा

माथि रहेको अध्यात्मसँग जोडिएका छन् । यही सत्यलाई बुझ्न नसक्ता हामी खुम्चिएका छौं । विराट् चिन्तनलाई साँघुरो बाटोमा हालिरहेका छौं । हाम्रा शास्त्रहरू उचो आवाजमा भनिरहेका छन् : **वेदोऽखिलो धर्ममूलम्**: सारा धर्मको मूल वेद हो । अखिल शब्दले सम्पूर्णलाई बुझाएको छ । यसले संसारको सभ्यताको मूल वेद हो भन्ने बुझाएको छ । वैदिक दर्शन र सभ्यताका उपज भएकाले हामीले आफ्नो पृष्ठभूमिलाई राम्ररी हेर्नैपर्छ । हामीले मनुका विचारहरूको गहिरिएर चिन्तन गर्नु आवश्यक छ । हाम्रो धर्मको जरा वा फेद के हो ? **वेदो= खिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैवसाधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥^{१४}** १.सवै वेद २.स्मृति ३.शील^{१५} ४ मनमा प्रशान्ता रहेका कुराहरू नै धर्मका मूल हुन् । यिनै चार कुरा सबै धर्मका मूल हुन् । यस्तो धर्मका दश लक्षणसमेत हामीलाई सिकाएका छन् : **धृतिः क्षमा दमो= स्तेयं शौचमिन्द्रिय निग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥^{१६}** सन्तोष, क्षमाशीलता, मनलाई वशमा राख्ने, न्यायपूर्वक धन सङ्ग्रह गर्ने पवित्र रहने, इन्द्रिय वशमा राख्ने, बुद्धि विद्या आर्जन गर्ने सत्यमा रहने र क्रोध नगर्ने यी दश कुरा धर्मका लक्षण हुन् । गरेको कामको नतिजामा सन्तुष्ट रहनु भनेको सन्तोष हो । कामै नगरी सन्तुष्ट रहनु भनेको सन्तोष होइन । कर्ममा तल्लीन हुने तर नतिजालाई अस्वीकार नगर्नु भनेको हो । ज्ञान र बुद्धि आर्जनमा तल्लीन रहनुलाई पनि धर्मकै लक्षणमा राखिएको छ । हामी हिँडेको मार्ग यही हो । हामी ऋषिभूमि नेपालमा छौं । नेपालको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि ज्यादै पुरानो छ । यिनै धर्मका लक्षणहरूलाई ऋषिहरूले अभ्यास गरे । त्यही अभ्यासको भूमि नेपाल हो । यसर्थ नेपालको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र आचरणको परम्परा हामीले गहनरूपमा बुझ्नैपर्छ । मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, नारदस्मृति, पाराशरस्मृतिहरू नेपालमा अभ्यस्त हुँदै आएका छन् । नेपालको यो इतिहास धर्मशास्त्र र पुराणहरूले बोकेर ल्याएका छन् ।

ने नाम्ना मुनिना यस्मात् पालितं पुण्यकर्मणा । क्षेत्रं हिमवतः कुक्षौ ततो नेपाल संज्ञकम् ॥^{१७} हिमालको काखमा रहेको 'ने' नामका मुनिले सत्कर्मले आफ्ना जनतालाई पालन र रक्षण गरेको भूमि भएकाले यस भूमिको नाम नेपाल रहन गएको हो । स्कन्दपुराण हि ख अ ६९ मा ने मुनिको विस्तृत व्याख्या छ । शिवपुराण वराहपुराण आदिमा पनि नेपालको चर्चा छ । यी प्रसङ्गहरूले नेपालको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई उजागर गरेका छन् । यस प्रसङ्गलाई कृते **सत्यपुरी ज्ञेया त्रेतायां च तपोवनी । द्वापरे मुक्तिका नाम कलौ नेपालीका पुरी ॥^{१८}** यो नेपाल सत्ययुगमा सत्यपुरी, त्रेतायुगमा तपोवनी, द्वापरयुगमा मुक्तिक्षेत्र र कलीमा नेपाल नामले प्रसिद्ध छ । यसर्थ नेपाल संसारकै गुरु देश र सदाचार प्रधान रहेको देश हो । यी सन्दर्भहरूले यहाँ हामी वैदिक दर्शन र सभ्यता लिएर अनादिदेखि अखण्डरूपमा आजसम्म आइपुगेका हौं भन्ने कुरालाई प्रमाणित गरेका छन् । यस अखण्डतालाई जीवन्त राख्न सकेनौं भने हाम्रो अस्तित्व नै मेटिन्छ, त्यसैले सचेत भएर अबका पाइलाहरू चाल्नुपर्छ भन्ने कुरा ख्याल राखौं भनेर राखेको हुँ । हाम्रो मौलिक परिचय सदाचारसँग जोडिएको छ । वेद, स्मृति र पुराणहरूले आचारलाई सदाचार बनाएका छन् । अध्यात्मसँग जोडिएको हृदयको आचार नै **सदाचार** हो । नैतिक कुरा आत्मिक हुन्छन् । यसर्थ नैतिक आचार सदाचारसँग जोडिन्छन् । किन सदाचारको आवश्यकता छ भन्ने सन्दर्भमा आचारका तह र कामलाई बुझ्नु आवश्यक छ । १ मन, बुद्धि र आत्मा शुद्धिका लागि

^{१४} २।६ मनुस्मृति ।

^{१५} वेद बुझ्नेहरूको आचरणलाई शील भनिएको छ । हारितले ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, सौम्यता, अनुसूयता, मृदुता आदि तेह्रगुण रहेकोलाई शील भनेका छन् ।

^{१६} ६।९२मनुस्मृति ।

^{१७} ८।७।२० हिमवतखण्ड ।

^{१८} १।६२ हिमवतखण्ड ।

सदाचार आवश्यक हुन्छ। श्रुतिस्मृतिका नियमहरू यसमा समाहित हुन्छन्। २. शरीर शुद्धिका लागि निर्मित आचार शौचाचार हो। स्मृति धर्मसूत्रका नियमहरूमा मलत्याग, आफ्नैको मृत्युपछि शुद्ध हुने आचरण रहेका हुन्छन् ती सबै यसमै समाहित छन्। ३. कर्म र व्यवहार शुद्धिका लागि देश, समाज, धार्मिक सम्प्रदाय र संस्थागत नियमहरू आचारमा समाहित भएका छन्। आचारले योग्य र सामाजिक मानव बनाउँछ। आचार मूलमा राखेर सदाचार, शौचाचार र आचारहरू निर्माण हुन्छन्। यसैभित्र कुलाचार, जात्याचार, देशाचार आदि समेटिएका हुन्छन्।

८. आचार

आचार संस्कार र स्वभाव हुँदै व्यवहारमा चरितार्थ हुने महत्त्वपूर्ण कुरा हो। यसलाई जीवनपद्धतिसँग जोडेर हेर्नुपर्छ। अन्तर र बाह्य दुई तहमा यसको प्रभाव हुन्छ। अन्तर भनेको मन, बुद्धि र चित्तकैतहबाट व्यवहृत हुने आचार हो भने बाह्य व्यवहार सञ्चानका लागि तयार पारिएको आचार हो। धर्म र सम्प्रदायसँग जोडिएर आएका आचारहरू वेदाचार, वैष्णवाचार, शैवाचार, दक्षिणाचार, वामाचार, सिद्धान्ताचार, कौलाचारहरू रहेका छन्। यिनीहरूमध्ये कुलार्णवतन्त्रले वेदाचारलाई उत्तम मानेको छ। हामी जुन भूमिमा छौं यस भूमिमा वैदिक आचार **वामाचारः पञ्चतत्त्वं खपुष्पञ्च पूजयते कुलयोषितम्। वामाचारो भवेत्तत्र वामो भैत्वा यजेत पराम् ॥** शक्ति उपासनासँग जोडिएको आचार नै वामाचार हो। देशाचार, जात्याचार र कुलाचार विशेष हुन्छन् त्यसैले यिनीहरूका सम्बन्धमा बृहस्पति भन्दछन्: **देशजातिकुलानाञ्च ये धर्माः प्राक् प्रवर्तिताः। तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥** पहिलेदेखि परम्परा भएर आएका देशाचार, जात्याचार र कुलाचारलाई व्यवस्थित गराएर ल्याउनुपर्छ अन्यथा समस्या बढ्छ र बल कोशकै विनाश हुन्छ। सबै आचारहरूका आफ्नै महत्त्व हुन्छन्। सबै धर्मकै अंशहरू हुन्। सदाचार त धर्मका चारस्रोत मध्ये एक हो। त्यसैले आचार धर्म हो। **आचार प्रभवो धर्म** भनेर शास्त्रले धर्मकै स्थानमा सदाचारलाई राखेको छ। मनुले .....वर्णानां सान्तरालानां सदाचार स उच्यते भनेर लेखेका छन्। उनले सरस्वती र दृषद्वतीका बीचमा रहेको भूभाग देवनिर्मित क्षेत्र हो यसलाई ब्रह्मावर्त भनिन्छ। यस ठाउँको आचारलाई सदाचार भनिन्छ भनेर स्मृतिमा उल्लेख गरेका छन्। ब्रह्मावर्तको आचारपद्धति वैदिक रहेकाले यसलाई सदाचार भनिएको हो। आचार शब्दको व्युत्पत्ति हेरौं।

आ+ च+ल्युट= आचार हुन्छ। च- धातु हो। आ उपसर्ग र ल्युट् प्रत्यय मिलेर आचार शब्द बनेको छ। सामान्य अर्थमा आचार नियम हो। यसले अभ्यास, चालचलन र व्यवहारलाई बुझाउँछ। वेदविहित(आध्यात्मिक) नियम(आचार) र लौकिक(समाजले निर्माण गरेको नियम (आचार) दुवै आचार नै हुन्। लौकिकमा देशको नियम(संविधान), सामाजिक नियम, जाति र धार्मिक सम्प्रदायका सबै खाले नियम, त्यसभित्रका चालचलन र व्यवहारका तौरतरिकाका नियमहरू पर्दछन्।

आचारमा प्रयुक्त चर धातुले नियमित क्रियाकलापलाई बुझाएको छ। आदत, बानी वा स्वभाव भित्री कुरा हुन्। नियन्त्रित मन, इन्द्रिय र बुद्धिका निश्चल व्यवहारका विधि आचारका रूपमा रहेका छन्। सत र असत दुई मार्ग छन्। नाश नहुने सत हो भने विनाशशील असत हो। अर्थात् आत्मा र भौतिक दुईमार्ग छन्। यो आचार सत(आत्मा)तिर गयो भने सदाचार हुन्छ र असत(भौतिक, संसार)तिर गयो भने आचार हुन्छ। अध्यात्म र भौतिक नियम विगाने आचार भनेको दूराचार हो र यसमा नैतिक पतन हुने आचारतिर गएमा भ्रष्टाचार हुन्छ। **भ्रंश धातुमा क्त** प्रत्यय जोडिएर भ्रष्ट शब्द बन्दछ। यसले पतित र नैतिकहीनलाई बुझाउँछ। आचारमा भ्रष्ट भ्रष्टाचार हो। यिनीहरूमा सदाचारको सतले

आत्मातिर सङ्केत गरेको छ, त्यसैले चैतन्य आत्मालाई शुद्ध गर्नका लागि वेद र स्मृतिहरूले निर्माण गरेका आचारहरू सदाचार हुन्। व्यवहारका आधारमा आचारलाई विभिन्न तहमा छुट्टयाउन सकिन्छ। आचर स्वभावसँग जोडिएर आउँछ। स्वभाव संस्कारको द्योतक हुन्छ।

५. संस्कार:

मेदिनी कोशका अनुसार: संस्कार कर्म, प्रकृति र भावनासँग जोडिएको, शरीर र वस्तु सिद्धि गर्ने र हिनाङ्गपूर्ति^{१९} गरी तीन किसिमले विभक्त हुन्छ। यिनीहरूमा १ कर्मसँग जोडिएको क. वेगाख्य,^{२०} प्रकृतिसँग जोडिएको ख.स्थिति स्थापक^{२१} भावनासँग जोडिएको ग. भावना^{२२} २. शरीर र वस्तुको शुद्धि निमित्त गरिने कर्म ३. जिर्णोद्धार सम्बन्धी हिनाङ्गपूर्ति संस्कारहरू हुन्। यिनीहरूमा १मा ररहेका वेगाख्य, स्थितिस्थापक र भावनागत संस्कारहरू मन, बुद्धि र चित्तका तहसँग जोडिएका छन्।

वास्तवमा आचार चरित्र र संस्कारको अभिव्यक्ति भएकाले संस्कार र चरित्रहीन व्यक्तिमा आचरण हुँदैन। पद, योग्यता र परीक्षाका सफलताहरूमात्र आचारका परिचय होइनन्। संस्कार आत्मिक विषय हो। विचार व्यवहार आचारकै माध्यमबाट बाहिर आउने हुन् त्यसैले आचारवान व्यक्ति संस्कारी र सच्चरित्रवान् हुनुपर्छ। संस्कार र सदाचारले पोषित मानवले अयं निजः परोवेत्ति गणना लघुचेतसाम्। उदार चरितानां तु बसुधैव कुटुम्बकम्।^{२३} सङ्कीर्ण चिन्तन भएको मानिसले त्यो तेरो र यो मेरोको मोहजाल फ्याँकछ भने खुला मन वा उदार चरित्र भएको मानिसले पृथ्वीले सबैलाई एक परिवार मानेभैं सबैलाई बन्धुबान्धव ठान्छ। यो विशाल हृदयको बीज भनेकै अध्यात्म हो। शासनाच्छसनाच्छास्त्रम् विश्वसञ्चालन गर्न शासन विधानका लागि निर्माण गरिएको विधि नै शास्त्र हो। शास्त्रहरूमा आचार, व्यवहार र प्रायश्चित्त गरी प्रमुख तीन विषयका विवेचना गरिएका हुन्छन्। आचारभित्र चारवर्ण र चार आश्रमका नियमित कर्तव्यका नियमहरूको उल्लेख गरिएका छन्। हरेक क्षेत्रमा रहेका मानिसहरूको व्यावहारिक आचरण, रहनसहन, लक्षण वृत्ति आदिको विश्लेषण गरिएको छ। यसरी नै व्यवहार खण्डमा व्यवहारका प्रक्रिया, न्याय, दण्ड, दण्डका विधान, सम्पत्ति विभाजन, हक र अधिकारका सीमाका विषयमा विवेचना गरिएको छ।

प्रायश्चित्त खण्डमा मानिसक शुद्धिका लागि गरिने पूजा आराधना उपवास चान्द्रायण आदिको विवेचना भएको हुन्छ। मानवजीवनका यावत् व्यावहारिक कुराहरूका विधिनीयमहरू स्मृतिशास्त्रहरूमा रहेका छन्। हाम्रा हरेका आचार र विचारका स्रोत छन्। ती स्रोतहरूलाई आत्मसात गरी आचारवान हुनु आजको आवश्यकता हो। आचार मानवसम्पदा हो। हामी भौतिक सम्पत्तिका पछि लागेकाले नैतिक सम्पत्ति हराउँदै गएका छौं। मानवजीवनको रहस्य र महत्त्व खोल्दै शास्त्रहरू भन्छन् : न हि मानुषात् परतरं हि कश्चित् संसारमा सर्वोच्च प्राणी मानवभन्दा अर्को छैन। किन मानव नै उत्तम प्राणी मानियो त ? ज्ञान र बुद्धि त अन्य प्राणीहरूमा पनि हुन्छ। मृत्युको भय र जिउने कला

१९ जिर्णोद्धारको संस्कार।

२० कर्मबाट उत्पन्न हुने संस्कार।

२१ पृथ्वीको गुण।

२२ अतीन्द्रिय गुण।

२३ मनुस्मृति १। ७।

सवैप्राणीहरूमा पनि हुन्छ। यस विषयमा हाम्रा दर्शनहरू गम्भीर भएर विश्लेषण गर्दछन्। मानव बनाउने शक्ति भनेको विवेकमय चेतना हो। चेतनाशक्तिकै कारण पशु, पक्षी, वनस्पति र मानव अलग अस्तित्वका भए। आचार विचार नै मानवको वास्तविक चिनारी हो। यो जगत्मा धातु, उपधातु, पाषाण, माटो र जलजस्ता पदार्थ अनि औषधी, वनस्पति वृक्ष, पशुपन्छी र मनुष्य रहेका छन्।

आचार संस्कार र चरित्रसँग जोडिएको हुन्छ, त्यसैले आचार मानवको सर्वोच्च परिचय हो। संस्कार आत्मिक चरित्र हो। यसर्थ आचार पनि आत्मसँगै जोडिएर आएको हुन्छ। आचार भएन भने मानवभित्र परिदैन। पद र शिक्षा भिन्न कुरा हुन र संस्कार भिन्न विषय हो त्यसैले पदमा वस्तैमा र धरै पढ्दैमा संस्कारी होइदैन। सार्थक मानव जीवनको मूल अस्तित्व भनेकै संस्कार हो त्यसैले मानवताको सत्य संस्कारी हुनु हो। संस्कारसँग सत्यको गुण रहन्छ। **सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिताद्यैः ऋतेनादित्या^{२४}** सत्यको नियमबाट भूमि टिकेको छ। सूर्यका आकर्षणले पृथ्वी र चन्द्र आदिको लोक स्थित छन्। सृष्टिका नियमले सूर्यादि लोक स्थित छन्। सूर्य, भूमि, चन्द्रमा आदिको अस्तित्व सत्यको परिधिमा रहेको छ भन्ने वेदको सार हो। वेदले सत्यलाई ईश्वरको नाम दिएको छ। मानव जीवनको खोज यही हो। **इयं विसृष्टियत आबभूव^{२५}** यसै सत्यबाट यो अनेक सृष्टि भएको हो। यही सत्य आत्मसात गर्नका लागि आचरण वा संस्कार बनेको हो। संस्कारयुक्त जीवन नै सभ्यता हो। सभ्यता सदाचारको प्रस्तुति हो। शास्त्रीयविधि र शिष्ट व्यवहारलाई सभ्यता बुझ्नुपर्छ। आचारहरू निर्माण गर्नका लागि शास्त्रहरूले अनेक विधि प्रविधिहरू निर्माण गरेका छन्। सत्यस्थापित गर्नकै लागि आचारको उदय भएको हो। आचार अपनाइयो भनेमात्र सत्य टिक्छ र सत्य टिकेपछिमात्र संसार चल्छ। यसर्थ हाम्रा आचारहरू वैदिक दर्शन र अध्यात्मसँग जोडिएर आएका छन् त्यसैले आत्मैदेखि आचरणमा रहने पद्धतिहरूको विकास गरी सूत्रहरू बनाएका छन्। योगदर्शनलाई हेर्दा पतञ्जलीलीले शुरु मै आचरणका लागि यम भनेका छन्। त्यसपछि नियम भनेका छन्।

६. यम-

यमभित्र अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रह पर्दछन्। यम ब्रत हो। ब्रत स्वअनुशासन हो। श्रीमद्भागवतमा यम बाह्य प्रकारका बताइएका छन्। यसमा थप सङ्गता, लज्जा, आस्तिकता, मौनता, स्थिरता, क्षमा, अभयता आदि छन्। यमभित्र यसो गर्नु भनेर उपदेश दिएको हुन्छ।

७. नियम-

नियमभित्र शौच, सन्तोष, तप (कामनाको त्याग), स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान रहेका छन्। श्रीमद्भागवतमा नियम बाह्य प्रकारका बताइएका छन्। यसमा थप जप, हवन, श्रद्धा, अतिथि सेवा, भगवत्पूजा, तीर्थयात्रा, परोपकार, गुरुसेवा आदि। नियम भनेको नियन्त्रण हो। आफूले आफैँलाई नियन्त्रण गर्नु यम र शास्त्रीय विधि र लौकिक विधिमा रहनु नियम हो। नियममा यसो गर्नु हुँदैन भनेर नियम दिएको हुन्छ। यही आचरण बनाएर हिँड्न सकेमा सदाचारी बन्न सकिन्छ। सदाचारमा जानका लागि मन र बुद्धिबाट तमो गुण र रजो गुण हटाउन सक्नुपर्छ। हरेक मानिसमा यी तीन गुण रहन्छन् नै सत्त्वगुणका कारणले आत्मिक शान्तिको अनुभव हुन्छ। रजोगुणका कारणले शरीर र

^{२४} ऋग्वेद १०।८५।१४० भाष्य :योगानन्द सरस्वती ऋग्वेद ज्ञानज्योति।

^{२५} ऋग्वेद १०।८५।१३९ भाष्य :योगानन्द सरस्वती ऋग्वेद ज्ञानज्योति।

मनमा सन्ताप हुन्छ। तमो गुणका कारणले अव्यक्त, अज्ञेय र मोह हुन्छ। गुणहरूका आआफ्नै स्वभाव वा वृत्तिहरू छन्।

सत्त्वगुण :- हर्ष, प्रेम, आनन्द, समता, स्वस्थ चित्त हुन्। **रजोगुणभिन्न :-** अभिमान, असत्य, भाषण, लोभ, असहनशीलता रहेका छन्। यसरी नै **तमोगुणमा:-** मोह, प्रमाद, निद्रा, आलस्य, अज्ञान आदि पर्दछन्। यम र नियमहरू अपनाउँदा हामी सत्त्वगुण आर्जन गर्न सक्त छौं। गुणहरू अनुसारका कामहरू भइरहन्छन्।

१- सत्त्वगुण त्यतिखेर थाहा हुन्छ, जब आत्मिक शान्तिको अनुभव हुन्छ। २- रजोगुण त्यति बेला थाहा हुन्छ जब शरीर र मनमा सन्ताप हुन्छ। ३- तमोगुण त्यस समयमा प्रस्तुत हुन्छ, जब अव्यक्त, अज्ञेय, मोह देखिन्छ। यसरी नै सत्त्वगुणका वृत्ति(व्यवहार)हरूमा हर्ष, प्रेम, स्वस्थता, आनन्द, समता रहन्छन् भने रजोगुणका वृत्तिहरूमा असत्य भाषण, लोभ, असहनशील, अभिमान आदि पर्दछन्। तमोगुणका वृत्तिहरूमा अज्ञान, आलस्य, प्रमाद, प्रमोद, निद्रा आदि पर्दछन्।

यी सबै गुणको सर्जक प्रकृति हो, आत्मा सर्जन होइन। धेरै जसो शास्त्रहरूले चित्तका विषयमा उल्लेख्यरूपमा चर्चा गरेका छन्। यसको काम भनेको स्मरण र चिन्तन गर्नु हो। उक्त गुणहरू आर्जन गर्नका लागि खान,पान र रहनसहनमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ। विवेक सतमय बनाउनका लागि व्यसन^{२६}मा लाग्नुहुँदैन। सभ्य र आचारवान बनाउने वैदिक नियमहरू छन्, त्यसलाई आत्मसात गर्न सकेको खण्डमा आचारवान् हुन सकिन्छ। **सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयासत्यमप्रियं। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष भर्मः सनातनः ॥^{२७}** प्रिय लाग्ने गरी सत्यवचन बोल। सत्यलाई पनि नमिठो लाग्ने गरी नबोल। भ्रूटलाई प्रिय बनाएर पनि नबोल। यो हाम्रो सनातन धर्म हो। हाम्रो आचरणको आरम्भ नै सत्यबाट भएको हुनाले सदाचार भनिएको हो त्यसैले हाम्रो बोली व्यवहार एकैखालेर शिष्ट हुनुपर्छ। यसरी नै शान्त, तितिक्षु, दान्तश्च, सत्यवादी, जितेन्द्रियः। दाता, दयालु नम्रश्च आर्य स्यादष्टभिर्गुणैः ॥^{२८} शान्त रहन सक्नु, अन्तर विषयसम्बन्धी जिज्ञासु रहनु, लिनुभन्दा दिनुलाई महत्त्व दिनु, सत्यलाई आत्मसात गर्नु, संयमित रहनु, दयावान् हुनु, विनयी बन्नु आर्य हुनु हो। उक्त आठ गुण रहनु नै आचारवान् हुनु हो। यी गुणहरू शरीरमा होइन मन, बुद्धिमा रहनुपर्छ। उक्त गुणहरू रहनु नै त आध्यात्मिक व्यक्ति हुनु हो। आध्यात्मिक मानिसले सदैव अपनाउनु पर्ने गुणहरू यिनै हुन्। एक पाटो सद्गुण र अर्को पाटो दुर्गुण हो। सद्गुण बढ्दा दुर्गुण घट्छ। दुर्गुण बढ्दा सद्गुण घट्छ। व्यक्ति आफैले गुण चिन्नुपर्छ।

१. **सद्गुणहरू:** असल र सत्य पक्षसँग सम्बन्धित गुण नै सद्गुण हुन्। सद्गुणहरूमा संयम, क्षमा, दया, शान्ति, समता, सरलता, सन्तोष, ज्ञान, वैराग्य, निष्कामता आदि पर्दछन्। यी गुणहरूले सही मानव बनाउँछन्। सद्गुणहरू नै सदाचार हुन्।
२. **दुर्गुणहरू** खराब र असत्पक्षसँग सम्बन्धित गुणहरू नै दुर्गुण हुन्। दुर्गुण भनेककाम, क्रोध, मोह, लोभ, दम्भ, दर्प, अभिमान, अहङ्कार, मद र ईर्ष्या हुन्। दुर्गुणहरूले व्यक्तिलाई खराब त बनाउँछ नै। ऊ रहेको समाज पनि अव्यवस्थित बन्दछ। यस्ता यी दुर्गुणलाई हटाउने शक्ति भनेको अध्यात्ममा मात्र छ त्यसैले अध्यात्मको आवश्यकता रहेको छ। यी कुराहरू हाम्रा स्वभावमा देखिने कुराहरू हुन्। मन र बुद्धि अनुसारका स्वभावहरू बन्ने हुन्।

^{२६} खराब बानी।

^{२७} ४।१३८ मनु।

^{२८} मनुस्मृति।

दुर्गुण हटाउन मानव जीवनमा सदाचारको आवश्यकता रहन्छ। अध्यात्ममा प्रवेश भएको मानिसमा संयम हुने गुणको विकास भएको हुन्छ।

मानव भएर जन्मिएपछि मानवमा हुनुपर्ने गुणहरू हुनु नै पर्छ। मानवीय गुणहरू छैनन् भने स्वरूपमा मात्र मानव भइन्छ। व्यवहारमै मानव हुनका लागि मानवीय आचरण आवश्यक हुन्छ। आचरण आचारभित्र रहेर गरिने व्यवहार हो। यसलाई चरित्र पनि भनिन्छ। आचारबाटै आचरण बन्ने हो। सद्गुणमा जानका लागि सदाचारको व्यवहार अपनाउनुपर्छ। सदाचार अपनाउनका लागि आध्यात्मिक मार्ग अपनाउनै पर्छ। यही आध्यात्मिक मार्ग छाडेकाले आज भ्रष्टाचारीहरू बढेका हुन्। आचरण भ्रष्ट हुनु भनेको नैतिक चरित्र र व्यवहार च्युत हुनु हो। सदाचार व्यक्ति र समाजको मेरुदण्ड हो। शास्त्रले सदाचारमा यज्ञ, दान, तप, सेवा, अहिंसा, सत्य, ब्रह्मचर्यलाई निकै महत्त्व दिएको छ। यसपछि शमदमादि छ, सम्पत्तिलाई हाम्रा आहार र विहारका शुद्धताहरूले शमदमादि आचरणहरू आर्जन गर्नका लागि मद्दत पुर्याउँछन्। तत्त्वबोधमा शमदमको राम्रो व्याख्या रहेको छ।

शमादिसाधनसम्पत्तिः का ? शम, दम आदि गरिएका सम्पत्ति के के हुन् ?^{२९} यसको उत्तर यसरी दिएको छ **शमदमउपरतिस्तिक्षाश्रद्धासमाधानंचेति ॥ ६ ॥** शमादिसाधनसम्पत्ति भनेको **शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा र समाधान** यी छवटा सूत्र हुन्। यसलाई मानव सम्पत्ति मानेको छ।^{३०} मनको निग्रह गर्नु नै शम हो। मनको निग्रह भनेका मनलाई आफ्नो काबुमा राख्नु हो। अध्यात्म शिक्षा नलिई मनलाई काबुमा राख्न सकिँदैन। भौतिक विषयले मन काबुमा रहन सक्तैन। यो मानवको अमूल्य सम्पत्ति पनि हो। यो सम्पत्ति जो कोहीले जोड्न सक्तैन। मानवले आर्जन गर्नुपर्ने दोस्रो सम्पत्ति भनेको दम हो। तत्त्वबोले चक्षुरादिबाह्येन्द्रियनिग्रहः भनेर दमको अर्थ खोलेको छ। अर्थात् बाह्य पाँच इन्द्रियलाई आफ्नो वशमा राख्नु भनेको नै दमः हो। काबुमा राख्दा राख्दै मन कतै भड्किँदैन छ भने त्यसलाई रोकेर दमन गरेर राख्नु भनेकै दम हो। यसरी मनलाई एँचने काम सजिलो छैन। यो क्षमता आर्जन गर्नु नै आत्मिक धन उपार्जन गर्नु हो। यसरी नै उपरतिका सन्दर्भमा तत्वबोधले अर्थात् उपरति भनेको के हो ? सोधनी गरी उत्तर दिएको छ **स्वधर्मानुष्ठानमेव** अर्थात् आफ्नो धर्मको अनुष्ठानमा रहनु नै उपरति हो अर्थात् धर्मको अनुष्ठान भनेको आत्म विचारमा रहनु हो। यस कार्यलाई निरन्तरता दिनु भनेको नै उपरति हो। आत्माको अधिपत्यमा रहेर गरिएका कामहरूले आत्मबोध गराउँछ। मानवको अर्को सम्पत्ति भनेको तितिक्षा हो। तितिक्षा का ? अर्थात् तितिक्षा भनेको के हो ? **शीतोष्णसुखदुःखादिसहिष्णुत्वम्** तातोचिसो, सुखदुःख, मानअपमान आदिलाई सहन गर्नु भनेको नै तितिक्षा हो। कर्म गर्ने सन्दर्भमा सारोगाहो पर्छ। तिरस्कार र पुरस्कार पनि पाइन्छन् तर यसपछिको मानवीय गुण वा सम्पत्ति भनेको श्रद्धा हो। श्रद्धाका सन्दर्भमा अरूलाई बुझाउँदै शङ्कराचार्य भन्छन् : **श्रद्धा कीदृशी ?** श्रद्धा कस्तो हुन्छ ? **गुरु वेदान्तवाक्यादिषु विश्वासः** गुरु र वेदान्तवाक्यमा विश्वास रहन सक्ने अवस्था श्रद्धा हो। सांसारिक सुखदुःख, मान अपमानादिबाट मुक्त हुने समाधानको सूत्रका सन्दर्भमा पनि शङ्कराचार्यले भनेका छन् **समाधानं किम् ?** अर्थात् समाधान के हो ? **चित्तैकाग्रता** अर्थात् चित्तलाई एकाग्र गर्न सक्नु नै समाधान हो। यहाँ चर्चा गरिएका मानवीय गुण वा षट् सम्पत्ति भनेका शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा र समाधान हुन्। मानवीय गुण सिकाउने मूल सूत्र र आधारस्तम्भ पनि हुन्। यसलाई नै मानिसका मूल सम्पत्ति मानिन्छ। यी आध्यात्मिक सम्पत्ति पनि हुन्। उक्त शमदमादि छ सूत्रहरू सदाचारभित्र पर्दछन्। सदाचारमा रहनका लागि मनलाई वशमा राखेर सत्कर्मतिर लानु हो। यसपछि मनलाई विचलित बनाउने इन्द्रियहरूलाई मनले आफ्नो काबुमा राख्नुपर्छ। यसपछि

^{२९} तत्त्वबोध ।

^{३०} तत्त्वबोध ।

जुन कर्म गरिदै छ, कर्मानुसारको धर्म निर्वाह गरी अडिग भएर काम गर्नुपर्छ । काममा आत्मैदेखि लागेर निरन्तरता दिनु हो । यसपछि सत्कर्म गर्दै जाँदा जाडोगर्मीसँगै मानअपमानहरू पनि आउँछन् त्यसलाई सहज सहन गर्नुपर्छ । यसरी नै गुरु र वेदवाक्यमा विश्वास लिनुपर्छ । विश्वास भएपछि चित्तमा एकाग्रता आउँछ । यसरी काम गर्दा समाधानतिर पुगिन्छ । यस प्रकारको आचरण भनैकै सदाचार हो । सद्गुण र सदाचार आर्जन हुने क्षेत्रहरू दुई छन् । ती १) शिक्षा २) आहार र विहार हुन् ।

७. शिक्षा -

शिक्षा भनेको पढेर सिक्ने कुरा हो । जसले सद्शिक्षा आर्जन गर्दथ्यो त्यसले सदैव सदाचार अपनाउथ्यो । सद् शिक्षा भनेर त्यसलाई बुझाएको थियो जसले आत्मा र परमात्मासम्मको रहस्यलाई बुझाउँथ्यो । शिक्षाका स्रोत भनेकाशास्त्र र महात्माका व्यवहार हुन्थे । शिक्षा पुस्तकबाट र सत्सङ्गतबाट मात्र आर्जन हुन्छ त्यसैले अध्यात्मशिक्षा रहेका पुस्तक नै सद्शिक्षाका रूपमा बुझिन्छ । भौतिक शिक्षा त जीवन यापनको साधन सिकाउने शिक्षामात्र हो । साध्य त मूल तत्त्वलाई बुझ्नु हो । यसका लागि अध्यात्म शिक्षा नै अनिवार्य हुन्छ । पौराणिक समयमा शारीरिक, मानिसक, व्यावहारिक र नैतिक शिक्षा गरी चारप्रकारका शिक्षाहरू दिइन्थे ।

१. शारीरिक शिक्षा: धनुर्विद्या, रथचर्या, मल्लयुद्ध आदि शारीरिक शिक्षाका रूपमा दिइन्थे ।
२. मानिसक शिक्षा : अध्यात्म, वेदाङ्ग, साहित्य आदिलाई मानिसक शिक्षाका रूपमा दिइन्थ्यो ।
३. व्यावहारिक शिक्षा : व्यापार व्यवसाय कलाकौशल आदिलाई व्यावहारिक शिक्षाका रूपमा सिकाइन्थ्यो ।
४. नैतिक शिक्षा : बानी, व्यवहार सदाचार जस्ता विषयलाई नैतिक शिक्षाका रूपमा दिइन्थ्यो । आज नैतिक र मानिसक शिक्षा धराशायी बनिसकेका छन् । सदाचार निर्माण गर्ने नैतिक र मानिसक शिक्षा नै कमजोर भएपछि कसरी सदाचारी मानिस पाउन सकिन्छ ? पढाइ र सिकाइ पनि दुई प्रकारबाट हुन्छ । पढ्नका लागि पुस्तक र सिक्नका लागि सङ्गत आवश्यक हुन्छन् ।

१. पुस्तक- जीवनबोधका पुस्तक २. सत्सङ्गत (वातावरण) -ज्ञानीजनको सङ्गत, यी मत्त्वपूर्ण कुराहरूले मनलाई शुद्ध र कर्तव्यमुखी बनाउँछन् । मन पवित्र बन्नेवित्तिकै बुद्धि शुद्ध बनिहाल्छ । हामीले उल्लेख भएका आचारहरूलाई अपनाउनका लागि आहार विहार र सद्शिक्षामा विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

संस्कार जीवन्त राख्नका लागि नैतिकपक्ष बलियो हुनुपर्छ । आहार र विहार आध्यात्मिक हुनुपर्छ । आहार शुद्धी सत् शुद्धि आहार शुद्धिबाट व्यवहार शुद्धि हुन्छ । अग्रजले अपनाएका विधिहरूलाई अनुजहरूले अपनाउँछन् । खानपानमा जहाँसुकै जस्तोसुकै खानेकुराहरू नखान शास्त्रहरूले भनेका छन् । तमोगुणी भोजनहरू जस्तै मासु, मदिराहरू त पटककै नखानु भनेका छन् । यसरी नै सदाचारको मार्गमा लाग्दा मसलादार स्वादका लागि मात्र बनाइएका परिकार भन्दा सत्वगुणी संयम बनाउने खालका खानेकुराहरूमा ध्यान दिएका छन् ।

छोड्नु पर्ने व्यसनहरू:

सदाचारी वा आचारवान् हुनका लागि आदतहरूको विशेष भूमिका रहन्छ । खराब लत, बानी वा व्यसनमा रहेको छ भने सदाचार ग्रहण गर्न सक्तैन । दुर्व्यसन त पतनको कारक हुन्छ । यही कारणले असल मानवले कुनै दुर्व्यसनका आदतमा नलाग्नु अनुरोध गरेका छन् । उत्तरदायी काम गर्ने विशिष्ट

व्यक्तिहरूले त गलत व्यसनबाट टाढा रहनुपर्छ भनेका छन् किनभने व्यसनले सही मार्गतिर लाँदैन । राजा(राज्य प्रमुख र न्यायाधीश)ले कामबाट र क्रोधबाट उत्पन्न हुने व्यसनमा कहिल्यै लाग्नु हुँदैन भनेका छन् ।^{३१} सिकार खेल्नु, जुवाखेल्नु, दिवासुत्ने, अरूको कुरा काट्ने, स्त्रीमा आसक्त हुने, मद्यपान गर्ने नाचगानमा लाग्ने अनावश्यक घुमफिरमा लाग्ने कुराहरू कामबाट उत्पन्न व्यसन हुन् भने चुकिल जगाउने दुःसाहस गर्ने, द्रोह, ईर्ष्या, गुणलाई दोष देखाउने, अरूको सम्पत्ती हडप्ने, कठोर बोली बोल्ने, अनुचित दण्ड दिने, कुराहरू क्रोधबाट जन्मने व्यसन हुन् ।^{३२} मनुका अनुसार यस्ता क्रियाकलापबाट राज्य प्रमुखको पतन हुन्छ त्यसैले राजा र न्यायाधीशले यस्ता कुराबाट सधैं जोगिनुपर्छ । सदाचारी मानवले मन र बुद्धिलाई विर्गो चालचलन र आहार त्याग्न सक्नु पर्छ । खाना अनुसारको बुद्धि र पान अनुसारको प्राण निर्माण हुने भएकाले सदाचारका लागि खानपान ज्यादै संयमको विषय हो ।

८. सदाचार

१. सत(आत्माशुद्धितर्फ)को आचरण रहेको आचार सदाचार हो । २. देश, समाज, धार्मिक सम्प्रदाय, कुल, जातिका नियम, प्रथा र रहनसहनका परम्पराहरू अनुकूलको आचरण रहेको आचार हो ३. सतका विरुद्धको आचरण देखिएको आचार दूराचार हो । ४. पतित र विधिच्युत आचरण देखिएको आचार भ्रष्टाचार हो । ५. मलत्याग, आफ्नैको मृत्युपछि शुद्ध हुने र शुद्धताको आचरण रहेको आचार शौचाचार हो । यसरी नै अन्य विभिन्न तहमा आचारलाई हेर्न सकिन्छ ।

उक्त सबै आचारहरू, व्यक्तिका चरित्रसँग जोडिएका हुन्छन् । शिष्टाचार मर्यादाको व्यवहार हो । यी पाँच प्रकारका चरित्र देखिने ठाउँ भनेको व्यवहार हो । हरेक व्यक्ति, परिवार, समाज, देश, धर्म, सम्प्रदाय, सामाजिक सङ्घसंस्थासँगै हरेक व्यक्तिले धारण गरेका पद र दर्जाहरूका आआफ्नै नियम र व्यवहारहरू हुन्छन् । त्यसभित्र विधिसम्मत रही व्यवहार गर्न सकेमा आचारवान हुन् सकिन्छ । समाजलाई, निष्ठा र आचारमा रहने मानिसको आवश्यकता बढ्दै गएको छ ।

सदाचारलाई गहिरिएर बुझ्दा सत्+आचार=सदाचार सतका आचरण नै सदाचार हो । सत मूल तत्त्व हो । श्रुति (वेद) विहित आचार जो शिष्ट र विश्वसनीय छ । यसलाई धर्मको एक अंश मानिन्छ । शास्त्रीय दृष्टिमा कतिपय स्मृतिले बताएका आचार व्यवहारोपयोगी नहुन सक्छन् तर महापुरुषहरूले अपनाइरहेका हुन्छन् । यसको जगेर्ना गर्नुपर्छ । महापुरुषका आचार सदाचार अन्तर्गत रहन्छन् । तत्कालीन व्यवहारसँग मेल नखाए पनि मानवका शिष्टतालाई संरक्षण गरेर ल्याएका हुन्छन् । भूत, भविष्य र भविष्यमा सधैं एकै नाशले रहने तत्त्व नै सत हो । आत्मा तत्त्वको शुद्धितर्फ केन्द्रित रहने आचार नै सदाचार हुन्छ । यही कारणले पूर्वीय वैदिक दर्शनमा सदाचार नै धर्म हो । मनुस्मृति अनुसार सरस्वती र दृषद्वितीबीच देवनिर्मित ब्रह्मावर्त देश छ त्यहाँ रहेका चारैवर्णले अपनाएका आचारलाई सदाचार भनिएको छ । किनभने यहाँ पूर्णतः श्रुतिका नियमहरू अपनाइएका थिए । सदाचारभित्र पर्ने गुणहरू: अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रिय निग्रह । दानं दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्म साधनम् ॥

जसमा अहिंसा छ, सत्यता छ, अस्तेय, शौच, इन्द्रिय निग्रह, दान गर्ने, दमन, दया, क्षान्ति रहन्छन् त्यहीँ सदाचार हुन्छ । सदाचार नै धर्म हो । यी धर्मको मूलमा पुन्याउने साधन हुन् । यिनै कुरा रहेको

^{३१} ७ ५० मनुस्मृति ।

^{३२} ७ ४७, ४८ मनुस्मृति ।

मानिस धार्मिक हुन्छ । यिनीहरूलाई स्पष्ट पार्दा :

अहिंसा— शरीर, मन र बोलीबाट गरिने अपकारबाट जोगिनु **सत्य**—स्वच्छ, र तथ्य,

अस्तेय— कपट र चोरबुद्धि हटेको **शौच**—शारीरिक, मानिसक शुद्धता,

इन्द्रिय निग्रह— इन्द्रियलाई वशमा राख्नु, **दान**—अपेक्षा नराखि दिने कुरा

दमन— इन्द्रिय, काम क्रोधलाई दबाउन सक्नु **दया**—परोपकारिता,

क्षान्ति—धैर्य, सहनशीलता र क्षमा,

उक्त कुराहरूले पोषित व्यक्ति धार्मिक कहलाउँछ । धर्मका साधन नै यी नौ तत्व हुन् । उक्त विचार व्यवहार कुनै सम्प्रदायमा लागेको व्यक्तिले मात्र अपनाउनुपर्छ भन्ने होइन । हरेक मानवमा यिनीहरू रहनुपर्छ उक्त प्रसङ्गहरूले आचारका स्रोतहरूका बारेमा पनि सामान्य जानकारी गराएका छन् तथापि सामान्यरूपमा स्रोतका बारेमा चिन्तन गरौं ।

८. आचारका स्रोतः

स्रोतको चर्चा गर्नुपर्दा मनुस्मृतिको श्लोक लिनुपर्दछः **श्रुतिः स्मृति सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहु साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥**^{३३} श्रुति, स्मृति सदाचार र आत्मप्रिय यी चार कुरा धर्मका लक्षण हुन् भनिएको छ । यिनै चार लक्षणमध्येमा सदाचार एक अङ्ग भएकाले सदाचार धर्मकै एक अङ्ग हो । शास्त्रहरूको अनुशीलन गर्दा पनि स्पष्ट हुन्छ कि हामीकहाँ सदाचार धर्मकै रूपमा विकास भएको छ । वास्तवमा अध्यात्मसँग जोडिएका शौचाचार र अन्य आचारहरू पनि सदाचारभित्रै समेटिएका छन् । यसपछिको पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक भौतिक आचारहरू पनि सदाचारकै जगबाट निर्माण भएका छन् । यस विषयमा ऋषिहरूले भनेका छन् : वेद र स्मृतिले सिकाएका आध्यात्मिक(आत्मशुद्धिका) र भौतिक(व्यवहार शुद्धिका) नियमहरू नै सदाचार हुन् । लौकिक (व्यावहारिक)सामाजिक, सांस्कृतिक र नैतिक व्यवहारका चालचलनका आचरण आचार हुन् । सामाजिक व्यवहारका लागि स्मृतिहरूमा तीन किसिमका नियमहरू राखिएका छन् :

१. सदाचार/आचारका नियम(चार पुरुषार्थ पाउनका लागि चारवर्ण र आश्रमका नियमहरू यसभित्र छन् ।)
२. व्यवहारका नियम(देश, समाज र न्यायका नियम यसभित्र छन्)
३. प्रायश्चित्तका नियम (यसभित्र आशौचशुद्धि, संस्कार शुद्धि, प्रारब्धकर्म शुद्धिका नियम) छन् । यसका अतिरिक्त समाजले निर्माण गरेका देशाचार, जात्याचार र कुलाचारहरू पनि रहेका छन् । देशाचार, जात्याचार र कुलाचार देश, समाज र कुलहरूले निर्माण गर्दै ल्याएका छन् । सामाजिक लोक व्यवहारमा यिनीहरू निकै महत्वपूर्ण छन् ।

१०. आचार र विचार

सनातन संस्कृतिमा आचार र विचारको विशेष चर्चा भएको छ । यसरी चर्चा हुनुको रहस्य के हो भने मानिसको विचार अनुरूपको आचार हुन्छ । विचारका आधारमा आचार रहन्छ । आचारलाई कार्यमा ल्याउन सकेपछि विचारको महत्व रहन्छ । व्यवहारमा आचार प्रस्तुत हुन्छ । हामी कहाँ दुई

^{३३} मनुस्मृति ।

प्रकारका व्यावहारिक कर्महरू रहेका छन् । एक सांसारिक कर्मलाई महत्त्व दिने र दुई आध्यात्मिक कर्मलाई महत्त्व दिने । आध्यात्मिक कर्ममा पनि कर्म प्रधान भएका कर्म र ज्ञान प्रधान भएका कर्म गरी दुई किसिमका कर्महरू छन् ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् । ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्यात् प्रकृतिं यदत्ते न्यथा ॥^{३४}

कर्मको प्रधानता प्रवृत्तिकर्म हो भने ज्ञानको प्रधानता रहेको कर्म निवृत्तिकर्म हो । ज्ञान प्रधानका कर्म गर्ने व्यक्तिहरू पूर्णतः सदाचारको मार्गमा रहन्छन् र उनीहरूको विचार लौकिक कर्मतिरको हुँदैन त्यसैले यिनीहरू सांसारिक कर्मबाट निवृत्त हुन्छन् । लौकिक कर्मलाई प्रधानता दिने व्यक्तिहरू आचारको मार्गमा रहेका हुन्छन् । यिनीहरूको विचार लोक र लौकिक कुराहरूसँग सम्बन्धित रहन्छ । लौकिक कर्महरू गर्दा पनि सदाचारको मार्ग लिँदा विशेष व्यक्तित्व निर्माण हुनका साथै लोकको सुधार हुने काम गर्न सकिन्छ ।

सदाचारवता पुंसा जितौ लोकानुभावपि । साधवः क्षीणदोषस्तु सच्छब्दः साधुवाचकः । तेषामाचरणं यत्तु सदाचार स उच्यते ।^{३५} सदाचार यो लोक र परलोक(भौतिक र आध्यात्मिक) दुवै क्षेत्रमा विजय दिने कुरा हो सतले सत बाकेको व्यक्तिलाई बुझाउँछ । सत बोकेको मानिस साधु हुन्छ । निर्वैर समदर्शी साधुको आचरण जे हुन्छ त्यो सदाचार हुन्छ । यस श्लोकको मर्मलाई बुझदा सदाचारसँग लोक व्यवहार र आध्यात्मिक दुवै आचरणको समन्वय भएको हुन्छ र यसले हृदय शुद्धिको लक्ष्य राखेको हुन्छ । सदाचार हृदयले अपनाउने कुरा हो । यही कारणले सदाचारमा रहेको छैन भने वैदिक समाजमा पढेको होस् या उच्चकुलमा जन्मिएको होस् त्यो तिरष्कृत नै हुन्छ ।

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥^{३६}

सदाचारमा रहेको छैन भने त्यो मनुष्य उच्च कुलमा जन्मिएको भए पनि तिरष्कृत नै हुन्छ । सदाचारको महत्त्व के हो भन्ने कुरालाई यस श्लोकले स्पष्ट पारेको छ ।

कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतो=र्थतः । कुलसङ्ख्यां नगच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥^{३७} गाई र धनले सम्पन्न हुँदा सदाचारी होईदैन । सदाचार अपनाएकै हुनुपर्छ । सदाचार नभएपछि त्यो उच्च कुल हुँदैन । उच्च र शिष्ट कुल भनेको नै सदाचार रहेको कुल हो । सम्पत्ति धेरै भए पनि सम्पन्नता रहे पनि सदाचार छैन भने त्यसको अर्थ हुँदैन । सदाचारको मापन सम्पत्ति होइन भन्ने कुरालाई यसले बुझाएको छ । समाजलाई उच्चता दिने सदाचारको महत्त्व सामान्य छैन किनभने **आचारप्रभवो धर्मः धर्मस्य प्रभुरच्युतः । आश्रमाचार युक्तेन पूजितः सर्वदा हरिः ।^{३८}** आचारणबाट नै धर्म प्रकट हुन्छ । धर्माधिपति विष्णु(अलौकिक शक्ति हो । यसर्थ वर्ण र आश्रमको आचार निर्वाह गर्नेद्वारा उहाँ पूजित हुनुहुन्छ । अर्थात् सदाचारमा रहनु नै भगवानको पूजा हो ।

^{३४} कू. पू. १।२।६१ ।

^{३५} ३।१।२ विष्णुपुराण ।

^{३६} ३।४।१ महाभारत उद्योगपर्व सदाचारका नियमहरू १३पृ ।

^{३७} ऐजिन ।

^{३८} ४।२२ नारदपुराण ।

११. आचारको महत्त्व

आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् । आचाराच्छ्रिमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥^{३९}

आचारबाट धर्म सफल हुन्छ । सुख, ऐश्वर्य र धन यसैबाट प्राप्त हुन्छन् र आचारबाट अशुभ कुराबाट सुरक्षित भइन्छ । आचार त मानव व्यवहार हो त्यसैले जो व्यक्तिले आचारको पालना गरेको छ त्यसले हरेक काममा सफलता प्राप्त गर्दछ, र अनिष्ट हुने कुराबाट सुरक्षित बन्न सक्छ, त्यसैले मानवका लागि आचार महत्त्वपूर्ण कुरा हो । यस कुरालाई बेवास्ता गरी भ्रष्ट हुन जान्छ भने त्यो निन्दित हुनपुग्दछ ।

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दित : । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽपायुरेव च ॥^{४०}

आचरणको विरुद्ध जाने अपमानित र निन्दित हुन्छ । यसरी नै दुराचारबाट रोग र अत्यायु अवस्था पनि प्राप्त हुन्छन् । वास्तवमा आचार त जीवन पद्धति हो । आचारवान् हुन सकेमा संयमको मार्गबाट जीवन चलाइन्छ । खानपान, रहनसहन अनुकूल र व्यवस्थित हुन जान्छन् । व्यवस्थित र अनुकूल परिवेशले दीर्घायु बनाउँछ । यस कारणले पनि जीवनका लागि आचारको विशेष महत्त्व छ । पूर्वीय वैदिक सभ्यता आचारको सभ्यता हो त्यसैले पढेर र धन कमाएर कोही ठूलो गनिदैन । आचारविनाको मानिस अशुद्ध मानिएको छ । पढेर विद्वान भए पनि आचरण छैन भने त्यो समाजका लागि उपयोगी हुँदैन भन्ने निष्कर्ष छ :

आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः । छन्दास्येन मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥^{४१} छवटा अङ्गसहित पढेको वेदले पनि आचरण नभएको मानिसलाई शुद्ध बनाउन सक्तैन । त्यो वेदले मृत्यु हुने समयमा पखेटा पलाएका चराले गुण छाडेभैं छाडिदिन्छ । वर्तमान समय तमोगुण युक्त छ । अहिलको परिवेशमा रजोगुणसमेत कम भएको छ । सत्वगुण त त्योभन्दा पनि कमी छ । छल, कपट र अन्यायको प्रभूत्व हुने तमोगुण मानिसवृत्तिमा आएकैले यस युगलाई कली भनिएको हो । कलीको अर्थ हुन्छ कलह । यसका लागि वर्तमान युग नै प्रमाण छ । तृष्णा मौलाएर असन्तुष्टी बढी सन्तुष्टिको नाश भएकाले संयम र सदाचार नष्ट भए त्यसैले धर्म सुरक्षाका लागि ऐन, अध्यादेश नियम, विनियम आदि सानासाना कामका लागि पनि बनाउनु पर्‍यो । धर्मले सङ्कीर्ण भई सम्प्रदायको रूप धारण गर्न पुग्यो । व्यक्तिधर्मले समाजलाई एकोहोच्ययो । वेद, धर्मसूत्र, स्मृति, पुराण र महाभारतसम्म आइपुगेपछि धर्मका नगण्य हाँगाविँगाहरू भए । त्यसपछि त अनेक धर्महरू फैलिएका छन् । यसरी हाँगा फैलिने क्रममा अधर्मका शाखा पनि फैलिए भागवतमा छ किसिमका अधर्मको चिनारी दिएको छ:

विधर्म परधर्मश्च आभास उपमा छल । अधर्मशाखा पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेत् ॥^{४२}

धर्म ठानेर काम गर्दा साँचो धर्ममा वाधा पुग्छ भने त्यो विधर्म हो । अरूले अरूका लागि दिएको उपदेश परधर्म हो । दम्भपूर्वक गरिएको उपमा हो । शास्त्रनीतिभन्दा बाहिर गएर गलत अर्थ लगाउनु छल धर्म हुन्छ । मनोमानी किसिमले यही धर्म हो भनेर मान्नु आभास हो । यी कुनै धर्म होइनन् । कतिपय

^{३९} ११३ १५ महाभारत उद्योगपर्व ।

^{४०} ४। १५७ मनुस्मृति ।

^{४१} ११।२।१ देवीभागवत ।

^{४२} ७ ।५। १२ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

अवस्थामा यी अधर्मका शाखालाई नै धर्म मान्दै हिँडिरहेका अवस्था पनि छ। यस्ता खाले प्रवृत्ति बढ्दै जाँदा धर्मको मर्म नासियो। यसकै लागि कानुनी नीतिहरू बनाउनुपर्ने बाध्यता सिर्जना भयो।

आचरणमा शुद्धमा ल्याउनका लागि क्षेत्रगत विधानहरूले धर्मको रहस्य बचाउनुपर्ने भयो। यो पनि नमान्ने मनोवृत्तिले मानिसमा धन र जनबलको प्रमाद बढ्दै गयो त्यसैले अनेकौं दण्डका थुप्रै नयाँ सिद्धान्तहरू बने। अमर्यादा रोक्न मृत्युदण्ड जस्ता कडा दण्डहरू पनि निर्माण भए।

धर्मभन्दा स्वार्थ अगाडि आयो त्यसैले धर्मलाई धनले थिचिदियो। मनपरितन्त्रको बाहुल्य भयो। यही कुराले लोकतन्त्र र प्रजातन्त्रका नाराहरू अहिले तिव्र हुँदै निस्किएका छन्। धर्म जोगिए प्रजातन्त्र बाँच्छ तर धर्म त नष्ट हुँदै गएको छ।

वास्तविक धर्मको मर्म नष्ट भएकैले लोकतन्त्र र प्रजातन्त्रका नाराहरू जन्मिए तर अब मानिस स्वार्थमा चुर्लुम्म डुबिसकेको छ। ऊ त कर्तव्यलाई भुलेर अधिकार र हकका कुरातिरमात्र लागेको छ। हक र अधिकार भनेका कर्तव्यका दुई पाटा हुन्। कर्तव्यमै विचलन आएपछि अधिकार हनन भइ हाल्छ अनि अधिकारको कुरा नउठ्ने कुरै हुँदैन। कर्तव्य नै गुमाएर मानिस मानवताका दृष्टिले अझ निकृष्ट बन्न लागि रहेको छ। आज मानिस हक र अधिकारका आवाज बुलन्द गर्दै छ। आज मान्छेबाट मानवीय गुण मानवता नै हराएकाले मानवाधिकार जस्ता कुराको खोजी गर्नुपर्ने बाध्यता सिर्जना भएको हो। हामीसँग मानवधर्म थियो। भएको मानवधर्म गुमाउँदा सबैलाई अत्यास लाग्दो समय आएको हो।

हक, अधिकार र स्वतन्त्रता त धर्मबाट निःसृत भएका कुरा हुन्। आजभोलि धर्म नासिँदै आयो त्यसैले उक्त अधिकार र हक पनि हराउँदै गएका छन्। मानिसले स्वाभाविक अधिकारका लागि समेत आवाजहरू उठाउनु पर्ने बाध्यता आइपुग्यो।

मानवीय गुण र मानवधर्म व्यवहारमा प्रयोग नभएसम्म अधिकार नारामा मात्र सीमित हुन्छन्। सभ्यताको नाममा असभ्य वृत्तिको बाहुल्य हुँदै जान्छ। जहाँ धर्म हुन्छ त्यहाँमात्र सभ्यता रहन्छ। आदिम समय धर्मको थियो। त्यसवेला सबै सभ्य थिए। त्यसवेला मानिस सभ्य थिएनन् विकास थिएन भन्नु फजुल कुरामात्र हो। सारमा भन्दा प्रकृतिको सार, मानवको अस्तित्व र समाजको मर्यादा जोगाउनका लागि धर्मको रक्षा आवश्यक रहेको हो।

१२. आचार र न्यायिक आचरण

नियम युक्त व्यवहार नै आचरण हो। आचरण चरित्र हो। विचार अनुकुलको आचार र आचार अनुकुलको व्यवहार हुने भएकाले हामीकहाँ न्यायिक आचरण सदाचारसँग जोडिएर आएको छ। यस कुरालाई महाभारतले आरम्भो न्याययुक्तो यः स धर्म इति निश्चय अर्थात् शुरुवाटै न्याययुक्त कर्म नै धर्म हो भनेको छ। न्याय, धर्म र सत्य अलग कुरा होइनन्। सत्यको सतलाई पर्गेल्नु न्याय भएकाले पूर्वीय चिन्तनमा न्यायाधीश सदाचारी, विवेकी र सत्वगुणी हुनु अपरिहार्य छ। यहाँ पढेरमात्र न्यायाधीश नभई तदनुकुलको आचरण पनि अपरिहार्य छ। न्यायिक आचरण सतको आचरण हो। यसर्थ न्यायाधीश सदाचारी हुनुपर्छ। उसको खानपान र रहनसहन सत्तम्य हुनु आवश्यक छ। न्याय दिँदा आध्यात्मिक र भौतिक दुवै आधार अँगालेर सत्य पर्गेल्नुपर्छ। यसर्थ हामीकहाँ न्याय भनेको कानुनी उपचारमात्र होइन। यी सबै कुरा बुझेर न्याय दिनु आवश्यक भएकाले सदाचारको पालना आवश्यक छ। सदाचार सामान्यरूमा निर्माण गरिएको सिद्धान्त होइन। यो सत्ययुगदेखि अभ्यास हुँदै आएको मानवीय उपलब्धि हो। ऋषि र देवताहरूले अभ्यास गर्दै मानवसम्म आइपुगेको अमूल्य उपलब्धी हो।

देवानी मुद्दा दाखरीदेखि फैसला कार्यान्वयनसम्मका चरणगत (प्रक्रिया) कार्यविधि

उप.प्रा. मन्प्रसाद भट्टराई

लेखक परिचय	सारांश
 <p>.....</p>	<p>कुनै देवानी मुद्दा अदालतमा दर्ता गरी त्यसबाट अन्तिम परिणाम प्राप्त भई त्यसको सफल कार्यान्वयन भएपछि मात्र देवानी न्यायको अभीष्ट पूरा हुने हुन्छ । दुनियाँवादी देवानी मुद्दा अदालतमा दर्ता गर्नु पर्ने अवस्था सिर्जना भएपछि पक्षहरू अदालतमा प्रवेश गर्नुपूर्वको अवस्थादेखि नै कानून व्यवसायीले पक्षसँग सम्बन्ध विस्तार, मनोसामाजिक र कानुनी परामर्श गर्न आवश्यक हुन्छ । यसक्रममा राम्ररी अनुसन्धान तथा प्रमाण सङ्कलन, मुद्दाबारे कानुनी उपचारको विषयका विकल्प तथा उपायहरूका बारेमा पक्षलाई जानकारी गराउने कार्य धेरै महत्वपूर्ण हुन्छन् ।</p> <p>अदालतमा वादी प्रतिवादीले पेस गरेका प्रमाणहरूको परीक्षण नामकरण पनि उति नै महत्वपूर्ण चरण हो । मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा हुने अन्तरकालीन आदेशहरूको आवश्यकता र उपयोगिताको उति नै महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । मुद्दामा निराकरण हुनु पर्ने प्रश्नको सन्दर्भमा पक्षको तर्फबाट बहसनोट प्रस्तुत गर्नु पर्ने अवस्था हुन्छ । सो पश्चात् मुद्दामा पेसीमा बहस गरी मुद्दाको फैसला हुने हुन्छ । फैसलामा चित्त नबुझ्ने पक्षले पुनरावेदन गर्नु पाउनु पर्ने हुन्छ । पुनरावेदन र सुनुवाईका चरण पनि धेरै कुरामा शुरु तहको प्रक्रिया र चरणसँग मेल खान्छन् । पुनरावेदन तहमा प्रायः प्रमाण बुझ्न काम हुँदैनन् । पुनरावेदन तहको मुद्दा फैसलापश्चात् उक्त फैसलाले प्राप्त गर्ने परिणामको उपलब्धि लिने मार्गतर्फ कारवाही चलाउनु पर्ने हुन्छ । जसलाई फैसला कार्यान्वयन भनिन्छ । यही चरणबाट देवानी मुद्दामा वादीले प्राप्त गर्ने सार्थक न्याय र परिणाम नै फैसला कार्यान्वयन हो । प्रस्तुत लेखमा हाल प्रचलनमा रहेको मुलुकी ऐन, २०२० का व्यवस्था र अब लागू हुने मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ सँग तुलनात्मक रूपमा तयार भए तापनि बढी नयाँ मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिताको कानुनी व्यवस्थाबारे चर्चा गर्न खोजिएको छ ।</p>

१. प्रारम्भ

समाजमा विवादहरू कायम रहेका हुन्छन् । विवादरहित समाजको परिकल्पना गर्न सकिदैन । समाजमा हुने विवादहरूलाई मुख्य रूपमा ३ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ- देवानी विवाद, दुनियाँवादी फौजदारी विवाद र सरकारवादी हुने फौजदारी (अपराध) विवाद । प्रस्तुत लेखमा दुनियाँवादी देवानी मुद्दाको दायरीदेखि पुनरावेदन सम्मका चरणगत प्रक्रियाहरूको विस्तृत रूपमा कार्यविधिगत छलफल गर्न खोजिएको छ ।

२. देवानी विवाद परिचय

देवानी विवाद भन्नाले साधारण अर्थमा सरकारीवादी फौजदारी मुद्दाका रूपमा परिभाषित गरी छुट्याए बाहेकका कानुनी हक, दायित्व, हैसियत, पद, पारिवारिक सम्बन्ध वा सम्पत्तिसम्बन्धी मुद्दा सम्भन्तुपर्दछ भनी देवानी विवाद (मुद्दा) को परिभाषा गरिएको पाइन्छ । मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २ (घ) मा देहायका विषय र सोसँग सम्बन्धित मुद्दासमेतलाई जनाउँछ भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ :-

१. नाता कायम वा सम्बन्ध विच्छेद,
२. दस्तर, पारिश्रमिक, तलब, भत्ता वा ज्याला
३. अंश, अपुताली, दान बकस, संरक्षक, माथवर, मातृक तथा पैतृक अख्तियारी, धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री,
४. कुनै करार, अर्धकरार वा अनुचित सम्वृद्धि अन्तर्गतको कुनै हक वा दावी
५. दुष्कृति, अर्धदुष्कृति वा त्रुटिपूर्ण उत्पादनसम्बन्धी हक वा दावी
६. सुविधाभार
७. क्षतिपूर्ति
८. देवानी प्रकृतिको अन्य कुनै विषय

यसरी देवानी मुद्दाको परिभाषा र वर्गीकरण गरिएका मुद्दाका आधारमा छोटकरीमा कुनै पनि व्यक्ति व्यक्तिबीचमा लेनदेन, जग्गा जमिन वा नाता कायम लगायतका विवादहरू नै दुनियाँवादी देवानी मुद्दा भन्ने बुझिन्छ ।

२.१ देवानी कार्यविधि

साधारण अर्थमा देवानी कार्यविधि भन्नाले कानूनमा देवानी विवाद भनी तोकिएका मुद्दाको दायरी, कारवाही, सुनुवाइ र किनारा तथा सोसँग सम्बन्धित अन्य कार्यविधि र त्यस्ता मुद्दामा भएको निर्णय कार्यान्वयनको चरणसम्ममा कानुनी रूपमा अपनाउनु पर्ने सबै प्रक्रिया र रीतलाई नै देवानी कार्यविधि भनिन्छ । छोटकरीमा भन्नु पर्दा देवानी मुद्दाको दर्तादेखि फैसला कार्यान्वयनको अन्तिम चरणसम्म अनिवार्य रूपमा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि (काम गर्ने तरिका) नै देवानी कार्यविधि हो ।

यसरी देवानी विवादमा आइपरेको (मुद्दा) कानुनी समस्यालाई समाधान गर्नको लागि त्यो समस्या वा मर्का पर्ने व्यक्ति आफैले सो विवाद समाधानको लागि र न्याय प्राप्तिका लागि सम्बन्धित अदालत वा निकायमा वादी फिराद, नालिस वा उजुरीकर्ता बनी प्रवेश गर्नुपर्दछ । यही कारण यी विवादलाई

दुनियाँवादी देवानी मुद्दा भनिन्छ ।

३. पहिलो चरण

३.१ कानुनी समस्यामा रहेका पक्षसाग सम्बन्ध विस्तार

कानून व्यवसायीसमक्ष कानुनी समस्याहरू लिएर पक्षहरू आउँदछन् । यस अवस्थामा आफूसमक्ष आएका पक्षहरूलाई सम्मानजनक मानवीय व्यवहार गर्नु पर्ने हुन्छ । समस्याको कारण उनीहरू पीडा, आक्रोश र आवेगमा समेत आएका हुन सक्छन् । कानून व्यवसायीले यस्तो अवस्थामा अत्यन्त संवेदनशील रूपमा ती मानिस (पक्ष) सँग उनीहरूका सबै कुरा धैर्यताका साथ सक्रिय सुनुवाइ गर्नुपर्दछ । पक्षले सुनाएका घटना विवरणका तथ्यहरू एक एकगरी कागजमा सबै विवरण नछुटाई टिपोट गर्दै जानुपर्दछ । पक्षले आफ्ना पिर मर्काका कुरा बताइरहेका अवस्थामा पक्षलाई ध्यान दिई निजको भावनासँग एकसाथ रहनुपर्दछ । यसमा पक्ष रोएको खण्डमा आफू पनि रुनुपर्दछ भन्ने चाँहि होइन । बरु यस्तो अवस्थामा सान्त्वना र प्रोत्साहन दिनुपर्दछ ।

३.२ कानुनी समस्याको अनुसन्धान

पक्षसँग सम्बन्ध विस्तार गरिसकेपछि पक्षले आफ्नो समस्या र आफूलाई परेको कानुनी कठिनाइ अप्त्यारोको समाधानका बाटाहरू र विकल्पहरूको खोजी गर्नुपर्दछ । यसमा पक्षलाई अन्याय भएको विषयसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था, उपचार माग्न अदालतमा प्रवेश गर्ने बाटा र माध्यम, मुद्दाहरूको सम्बन्धमा विद्यमान कानुनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा पक्षलाई विस्तारपूर्वक जानकारी गराउनुपर्दछ । यस अवस्थामा पक्षले निम्न विषयमा बढी चासो र जानकारी राख्ने गरेको पाइन्छ :

क. अदालतमा मुद्दा दर्ता भएपछि फैसला हुने समय अवधि कति लाग्छ ?

ख. मुद्दामा आफू सफल हुने कुराको विश्वसनीयता कति छ ?

ग. मुद्दामा कति खर्च लाग्न सक्छ ?

माथिका प्रश्नहरूमा पक्षलाई सत्य तथ्य र कानुनी आधारमा सबै विषयमा सहज, सरल सामान्य बोलीचालीको भाषामा प्रस्ट र पारदर्शी रूपमा जानकारी गराउनुपर्दछ । यसमा मुद्दामा लाग्ने समय, आफू सफल हुने कुराको विश्वसनीयता अनि मुद्दामा लाग्ने खर्चका विषयमा सबै जानकारी गराइसकेपछि पक्षलाई अब कानुनी उपचारको मार्ग (बाटो) का विकल्पहरूका सम्बन्धमा जानकारी गराउनुपर्दछ ।

उदाहरण : एकजना महिलालाई घरमा खानलगाउन दिएको अवस्था छैन । सधैं जसो कुटपिट गर्ने हेला गर्ने र शारीरिक र मानिसक रूपमा यातना दिई सधैं असुरक्षाको वातावरण सिर्जना भएको छ भनी समस्या लिएर आउनुभएको अवस्था छ । यस्तो अवस्थामा ती महिलालाई तत्काल प्रचलित कानूनअनुसार आफूले मासिक खर्च, अंश माग गर्ने, कुटपिट, घरेलु हिंसा र सम्बन्ध विच्छेद माग गर्नेसमेतका कानुनीहकहरू रहेको कुरा पक्षलाई बुझाई कानुनी उपचारका बाटाहरू (विकल्प) देखाउनु र बुझाउनुपर्दछ । यी बाटा र विकल्पहरू देखाईबुझाई सकेपछि पक्षलाई आफैं बाटो रोज्न लगाउनुपर्दछ । यदि पक्ष ती बाटोहरू रोज्न नसक्ने अवस्थाका भएमा कानून व्यवसायीले राम्रा पक्ष, मतलब र परिणामसमेत बुझाई सहजीकरण गर्नुपर्दछ । यसपछि पक्ष आफैंले रोजेको सर्वोत्तम कानुनी उपचारको बाटोलाई समर्थन गर्ने प्रमाणहरूको सङ्कलनतर्फ लाग्नुपर्दछ ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलन

पक्षसँगको अन्तरवार्ता र परामर्शबाट कानुनी समस्याको समाधानको विकल्पको छनोट गरिसकेपछि, सो मुद्दा (विकल्प) को लागि औपचारिक रूपमा कानुनी लिखतको मस्यौदा गर्नुअघि त्यसको लागि आवश्यक पर्ने कागज, प्रमाण, फोटो, लिखतहरू, साक्षीका नामसमेतका आवश्यक सबै कुराहरू पक्षसँग भएका प्रमाणहरू र पक्षसँग नभएका कागज प्रमाणहरू सम्बन्धित कार्यालबाट प्रमाणित नक्कल लिन लगाई कानुनी समस्याको अनुसन्धानबाट छानी रोजिएको विकल्पलाई समर्थन, स्थापित र प्रमाणित गर्ने सामग्रीहरूको सङ्कलन गर्न लगाउनुपर्दछ।

उदाहरण : अशियारको साक्षी मन्जुरी नलिई जग्गा बिक्री गरेको अवस्थामा सम्बन्धित मालपोत कार्यालयबाट राजीनामाको लिखत र त्यसको दर्ता खेस्ताको प्रमाणित नक्कल लिनुपर्दछ। यसमा निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ :

- क. कागज प्रमाणहरू प्रस्ट बुझिने र प्रमाणित हुनुपर्दछ।
- ख. नक्कल प्रमाणित गरिदिने अधिकारीको दस्तखत र मिति उल्लेख हुनुपर्दछ।
- ग. नियमानुसार लाग्ने नक्कल दस्तुर बुझाएको वा टिकट टाँसिएको हुनुपर्दछ।
- घ. प्रतिलिपि लिएको कागज प्रमाणको फोटोकपी गरी राख्नुपर्दछ।

४. दोस्रो चरण

४.१ फिराद मस्यौदा

प्रमाण (तथ्य) सङ्कलनको कार्य सम्पन्न भएपछि कानुनी समस्याको समाधानको लागि पक्ष आफूले छनोट गरेको विकल्प (मुद्दा) को लागि लिखत तयार गर्न प्रारम्भिक रूपमा तथ्यहरूको व्यवस्थित रूपमा क्रमशः टिपोट गरी अदालतमा दर्ता गर्न लैजाने फिरादको प्रारूप तयार गरिन्छ। यस कार्यलाई कानुनी रूपमा मस्यौदा भनिन्छ। विवादको कानुनी उपचारको लागि अदालत वा अर्ध न्यायिक निकायमा दिइने फिराद, नालिस, उजुरी वा निवेदनको मस्यौदा गर्नु पर्ने कार्य दोस्रो चरणमा पर्दछ।

४.२ फिरादपत्र

फिरादपत्र भनेको के हो भन्ने सम्बन्धमा अर्थ खोजी गर्दा हामीले कोर्ट फी ऐन, २०१७ को दफा २(घ) मा भएको व्यवस्थालाई हेर्नु पर्ने हुन्छ। जसमा नालिस भन्नाले फिरादपत्रलाई जनाउँछ भन्ने परिभाषा गरेको छ।^१

यसै गरी कानुनी शब्दकोशमा फिराद भन्नाले कुनै विषयको दावीको नालिस उजुर वा निवेदनलाई बुझाउँछ, भनी उल्लेख भएको छ।^२

फिरादपत्रको परिभाषाको सन्दर्भमा मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा २ (ब) मा फिरादपत्र भन्नाले कुनै विषयमा आफ्नो हक, हित वा सरोकार कायम गर्न वा दावी कार्यान्वयन गर्न

^१ दुनियाँवादी मुद्दा।

^२ शंकरकुमार श्रेष्ठ, कानुनी शब्दकोश, पैरवी प्रकाशन, २०५६, पृ. २६७।

माग गरी पेस गरेको उजुरी, नालिस, दाबी वा निवेदन सम्झनुपर्छ र सो शब्दले फिरादपत्र सरहको बयान वा प्रतिउत्तरपत्रमा उल्लेख गरिएको प्रतिदाबी समेतलाई जनाउँदछ भनी परिभाषा गरिएको छ । यसरी हेर्दा कुनै व्यक्तिले आफू अन्यायमा परेको कुनै विषय (मुद्दा) को सम्बन्धमा सो मानिस (वादी) ले निश्चित दाबी लिई अन्य व्यक्ति वा व्यक्तिहरूलाई प्रतिवादी बनाई अदालत वा अन्य न्यायिक निकाय (दायर) दर्ता गर्ने लिखतलाई फिरादपत्र भनिन्छ ।

४.३ फिरादपत्र तयार गर्दा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू

फिरादपत्र तयार गर्दा मुख्य रूपमा निम्न तीन कुरालाई ध्यान दिनुपर्दछ :

- क. हकदैया :** साधारण अर्थमा हकदैया भन्नाले न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायमा कुनै विषयमा उजुरदाबी लिन पाइने हक नै हकदैया हो । कुनै पनि विवाद समाधान गर्नका लागि मर्का पर्ने मानिसले हनन भएको हकको कानुनी उपचार र प्रचलन गर्न पाउने कुनै पनि व्यक्तिलाई अधिकार रहेको हुन्छ । त्यसैलाई हकदैया भनिन्छ । हक पुग्ने मानिसले मात्र त्यस्तो विषयको हक प्रचलनको लागि उजुर नालेस र फिराद गर्न पाउँछ । त्यो नै हकदैया हो । सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा जोसुकैले जाहेर नालिस गर्न पाउँछ । देवानी मुद्दामा जसको जुन कुरामा हक पुग्छ, सो व्यक्तिले मात्र उजुर गर्न पाउँछ । विवादमा सरोकार र सन्बन्ध नभएको मानिसले उजुर गर्न पाउँदैन । आफ्नो हक पुग्ने विषयमा मात्र दाबी गर्नर फिराद गर्न पाउँछ । हक नभएको मानिसले गरेको फिराद दर्ता भएको अवस्थामा पनि सो फिराद हकदैयाको अभावमा मुलुकी ऐन, अ.वं. १८० नं. र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ८६ को उपदफा २ बमोजिम फिरादपत्र खारेज हुनेछ, भन्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैले फिराद पत्र मस्यौदा गरी दर्ता गर्नुपूर्व हक दैया छ, छैन भनी हेर्न अति आवश्यक हुन्छ ।
- ख. हदम्याद :** हदम्याद भन्नाले सामान्य अर्थमा कुनै पनि विषयमा उजुर, फिराद नालेस र फिराद दर्ता गराउन पाउने कानुनले तोकिएको अन्तिम दिनको म्याद नै हदम्याद हो । मर्का परेको विषयमा जहिलेसुकै फिराद गर्न पाइन्छ, भन्ने हुँदैन । कानुनमा हदम्यादको व्यवस्था नतोकिएमा विवाद दर्ताको समय अनन्त हुने हुँदा यसले समाजमा अस्थिरता निम्त्याउने हुन्छ । त्यसैले कुनै पनि न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायमा फिराद दर्ता गर्नको लागि कुनै पनि कानुनले तोकिएको समयविधि नै हदम्याद हो । हदम्यादको व्यवस्था भएकामा सोही हदम्यादभित्र फिराद दर्ता गर्नुपर्दछ । कारणवश हदम्याद सकिएको अवस्थामा पनि फिरादपत्र दर्ता भएको रहेछ भने त्यस्तो फिराद मुलुकी ऐन, अ.वं. १८० नं. तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ४७ को उपदफा ३ बमोजिम खारेज हुन्छ, भन्ने कानुनी व्यवस्था छ । फिरादपत्र दर्ता गर्दा हदम्यादभित्रै गर्नुपर्दछ । अन्यथा फिराद खारेज भई पक्षलाई आर्थिक र समयको वर्वादी मात्र नभई मानिसक रूपमा तनावसमेत हुने हुन्छ ।
- ग. क्षेत्राधिकार :** अधिकारक्षेत्र भन्नाले साधारण अर्थमा कुनै आधिकारिक निकाय वा संस्थाले आफूलाई तोकिएको कुनै पनि कार्य सम्पन्न गर्नको लागि प्राप्त भएको अधिकार वा शक्तिलाई नै अधिकारक्षेत्र भनिन्छ ।

हरेक देशको संविधान र कानूनद्वारा अदालतको स्थापना र गठनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसरी स्थापना भएका अदालत, अर्धन्यायिक वा अन्य न्यायिक निकायहरूमध्ये कुन कुन

प्रकृतिका मुद्दा कहाँ लाग्ने, कुन तहको अदालतले के कस्ता मुद्दाहरू हेरी फैसला गर्ने वा कति बिगो भएको मुद्दा कुन निकायले हेर्न पाउँछ, भन्ने कुराको आधारमा निर्धारण गरिएको कानुनी अख्तियारीलाई नै अदालतको अधिकारक्षेत्र भनिन्छ ।

अधिकारक्षेत्र नभएको अदालत वा निकायले मुद्दाको सिलसिलामा भएको कारबाही सुनुवाइ र आदेश निर्णय बढेर हुन्छ । मुलुकी ऐन, अ.व. ३५ नं. र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा १६(२) मा व्यवस्था भएको छ । तसर्थ कुनै पनि मुद्दाको फिराद पत्र, नालेस, उजुर दर्ता गराउनुपूर्व अधिकारक्षेत्रको निर्णय र निश्चित गरी दर्ता गर्न लैजानुपर्दछ ।

यसका साथै फिराद तयार गर्दा र अदालतमा दर्ता गर्दा निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ :

१. दाबीको पेस गर्दा फरक विषयमा छुट्टाछुट्टै फिराद दर्ता गर्नु पर्ने
फिराद दिँदा देवानी र दुनियाँवादी फौजदारी मुद्दाको छुट्टाछुट्टै फिराद दर्ता गर्नुपर्दछ । जस्तै कुनै लिखत दर्ता बढेर दर्ताको दाबी लिई देवानी मुद्दाको फिरादपत्र र सोही क्रिया जालसाजी गरेकामा जालसाजीतर्फ छुट्टै जालसाजी मुद्दाको फिरादपत्र दर्ता गराउनुपर्दछ ।^३
२. हक पुग्ने विषयमा फिराद दिनुपर्दछ र पहिले दिएको नालिसको रूप विचार गरी फिराद दिन नहुने^४
३. मोल बिगो घटीबढी गर्नु नहुने^५
४. बिगो नखुलेको अवस्थामा फिराद गर्दा दुई सय रूपैयाँ दस्तुर लाग्नेछ, फिरादसाथ दस्तुर दाखिल गर्नु पर्ने^६
५. फिरादपत्र साथ प्रमाण कागजको नक्कल पेस गर्नुपर्दछ^७
६. फिरादको नक्कल राख्नु पर्ने^८
७. दोहोरो (दुवै थरीले) फिराद दिन पाउने^९

४.४ फिरादपत्रको ढाँचा (संरचना)

फिरादपत्र लेख्दा र तयार गर्दा के कसरी तयार गर्ने ? फिरादको बनावट संरचना कस्तो हुनु पर्ने ? भन्ने सम्बन्धमा कानूनमा नै निश्चित ढाँचा वा स्वरूप नतोकिदा सबै फिरादहरूको संरचनामा फरकपना र विविधता आउने हुन्छ । त्यसैले अदालतमा दर्ता हुने फिरादपत्रको संरचना स्वरूपमा एक रूपमा ल्याउन आवश्यक हुन्छ । फिरादको ढाँचा र स्वरूपको व्यवस्था मुलुकी ऐन, अ.व. ७६ नं., जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को अनुसूची २ र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को अनुसूची १ मा तोकिएको छ । फिरादपत्र तयार गर्दा सोही ढाँचा (संरचनामा) आधारित भएर तयार गर्नुपर्दछ । सो ढाँचा अनुसार नै फिराद तयार गर्न अनिवार्य छ । अन्यथा फिराद दर्ता नहुने हुन्छ ।

^३ मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ८६ र मुलुकी ऐन अ.व. ७२ नं. ।

^४ मुलुकी ऐन अ.व. ७३ नं. ।

^५ मुलुकी ऐन अ.व. ७४ नं. ।

^६ मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ९५ र मुलुकी ऐन अ.व. ७५ नं. र ।

^७ मुलुकी ऐन अ.व. ७७ नं. ।

^८ मुलुकी ऐन अ.व. ८१ नं. ।

^९ मुलुकी ऐन अ.व. ८४ नं. ।

४.५ फिरादपत्र तयार गर्दा उल्लेख हुनुपर्ने कुराहरू

फिरादपत्रको निश्चित ढाँचा (संरचना) कानूनमा तोकिएबमोजिम तयार गर्नुपर्दछ। त्यसै गरी फिरादपत्रमा के के कुरा कहाँकहाँ उल्लेख भएको हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा जानकारी र ज्ञान हुन अनिवार्य आवश्यक हुन्छ। फिरादपत्र लेख्दा के के कुरा उल्लेख हुनु पर्ने भन्ने सम्बन्धमा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १४ र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को परिच्छेद ४ दफा २८ मा व्यवस्था गरिएको छ। ती व्यवस्थाहरूलाई समग्र रूपमा अध्ययन र परिपालना गर्नु अनिवार्य हुनेछ। यसमा भएका व्यवस्थाहरू निम्न अनुसार छन्।

१. कुन अदालत वा कार्यालयमा मा पेस गर्ने हो सो अदालत र कार्यालयको नाम,
२. कुन सालमा दर्ता गरिएको हो सो साल (जस्तै २०७४ सालको) देवानी दायरी नं.,
३. वादीको बाबु र पतिको नाम र थर,
४. फिरादपत्रकर्ताको वतन, नाम, थर वर्ष, मोबाइल सम्पर्क नम्बर र भएसम्म इमेल,
५. प्रतिवादीको बाबु र पतिको ठेगाना (वतन), नाम, थर वर्ष, मोबाइल सम्पर्क नम्बर र भएसम्म इमेल,
६. प्रतिवादीका वतन उल्लेख गर्दा जिल्ला, गा.पा., नपा., वडा नं., टोल, घर नं., डेरामा बसेको भएमा घरघनीको नाम घर नं. समेत,
७. यस पछि कुन विषयको मुद्दा हो मुद्दाको नाम उल्लेख गर्नुपर्दछ, जस्तै : मुद्दा : लेनदेन,
८. मुद्दाको नामकरणपछि फिराद बेहोरा क्रमशः उल्लेख, आफूले कुन विषयमा के कस्तो दावी गरेको हो ? त्यस्तो दावी कुन कुन आधार र प्रमाणबमोजिम गरिएको हो ? सो कुरा फिरादपत्रमा उल्लेख गरी प्रस्ट माग दावी राख्नुपर्दछ भन्ने कानुनी व्यवस्था मुलुकी देवानी कार्यविधि(संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ९६ मा रहेको,
९. स्वतन्त्र नम्बर क्रमसङ्ख्यामा अधिकार क्षेत्रसम्बन्धी कानूनको उल्लेख गर्नुपर्दछ, जस्तै : न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ दफा ७, ८, ९ आदि,
- १० फिराद दर्ता गर्न ल्याएको हदम्यादको दफा उल्लेख गर्नु पर्ने,
११. प्रतिवादीहरूलाई म्याद तामेल गराउने सम्बन्धमा उल्लेख गर्नुपर्दछ। जसमा
  - वादी आफैले
  - कानून व्यवसायीमार्फत
  - अदालतको तर्फबाट,
१२. कानून व्यवसायी नियुक्ति गरेको भए सबैको नाम उल्लेख भएको वकालतनामा दाखिल गर्नु पर्ने,
१३. फिरादपत्र दर्ता गर्दा लाग्ने दस्तुर वा कोर्ट र अन्य दस्तुर उल्लेख गर्नुपर्दछ। जस्तै लेनदेन मुद्दामा
  - (क) आय टिकट दस्तुर बापत रु. ...
  - (ख) कोर्ट फीबापत रु. ...
  - (ग) इतलायनामा दस्तुर रु. ...
  - (घ) नक्कल दस्तुर रु. ....,
१४. फिराद दावी बेहोरालाई प्रमाणित गर्ने कागजातको प्रतिलिपिहरू क्रमशः संलग्न गर्नु पर्ने,

१५. साक्षीहरू

क. साक्षीहरूको बाबु वा पतिको नाम, ठेगाना, उमेर र साक्षीको नाम उल्लेख गर्नु पर्ने,

१६. माथि उल्लेख भएका व्यहोराहरू पूरा भएपछि अन्तिम प्रकरणमा निम्न बेहोरा उल्लेख गर्नुपर्दछ :

यसमा लेखिएको विपक्षीको नाम थर वतन लगायतको बेहोरा ठीक साँचो छ, भुट्टा ठहरे कानूनबमोजिम सहूला बुझाउँला विपक्षीको नाउँमा अदालतबाट जारी हुने सूचना, म्याद तामेललगायत अन्य काम कारवाहीहरूमा अदालतलाई आवश्यक सहयोग गर्नेछु,

१७. माथिको वाक्यांश र प्रतिबद्धता शपथ जाहेर गरेपछि सोपछि दायार्तर्फ फिरादकर्ताको नाम हस्ताक्षर तथा ल्याप्चे सहीछापसमेत गर्न मिल्ने गरी लेखी उल्लेख गर्नु पर्ने,

१७. यति बेहोरा उल्लेख भएपछि लिखतको अन्त्यमा मिति लेख्नुपर्दछ । मिति निम्न अनुसार लेखिन्छ :

इति संवत् २०... साल ... महिना ... गते रोज (वार) शुभम् ।

यसरी माथिका सबै व्यहोराहरू उल्लेख गरी लेखी फिरादको संरचना पूरा गरिन्छ ।

५. फिरादपत्र दर्ता प्रक्रिया

५.१ (क) फिरादपत्रको संरचना तयार भएपछि नेपाली कागजमा सुल्टोतिर एकातर्फमात्र प्रस्ट बुझिने गरी मुद्रण (प्रिन्ट) गर्नुपर्दछ ।

(ख) प्रतिवादीहरूलाई दिनु पर्ने फिरादको नक्कलसमेत तयार गरी लैजानुपर्दछ ।

(ग) फिरादको कागज प्रमाण महलमा उल्लेख भएका कागजहरूको प्रतिलिपि क्रमशः राखी संलग्न गर्नुपर्दछ ।

(घ) फिरादको विद्युतीय नक्कल (सफ्टकपी) समेत लैजानुपर्दछ ।

५.२ फिरादपत्र दर्ता गर्ने अधिकारी

जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम ७ (१) को देहाय क, ख र ग ले फिराद दर्ता गर्ने अधिकार सेस्तेदारको कामकर्तव्य भनी जिम्मेवारी र दायित्व उल्लेख गरिएको छ । दर्ता हुन भनी आएको फिराद कानूनले तोकिएका सबै प्रक्रिया पूरा भएको भएमा सेस्तेदारले सो जाँच गरी दर्ता गर्न आदेश दिने व्यवस्था छ । यसपछि सम्बन्धित दायरी दर्ता शाखाका कर्मचारी फाँटवालालाई दर्ता गर्न आदेश दिइन्छ ।

५.३ अदालत दस्तुर कोर्ट फी दाखिल गर्नु पर्ने

कुनै पक्षले दर्ता गर्न लगेको फिरादपत्र रीतपूर्वक भएको र दर्ता गर्न मिल्ने भएपछि सो फिरादपत्रमा उल्लेख गरिएको कोर्ट फी अदालतमा नगर्दै बुझाई सोको रसिद लिनुपर्दछ । अहिले सर्वोच्च अदालतमा एकै पटक बैकमा दस्तुर दाखिल गरी भौचर प्राप्त गर्ने सुविधासमेत प्रदान गरेको छ । यही किसिमको सुविधा जिल्ला अदालत तथा उच्च अदालतमा हुन आवश्यक छ ।

५.४ कारणीको सहिछाप गराउने

सेस्तेदारले फिराद दायरी दर्ता शाखाका कर्मचारी फाँटवालालाई फिराद दर्ता गर्न आदेश दिएपछि, सो शाखाका कर्मचारी वा कानून व्यवसायीले कारणीको मुलुकी ऐन, कागजजाँचको महलको व्यवस्था तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा २९ देखि ३४ सम्मको रीत पुऱ्याई सहिछाप गराउनुपर्दछ। सहिछाप गराउँदा पक्की कालो मसीले गराउनुपर्दछ।

५.५ फिराद रीतपूर्वक दायरीमा दर्ता गरिने

अदालती दस्तुर बुझाई दाखिल भएपछि र फिरादपत्रमा कारणीको सहिछाप गराउने कार्य सम्पन्न भएपछि सो फिरादपत्र दुनियाँवादी देवानी डायरी दर्ता किताबमा दर्ता गरिन्छ। त्यसपछि सो मुद्दाको मुद्दा नं. प्राप्त हुन्छ। जस्तै २०७५ –PC– ११४४। यही मुद्दा नम्बरबाट नै सुरु कार्यवाही गरिन्छ। यही मुद्दा दर्ता नम्बरबाट नै अदालतमा सो मुद्दाको बारेमा जानकारी लिन सजिलो हुन्छ।

५.६ फिराद दर्ता भएपछि वादीलाई तारेख तोकिने

फिराद दर्ता गर्ने कार्य सम्पन्न भएपछि मुद्दाको कार्यविधि अनुसार (सामान्य, संक्षिप्त र विशेष) प्रतिवादीले प्रतिवाद गर्न सक्ने समय अवधिलाई विचार गरी साधारण तारेख तोकी पठाइन्छ। तारेख भन्नाले पक्षलाई अदालतमा उपस्थित हुनका लागि तोकिएको दिन हो। अदालतबाट तोकिएका तारेखमा जानु पक्षहरूको कर्तव्य हुनेछ। काबुवाहिरको परिस्थिति परी तारेखमा हाजिर हुन जान नसकेको अवस्थामा तारेख थमाउन पाउने व्यवस्था कानूनमा गरिएको हुन्छ।

६. तेस्रो चरण

६.१ प्रतिवादीलाई सुनुवाइको मौका दिने र भ्रिकाउने

कुनै पनि दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिका बीचमा देवानी विषयमा वादविवाद उत्पन्न भएपछि कुनै एक पक्ष सो विवादको समाधान र न्याय प्राप्तिको लागि अदालतमा फिराद दर्ता गर्न आउने अवस्था हुन्छ। अदालतमा सो विवादको दर्ता भएपछि सो विवादका पक्षहरूलाई (फिरादमा विपक्षी महलमा प्रतिवादी बनाइएका व्यक्तिहरूलाई) सो विवादको सम्बन्धमा आफ्ना भनाइ, जिकिर, खण्डन, समर्थन, प्रतिवाद वा प्रतिदावी पेस गर्न पाउने अर्को पक्षको नैसर्गिक अधिकार रहेको हुन्छ। प्रतिवादीले प्रतिवाद गर्न पाउने अधिकारलाई सुनुवाइको मौका (अवसर) दिने र पाउने प्राकृतिक अधिकारसँग सम्बन्ध राख्छ। प्रतिवादीलाई सुनुवाइको समुचित मौका प्रदान गरी विवादमा दुवै पक्षका सबै कुरा सुनी निष्पक्ष ढङ्गले निर्णय गर्नुपर्दछ। यसले स्वच्छ न्याय सम्पादनको कार्यलाई मद्दत पुऱ्याउँछ।

६.२ सुनुवाइको मौकाभित्र पर्ने मूलभूत कुराहरू

- क. लिखित वा मौखिक रूपमा आफ्नो भनाइ राख्न पाउने अधिकार,
- ख. प्रमाण एवं तर्क प्रस्तुत गर्ने पाउने अधिकार,
- ग. आफ्नो विरुद्धको प्रमाणको नामकरण, खण्डन, जिरह, र परीक्षण गर्न पाउने अधिकार,

- घ. कानून व्यवसायीको प्रतिरक्षाको अधिकार,
 ङ असमर्थ पक्षलाई कानुनी सहायताको पाउने अधिकार ।

६.३ म्याद तामेलसम्बन्धी व्यवस्था

म्याद तामेलीको सम्बन्धमा हेर्दा यसलाई आफू विरुद्ध कुनै कुराको दाबी वा अभियोग लागेको अवस्थामा सो दाबी वा अभियोगको सम्बन्धमा पूर्ण रूपमा जानकारी पाउने सूचनाको अधिकारको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट पनि म्याद तामेलको उद्देश्य भनेको सम्बन्धित व्यक्तिलाई निज विरुद्ध हुन लागेको कामकारवाहीको जानकारी गराई आफ्नो प्रतिरक्षा गर्ने मौका प्रदान गर्नु हो । जसले व्यक्तिको स्वच्छ, सुनुवाइको अधिकार सुनिश्चित गर्दछ । अदालती कारवाहीमा म्याद तामेल प्रक्रियालाई सरल सहज तथा वास्तविक बनाउनका लागि नै कानूनमा नै व्यवस्था गरेको पाइन्छ । म्याद तामेली जस्तो प्रक्रियागत कुरामा कुनै यान्त्रिक नियम लागू भयो भएन भन्ने कुरा भन्दा पनि सम्बन्धित व्यक्तिले त्यस्तो सूचना यथा समयमा प्राप्त गर्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन आउने भनी म्याद तामेलीलाई सम्बन्धित व्यक्तिले समयमा आफू विरुद्धमा परेको कुनै मुद्दाको विषयमा जानकारी पाउने अधिकारको रूपमा लिएको पाइन्छ ।^{१०}

म्याद तामेलसम्बन्धी तरिका र रीत

१. वादी आफैँले वा कानून व्यवसायीमार्फत प्रतिवादीलाई म्याद तामेल गर्न सकिने व्यवस्था छ ।
२. वादी आफैँले वा कानून व्यवसायीमार्फत प्रतिवादीलाई म्याद तामेल नगराएको अवस्थामा ३ दिनभित्र म्याद प्रतिवादीको नाममा म्याद जारी गरिन्छ ।
३. प्रतिवादीको नाममा प्रतिउत्तर पेस गर्न २१ दिनको म्याद दिइन्छ ।
४. एकाघरका परिवारका लागि एउटा फिरादपत्रको नक्कलसहित म्याद तामेल गरिन्छ ।
५. अदालतबाट जारी भएको सम्बन्धित व्यक्ति प्रतिवादीलाई बुझाई तामेल गर्ने जिम्मेवारी पाएको कर्मचारी तामेलदारबाट तामेल गराइन्छ ।
६. तामेलदारले प्रतिवादीलाई चिनेको भएमा जहाँसुकै फेला पारे पनि म्याद बुझाउन हुन्छ ।
७. प्रतिवादी फेला नपरेको अवस्थामा वतन घर ठेगाना पत्तालगाई सो मानिसलाई चिनेर वडा अध्यक्षसमेतका २ जना प्रतिनिधि साक्षी राखी भरपाई गराई सम्बन्धित मानिसलाई दिनुपर्दछ ।
८. घरमा प्रतिवादी फेला नपरेको अवस्थामा माथि ७ नं. मा भएको प्रक्रिया पुऱ्याई एकाघरको उमेर पुगेको परिवारको अन्य सदस्यलाई बुझाउनुपर्छ ।
९. घरका अन्य उमेर पुगेका सदस्यले पनि बुझी लिन नमानेको अवस्थामा माथि ७ नं. को प्रक्रिया पुऱ्याई प्रतिवादीको घर दैलोमा टाँस गर्नुपर्दछ ।
१०. घर दैलोमा टासिएको म्यादको १ प्रति सम्बन्धित वडामा बुझाई भरपाइ लिनुपर्दछ, वडाले पनि बुझी लिई भरपाई गरिदिए सो म्याद आफ्नो सूचना पाटीमा टाँस्नुपर्दछ ।
१०. सङ्गठित संस्थाको हकमा सो कार्यालयको प्रमुखलाई बुझाउने व्यवस्था छ ।
११. अदालतबाटै म्याद तामेल गर्न सकिने अवस्थाहरू :
 क. अदालतका कर्मचारी भएमा निज अदालतमा हाजिर हुँदा

^{१०} ने.का.प. २०७४ अङ्क २ नि.नं.१७६८

- ख. सोही अदालतमा अर्को मुद्दामा पक्ष, वारेस तारेखमा रहेको भएमा सोही तारेखको दिन
- ग. सो पक्षको कानून व्यवसायी अदालतमा उपस्थित भएको अवस्थामा कानून व्यवसायीलाई
- घ. पक्ष अन्य मुद्दाको साक्षीको रूपमा उपस्थित भएमा पक्षलाई
१३. घर ठेगाना पत्ता नलागेको अवस्थामा अदालतको सूचनापाटीमा टाँस गरी सोको सूचना राष्ट्रिय स्तरका दैनिक पत्रिकामा प्रकाशन गर्नुपर्दछ ।
१४. अन्य जिल्लाको म्याद सोही जिल्लाको अदालतबाट म्याद तामेल गराइनेछ ।
१५. म्याद तामेल गर्न जन प्रतिनिधि, कर्मचारी वा समाजको सदस्यहरूले सहयोग गर्नु पर्नेछ ।
१६. म्याद तामेल गर्न असहयोग गर्ने जनप्रतिनिधि, कर्मचारी स्थानीय मानिसलाई रु. ५,०००/- सम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।

७ चौथो चरण

प्रतिउत्तर

७.१ प्रतिउत्तर भनेको के हो ?

कुनै दुई पक्षबीच देवानी कानुनी दायित्वका विषयमा कुनै विवाद वा कानुनी समस्या सिर्जना भई वादीको अदालतमा फिराद दर्ता भएपछि प्रतिवादीले वादीको फिराद दाबीको विषयमा आफ्नो भनाइ, खण्डन, इन्कारी, स्वीकार समर्थन र प्रतिदाबी समेत प्रस्टसँग उल्लेख गरी निर्दिष्ट म्यादभित्र लिखित रूपमा सो विवादका सम्बन्धमा आफ्नो भनाइ पेस गरेको जवाफ कागज नै प्रतिउत्तर हो ।

७.२ प्रतिउत्तरका प्रकार

कुनै पनि मुद्दामा प्रतिवादीले फिराद दाबीको सन्दर्भमा निम्न बेहोराका प्रतिउत्तर पेस गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ :

क. पूर्ण इन्कारी प्रतिउत्तर

पूर्ण इन्कारी प्रतिउत्तर भन्नाले वादीले प्रतिवादीहरूउपर लिएको आफ्नो फिराद दाबीको सबै कुरामा वादी दाबीअनुसार हुनु पर्ने होइन भनी दिइने प्रतिउत्तरलाई पूर्ण रूपमा इन्कारी प्रतिउत्तर भनिन्छ । जस्तै : अंश माग गरेकोमा दिनु पर्ने होइन, लेनदेनको दाबीमा दिनुतिर्नु पर्ने होइन, नाता कायमको दाबीमा नाता कायम हुनु पर्ने होइन भनी दिइने प्रतिउत्तरलाई पूर्ण इन्कारी प्रतिउत्तर जिकिर भनिन्छ ।

ख. आंशिक इन्कारी प्रतिउत्तर

यस किसिमको प्रतिउत्तरमा वादी दाबीका केही तथ्यगत कुरालाई स्वीकार गरेको हुन्छ । वादी दाबी अनुसार हुनु पर्ने होइन वा भइसक्यो भनी दिइने प्रतिउत्तरपत्र आंशिक इन्कारी प्रतिउत्तरपत्र हो । जस्तै अंश माग गरेकोमा दिनु पर्ने होइन, एक पटक दिई लिई सकेको हो । लेनदेनको दाबीमा दिनुतिर्नु पर्ने हो तर तिरी बुझाइसकेको छु । वादी दाबीभन्दा थोरै सावाँ रकम लिएको हो । कागज धेरै रकमको भएको हो । नाता कायमको दाबीमा चिनजानसम्म हो तर नाता कायम हुनु पर्ने होइन भनी दिइने प्रतिउत्तरलाई आंशिक इन्कारी प्रतिउत्तर

जिकिर भनिन्छ । यसमा केही तथ्य स्वीकार गरिएको हुन्छ ।

ग. वादी दाबी समर्थन प्रतिउत्तर

केही मुद्दाहरूमा वादी दाबीलाई समर्थन गरी केही प्रतिवादीहरूले प्रतिउत्तर जिकिर पेस गर्दछन् । यस किसिमको प्रतिउत्तर प्रायः धेरै प्रतिवादीहरू बनाइ फिराद दर्ता गरिन्छ । यसमा प्रतिवादीले नै वादीलाई फिराद दर्ता गर्न प्रोत्साह गरी पछि त्यस किसिमको प्रतिउत्तर पेस गरेको हुने प्राय प्रचलन रहेको छ ।

जस्तै अंश मुद्दाको दाबीमा अंश दिनु पर्ने हो, नाता कायम हुनु पर्ने हो, लेनदेन भएको हो भन्ने बेहोराको प्रतिउत्तर पेस गरिन्छ ।

घ. प्रतिदाबी प्रतिउत्तर

कुनै मुद्दाका वादीले प्रतिवादीउपर कुनै कुराको दाबी लिएकामा सो विषयमा मेरो पनि यस किसिमको दाबी रहेको छ भनी प्रतिउत्तर जिकिर लिएका त्यसलाई फिरादसरहको दाबी मानिन्छ । यसमा मैले पनि वादी दाबीबाट यो यति कुराहरू लिनु वा पाउनु पर्नेछ भनी दाबी गरिएको हुन्छ । यो प्रतिदाबी लिने व्यवस्था साबिक मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १२८ नं. मा रहेको थियो । हाल मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता), २०७४ को दफा १२९ मा प्रतिदाबी पेस गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । जस्तै : लेनेदन मुद्दामा मैले पनि वादीबाट रकम लिनु पर्ने बाँकी रहेको छ । सो दिलाइपाऊँ भनी प्रतिदाबी लिन सकिन्छ । प्रतिदाबीलाई फिरादसरह मानी विपक्षीलाई प्रतिवाद गर्न पूर्ण रूपमा अवसर दिइन्छ ।

७.३ प्रतिउत्तरको ढाँचा

प्रतिउत्तरको ढाँचा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १२८ नं., जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को अनुसूची ४ क र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता), २०७४ को अनुसूची ९ मा राखिएको छ ।

७.४ प्रतिउत्तर लेख्दा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने कुराहरू

कुनै पनि मुद्दामा वादीको दाबीसम्बन्धमा प्रतिवादीले प्रतिउत्तर तयार गरी पेस गर्दा निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ ।

क. मुख्य कुरा

१. वादीको फिराद गर्ने हकदैया (Locus Standi) छ छैन ?
२. वादीको फिराद अधिकारक्षेत्रभित्र पर्दछ/पर्दैन ?
३. वादीको फिराद हदम्यादभित्र छ वा छैन ?

माथिका मूलभूत ३ वटा प्रश्नको सम्बन्धमा राम्ररी अध्ययन गरी हेरेर ती विषयमा खण्डन गर्नुपर्दछ । यसका साथै अन्य निम्न विषयमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ^{११}

- वादीको फिरादको पूरा विवरण ३/४ पटक अध्ययन गर्नुपर्दछ ।
- प्रतिउत्तर शिष्ट र सभ्य भाषामा लेख्नुपर्दछ ।

^{११} प्रा. पवन कुमार ओझा कार्यविधि कानून सिद्धान्त र व्यवहार, लुम्बिनी प्रकाशन, २०७१, पृष्ठ २१७ ।

- कानूनले तोकेको म्यादभिन्न प्रतिउत्तरपत्र पेस गर्नुपर्दछ ।
- प्रतिवादीले आफ्नो बाबुको नाम, थर, वतन र सम्पर्क नं. समेत उल्लेख गर्नुपर्दछ ।
- के कुन प्रमाणको आधारमा वादीले फिराद गरेको हो ती प्रमाणहरूले वादीको दावीलाई समर्थन गर्छन् वा गर्दैनन् भनी हेर्नु र विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।
- वादीले दावी गरेको कानुनी आधारहरू प्रस्तुत विषयमा आकर्षित हुन्छन् वा हुँदैनन् ।
- विपक्षी बनाउन आवश्यक मानिसलाई विपक्षी बनाएको छ, छैन ।
- अदालती दस्तुर दाखिल गरेको छ वा छैन ।
- यसपूर्व वादी प्रतिवादीका बीचमा कुनै मुद्दा चलेका थिए वा थिएनन् ।
- वादीले साक्षी खण्डमा उल्लेख गरेका मानिससँग कुनै नाता वा रिस इवी रहेको थियो वा थिएन ।
- प्रतिउत्तर पेस गर्दा कानून व्यवसायी नियुक्त गरेको भएमा वकालतनामा र दस्तुर बुझाउनुपर्दछ ।
- वादीले आफ्नो फिरादपत्रमा कुनै नजिर उल्लेख गरेको भएमा ती नजिरहरू प्रस्तुत विषयमा आकर्षित हुने हुन वा होइनन् ।
- प्रतिवादीले आफ्नो प्रतिउत्तर जिकिरलाई समर्थन गरी प्रमाणित गर्ने प्रमाण खण्डमा उल्लेख भएका प्रमाणहरूको प्रस्ट बुझिने कागज प्रमाण पेस गर्नुपर्दछ ।
- सबै विवरण प्रत्यक्ष रूपमा आफैले थाहा पाउने कम्तीमा ३ जना साक्षीको नाम थर वतन पेस गर्नुपर्दछ ।
- प्रतिउत्तरपत्रको विद्युतीय प्रतिसमेत अदालतमा लैजानुपर्दछ ।

७.५ प्रतिउत्तर पेस नगर्दाको परिणाम

कानूनबमोजिम रीतपूर्वक म्याद तामेल भएपछि, म्यादभिन्नमा प्रतिउत्तरपत्र नदिई वा प्रतिवाद नगरी म्याद गुजारेको अवस्थामा अदालतबाट एकतर्फी फैसला हुन्छ । प्रतिवादीको विरुद्धमा फैसलाको परिणाम जे जस्तो भए तापनि सो फैसलालाई मान्ने पर्ने हुन्छ । त्यस फैसलामा चित्त बुझेन भनी पुनरावेदन गर्न पाउने छैन । यसरी प्रतिवादीले पुनरावेदनको म्याद प्राप्त गर्ने अधिकार नभएको हुनाले सो फैसला अन्तिम हुन्छ । यस्तो अवस्थामा फैसला कार्यान्वयनको कारवाही अगाडि बढाउन कुनै बाधा हुँदैन भन्ने कानुनी व्यवस्था छ ।^{१२}

७.६ लिखत दरपीठ

लिखत दरपीठमा भएका दुई वाक्यलाई अलग अलग रूपमा बुझी दुवै वाक्यको अर्थ बुझ्न आवश्यक हुन्छ । त्यसैले यहाँ पहिले लिखत के हो भन्ने सम्बन्धमा अर्थ बुझिसकेपछि दरपीठको बारेमा उल्लेख गरिन्छ । लिखत भन्नाले घर व्यवहारमा हुने लेनदेन, सम्पत्ति हस्तान्तरण, करार, सरकारी कार्यालयमा पेस हुने, अख्तियारनामालगायतका कागजहरूसमेतलाई लिखत भनिन्छ । तर यहाँ लिखत भन्नाले अदालतमा पेस हुने फिरादपत्र, प्रतिउत्तर पत्र, पुनरावेदन पत्र, निवेदन पत्र, दरखास्तलगायत जुनसुकै किसिमको लिखतलाई सम्झनुपर्दछ, भनी परिभाषा गरिएको हुँदा यिनै कुराहरू नै लिखत हुन् ।^{१३}

^{१२} मुलुकी ऐन, अ.व. २०८ र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा २०६ ।

^{१३} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २८(क) (६) ।

कुनै पनि लिखत अदालतमा लिखत पेस भएपछि, तोकिएको अनुसूचीमा लिखत तयार भए नभएको, हकद्वेया, हदम्याद र अधिकारक्षेत्रको भित्रको भए नभएको, लिखतमा खुलाउनु पर्ने कुराहरू खुलाए नखुलाएको, लेखाई प्रस्तुति वा उल्लेखनमा अशुद्धि वा अपूर्ण भएकोसमेतका कुराहरूसमेत दर्ता गर्ने अधिकारीले जाँच गरी लिखत दर्ता गर्न सबै कुरा पूरा भएमा दर्ता गर्न आदेश हुन्छ। यदि माथिका सबै कुराहरू पूरा नभएको अवस्थामा सो लिखतमा दर्ता गर्न यो यसरी दर्ता गर्न मिल्दैन भनी दर्ता गर्न नमिल्ने कारण उल्लेख गरी सम्बन्धित अधिकृतले सहिछाप गरी, त्यसको रेकर्ड अदालतमा राखी सम्बन्धित व्यक्तिलाई नै फिर्ता दिने व्यवस्था छ, त्यसैलाई दरपीठ भनिन्छ।

दरपीठ के हो भन्ने सम्बन्धमा मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा २ (ग) मा दरपीठको परिभाषा गरिएको छ, जसमा दरपीठ भन्नाले कानूनबमोजिम दर्ता गर्न नसकिने लिखतमा सम्बन्धित अधिकृतले दर्ता गर्न नसकिनाको आधार र कारण खुलाई आफ्नो हस्ताक्षर गरी सोही लिखतको पीठ वा अन्य भाग वा छुट्टै कागजमा गरेको आदेश सम्भन्तुपर्दछ, भनी दरपीठको परिभाषा गरिएको छ।

यसरी कुनै लिखत दर्ता गर्न लैजानुपूर्व तयारी गर्दा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने महत्त्वपूर्ण सबै पक्षमा ध्यान दिई निश्चित गरी लिखत मस्यौदा तयारपश्चात् अदालतमा दर्ता गर्न लगेपश्चात् अदालतबाट सो दर्ता गर्न ल्याएको फिरोद, प्रतिउत्तरपत्र पुनरावेदन पत्र वा मुद्दाको कारबाहीको सिलसिलामा दायर निवेदन पत्रसमेतको लिखत जाँच गर्दा हदम्याद भित्र नभएको, अधिकार क्षेत्र नभएको वा कानून रीतपूर्वक तयार नभएको हुँदा दर्ता गर्न नसकिने कुरा उल्लेख गरी आधार कारण देखाई लेखिदिने कार्य नै दरपीठ हो।

७.७ लिखत दरपीठ भएमा के गर्ने ?

दर्ता गर्न लगेएको लिखत दर्ता गर्ने अधिकारीले जाँच गर्दा सो लिखत दर्ता हुन नसक्ने अवस्थाको रहेको कारण उल्लेख गरी दरपीठ भएकोमा सो दरपीठ गरेको यो यस कारण मिलेको छैन बदर गरी दरपीठ बदर गरी लिखत दर्ता गरिपाऊ भनी ७ दिनभित्र सोही अदालतका न्यायाधीशसमक्ष निवेदन दिनुपर्दछ। सो निवेदनमा सुनुवाइ गर्दा बेरीतको देखिएमा सो दरपीठ आदेश बदर गरी लिखत दर्ता गरिदिनु भन्ने आदेश हुन्छ। आदेश बदर भएपछि तुरुन्तै लिखत दर्ता गरिदिनुपर्दछ। यदि न्यायाधीशबाट नै दरपीठ भएको भएमा सोउपर पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिन सकिन्छ। दरपीठ आदेश कानूनसम्मत भएको देखिई दरपीठ सदर भएमा सो निवेदनको कारबाही अन्त्य भएको आदेश गर्न सक्नेछ।^{१४}

७.८ तारेखसम्बन्धी व्यवस्था

(क) वादी प्रतिवादीको तारेख मिलान

फिरोद दर्ता भएपछि अदालतबाट वादीलाई प्रतिउत्तर दर्ता हुन आउने समयको सीमा अनुमान गरी तारेख तोकिएको हुन्छ। प्रतिवादीहरूको प्रतिउत्तर पत्र दर्ता भएपछि, सोही दिनको तारेख प्रतिवादीहरूलाई दिइन्छ। सबै प्रतिवादीहरूको प्रतिउत्तर पत्र दर्ता भएपछि वा प्रतिउत्तर पर्ने म्याद समाप्त भएपछि, वादी प्रतिवादीको तारेख एकदिनको जोडिन वा तोकिन जान्छ, यसैलाई साधारण भाषामा तारेख मिलान भनिन्छ। तारेख मिलान भएपछि, मुद्दामा प्रारम्भिक सुनुवाइ गरिन्छ।

^{१४} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १३० (१-५)।

(ख) पक्ष तारेखमा बस्नु पर्ने

फिरादपत्र दर्ता भएपछि, प्रतिउत्तर दर्ता गरिसकेपछि वा केही बुझ्नु पर्ने आवश्यक भएका व्यक्तिलाई बुझिसकेपछि तारेखमा बस्नु पर्ने वा तोकिएको तारेखमा प्रत्येक तारिखमा रहनु पर्ने हुन्छ। सुरु तहको कारवाहीको अवस्थामा वादी प्रतिवादीका साक्षी प्रमाण बुझ्नु पर्ने अवस्था हुन्छ। यस्तो अवस्थामा पक्षहरूले अदालतलाई ती प्रमाण बुझ्ने कार्यमा सहयोग गर्नु पर्ने जिम्मेवारी हुन्छ। यो जिम्मेवारी पूरा गरेको अवस्थामा मुद्दाको दुवै पक्षलाई मुद्दा फैसला गर्न छिटो हुने अवस्था हुन्छ।

(ग) पक्ष तारेखमा बस्नु नपर्ने

दुनियाँवादी देवानी मुद्दामा नागरिक वादी हुने हुनाले तारेखमा रहनु पर्ने अवस्था हुन्छ। तर नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह वा निकाय, संवैधानि निकाय, अदालतसमेतका निकायहरू वादी प्रातिवादी भएकोमुद्दामा तारेखमा बस्नु पर्ने हुँदैन।^{१५}

(घ) पुनरावेदन तहमा तारेखमा नबसी मुद्दामा कारवाही हुन सक्ने

पुनरावेदन तहमा तारेखमा बस्ने वा नबसी पुनरावेदन गर्ने भन्ने कुरालाई पक्षको जिम्मामा छोडिएको छ। अदालतले अन्यथा आदेश दिएको बाहेक पुनरावेदन तहको मुद्दामा पक्षलाई तारिखमा मनराखी मुद्दाको कारवाही सुनुवाइ र किनारा हुन सक्नेछ^{१६} भन्ने व्यवस्था भएको हुनाले पुनरावेदन तहमा तारेखमा अनिवार्यता गरिएको अवस्था छैन।

(ङ) वारेससम्बन्धी व्यवस्था

वारेस भन्नाले कुनै पनि देवानी मुद्दाको कुनै पक्षले आफ्नो तर्फबाट मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नको लागि कुनै व्यक्तिलाई प्रतिनिधिको रूपमा नियुक्त गर्न सक्दछ। मुद्दामा प्रतिवादीहरूमध्येको अन्य प्रतिवादीलाई पनि वारेस दिन सक्छ। वारेसले मुद्दाको कारवाहीको क्रममा तारिखमा तोकिएका काम सबै गर्न सक्ने हैसियत राख्छ। मुद्दा मिलापत्रको गर्न सक्ने अख्तियार वारेसलाई हुँदैन। वारेस २ प्रकारका हुन्छन्। साधारण वारेस र अधिकृत वारेस। साधारण वारेसले मुद्दा मिलापत्र गर्न सक्ने अधिकार हुँदैन। साधारण वारेसमार्फत मुद्दा मिलापत्र गर्दा छुट्टै मन्जुरनामा पेस गर्नुपर्दछ। अधिकृत वारेसले भने पक्षको हैसियतमा सबै काम कारवाही गर्न सक्छ। अधिकृत वारेस मुद्दा तोकी वा नतोकी दिने प्रचलन छ। अधिकृत वारेस जिल्ला अदालतबाट न्यायाधीशले प्रमाणित गरिदिने अधिकार कानूनले तोकेको छ।

७.९ अन्तरकालीन आदेश

अन्तरकालीन आदेश भन्नाले अदालतबाट मुद्दा दायर भई कारवाहीको सिलसिलामा कुनै काम कारवाही तत्काल नरोकेमा, कुनै कार्य तत्काल नगरेमा वा मुद्दाको मागदावी सम्बन्धमा कुनै विषय यथास्थितिमा नराखेमा फिरादपत्रको वा पुनरावेदनपत्रको निरर्थक हुने कुरा उल्लेख गरी मुद्दाका पक्षले निवेदन गरेमा सो आदेश गर्न आवश्यक देखिएमा कारण खुलाई अदालतले आदेश गर्न सक्नेछ। यसरी मुद्दा फैसला हुनुपूर्व अदालतबाट हुने सबै किसिमका आदेशहरू नै अन्तरकालीन आदेशहरू हुन्। कुनै पनि विषयको अन्तरकालीन आदेश जारी गरिपाउनका लागि मुद्दाको कुनै पक्षले

^{१५} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १४२।

^{१६} मु.देका.सं. ऐन, २०७४ दफा १४२।

निवेदन माग गरेपछि अदालतले सो विषयमा सुनुवाइ गरी निवेदन मागबमोजिमको कार्य गर्न रोक्न वा गर्नको लागि आदेश गरिन्छ । यो विशेष प्रकृतिको आदेश हो । यो निश्चित तथा छोटो अवधिको लागि जारी गरिने आदेश हो । यसमा सामान्यतः प्रतिउत्तर नपरेसम्म, अर्को आदेश नभएसम्म, फैसला नभएसम्म भनी दिइने आदेशलाई नै अन्तरकालीन आदेश भनिन्छ । जस अन्तर्गत निम्न आदेश पर्न सक्छन् :

- क. अंश मुद्दामा आफ्नो भाग जतिको जग्गा रोक्का राख्न
- ख. लेनदेनको बिगोको लागि प्रतिवादीको नामको जग्गा रोक्का राख्न
- ग. जग्गा खिचोला मुद्दामा वाली रोक्का राख्न
- घ. नातामा विवाद भएमा नातामा वयान गराउन वा DNA परीक्षण गर्न
- ङ. अंश मुद्दाको लागि तायदाती फाँटवारी माग
- च. अंश मुद्दामा नबुभी नहुने मानिसलाई बुझ्ने

माथि उल्लेख जस्ता आदेश हुन माग गरी परेको निवेदनमा मुलुकी ऐन, अ.व.१७१ क.नं. र करार ऐन २०५६ को दफा ८७ बमोजिम हुने आदेशहरू नै अन्तरकालीन आदेश हुन । कहिलेकाहीं कुनै कुरा थप प्रस्ट हुन अदालत आफैले पनि केही कुरा बुझ्न आदेश गर्न सक्छ ।

८. पाँचौ चरण : प्रारम्भिक सुनुवाइ र प्रमाण मुकदर पेसी

वादीले प्रतिवादीउपर लिएको दाबीका सम्बन्धमा प्रतिवादीले प्रतिउत्तर पेस गर्दा वादीको दाबी गर्ने हकद्वैया नभएको, हदम्याद नभएको वा अधिकारक्षेत्रसमेत नभएको भनी मुख्य जिकिर भएको खण्डन प्रतिउत्तर पत्र परेको अवस्थामा ती प्रश्नको निराकरण प्रथम रूपमा निराकरण गरी त्यसपछि मात्र प्रमाण बुझ्ने, सुनुवाइ गर्ने वा किनारा गर्ने कारवाही प्रारम्भ गर्नुअघि त्यस्तो विषयमा प्रारम्भिक सुनुवाइ गर्नु पर्ने व्यवस्था मुलुकी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा १३१, १३२, १३३ र १३४ व्यवस्था भएको छ ।

८.१. प्रारम्भिक सुनुवाइमा के के गरिन्छ ?

- (क) प्रतिवादीले आफ्नो प्रतिउत्तरमा निम्न कुरा उठाएको अवस्थामा ती विषयमा सीमित रही अदालतमा सुनुवाइ (बहस) गरिन्छ ती विषयहरू

वादीको फिराद हदम्यादभित्रको छ छैन ?

वादीलाई फिराद गर्ने हकद्वैया छ वा छैन ?

फिराद अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्रको छ वा छैन ?

माथिका प्रश्नमा आधारित भएर प्रतिवादीले लिएको जिकिर मनासिब हो वा होइन भन्ने विषयमा प्रारम्भिक सुनुवाइ गर्नु पर्नेछ ।^{१७}

वादीलाई फिराद गर्ने हकद्वैया नभएमा, हदम्यादभित्रको फिराद नभएमा र क्षेत्राधिकारभित्र नपरेको अवस्था प्रमाणित भएमा वादीको फिराद सोही दिन खारेज भई फैसला वा आदेश हुन सक्छ।^{१८}

^{१७} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १३२ ।

^{१८} ऐ. कार्यविधि दफा १३३ ।

- (ख) यसरी फिराद खारेज भएको निर्णय उपर यी हदम्याद, हकदैया र अधिकारक्षेत्रको प्रश्न उठाउने प्रतिवादीले पुनरावेदन, मुद्दा दोहोर्च्याई वा पुनरावलोकनमा पुन सोही विषयमा जिकिर लिन सक्ने छैन ।^{१९}
- (ग) प्रारम्भिक सुनुवाइबाट वादीको फिराद हदम्याद, हकदैया र अधिकारक्षेत्र भएको देखिएमा मुद्दामा वादी प्रतिवादीका बाँकी सबै प्रमाण बुझ्ने आदेश आदेश हुनेछ । जसलाई प्रमाण मुकरर आदेश पनि भनिन्छ ।

८. छैटौं चरण

९.१ प्रमाण मुकरर पेसी

प्रारम्भिक सुनुवाइपश्चात् वादीको फिराद हक पुग्ने व्यक्तिले हदम्यादभित्र अधिकार सम्पन्न अदालतमा दर्ता भएको ठहर भएपछि वादी प्रतिवादीहरूबीचमा वादी दावी सम्बन्धमा सहमति भएका विवादका विषयहरूमा मुख मिलेको विषयमा कुनै प्रमाण बुझिरहन पर्दैन । वादी प्रतिवादीबीचमा मुख नमिलेको विषयका सम्बन्धमा मुख नमिलेको जति सबै विषयमा प्रमाण बुझी मात्र फैसला गर्नुपर्दछ ।^{२०} अदालतबाट अनिवार्य रूपमा बुझ्न पर्ने प्रमाण नबुझी गरेको फैसलामा न्यायिक मनको पूर्ण अभाव देखिन जान्छ, भनी सर्वोच्च अदालतबाट नजिर सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको अवस्था छ ।^{२१}

वादीले आफ्नो फिराद साथ पेस गरेका लिखत, कागज प्रमाण र साक्षी महलमा उल्लेख गरिएका साक्षी र प्रतिवादीले प्रतिउत्तर साथ पेस गरेका लिखत, कागज प्रमाण र साक्षी महलमा उल्लेख गरिएका साक्षी र कुनै अदालत वा निकायबाट भिकाई हेर्नु पर्ने भनी उल्लेख गरेका कागजहरू सम्बन्धित निकाय वा अदालतबाट भिकाउनको लागि आदेश हुनका लागि इजलास समक्ष मुद्दा पेस गरिन्छ । सो दिन वादी प्रतिवादीका कानून व्यवसायीले आफ्नो पक्षको तर्फबाट बहस गरी विवादका सम्बन्धमा मुख नमिलेको विषयमा सबै कुरा बुझ्ने वा भिकाउने र साक्षी बकपत्र गर्नेसमेतका आदेश गरिने कार्य नै प्रमाण मुकरर पेसी हो ।

९.२ प्रमाण मुकरर पेसीको व्यावहारिक अनुभव

प्रमाण मुकरर पेसीमा कानून व्यवसायीहरू बहस गर्न नजाने, इजलासबाट आफैँ आदेश भई जान्छ भनी वास्ता नगर्ने, अग्रज र पुराना कानून व्यवसायी बहस गर्न नगर्ने नवोदित कानून व्यवसायीलाई पठाउने र कानून व्यवसायीले मुद्दामा राम्रो तयारी र अध्ययन नगरी बहसमा जाने प्रवृत्ति व्यापक रूपमा रहेको छ । यसमा सुधार नहुँदा एकै पटक आदेश हुने कुरा पटक पटक हुने भएको कारण मुद्दा किनारा लाग्न ढिलाइ हुने गरेको छ । यसतर्फ सुधार हुन आवश्यक छ ।

९.३ प्रमाण सङ्कलन एवं परीक्षण

प्रमाण मुकरर पेसीमा प्रमाण बुझ्ने गरी भएको आदेशबमोजिम निम्न कार्यहरू सामान्यतया गरिनेछ :

^{१९} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १३४ ।

^{२०} मुलुकी ऐन, अ.व. १८४ क.नं. र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन २०७४ दफा १६८ ।

^{२१} सत्यनारायण वि. विरगंज भन्सार समेत ने.का.प. २०३७ पृष्ठ ।

- क. लेनदेन मुद्दामा दाबीको सक्कल लिखत पेस गर्न लगाउने र बयान गराउने,
- ख. जग्गा खिचोला मुद्दामा जग्गा घरको नापनक्सा गर्ने,
- ग. लिखत दर्ता बदर मुद्दामा सम्बन्धित मालपोत कार्यालयबाट लिखतको प्रतिलिपि भिाउने,
- घ. अंश मुद्दामा बुझ्न आवश्यक मानिस बुझ्ने वा प्रमाण भिकाउने,
- ङ. मासिक खर्च (मानाचामल) मुद्दामा प्रतिवादीको आर्थिक हैसित (आम्दानीको स्रोत) बुझ्ने,
- च. सबै मुद्दामा साक्षी बकपत्र (परीक्षण) गर्ने,
- छ. लिखत परीक्षणको लागि विशेषज्ञ समक्ष पठाउने,
- ज. विशेषज्ञको साक्षी सरह बकपत्र गराउने ।

१.४ प्रमाण मुकरर भएपछि पक्षको दायित्व

अदालतबाट विवादको सम्बन्धमा कानुनी प्रश्न र तथ्यगत प्रश्नको निराकरण र निर्णयको लागि अदालतबाट सो सम्बन्धमा प्रमाण सङ्कलन र परीक्षण गर्ने आदेश भएपछि मुद्दाका पक्षहरूको निम्न लिखित दायित्वहरू हुन्छन्

- क. अदालतबाट पक्षलाई कुनै कुरा सोधी कागज गराउनु पर्ने अवस्थामा अर्को पक्षको रोहवरमा कागज गर्ने कार्य गर्नुपर्दछ ।^{२२}
- ख. अदालतबाट पक्षलाई काम र प्रयोजन तोकिएको तारेखमा सो अनुसारको कार्य गर्नुपर्दछ । जस्तै : लेनदेन मुद्दामा वादी वादीको सक्कल लिखत लिई आउन तोकिएको तारेखमा वादीले सक्कल लिखत लिई उपस्थित हुने र प्रतिवादी सो लिखत हेरी सुनी सनाखत बयान गर्नको लागि तारेख तोकिएकामा उपस्थित भई बयान गर्ने ।^{२३}
- ग. वारेस रहेको मुद्दामा अदालतबाट कारणीलाई हाजिर गराउन तारेख तोकिएको अवस्था भएमा कारणीलाई हाजिर गराउनुपर्दछ ।
- घ. जग्गाको नाप नक्साको लागि विवादित जग्गामा उपस्थित हुन हाजिर हुनु भनी तोकिएको तारेखबमोजिम विवादित जग्गामा उपस्थित हुनुपर्दछ ।^{२४}
- ङ. वादी प्रतिवादीलाई साक्षी लिइ हाजिर हुन तोकिएको तारेखमा आफ्ना साक्षीहरू लिई आफैँ उपस्थित भई साक्षी परीक्षण (बकपत्र) गराउनुपर्दछ ।^{२५}

माथि केही खास मुद्दाका पक्षहरूको प्रमाण सङ्कलन र परीक्षणको दायित्व सम्बन्धमा उदाहरण प्रस्तुत गरिएको हो । मुद्दाको विषय र तथ्यको आधारमा पक्षका विभिन्न फरकफरक दायित्वहरू हुन सक्छन् । अदालतबाट तोकिएको जिम्मेवारी बमोजिम पक्षले आफ्नो दायित्व पूरा गरेको अवस्थामा उचित समयमा नै प्रमाणको परीक्षण भई समयमा नै फैसला हुन सक्ने र पीडितले यथाशीघ्र न्याय प्राप्त गर्ने अवस्था हुन जान्छ ।

^{२२} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १७१ ।

^{२३} मु.ऐन., अ.व.७८ नं., मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १७२ ।

^{२४} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १७३ ।

^{२५} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १७९ ।

१०. सातौ चरण

१०.१ बहसनोट प्रस्तुति

मुद्दामा वादीपक्षले आफ्नो वादी दाबीअनुसार हुनु पर्ने आधार कारण र प्रमाणसमेत उल्लेख गरी र प्रतिवादीले लिएको प्रतिउत्तर जिकिरबमोजिम हुनु पर्ने हो भनी मुद्दाका पक्षहरूले वा पक्षहरूको तर्फबाट कानून व्यवसायीले पेस गर्ने लिखित जवाफ सरहको लिखतलाई बहसनोट भनिन्छ।

१०.२ बहसनोट प्रस्तुत गर्ने तरिका

- क. इजलासले सुनुवाइको लागि पेसी तोकिएको मुद्दामा मुद्दाका पक्ष वा कानून व्यवसायीलाई पेसीको दिन अगावै वा निश्चित समयतकी बहसनोट पेस गर्न आदेश दिन सक्नेछ। बहसको क्रममा इजलासबाट वादी प्रतिवादी दुवै पक्षलाई मुद्दामा थप कुरा प्रस्ट गर्नको लागि बहसनोट प्रस्तुत गर्न लगाउने आदेश भएपछि, आदेश बमोजिम बहसनोट पेस गर्ने प्रचलन छ।^{२६}
- ख. दोस्रोमा मुद्दा पेसीका दिन बहस सुरु हुनु अगावै पक्ष स्वयं वा पक्षको तर्फबाट कानून व्यवसायीले इजलासमा बहसनोट पेस गर्ने प्रचलन छ।

१०.३ बहसनोटका संलग्न गर्दाका फाइदाहरू

कुनै पनि मुद्दामा बहसनोट पेस गर्दा पक्ष, कानून व्यवसायी र इजलासलाई निम्न सामान्य तथा निम्न लिखित फाइदाहरू देखिन्छन् :

क. पक्षलाई

आफ्नो मुद्दाको बारेमा सबै विवरण, सम्बद्ध कानून, नजिरसमेत उल्लेख गरी पेस गरिने हुनाले आफ्नो सबै दाबी वा जिकिर पुनः प्रस्तुत गर्ने अवसर प्राप्त भएकोमा पक्षले आफूलाई सुनुवाइको मौका प्राप्त भएको अनुभूति गर्दछ।

ख. कानून व्यवसायीलाई

आफूले प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्व गरिरहेको मुद्दामा बलिया र कमजोर जस्ता सम्पूर्ण पक्षमा विवेचना गर्न पाइने हुनाले मुद्दामा गहिरो अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ। आफ्ना पक्षका बलिया प्रमाणहरू विश्लेषण गरी बहसनोट तयारी गरिने हुँदा मुद्दामा राम्रो तयारी हुनगई जुनसुकै अवस्थामा बहसमा उपस्थित हुन र पक्षको तर्फबाट प्रभावकारी प्रतिनिधित्व सधैं तयार बनाई राख्न सहयोग पुग्दछ। लिखित रूपमा नै राम्ररी पूर्व तयारी गरी प्रस्तुत गरिने हुनाले बहसमा विषयवस्तु छुट्टहुने वा तयारी नहुने समस्या रहँदैन। यसबाट पक्षको विश्वास जित्न सफल होइन्छ।

ग. इजलासलाई

वादी प्रतिवादीबाट पेस भएको बहसनोटले मुद्दाको तथ्यमा प्रस्टभई इन्साफ न्याय गर्नमा वस्तुनिष्ठ आधाहरू देखाउने र मुद्दाको निर्णय गर्ने प्रश्नको सन्दर्भमा विवेचना गरी निर्णयाधार तयार गर्न मद्दत गर्दछ।

^{२६} देवानी मुलुकी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा १९२ (३) र सर्वोच्च अदालत नियमावली २०७४ नियम ८६।

११. आठौं चरण

११.१ मुद्दा मिलापत्र वा मेलमिलाप

मुद्दा मिलापत्र भन्नाले कुनै पनि विषयको कानुनी विवाद अदालतमा दर्ता भइसकेपछि, सो मुद्दाका वादी प्रतिवादीहरूबीचमा हामी यो यस्तो सर्तमा मिलापत्र गर्दछौं भनी पक्षहरू आपसमा मिलेको वा सहमति भएको दरखास्त अदालतमा पेस गरेकोमा सोही दरखास्तबमोजिम अदालतबाट मिलापत्र गराइदिने गरी भएको कागजलाई नै मिलापत्र भनिन्छ।

११.२ मिलापत्रसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- क. मिलापत्र जुनसुकै तह र अवस्थामा हुनसक्छ।^{२७}
- ख. मेलमिलापकर्तामार्फत पनि मुद्दा मिलापत्र गर्न सकिन्छ।^{२८}

११.३ मुद्दामा मिलापत्र वा मेलमिलापका फाइदाहरू

- क. विवादको दिगो समाधान
- ख. दुवै पक्षको जितजितको अवस्था
- ग. खर्च र समयको बचत
- घ. पक्षहरूको सम्बन्धगत सुधार
- ङ. मिलापत्रको परिणाम तुरुन्त कार्यान्वयन गर्न सकिने
- च. मुद्दामा रहेका राम्रा पक्षको अन्य पक्षले समेत अनुसरण गर्न सक्ने

११.४ फिराद, पुनरावेदन निवेदन दाबी फिर्ता लिन पाइने

वादीले आफूले दर्ता गराएको फिराद वा पुनरावेदन फिर्ता लिने कार्यलाई सामान्य बोलीचालीको भाषामा कायलनामा गर्ने भनिन्छ। वादीले फिराद दर्ता गरेपछि प्रतिवादीको प्रतिउत्तर नपरी वा परेर प्रमाणसमेत बुझिसकेपश्चात् मुद्दा फैसला हुनुपूर्व जुनसुकै अवस्थामा पनि वादी नेपाल सरकारवाहेक अन्य कुनै पनि मुद्दामा मुद्दाको पक्षले फिरादपत्र, पुनरावेदन पत्र वा निवेदनपत्रमा आफूले लिएको दाबी त्यागी, आफ्नो दाबी प्रमाणित गर्न सकिदैन भनी वा सो दाबीको प्रयोजन समाप्त भएको कारण देखाई मुद्दाको फिराद, पुनरावेदन वा निवेदनपत्र फिर्ता लिनको लागि निवेदन गरी अदालतको अनुमतिले फिर्ता लिन दिई सो मुद्दाको लगत कट्टा गर्नुपर्दछ। यसरी एकपटक मुद्दा फिर्ता लिएपछि सोही विषयमा तिनै प्रतिवादीउपर दाबी गर्न पाइने छैन।^{२९}

१२. नौं चरण

१२.१ फैसला

अदालतमा दर्ता भएका देवानी मुद्दाहरू स्वयं पक्षहरू र मेलमिलाप कर्ताद्वारा समेत मिलापत्र हुन

^{२७} अ.व. १८२ नं. र मु.दे कार्यविधि दफा १९३

^{२८} जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ नियम ६५ क देखि ऐ.६५ अ सम्म

^{२९} मुलुकी देवानी कार्याविधि (हिता) ऐन, २०४ दफा १९६ र मुलुकी ऐन, अ.व.९२

नसकेको र पक्षले मुद्दा फिर्ता नलिएको अवस्थामा विवाद निराकरणको सम्बन्धमा बुझ्न आवश्यक सबै प्रमाणहरू बुझिसकेपछि सो मुद्दा फैसला गर्नु पर्ने हुन्छ ।

सामान्य अर्थमा फैसला भन्नाले वादीको वादी दाबी र प्रतिवादीको प्रतिउत्तर जिकिर, मिसिल संलग्न भएका दुवैपक्षका प्रमाणहरू, कानून व्यवसायीले बहसमा प्रस्तुत गरेका नजिर सिद्धान्त तथा तर्कहरूको आधारमा कानुनी अधिकार प्राप्त निकायका तोकिएका न्यायाधीश वा अधिकारीबाट गरिने सुरु, पुनरावेदन र अन्तिम निर्णयलाई नै फैसला भनिन्छ ।

फैसला के हो भन्ने सम्बन्धमा मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ समेतका कानूनमा परिभाषा गरिएका छैन । फैसला के हो भन्ने सम्बन्धा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन भएका नजिरहरूमा मुद्दाको विवादग्रस्त कुरामा पक्ष विपक्षले दिएको सबुद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी न्यायिक मन लगाई मुद्दाको टुङ्गो लाग्ने गरी पक्ष विपक्षको हारजितको सम्बन्धमा गरेको निर्णय नै फैसला हो भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{३०}

१२.२ फैसलाका प्रकार

- क. खारेजी फैसला
  - ख. डिसमिस फैसला
  - ग. एकतर्फी फैसला
  - घ. साधारण फैसला
  - ङ. जाहेरी फैसला
- क. कुनै पनि मुद्दाको दर्ता हकद्वैया, हदम्याद, अधिकारक्षेत्र, दोहोरो दाबी, पहिले नै यसै विषयमा मुद्दा परे फैसला भएको अवस्थामा कानुनी वा प्राविधिक कारणबाट मुद्दामा इन्साफ गर्न नमिल्ने भएको अवस्थामा वादीको फिरादसमेत खारेज भई फैसला हुन्छ । यसलाई खारेजी फैसला भनिन्छ । हालको प्रारम्भिक सुनुवाइको नयाँ व्यवस्थाले यस किसिमका खारेजी फैसला हुने सङ्ख्यामा कमी आउनेछ ।
- ख. अदालतबाट मुद्दामा पक्षहरूलाई तोकिएको तारेखमा हाजिर हुनेकर्तव्य र जिम्मेवारी मुद्दाका पक्षहरूमा रहेको हुन्छ । पक्षले अदालतबाट तोकिएको तारेख गुजारी बसेको अवस्थामा सो मुद्दा सबै कायम राखी राख्न मिल्दैन । कानून अनुसार तारेख थाम्ने थमाउने म्याद समेत समाप्त भएपछि सो मुद्दामा फैसला हुन्छ । त्यसैलाई डिसमिस फैसला भनिन्छ । तारेख थाम्ने थमाउने म्याद बाँकी रहँदैको अवस्थामा मुद्दाको डिसमिस फैसला गर्नु हुँदैन ।
- ग. वादीले आफ्नो फिराद दाबी दर्ता गराएपछि प्रतिवादीहरूको नाममा अदालतबाट जारी भएको इतलायनामा म्याद रीतपूर्वक कानून अनुरूप तामेल भएपछि तोकिएको म्याद र थमाउन पाउने म्याद भित्रमा समेत प्रतिवाद वा प्रतिउत्तर नगरेको अवस्थामा वादीले पेस गरेको प्रमाणहरूकै आधारमा फैसला गरिन्छ । यस्तो फैसलालाई एकतर्फी फैसला भनिन्छ । म्यादमा प्रतिवाद नगर्ने प्रतिवादीलाई फैसला उपर पुनरावेदन गर्न म्याद दिनु पर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छैन ।

^{३०} लालबहादुर विरुद्ध टेकबहादुर, ने.का.प. २०२८, पृष्ठ २३६ ।

- घ. वादी प्रतिवादी दुवै पक्षका सबुद प्रमाणहरू र पछि अदालतबाट बुझिएका प्रमाणहरूको आधारमा विवादको तथ्यमा प्रवेश गरी वादीदावी वा प्रतिउत्तर जिक्करसमेतको आधारमा फैसला गरिन्छ। यस किसिमको फैसलालाई हारजितको फैसला पनि भनिन्छ। यसैलाई अर्को भाषामा साधारण फैसला पनि भनिन्छ।
- ङ कुनै मुद्दामा न्यायाधीशले आफूले गरेको फैसला ठीक बेठीक जाँच गर्नको लागि माथिल्लो अदालतमा पेस गर्ने वा पठाउने गरी भएको वा गरिएका फैसलालाई जाहेरी फैसला भनिन्छ। मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलले जन्म कैदको सजाय भएको फैसला वा सोमा घटी सजाय गर्ने राय पेस गरिएको फैसला सो पूर्ण सजाय वा घटी सजायको राय सदरको लागि पुनरावेदन सुन्ने माथिल्लो अदालतमा पठाइन्छ। जसलाई साधक जाहेर पनि भनिन्छ। यसमा प्रतिवादीको पुनरावेदन परेको अवस्थामा पुनरावेदनको रोहबाट र पुनरावेदन नपरेको अवस्थामा साधकको रोहबाट हेरिन्छ।^{३१}

१२.३ पुनरावेदनको म्याद दिनु पर्ने

कुनै सुरु मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा न्यायाधीश आफूले गरेको फैसलामा चित्त नबुझे पक्षको लागि पुनरावेदन गर्ने म्याद दिनुपर्दछ। यसरी पुनरावेदनको म्याद दिँदा अब नयाँ कार्यविधि ऐनबमोजिम ३० दिनको दिइने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ।^{३२}

१२.४ पुनरावेदन म्यादसम्बन्धी व्यवस्था

- (क) पक्ष वा वारिस फैसला हुँदा अदालतमा हाजिर भई फैसला सुनी पाएको कागज गरेमा सो कागज गरेको मितिले ३० दिनभित्र पुनरावेदन गर्नु पर्ने हुन्छ।^{३३}
- (ख) फैसला सुनी पाएको कागज नगरेको अवस्थामा पक्षले फैसलाको प्रमाणित नक्कल लिएर वा कानून व्यवसायीलाई लिन लगाएर सो मितिले ३० दिनभित्र पुनरावेदन गर्नु पर्ने हुन्छ।^{३४}
- (ग) पुनरावेदन म्याद सूचना जारी भएकोमा सो तामेल भएको मितिले ३० दिनभित्र पुनरावेदन गर्नु पर्ने हुन्छ।
- (घ) पक्ष वा वारिसले फैसला सुनी पाएको कागज नगरेको सूचना म्याद पनि जारी नभएको अवस्थामा मुद्दाको फैसला प्रमाणीकरण भएको ६ महिनासम्ममा फैसलाको नक्कल लिएको मितिले ३० दिनभित्र पुनरावेदन गर्नु पर्ने हुन्छ।^{३५}

१३. दशौं चरण

१३.१ पुनरावेदन

पुनरावेदन भन्नाले सामान्य अर्थमा न्याय प्राप्तिको लागि पुन निवेदन वा आवेदन गर्ने भन्ने बुझिन्छ। न्याय सम्पादनको क्रममा न्यायाधीशबाट कुनै पनि त्रुटि नगरी प्रमाणको आधारमा निष्पक्ष

^{३१} मुलुकी ऐन अ.व. १८६, अ.व. १८८ र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १०।

^{३२} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २०५।

^{३३} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २०५(१)।

^{३४} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २०५(२)।

^{३५} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २०५(४)।

एवं सही ढङ्गले न्याय गरी फैसला गरिन्छ भन्ने मानिन्छ। फैसला गर्ने क्रममा सबै पक्षमा ध्यान पुग्न गएको, प्रमाणको समुचित मूल्याङ्कन हुन नसकेको अवस्था पनि हुन्छ। अदालतबाट हुने फैसलाहरूमा मुद्दाको दुवै पक्षको समान रूपमा चित्त बुझाउने गरी फैसला गर्न सकिँदैन। फैसला सधैं जितहारमा नै हुने अवस्था हुन्छ।

न्यायाधीश पनि मानव भएको कारणबाट फैसला गर्ने क्रममा मानवीय कमी कमजोरीका हुनगर्दै फैसलामा त्रुटि हुने अवस्था हुन्छ। तसर्थ पक्षहरूको न्यायिक सन्तुष्टिको दृष्टिकोणले कुनै तल्लो तहको अदालतबाट भएको फैसला वा अन्तिम निर्णयलाई माथिल्लो तहको अदालत वा निकायबाट जाँचबुझ गराउन वा परीक्षण गर्न सकिने व्यवस्था कानूनमा गरिएको हुन्छ। तसर्थ तल्लो अदालतबाट भएको फैसलामा मुद्दामा हार भएको वादी वा प्रतिवादी पक्ष र आंशिक हार भएको महसुस गर्ने कुनै पनि पक्षको सो फैसलामा चित्त नबुझी माथिल्लो अदालतमा सो फैसला जाँच गराउनका लागि दिइने निवेदन नै पुनरावेदन हो। पुनरावेदनमा मुख्य रूपमा मुद्दाका पक्षतर्फ केन्द्रित हुने भन्दा पनि न्यायाधीशले फैसला गर्दा लिइएका निर्णय आधार बुँदाको खण्डनतर्फ केन्द्रित रहेको हुन्छ।

१३.२ पुनरावेदन गर्न नपाइने अवस्था

सुरु फैसला गर्ने निकायबाट भएका सबै मुद्दाका फैसलाउपर पुनरावेदन लाग्ने र गर्न पाइने अवस्था हुँदैन। निम्न अवस्थामा पुनरावेदन नलाग्ने हुनाले त्यस्तो अवस्थामा पुनरावेदन गर्न नपाइने कानुनी व्यवस्था रहेको छ :

- क. कानूनबमोजिम म्याद प्राप्त वा तामेल भएपछि प्रतिउत्तर नदिई वा प्रतिवाद नगरी म्याद गुजारेको भएमा
- ख. मुद्दामा मिलापत्र गरेको भएमा
- ग. दाबी फिर्ता लिएको भएमा
- घ. रीतपूर्वक फिराद डिसमिस भएकोमा

१३.३ पुनरावेदन लेख्दा (मस्यौदा गर्दा) ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने महत्त्वपूर्ण कुराहरू

- क. फिरादपत्रमा उल्लेख भएबमोजिमको पुनरावेदक र विपक्षीको उमेर नाम थर वतन उल्लेख गर्नुपर्दछ।
- ख. पुनरावेदन तयार गर्दा तोकिएको म्याद र थमाउन पाउने म्याद अगाडिनै तयार गरी सक्नुपर्दछ।
- ग. पुनरावेदन तयार गर्दा सुरु फैसला गर्ने अदालतको नाम, फैसला गर्ने न्यायाधीशको नाम, फैसला भएको मिति, जानकारी वा म्याद तामेल भएको मिति र फैसलाको संक्षिप्त परिणाम पहिलो पृष्ठमा प्रस्टसँग उल्लेख गर्नुपर्दछ।
- घ. विवादको सबै तथ्य विवरण उल्लेख नगरी फैसलाका निर्णयाधारहरू उल्लेख गरी ती निर्णयाधारको खण्डन जिकिर प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।
- ङ. फैसला गर्दा प्रमाणमा नलिएका प्रमाणहरू, सो सम्बन्धमा प्रतिपादन भएका नजिर सिद्धान्त र प्रमाण बुझ्न छुटाएको वा नबुझिएको अवस्था छ भनी ती कुराहरू पुनरावेदनमा उल्लेख गर्नुपर्दछ।

- च. वादी वा प्रतिवादीको सम्बन्धमा उल्लेख भएका कुराहरू, स्वीकार गरिएको तथ्यहरूलाई हेर्नुपर्दछ ।
छ. सम्पूर्ण फैसलामा चित्त नबुझेको हो वा आंशिक रूपमा चित्त नबुझेको हो सो कुरा उल्लेख गर्नुपर्दछ ।

१३.४ पुनरावेदन दर्ता गर्ने प्रक्रिया

सुरु अदालतको फैसलामा चित्त नबुझे पक्षले पुनरावेदन गर्दा निम्न कानूनी प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्दछ :

- क. फैसलाको जानकारी पाएको वा म्याद तामेल भएको निर्धारित अवधि भित्र पुनरावेदन गर्नुपर्दछ ।^{३६}
ख. पुनरावेदन गर्दा बुझाउनु पर्ने अदालती शुल्क बुझाइ त्यसको निस्सा पुनरावेदन साथ पेस गर्नुपर्दछ ।^{३७}
तर मुद्दाको कुनै पक्षले फैसला हुँदाका बखत अदालती शुल्क तिर्न अदालतबाट अनुमति भएकोमा अदालती शुल्क दाखिल भएको निस्सा नभए पनि पुनरावेदन दर्ता गर्नु पर्नेछ ।
ग. पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गराउन गर्नुपर्छ ।^{३८}
घ. फैसला गर्ने अदालतमार्फत पुनरावेदन दर्ता गर्न पनि सकिन्छ ।^{३९}
ङ. सरकारी कर्मचारीले आफू कार्यरत (बहाल) रहेको इलाकाको अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गर्न पाइन्छ ।
च. पुनरावेदनको ढाँचा उच्च अदालत नियमावलीको अनुसूची-३ मा र मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को अनुसूची २१ मा व्यवस्था भएको हुनाले सोही ढाँचामा आधारित भएर पुनरावेदन पत्र तयार गर्नुपर्दछ ।^{४०}

१३.५ पुनरावेदन दर्ता भएपछिको प्रक्रिया

सुरु अदालतको फैसलामा पूर्ण रूपमा चित्त नबुझे वा आंशिक रूपमा चित्त नबुझे वादी प्रतिवादीले (पक्षले) सो फैसला उपर पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा तोकिएको निर्दिष्ट सूचना म्यादमा फैसला गर्ने अदालतमार्फत वा पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा उपस्थित भई पुनरावेदन दर्ता गराइसकेपछिका पुनरावेदन सुनुवाइ प्रक्रिया निम्नबमोजिम हुनेछ :

१. मिसिल पठाउनु पर्ने

- (क) कुनै मुद्दामा सुरु फैसलाउपर चित्त नबुझे पक्षले सुरु फैसला गर्ने अदालतमार्फत पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन गरेकोमा पुनरावेदन पत्रसहितको सुरु सक्कल मिसिल पुनरावेदन दर्ता भएको ३ दिनभित्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाइन्छ ।^{४१}

^{३६} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, दफा २०५(१) ।

^{३७} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २०५(७) ।

^{३८} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २०९(१) ।

^{३९} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१० ।

^{४०} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१० ।

^{४१} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१० (३) ।

- (ख) पुनरावेदक तारेखमा बस्न चाहेको अवस्थामा पुनरावेदकलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा तारेख तोकै पठाउनुपर्दछ। पुनरावेदक तोकिएको तारेखका दिन पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा हाजिर हुन जानुपर्दछ।^{४२}
- (ग) सरकारी कर्मचारीले आफू कार्यरत (बहाल) रहेको इलाकाको अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गर्न आएको अवस्थामा दर्ता गरी पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाउनुपर्दछ।^{४३}
- (घ) पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गरेको अवस्थामा पुनरावेदन दर्ता भएको ३ दिनभित्र सुरु मिसिल भिकाउन पत्राचार गर्नुपर्दछ। सुरु अदालतले पनि मिसिल माग भएको पत्र प्राप्त भएको ३ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाउनुपर्दछ।^{४४}

१४. पहिलो पेसी

- १४.१ क. पुनरावेदन गर्ने पक्षले सुरु फैसला गर्ने अदालतमार्फत, कर्मचारीले आफू बहाल रहेको जिल्लामा रहेको पुनरावेदन सुन्ने अदालत त्यस किसिमका अदालत भएमा सोही अदालतमा र नभए जिल्ला अदालतमार्फत पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा दर्ता गराएको र पुनरावेदन सुन्ने सम्बन्धित अदालतमा नै दर्ता गराएकोमा सुरु मिसिल भिकाई प्राप्त भएको १५ दिनभित्र पुनरावेदन जिकिरबमोजिम प्रतिवादी प्रत्यर्थीलाई भिकाउनु पर्ने वा नपर्ने सम्बन्धमा बहस गरी सुनुवाइ गरिनेछ।^{४५}
- ख. पहिलो पेसीका दिन पुनरावेदकको तर्फबाट सुनुवाइ हुँदा सुरु जिल्ला अदालतले वा तल्लो अदालतले गरेको फैसला वा निर्णय फरक पर्ने अवस्था नदेखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सुरु फैसला सदर गरी फैसला गर्न पनि सक्दछ।^{४६}
- ग. पुनरावेदकको तर्फबाट सुनुवाइ हुँदा सुरु जिल्ला अदालतले वा तल्लो अदालतले गरेको फैसला वा निर्णय फरक पर्ने अवस्था देखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले त्यसको कारण खुलाई सुनुवाइको लागि प्रत्यर्थी भिकाउने आदेश गर्न सक्छ। यसलाई मुलुकी ऐन, अ.व. २०२ नं. बमोजिम भगडिया भिकाउने (भ.भिक.) आदेश भनी भन्ने गरिन्छ।^{४७} हाल (भ.भिक.शब्दलाई रूपान्तरण गरी प्रत्यर्थी भिकाउने भनी उल्लेख भएको छ।

१४.२ भिकाइएको प्रत्यर्थीलाई सूचना म्याद दिई तामेल गर्नु पर्ने

पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट पुनरावेदकको तर्फबाट सुनुवाइ (बहस) हुँदा सुरु जिल्ला अदालतले वा तल्लो अदालतले गरेको फैसला वा निर्णय फरक पर्ने अवस्था देखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले त्यसको कारण खुलाई सुनुवाइको लागि प्रत्यर्थी भिकाउने आदेश गर्दछ। सो आदेश भएपश्चात्

- ^{४२} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१० (४) ।
- ^{४३} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २११(१) ।
- ^{४४} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१२(१)(२) ।
- ^{४५} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१३(१) ।
- ^{४६} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१३(२) ।
- ^{४७} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१३(३) ।

प्रत्यर्थीको नाममा १५ दिनको सूचना म्याद दिई सो म्याद रीतपूर्वक तामेल गरेपछि भिकाइएको प्रत्यर्थीले पुनरावेदनको खण्डन तथा भिकाइएको आधारसमेतको खण्डन गरी लिखित प्रतिवाद गर्न सक्नेछ। यसरी लिखित प्रतिवाद गर्दा सो बापत दस्तुर रु. ५०१ लाग्दछ।

यसरी भिकाइएको पक्षले तारेखमा नबसी मुद्दामा कारबाही, सुनुवाइ र किनारा गर्नेछ।

१४.३ सबै पुनरावेदन एकै साथ सुनुवाइ गरिन्छ

कुनै मुद्दामा विभिन्न वादी प्रतिवादी रहेको अवस्थामा सुरु फैसलामा कुनै पक्षको आंशिक वा पूर्ण रूपमा चित्त नबुझी सो फैसलाउपर बेग्लाबेग्लै पुनरावेदन परेको अवस्थामा सबै पुनरावेदनहरूको सुनुवाइ एकै साथ राखी गर्नुपर्दछ। यसरी पुनरावेदनउपरको निर्णय गर्दा पहिले नै निर्णय भइसकेको रहेछ भने पनि त्यस्तो पुनरावेदनको पहिलेको निर्णय नभएरसरह ठानी बाँकी पुनरावेदनबाट मुद्दामा ठहरेबमोजिम निर्णय गर्नु पर्नेछ।^{४८}

१४.४ पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकार

सुरु फैसलाउपर चित्त नबुझी कुनै मुद्दाका पक्षहरूले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन गरेको अवस्थामा पुनरावेदन सुन्ने अदालतको निम्न अधिकार हुनेछ :

- क. पुनरावेदनहरूको सुनुवाइ गर्दा पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई तल्लो अदालतको फैसला सदर वा बदर गर्ने,
- ख. तल्लो अदालतको फैसला आंशिक वा पूरै उल्टी गर्ने, बुझ्नु पर्ने प्रमाण नबुझी फैसला गरिएको रहेछ भने त्यस्तो प्रमाण आफै बुझ्ने वा तल्लो अदालतलाई बुझ्न आदेश दिने,
- ग. मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने विषय सम्बोधन नभई निर्णय भएको भए त्यस्तो विषयमा आफैले ठहर गर्ने वा त्यस्तो विषयमा ठहर गर्न तल्लो अदालतमा पठाउने,
- घ. तल्लो अदालतको फैसलामा आनुषङ्गिक वा प्रासागिङ्क परिवर्तन गर्ने अधिकार पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकार हुनेछ।

१५. बाह्रौं चरण

१५.१ मुद्दा दोहोर्‍याई

साधारण अर्थमा मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने भन्नाले सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन नलाग्ने गरी भएका फैसलामा त्रुटि भएको हुनाले दोहोर्‍याई हेरिपाउँ भनी दिने निवेदन गरी सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी फैसला निर्णय गर्ने कुरा नै नै मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने हो।

१. पुनरावेदन अदालतबाट फैसला भएका सबै मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न नपाइने अवस्था हुन्छ। सुरु तहको फैसलामा चित्त नबुझ्ने पक्षले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन गरेकोमा सो पुनरावेदनको पहिलो सुनुवाइ वा प्रत्यर्थी भिकाई दोहोरो सुनुवाइ भई फैसला हुँदा सुरु फैसला सदर भएको अवस्थामा कानूनबमोजिम सर्वोच्च अदालतमा

^{४८} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१८ (३) नं.।

पुनरावेदन लाग्ने भनी निम्न अवस्था तोकिएको छ :^{४९}

- (क) उच्च अदालतले सुरु कारवाही र किनारा गरेको मुद्दा,
  - (ख) उच्च अदालतबाट दशवर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय हुने गरी फैसला भएको मुद्दा,
  - (ग) ती वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय वा पाँचलाख रूपैयाँभन्दा बढी जरिवाना वा पच्चीस लाख रूपैयाँभन्दा बढी बिगो भएको मुद्दामा सुरु अदालत, निकाय वा अधिकारीले गरेको निर्णयउपर उच्च अदालतले पुनरावेदनको रोहमा निर्णय गर्दा आंशिक वा पूरै बदर गरेको मुद्दा,
  - (घ) सङ्घीय कानूनबमोजिम सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन अन्य मुद्दा ।
२. यसरी माथि उल्लेख गरिएको कानुनी व्यवस्थाबाहेक सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन नलाग्ने गरी फैसला भएपछि सो फैसला वा अन्तिम आदेशमा चित्त नबुझे पक्षले तलका अवस्थारूढमध्ये कुनै वा सबै अवस्थामा सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाउँ भनी निवेदन दर्ता गर्न सकिन्छ :^{५०}
- क. उच्च अदालतको फैसलामा वा अन्तिम आदेशमा संवैधानिक वा कानूनको व्याख्यामा गम्भीर त्रुटि भएको
  - ख. सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित कानुनी सिद्धान्त वा नजिरको पालना नगरेको वा गलत किसिमले व्याख्या गरी प्रयोग गरेको,
  - ग. सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्तिसम्बन्धी विवाद समावेश भएको मुद्दामा मिसिल संलग्न प्रमाणको उचित र सही मूल्याङ्कन नभएको कारणले त्यस्तो सम्पत्ति हिनामिना वा क्षति भएको वा त्यस्तो सम्पत्तिमा अनधिकृत रूपमा व्यक्ति विशेषको स्वामित्व वा भोग कायम भएको
  - घ. बालक, महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, मानिसक रोगबाट पीडित वा पचहत्तर वर्ष उमेर पूरा गरेको व्यक्तिको उचित प्रनिनिधत्व हुन नसकी इन्साफमा तात्विक असर गरेको

यसरी पुनरावेदन सुन्ने अदालतले गरेको फैसलामा माथि उल्लेख भएका ४ वटा अवस्था मध्ये कुन कुन अवस्था सो मुद्दामा लागू हुने हो सोही कुरा उल्लेख गरी सर्वोच्च अदालत नियमावली २०७४ को अनुसूची – मा उल्लेख भएका ढाँचामा निवेदन दर्ता गराउनु पर्नेछ ।

१५.२ मुद्दा दोहोर्‍याई पाउँ भनी निवेदन दर्ता गर्ने हदम्याद

यसमा पक्षले नक्कल प्रमाणित लिएको मितिले ३५ दिनभित्र निवेदन दर्ता गर्नुपर्दछ, भनी म्याद तोकिएको छ । काबुवारिहको परिस्थिति परी सो म्याद गुञ्जन गएमा ३० दिनसम्म म्याद थमाउन पाईनेछ ।

^{४९} न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ९ ।

^{५०} न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १२ (१) को देहाय क, ख, ग, घ र मुलुकी देवानी कार्यविधि (सहिता) ऐन, २०७४ दफा २१९ ।

१५.३ निवेदन दर्ता गर्ने प्रक्रिया

मुद्दा दोहोच्याई पाउँ भन्ने निवेदन पत्र तयार गर्दा निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ :

- क. निवेदन अनुसूचीमा तोकिएको ढाँचाबमोजिम तयार पारिएको हुनुपर्दछ ।
- ख. निवेदनमा खुलाउनु पर्ने भनी उल्लेख भएका सबै कुरा खुलाउनुपर्दछ ।
- ग. निवेदनमा उल्लेख भएको नजिर र प्रमाणको प्रतिलिपि र दुवै तहको फैसलाको प्रमाणित प्रतिलिपि संलग्न गर्नुपर्दछ ।
- घ. यस्तो निवेदन फैसला गर्ने अदालतमार्फत वा सीधै सर्वोच्च अदालतमा उपस्थित भएर दर्ता गराउनुपर्दछ ।
- ङ. अदालती दस्तुर बुझाएको निस्सा सामेल गर्नुपर्दछ ।
- च. यस किसिमको निवेदनमा तारेखमा रहनुपर्दछ ।

१५.३ निवेदन सुनुवाइ गर्ने प्रक्रिया

सुरु तथा पुनरावेदन सुन्ने अदालतको फैसला चित्त नबुझी मुद्दा दोहोच्याई पाउँ भन्ने निवेदन पत्र दर्ता भएकोमा सर्वोच्च अदालतले उच्च अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेशमा निवेदकले उल्लेख गरेबमोजिमको अवस्था विद्यमान छ, छैन भनी सुनुवाइ गर्नेछ ।^{५१}

यसरी सुनुवाइ गर्दा उच्च अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेशमा निवेदकले माग गरेबमोजिमको अवस्था रहेको देखिएमा सर्वोच्च अदालतले मुद्दा दोहोच्याई हेर्नको लागि त्यस्तो मुद्दाका अन्य पक्ष प्रत्यर्थीलाई भिकाउने आदेश गर्नेछ । यसरी भिकाइएका पक्षहरू हाजिर भएमा ती पक्षहरूलाई समेत राखी वा कानून व्यवसायीबाट बहससमेत भएमा सुनुवाइ गरी फैसला गर्नेछ । यसरी भिकाइएको पक्ष हाजिर नभएको वा उपस्थित नभएको कारणले मुद्दाको फैसला गर्न नसकिने अवस्था हुँदैन ।^{५२}

यसरी सर्वोच्च अदालतले मुद्दा दोहोच्याई हेर्दा उच्च अदालतको फैसला सदर भएमा वा कुनै परिवर्तन भएमा सो फैसला (मुद्दा) अन्तिम भएको मानिन्छ । सोपश्चात् फैसलाको परिणाम अनुसार जिल्ला अदालतबाट सो फैसला कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।

१६. तेह्रौं वरण

पुनरावलोकन

साधारण अर्थमा पुनरावलोकन भन्नाले सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन नलाग्ने गरी भएका फैसलामा त्रुटि भएको हुनाले दोहोच्याई हेरिपाउँ भनी दिने निवेदन गरी सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दा दोहोच्याई हेरी फैसला निर्णय गर्ने कुरा नै नै मुद्दा दोहोच्याई हेर्ने हो ।

^{५१} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१९(४) ।

^{५२} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१९(५)(६) ।

कुनै अदालतबाट फैसला वा अन्तिम आदेश गरी सकेको मुद्दा सोही अदालतबाट पुनरावलोकन गरिने छैन ।

तर माथिको व्यवस्था भए तापनि सर्वोच्च अदालतले देहायको अवस्थामा आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेश पुनरावलोकन गर्न सक्नेछ, भनी व्यवस्था गरिएको छ :

- क. मुद्दामा भएको इन्साफमा तात्विक असर पर्ने किसिमको कुनै प्रमाण रहेको तथ्य मुद्दाको मिनारा भएपछिमात्र सम्बन्धित पक्षलाई थाहा भएको देखिएको वा,
- ख. सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित नजिर वा कानुनी सिद्धान्तको प्रतीकूल फैसला वा अन्तिम आदेश भएको देखिएमा,
- ग. सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्तिसम्बन्धी विवाद समावेश भएको मुद्दामा मिसिल संलग्न प्रमाणको उचित र सही मूल्याङ्कन नभएको कारणले त्यस्तो सम्पत्ति हिनामिना वा क्षति भएको वा तयस्तो सम्पत्तिमा अनधिकृत रूपमा व्यक्ति विशेषको स्वामित्व वा भोग कायम भएको,
- घ. बालक, महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, मानिसक रोगबाट पीडित वा पचहत्तर वर्ष उमेर पूरा गरेको व्यक्तिको उचित प्रनिनिधित्व हुन नसकी इन्साफमा तात्विक असर गरेको ।

१६.२ पुनरावलोकनको निवेदन दर्ता गर्ने म्याद

पुनरावलोकनको निवेदन दर्ता गराउने म्यादको सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था हेर्दा जुन मुद्दाको फैसलाउपर पुनरावलोकन गरी पाउ भनी निवेदन दर्ता गराउने हो उक्त मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला तयारभई प्रमाणिकरण भएको मितिले ६० दिनभित्र पुनरावलोकनको लागि निवेदन दिनुपर्दछ भनी म्याद तोकिएको पाइन्छ ।^{५३}

हाम्रो प्रचलनमा पक्षले नक्कल प्रमाणित लिएको मितिले ६० दिनभित्र पुनरावलोकनको निवेदन दर्ता गर्ने प्रचलन रहेको छ । काबुबाहिरको परिस्थिति परी सो म्याद गुज्रन गएमा ३० दिनसम्म म्याद थमाउन पाइनेछ ।

१६.३ पुनरावलोकनको निवेदन दर्ता गर्ने प्रक्रिया

पुनरावलोकन गरिपाउँ भन्ने निवेदन पत्र तयार गर्दा निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ :

- क. निवेदन अनुसूचीमा तोकिएको ढाँचाबमोजिम तयार पारिएको हुनुपर्दछ ।
- ख. निवेदनमा खुलाउनु पर्ने भनी उल्लेख भएका सबै कुरा खुलाउनुपर्दछ ।
- ग. निवेदनमा उल्लेख भएको इन्साफमा तात्विक असर पर्ने प्रमाणको प्रतिलिपि र सर्वोच्च अदालतको फैसलाको प्रमाणित प्रतिलिपि संलग्न गर्नुपर्दछ ।
- घ. यस्तो निवेदन सर्वोच्च अदालतमा उपस्थित भएर दर्ता गराउनुपर्दछ ।
- ङ. अदालती दस्तुर बुझाएको निस्सा सामेल गर्नुपर्दछ ।
- च. यस किसिमको निवेदनमा तारेखमा राखिने छैन ।

^{५३} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २२०(३)

१६.३ निवेदन सुनुवाइ गर्ने प्रक्रिया

कुनै पनि मुद्दाका पक्षहरूले सर्वोच्च अदालतको फैसलाउपर पुनरावलोकनको निवेदन दर्ता गराएको अवस्थामा सो निवेदनको सुनुवाइ निम्नवमोजिम हुने कानुनी व्यवस्था छ :

- (क) पुनरावलोकनको लागि परेको निवेदनमा सुनुवाइ गर्दा पहिला फैसला गर्ने न्यायाधीशबाहेकका अन्य न्यायाधीशबाट अनुमति प्रदान गर्ने वा नगर्ने आदेश गर्नु पर्नेछ।^{५४}
- (ख) यसरी पुनरावलोकन हुँदा अनुमति प्रदान भएको अवस्थामा पहिला फैसला गर्ने न्यायाधीश तथा पुनरावेदन सुन्ने पुनरावलोकनको अनुमति प्रदान गर्ने न्यायाधीशबाहेकका अन्य न्यायाधीशको इजलासबाट यस्तो निवेदनउपर सुनुवाइ गर्नु पर्नेछ।^{५५}
- (ग) पुनरावलोकनको सुनुवाइ सम्बन्धमा इजलासले अन्यथा आदेश दिएमा बाहेक पुनरावलोकनको निवेदनपत्रउपर विचार गर्दा मुद्दाका पक्षहरूको मौखिक जिकिर वा कानुन व्यवसायीको बहसको सुनुवाइको व्यवस्था गर्नेछ।

पुनरावलोकनको निवेदनको सुनुवाइ गर्दा सर्वोच्च अदालतको फैसलामा निवेदकले माग गरेबमोजिमको अवस्था रहेको देखिएमा सर्वोच्च अदालतले पुनरावलोकन गरी मुद्दा हेर्नेको लागि त्यस्तो मुद्दाका अन्य पक्ष प्रत्यर्थीलाई भिकाउने आदेश गर्नेछ। यसरी भिकाइएका पक्षहरू हाजिर भएमा ती पक्षहरूलाई समेत राखी वा कानुन व्यवसायीबाट बहससमेत भएमा सुनुवाइ गरी फैसला गर्नेछ। यसरी भिकाईएको पक्ष हाजिर नभएको वा उपस्थित नभएको कारणले मुद्दाको फैसला गर्न नसकिने अवस्था हुँदैन।^{५६}

यसरी सर्वोच्च अदालतले मुद्दा पुनरावलोकन गरी हेर्दा सर्वोच्च अदालतको फैसला सदर भएमा वा कुनै परिवर्तन भएमा सो फैसला (मुद्दा) अन्तिम भएको मानिन्छ। सोपश्चात् फैसलाको परिणामअनुसार जिल्ला अदालतबाट सो फैसला कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ।

१७. चौधौं चरण

फैसला कार्यान्वयन

फैसला कार्यान्वयन भन्नाले सामान्य अर्थमा फैसला अनुसार गर्नु गराउनु पर्ने काम गर्नु वा गर्न लगाउनु हो। कुनै पनि मुद्दामा सुरु विवाद दर्ता भएदेखि मुद्दाको अड्ग पुऱ्याई फैसला गर्ने वा हुने समय सम्ममा मुद्दाका पक्षहरूको लामो समय, खर्च र मानिसक रूपमा परिश्रम, तनाव र पीडासमेत भोगेको अनुभूति गरेका हुन सक्छन्। यी सबै कुरालाई बिसिन र न्याय प्राप्तमा अन्तिम सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने भनेको नै फैसला कार्यान्वयनबाट हुने हो। देवानी मुद्दामा अदालतबाट फैसला भएकोमा सो फैसला प्रभावकारी, छिटो छरितो रूपमा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने दायित्व फैसला गर्ने अदालतको हुन जान्छ। कार्यान्वयन हुन नसक्ने फैसला गर्नुको कुनै सार्थक अर्थ रहँदैन। केवल कागजी रूपमा फैसला भएर मात्र हुँदैन। फैसलाको सफल कार्यान्वयनबाट मात्र उक्त फैसलाबाट प्राप्त भएको न्यायको वास्तविक मूर्तरूप नै फैसला कार्यान्वयनबाट मात्र पाउन सकिन्छ।

^{५४} न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(५)।

^{५५} न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(६)।

^{५६} मुलकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २१९(५)(६)।

फैसला कार्यान्वयनका २ प्रकारका हुन्छन् :

क. देवानी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन

ख. फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन

देवानी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनमा नागरिक देवानी मुद्दामा मुख्य रूपमा अदालत आउने मुद्दाको प्रकृतिका आधारमा निम्नबमोजिमको फैसला हुने गरेको पाइन्छ :^{५७}

- क. अदालतबाट चलन चलाउने,
- ख. दाखिल खारेज नामसारी गराउने,
- ग. निखनाई दिने,
- घ. अंशबन्डा गरी दिने,
- ङ. बिगो भराउने र क्षतिपूर्ति भराउने,
- च. अदालती शुल्क भराउने,

१७.२ फैसला कार्यान्वयनको लागि कुन अवस्थामा दरखास्त दिन सकिन्छ ?

१. कुनै मुद्दामा वादी प्रतिवादीले पुनरावेदन गर्न म्याद पाएकोमा सो म्याद समाप्त भएपछि दरखास्त दिन सकिन्छ ।
२. पुनरावेदन लाग्न सक्ने मुद्दामा पुनरावेदन परेकोमा सो पुनरावेदनको अन्तिम किनारा भएपछि दरखास्त दिन सकिन्छ ।
३. कुनै पक्षले मुद्दा दोहोर्याई पाउँ भनी सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गरेकोमा सो निवेदनमा मुद्दा दोहोर्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भएकोमा सो किनारा लागेपछि दरखास्त दिन सकिन्छ ।
४. कुनै पक्षले मुद्दा पुनरावलोकन गरिपाउँभनी सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गरेकामा सो निवेदनमा मुद्दा पुनरावलोकन गर्ने आदेश भएकोमा सो किनारा लागे पछि दरखास्त दिन सकिन्छ ।

१७.३ फैसला कार्यान्वयनमा बाधा नपर्ने अवस्था

१. कुनै पक्षले मुद्दा दोहोर्याई वा मुद्दा पुनरावलोकन गरिपाउँ भनी सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गरेको आधारमा मात्र फैसला कार्यान्वयनमा बाधा पर्ने छैन ।
२. कसैले फैसला वा मिलापत्र बदर मुद्दा दायर गरेको अवस्थामा अदालतले अन्यथा आदेश दिएकोमा बाहेक फैसला कार्यान्वयन गर्न बाधा पर्ने छैन ।

१७.४ फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी निकाय

१. जुनसुकै तहबाट भएको फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी फिरादपत्र वा उजुरी दर्ता भएको सम्बन्धित जिल्ला अदालतको हुनेछ ।
२. पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट सुरु कारबाही र किनारा गरेको मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धित जिल्ला अदालतको हुनेछ ।

^{५७} मुलकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २२९

३. अन्य अदालतबाट भएको अदालतको फैसला सम्बन्धित जिल्ला अदालतले गर्ने गर्दछ ।

जस्तै कुनै अंशियारहरूबीच काठमाडौं जिल्ला अदालतमा अंश मुद्दा चलेकोमा केही सम्पत्ति भापा जिल्लाका रहेकोमा काठमाडौं जिल्लाका सम्पत्ति काठमाडौं जिल्ला अदालतबाटै बन्डा छुट्याउने र भापा जिल्लाका जग्गाको सम्बन्धमा भापा जिल्ला अदालतबाट फैसला कार्यान्वयन हुन पक्षलाई तारेख तोकी भापा जिल्ला अदालतमा पाइन्छ ।

१८.५ फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी

फैसला कार्यान्वयनको जिम्मेवारी जिल्ला अदालतमा रहेको तससिल शाखा र सो शाखाका प्रमुख तहसिलदारको काम र कर्तव्यअन्तर्गत निम्न अधिकार दिएको पाइन्छ :^{५८}

१. फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा परेका निवेदनको जाँच गरी दर्ता वा दरपीठ गर्ने,
२. फैसला बमोजिम विगो भराउने चलन चलाउने बन्डा छुट्याउनेसम्बन्धी काम गर्ने,
३. फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा वारेसनामा मन्जुरिनामा लिने तारेख थाम्नेसमेतका कार्यविगत कामको लागि आदेश गर्ने,
४. फैसला वा आदेश बमोजिम रोक्का भएको जायजात कानुनबमोजिम लिलाम गर्ने,
५. अन्य अदालतबाट तोकिएका फैसला कार्यान्वयनका कामहरू सम्पन्न गर्ने,
६. फैसला कार्यान्वयनको अवस्थामा मिलापत्र पक्षहरूले मन्जुर भएमा मेलमिलापको लागि मिलापकर्ता समक्ष पठाउने ।

१८.६ फैसला कार्यान्वयनमा चित्त नबुझ्ने पक्षले उजुर गर्न सक्ने

१. फैसला कार्यान्वयन गर्ने क्रममा सम्बन्धित कर्मचारीले गरेको काम कारवाही उपर चित्त नबुझे सरोकारवाला व्यक्तिले सोही अदालतका न्यायाधीश समक्ष १५ दिनभित्र उजुर गर्नुपर्छ ।
२. यसरी परेको उजुरीका जिल्ला न्यायाधीशले निर्णय गर्नुपर्दछ ।
३. तहसिलदारको आदेश बदर गरिपाउन परेको निवेदनमा न्यायाधीशले गरेको आदेशमा चित्त नबुझे पक्ष वा व्यक्तिले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।
४. पुनरावेदन सुन्ने अदालतले त्यस्तो निवेदनको १ महिनाभित्र टुङ्गो लगाउनुपर्दछ ।
५. यस किसिमको निवेदन दिने अवसर फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा तारेखमा अनुपस्थित पक्षलाई दिइने छैन ।

१८.७ फैसला कार्यान्वयनका विविध पक्ष

१. फैसला कार्यान्वयनमा बाधा अवरोध गर्नु नहुने

फैसला कार्यान्वयनको सन्दर्भमा सहयोग गर्नु मुद्दाका पक्षहरूको प्रमुख कर्तव्य हुनेछ । फैसला कार्यान्वयनको कार्यमा बाधा अवरोध गर्ने व्यक्तिलाई अदालतले कानुनबमोजिम

^{५८} जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम ८ ।

अदालतको अवहेनामा कारवाही गरी सो कसुरमा एक हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्नेछ।^{५९}

२. मेलमिलाप वा मिलापत्र गर्न मौका प्राप्त हुने

मुद्दाका पक्षहरूलाई उनीहरूको मुद्दा मिलापत्र गर्न मुद्दाको प्रारम्भिक सुनुवाइको अवस्थादेखि नै विभिन्न चरणमा प्रोत्साहन गरिने हुनाले फैसला कार्यान्वयनको अवस्थामा समेत मेलमिलापको वा मिलापत्रको माध्यमबाट फैसला कार्यान्वयन गर्न पक्षहरू सहमति जनाएको अवस्थामा तहसिलदारले ती पक्षहरूलाई सूचीकृत मेलमिलाप कर्ता समक्ष ४५ दिनसम्मको समय दिई दिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{६०}

मेलमिलाप कर्ताद्वारा मुद्दा मिलापत्र भएमा मिलापत्रको सर्त उल्लेख गरी मिलापत्रको दरखास्त लेखी तहसिलदार समक्ष पेस गर्नु पर्नेछ।

मिलापत्रको दरखास्त पत्र लेखनको लागि वैतनिक कानून व्यवसायीको सहयोग लिन सकिनेछ।

३. फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना

फैसला कार्यान्वयनलाई छिटो छरितो र प्रभावकारी रूपमा कार्य गरी दुनियाँवादी देवानी मुद्दाका फैसलाहरूको कार्यान्वयनलाई तथा दुनियाँवादी फौजदारी तथा सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा असुलउपर हुन बाँकी रहेका कैद जरिवानाको लगत घटाई कटौती गर्ने र फैसला कार्यान्वयनमा संलग्न कर्मचारीलाई आवश्यकता अनुसार क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नेसमेत उद्देश्यले सर्वोच्च अदालतअन्तर्गत एउटा विभाग स्तरको कार्यालयको रूपमा फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना भएको छ। सर्वोच्च अदालत र मातहतका अदालतबाट भएका फैसला कार्यान्वयन गर्न गराउन र सो कार्यको अनुगमन समेतको कार्य गर्न फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय रहनेछ।^{६१} यसले फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी केन्द्रीय निकायको रूपमा काम गर्दछ।

सर्वोच्च अदालतले नेपाल न्याय सेवा, न्याय समूहको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको अधिकृतलाई महानिर्देशकको रूपमा काम गर्ने गरी तोक्ने व्यवस्था छ। फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयमा आवश्यकता अनुसार केन्द्रीय लगत अभिलेख महाशाखा, दण्डजरिवाना र निर्णय आदेश कार्यान्वयन महाशाखासमेत रहनेछन्।

४. तहसिल शाखामा काम गर्ने कर्मचारी निर्देशनालयको मातहतमा रहने

जिल्ला अदालतका तहसिल शाखामा कार्यरत सम्पूर्ण कर्मचारीहरू निर्देशनालयको मातहतमा रहनेछन्। यसले कर्मचारीहरूको अभिलेख राख्नेछ। तहसिलशाखामा कार्यरत कर्मचारीहरूको सरुवा बढुवा भएमा सोको जानकारी अख्तियारवालाले निर्देशनालयलाई दिनु पर्नेछ।^{६२}

^{५९} मुलुकी देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ दफा २५२(१)(२)।

^{६०} जि.अ.नियमावली, २०५२ नियम ८० ख।

^{६१} सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम १२९।

^{६२} न्याय सेवाका राजपत्र अनंकृत प्रथम तथा द्वितिय श्रेणिका कर्मचारीहरूको सेवा प्रवेश तालिम पाठ्यक्रम तथा पाठ्य सामग्री २०६९, न्याय सेवा तालिक केन्द्र बबरमहल काठमाण्डौं पृष्ठ १९३।

५. फैसला कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नु पर्ने

अदालतबाट भएका फैसला वा अन्तिम आदेशको कार्यान्वयनमा खटिएका कर्मचारीलाई सहयोग गर्नु मुद्दाका पक्ष, कानून व्यवसायी, नागरिक समाज, प्रहरी प्रशासन, स्थानीय निकाय र स्थानीय व्यक्तिहरूलगायत सबै सरोकारवालाकोकर्तव्य हुनेछ।^{६३}

१८. उपसंहार

देवानी कार्यविधि आफैमा अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । नागरिकका देवानी विवादहरूमा अपनाइने र पालना गर्नुपर्ने, मुद्दा दर्ता देखि फैसला कार्यान्वयनसम्मका सबै चरणमा कार्यविधि तोकिएको हुनाले ती कार्यविधिहरूलाई मुद्दाको पक्षहरू, कानून व्यवसायी, पक्षका साक्षीहरू, विशेषज्ञ, अदालतका कर्मचारी परिवार र स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरू समेत आफूले अवलम्बन र अनुशरण गर्नुपर्ने कार्यविधि अनुशरण गरे भएमा मुद्दाका पक्षहरूलाई न्याय प्राप्तिको लागि सहज, छिटो छारितो, सरल र प्रभावकारी हुनेछ । व्यवहारिक कार्यविधिगत समस्याहरू भई रहेको अवस्थामा ती समस्याहरूलाई सहजिकरण गर्नको लागि समेत छुट्टै मुलुकी ऐन, देवानी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ मिति २०७४।६।३० मा प्रमाणिकरण भई आगामी २०७५।५।१ गते देखि लागु हुने भएको छ । यसले कार्यविधि कानूनका सरोकारवाला सबै पक्षलाई सहजिकरण हुनेछ ।

^{६३} सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम १४० ।

नेपालको संविधान, २०७२ : सन्दर्भ अपाङ्गतामा भएका महिलाहरूका अधिकारको

उप.प्रा. लक्ष्मी बस्वाघा

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="198 484 418 707" data-label="Image"> </div> <p>श्री लक्ष्मी बस्वाघो (जन्म २०४६, भक्तपुर) कानून स्नातकोत्तरको अध्ययन सम्पन्न गरी हाल काठमाडौं स्कुल अफ लमा अध्यापन कार्यमा संलग्न हुनुहुन्छ। अन्वेषणात्मक अध्ययनमा अभिरुचि राख्नुहुने उहाँले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका विभिन्न सभाहरूमा कार्यपत्रहरू पेस गर्नुका साथै अन्वेषणात्मक अध्ययनका लागि Child Reach Nepal बाट "Graduate Student Research Grant (GSRG)" साथै सेलर्ड तथा FIAN Nepal बाट "Research Fellowship" प्राप्त गर्नुभएको थियो। उहाँले २० औं बार परीक्षामा नेपाल प्रथम हुनुभई "Bar Council Topper Award" र स्नातकोत्तरमा "कानून स्नातकोत्तर स्वर्ण पदक" पनि प्राप्त गर्नुभएको छ।</p>	<p>नेपालको संविधान २०७२, समग्रमा प्रगतिशील संविधान रहेको छ। महिला अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिनु, अपाङ्गताका आधारमा कुनै प्रकारको भेदभाव गरिने छैन भनी समानताको हकमा प्रत्याभूत गर्नु आफैँमा सराहनीय विषय हो। महिलालाई महिला भएकै कारण हुन सक्ने सम्भावित भेदभाव तथा हिंसाबाट कानुनी बचावका लागि यस संविधानको प्रावधान उल्लेखनीय रहेको छ। समग्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको प्रत्याभूत गर्नका लागि बनाइका कानुनी प्रावधानहरूले अपाङ्गता भएका महिला, पुरुष, बालबालिका, वृद्ध सबैलाई समेट्छ तथापि जोखिमताका आधारमा महिला तथा बालिकाहरू बढी जोखिमयुक्त समुदाय भएको हुँदा, कानून तथा नीतिहरूमा भएका सबल पक्षहरूलाई यथावत् राखी, महिला मैत्री तथा बालबालिका मैत्री नीति तथा कानूनहरूको निर्माण एवं कार्यान्वयन गर्न आवश्यक देखिन्छ। संविधान प्रदत्त मौलिक हकलगायत अन्य हकहरूको उपयोग गर्दा शारीरिक वा बौद्धिक अपाङ्गता भएका महिला र सामान्य अन्य महिलाहरूबीचमा हुन सक्ने विभेदका विषय पनि उजागर गर्न आवश्यक छ। त्यस्तै गरी महिला भएकै कारणले अपाङ्गता भएका महिलाहरू अन्य अपाङ्गता भएका पुरुषसरहको अवस्था प्रत्याभूत रहेको भने पाइएको छैन। अपाङ्गता भएका महिला तथा बालबालिका दोहोरो जोखिममा रहेका छन्। एक त सामाजिक रूपमा महिला पुरुषसरहका नरहेका त्यसमाथि अपाङ्गताका कारण उनीहरूको जोखिममा रहेका हुन्छन् र यस यर्थाथलाई समावेश गरी कानुनी प्रावधानहरू बनाउन आवश्यक रहेको छ।</p>

१. पृष्ठभूमि

कानूनको उद्देश्य पिछडिएका वर्गको उत्थान गर्नु हो । समाजमा नीति निर्माण गरी शान्ति कायम गर्नु, अपराध न्यूनीकरण गर्नु, अपराध गर्ने व्यक्तिलाई सजाय दिनु, सुधार गर्नु, समाजमा अपराध घटनबाट रोक्नु, पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु लगायत कानूनका विभिन्न उद्देश्यहरू हुन्छन् । विभिन्न कारणले गर्दा समाजमा रहेका पिछडिएका वर्गलाई उत्थान गर्नु यही कानूनको एक उद्देश्य हो । सोही सन्दर्भमा शारीरिक वा मानिसक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू (महिला, पुरुष, तेस्रो लिङ्गी, बालबालिका, वृद्धवृद्धा आदि) को हक अधिकार प्रत्याभूत गर्नु पनि कानूनको दायित्वभित्र पर्छ ।

शारीरका अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चारसमेतबाट सिर्जना भएको अवरोधसमेतले दैनिक क्रियाकलाप समान्यरूपमा सञ्चालन गर्न एवं सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाइ हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ^१। राष्ट्रिय जनगणना २०६८, अनुसार कुल जनसङ्ख्याको १.९४% मानिसहरूमा कुनै न कुनै रूपमा अपाङ्गता रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ । यस प्रतिवेदन अनुसार कुल अपाङ्गता भएका व्यक्तिको जनसङ्ख्यामा ४५% अपाङ्गता महिलाहरूमा रहेको छ । विश्वको कुल जनसङ्ख्याको १५% जनसङ्ख्या अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रहेको र त्यसको भन्दा आधा हिस्सा अपाङ्गता भएका महिलाले ओगटेको तथ्य विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले सन् २०११ मा प्रकाशित अपाङ्गतासम्बन्धी विश्व प्रतिवेदनले देखाएको छ^२। त्यसै गरी संयुक्त राष्ट्र संघ २००७ को प्रतिवेदन अनुसार ८०% अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विकासशील देशहरूमा बस्छन् ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू यति नै छन् भनेर अभिसम्म कुनै विस्तृत तथ्याङ्क पाउन सकिँदैन । विगतका केही वर्षयता अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि नयाँ कानून, नीति नियमहरू बनेका छन् र यो सकारात्मक पक्ष हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू जोखिमयुक्त व्यक्तिहरूको सूचीमा पर्छन् । त्यस्तै गरी महिलाहरू पनि जोखिमयुक्त समुदाय हो । एक त महिला त्यसमाथि पनि अपाङ्गता भएको, तसर्थ कुनै पनि किसिमको अपाङ्गता भएका महिलाहरू दोहोरो जोखिममा परेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हक एवं अधिकार रक्षाको लागि कानूनहरू त बनाइए तर अपाङ्गता भएका महिलाहरूको जोखिमपूर्ण अवस्थालाई ती कानुनी दस्तावेजहरूले समेट्न भने सकेको पाइँदैन ।

संविधान तथा विभिन्न कानूनले महिलासम्बन्धी कतिपय विषयहरू सम्बोधन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । नेपाल सरकार महिला बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले वेवारिसे अवस्थामा रहेको र हिंसामा परेका, अपाङ्गता भएका महिलाहरूको पुर्नस्थापनाको लागि होस्टेलको व्यवस्था गर्न अनुदान दिँदै आएको छ भने उनीहरूको शसक्तिकरणको लागि विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ । शिक्षातर्फ अपाङ्गता भएका महिलाहरूको सहभागितालाई हेर्दा शिक्षा विभागको सन् २०१४ को फलास रिपोर्ट अनुसार हाल प्रारम्भिक बाल विकासदेखि लिएर कक्षा १२ सम्म जम्मा ७५,६३३ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सरकारी शैक्षिक संस्थाहरूमा अध्ययनरत छन् जसमा महिलाको सङ्ख्या ३६,२४५ रहेको छ ।

^१ अपाङ्गताको परिभाषा तथा अपाङ्गताको निर्धारण नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित, खण्ड ५६, काठमाडौं, भदौ २ गते २०६३ साल, भाग ३ नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको सूचना नेपाल सरकारले अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ३(१) को प्रयोजनका लागि सोही दफाको उपदफा (२) बमोजिम गठित समितिको सिफारिसबमोजिम ।

^२ Summary World Report on disability, World Health Organization, 2011, P. 7 http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report.pdf, accessed on 2018/4/15.

नेपाल सरकारले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता अनुमोदन गरिसकेको छ । त्यसमध्ये अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ सन् २०१० मा अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र भएको छ । नेपाल पक्ष राष्ट्र भएपछि ती सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्न विभिन्न राष्ट्रिय कानून तथा नीति नियमहरू तर्जुमा गरी लागू गर्नुपर्दछ । ती कानून तथा नीति नियमहरूलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न राज्यले उपयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्दछ र त्यसको प्रगति विवरण सम्बन्धित समितिमा आवधिक प्रतिवेदन पेसा गर्नु सरकारको दायित्व रहन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ६ मा अपाङ्गता भएका महिलाहरूको विशेषाधिकारको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । जसमा महिलाहरू बहुविभेदको मारमा परेका छन् भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्दै उनीहरूको मानवअधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्नुपर्नेलगायत उनीहरूको पूर्ण विकास, प्रगति र सशक्तीकरणका लागि आवश्यक सबै उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । यही महासन्धिले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा विगतका वर्षहरूमा नेपाल सरकारले विभिन्न कानून तथा नीति नियम तर्जुमा गरी लागू गरिसकेको अवस्था छ । यो सकारात्मक कदम हुँदाहुँदै पनि यसको कार्यान्वयनको पाटोमा धेरै चुनौतीहरू छन् साथै महिलाका लागि गर्नु पर्ने विशेष व्यवस्थाहरूका बारेमा पर्याप्त व्यवस्था हुन सकेको छैन । यस लेखले अहिले विद्यमान नेपालको संविधान, २०७२मा भएका राम्रा प्रावधानहरूको बारेमा उल्लेख गर्नुको साथै विशेष गरी अपाङ्गता भएका महिलाहरूका विशेष सवाललाई कसरी सम्बोधन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा तयार गरिएको छ ।

२. अपाङ्गतासम्बन्धी राष्ट्रिय परिवेश

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको बारेमा विस्तृत तथ्याङ्क हालसम्म कुनै पनि निकायसँग उपलब्ध छैन ।^३ वि.सं. २०६८ को जनगणना हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तथ्याङ्क पहिलो पटक सङ्कलन गरिएको थियो । सो तथ्याङ्कको आधारमा नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको १.९४% व्यक्तिहरू अपाङ्गता भएको पाइयो । नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लामो समयदेखि सामाजिक विभेदमा परेका र सेवा सुविधा तथा अवसरमा ज्यादै कम पहुँच भएको समूहको रूपमा चिनिन्छन् ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राष्ट्रिय स्तरको विस्तृत तथ्याङ्क सङ्कलन २०६८ सालमा मात्रै गरिए तापनि सरकारले अपाङ्गताका सवालहरूलाई अलग्गै कानून बनाई २०३९ साल^४ देखि नै सम्बोधन गर्न थालिएको थियो । राष्ट्रसंघले सन् १९८९ लाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय वर्ष घोषणा गरे सँगसँगै नेपालले पनि "अपाङ्गता संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९" गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारहरूको कानुनी स्थापना गर्ने पहलको सुरुवात गरेको हो । २०३९ सालमा मात्रै छुट्टै कानुनी प्रावधानको व्यवस्था गरी सरकारी तवरले राष्ट्रिय स्तरमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको उत्थान गरिएको भए तापनि २०२१ सालदेखि नै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लक्षित क्रियाकलाप तथा कार्यहरूको सुरुवात भएको थियो । जस्तै : दृष्टिविहीनहरूको लागि २०२१ सालदेखि, सुस्तश्रवणहरूका लागि २०२३ देखि र शारीरिक अपाङ्गता भएकाहरूको लागि २०२६ देखि शिक्षा दिन संस्थागत प्रयासहरू

^३ अपाङ्गतासम्बन्धी १० वर्षे राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना, २०७३-२०८२, पृ. ३

^४ ऐ.ऐ, पृ. ४ ।

सुरु भइसकेका थिए । यसै गरी २०३० सालमा सरकारी स्तरमा विशेष शिक्षा परिषद्को स्थापना गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउने थप प्रयासहरू भएका थिए ।^५

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले २०१४ मा प्रकाशन गरेको **पपुलेसन मोनाग्राफ भोलुम २** का अनुसार नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको ०.९९% (९२,०१२ जना) ० देखि १४ वर्षसम्मका बालबालिकामा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता देखिएको छ । जसमध्ये शारीरिक अपाङ्गता ३६.१%, दृष्टिविहीन १८.५ %, पूर्ण सुन्न नसक्ने १०.४%, बोल्न नसक्ने १५.५%, बहु अपाङ्गता १.५%, सुस्त मनस्थिति ४.५३%, बौद्धिका अपाङ्गता ४.३% र दृष्टि श्रवण अपाङ्गता १.६% रहेको छ ।^६ राष्ट्रिय जनगणना २०६८, का आधारमा अपाङ्गता भएका महिलाभन्दा बढी पुरुषहरूको सङ्ख्या रहेको छ । त्यस्तै गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्या सहरी क्षेत्रमा भन्दा ग्रामीण क्षेत्रमा बढी पाइएको छ । तथ्याङ्कका आधारमा ८९% अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका छन् ।^७

३. नेपालको संविधान, २०७२ मा अपाङ्गता भएका महिलासम्बन्धी व्यवस्थाहरू

नेपालको कानुनी इतिहास कोट्याउँदा वि.सं. २०३९ मा पहिलो पटक नेपाल सरकारले अपाङ्गतासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको निर्माण गरेको थियो भने "नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७" ले राज्यका नीतिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संरक्षण र उन्नतिका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने भनी उल्लेख गरेको थियो ।^८ साथै धारा ११(३) मा राज्यले नागरिकहरूका बीभ धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभन्ने गर्ने छैन तर महिला बालक, बृद्ध वा शारीरिक वा मानिसक रूपले अशक्त व्यक्ति वा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछ्छडिएको वर्गको संरक्षण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिनेछ भनी उल्लेख गरिएको थियो ।

२०३९ सालमा बनेको कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने लामो समयसम्म बन्न नसकेको नियामवली "अपाङ्गता संरक्षण तथा कल्याण नियामावली" २०५१ सालमा बन्यो । २०५३ सालमा विशेष शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्नको लागि छुट्टै विशेष शिक्षा नीति निर्माण गरियो जसले शिक्षा परिषद्मा अपाङ्गता क्षेत्रको प्रतिनिधित्वसमेत सुनिश्चित गर्‍यो ।

नेपाल सरकारले सदैव मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा प्रतिबद्धता जनाउन तत्परता देखाएको छ । यसैको प्रतिफल स्वरूप "अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६" पनि अनुमोदन गरी सोही अनुरूपका कानुनी प्रावधान बनाउने प्रयास जारी छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्न विभिन्न कानूनहरू बनाउने, भएका कानूनहरूमा संशोधन गर्ने, विभिन्न नीति तथा कार्यक्रम बनाई लागू गर्ने जस्ता कार्यहरू स्वागतयोग्य छन् ।

संविधान नेपालको मूल कानून हो । संविधानसँग यदि कुनै कानून बाभिएको छ भने बाभिएको हदसम्म बदर हुनेछ ।^९ यस संविधानमा नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक

^५ ऐ.ऐ, पृ. ४ ।

^६ नेपालमा बालबालिकाको स्थिति २०७४, केन्द्रीय बालकल्याण समिति, २०७४, पृ. ६२ ।

^७ Population Monograph 2014, p. 361.

^८ नेपालको अधिराज्यको संविधान २०४७, धारा २६(९) ।

^९ नेपालको संविधान २०७२, धारा १(१) ।

तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवं प्रवर्धन गर्दै, वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गर्दै जारी गरिएको भनेर प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरिएको छ। प्रस्तावनाको साथमा मौलिक हक, राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व, सङ्घीय व्यवस्थापिका, प्रादेशिक व्यवस्थापिका, अन्य समावेशी आयोगहरू जस्ता विभिन्न परिच्छेदहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारका प्रावधानहरू छन्। नेपालको संविधान, २०७२ लाई प्रगतिशील संविधानको दर्जा दिन सकिन्छ किनकि यस संविधानमा नागरिक र राजनीतिक अधिकार मात्रै नभई आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू पनि मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिएका छन्। अपाङ्गता भएका महिलाहरूका विषयमा उल्लेख गर्दा निम्नानुसारका प्रावधानहरूलाई दफावार विश्लेषण गरिएका छन् :

क) सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार (धारा १६)

प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक छ।^{१०} यो अधिकार नैसर्गिक अधिकार हो। कुनै पनि जात, धर्म, लिङ्ग, संस्कृति वा शारीरिक वा मानिसक अपाङ्गताका आधारमा यो अधिकार कसैले पनि हनन गर्न पाउँदैनन्।

टिप्पणी

यस धारा १६ मा "अपाङ्गता भएका व्यक्ति" शब्दावली प्रयोग त गरिएको छैन तथापि सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, कसैको लाञ्छना वा हेपाइबाट पीडित हुन नपर्ने अधिकार यस धाराले प्रत्याभूत गरेको छ।

ख) समानताको हक (धारा १८)

नेपालको संविधानको धारा १८ मा समानताको हक प्रत्याभूत गरिएको छ। सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरिने छैन।^{११} सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन।^{१२} साथै संविधानमा सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अशक्त र असाहय व्यक्तिहरूको सर्वांगिन विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न पनि सकिने प्रावधान धारा १८(३) मा उल्लेख गरिएको छ भने धारा १८(४) मा समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव गरिने छैन।

^{१०} नेपालको संविधान २०७२, धारा १६(१)।

^{११} नेपालको संविधान २०७२, धारा १८(१)।

^{१२} नेपालको संविधान २०७२, धारा १८(२)।

टिप्पणी

कानूनको दृष्टिमा सबै मानिस समान हुने हुनाले राज्यले कसैलाई पनि कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्नु हुँदैन भनिए तापनि महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अन्य सीमान्तीकृत नागरिकहरूलाई संविधानले कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधान आफैँमा सकारात्मक प्रयास हो । जसले यी व्यक्तिहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत मिल्दछ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्ति नेपाली समाजका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिकलागायत हरेक पक्षबाट निकै कमजोर नागरिकका रूपमा रहेका छन् । सबै नागरिकलाई हुनेगरी गरिएका कानुनी व्यवस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू समानरूपमा लाभान्वित हुनसक्ने अवस्था रहँदैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समुदाय जोखिमयुक्त समुदाय हो, त्यसमा पनि अपाङ्गता भएका महिलाहरूको जोखिम अझ संवेदनशील हुँदाहुँदै पनि संविधानमा "शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता भएको व्यक्ति, अशक्त, असहाय" शब्दावलीहरू मात्रै उल्लेख गरिएका छन्, अपाङ्गता भएका महिलाहरूको विषय विशेषतः उत्थान गरिएको छैन । त्यस्तै गरी अपाङ्गता शारीरिक वा मानिसक अर्थात् बौद्धिक दुवै हुन सक्छ तसर्थ सो विषयलाई पनि मध्यनजर गरिनुपर्छ ।

साथै धारा १८(४) मा उल्लिखित समान कामको लागि समान ज्यालाको हकमा "लैङ्गिकताको आधार" नभई कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्नु हुँदैन भनेर उल्लेख गरिएको भए, सबै वर्गका व्यक्तिहरू समेटिने थिए । त्यस्तै गरी कुनै पनि शारीरिक अपाङ्गता वा बौद्धिक अपाङ्गता भएका कारण सो व्यक्तिलाई भेदभाव गरिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ । अपाङ्गता भएका पुरुषभन्दा महिला अझ बढी विभेदमा परेको पाइन्छ ।^{१३}

त्यस्तै गरी मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४ को दफा १६० मा पनि कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कानूनबमोजिम अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले त्यस्तो अधिकार वा सामान्य कानूनको प्रयोग गर्दा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि नागरिकमाथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ भने यदि कसैले गरेको खण्डमा ३ वर्षसम्म कैद वा ३०,०००। रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ । यस प्रावधानले भेदभाव पूर्ण व्यवहार गर्नेलाई अपराधिक दायित्व वहन गर्नु पर्नेछ ।

ग. छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक

कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय, पेसा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै पनि निजी तथा सर्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गरिने छैन ।^{१४}

उत्पत्ति, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने जस्ता कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन ।^{१५} जातीय आधारमा छुवाछूत गरी वा

^{१३} Joanna Morrison et.al , "Disabled women's maternal and newborn health care in rural Nepal: A qualitative study", Midwifery, available in https://ac.els-cdn.com/S0266613814000928/1-s2.0-S0266613814000928-main.pdf?tid=9ff6f11ec-012b-48c9-a667-8b66bea0443b&acdnat=1523804359_d4230f7e4c7aabb036163018a8c11f88 accessed on April 15, 2018.

^{१४} नेपालको संविधान २०७२, धारा २४(१) ।

^{१५} नेपालको संविधान २०७२, धारा २४(३) ।

नगरी कार्यस्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न पाइने छैन ।^{१६} यदि कसैले संविधानको यस प्रावधानको प्रतीकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।^{१७}

टिप्पणी

आजको यस २१ औं शताब्दीमा पनि नेपाली समाजमा संस्कृति, धर्म एवं संस्कारको नाममा अभै पनि कुरीति, कुप्रथा एवं छुवाछुतका अभ्यासहरू विध्यमान रहेका छन् । सोही नकारात्मक प्रचलनको अन्त्य गर्न ल्याइएको यो प्रावधान सराहनीय छ । निजी व सार्वजनिक स्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव वा छुवाछुतको कार्य गर्न हुँदैन । यद्यपि सार्वजनिक स्थल, विद्यालय, कलेज, अस्पताल जस्ता स्थानमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई घृणा गर्ने दुर्व्यवहार गर्ने बहिष्कार गर्ने जस्ता भेदभावपूर्ण व्यवहार गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई छोएमा सछ्छ भन्ने गलत धारणा रहेको छ । भन् अपाङ्गता भएका महिलामाथि पूर्वजन्मको पाप भनी विभिन्न लाञ्छना लगाउने काम गरिने गरेको पाइन्छ ।

त्यस्तै गरी यस धारा २४ ले जातीयताको आधारमा गरिने भेदभावलाई मुख्यतया प्राथमिकता दिएको छ । कसैले सो कार्य गरेको खण्डमा गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा दण्डित गर्ने र पीडितले मनासिब क्षतिपूर्ति पाउने प्रावधान सराहनीय छ । यस प्रावधानमा "शरीरिक अवस्था" को आधारमा पनि भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ तर यस प्रावधानमा मानिसक अवस्था वा बौद्धिक अपाङ्गतासम्बन्धी कुनै जिकिरसम्म पनि गरिएको छैन । अतः बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई छुवाछुत गरियो भने यो प्रावधानले सहयोग नगर्ने स्थितिको सिर्जना हुन्छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा १६६ ले पनि जातिपातिको आधारमा छुवाछुत वा अन्य भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने प्रावधान रहेको छ । कसैले कसैलाई प्रथा परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, जात, जाति, समुदाय, पेसा, व्यवसाय, शरीरिक अवस्था वा सामाजिक सम्प्रदायको उत्पत्तिको आधारमा छुवाछुत वा अन्य कुनै किसिमको भेदभाव गर्न वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा कुनै सार्वजनिक प्रकृतिका धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न रोक्न वा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको पानी, पँधरो प्रयोग गर्न बञ्चित गर्न वा अन्य कुनै निजी वा सार्वजनिक उपयोग वा सुविधाका कुराको प्रयोग गर्नबाट बञ्चित गर्न हुँदैन । यदि कसैले सो प्रकारको भेदभाव गरेकोमा वा गराउने व्यक्तिलाई ३ वर्षसम्म कैद वा ३०,००० सम्म कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था पनि रहेको छ ।

घ. शिक्षासम्बन्धी हक (धारा ३१)

प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।^{१८} अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।^{१९} दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानूनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।^{२०}

^{१६} नेपालको संविधान २०७२, धारा २४(४) ।

^{१७} नेपालको संविधान २०७२, धारा २१ ।

^{१८} नेपालको संविधान २०७२, धारा ३१(१) ।

^{१९} नेपालको संविधान २०७२, धारा ३१(३) ।

^{२०} नेपालको संविधान २०७२, धारा ३१(४) ।

टिप्पणी

शिक्षा मानव जीवनको अभिन्न एवं नैसर्गिक अधिकार हो। त्यसैले, जुनसुकै वर्ग वा समुदायका मानिसलाई पनि शिक्षाको आवश्यकता पर्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा प्राप्त गर्न कुनै बाधा व्यवधान नहोस् भनेर यो संविधान प्रारम्भ हुनुभन्दा अगाडि पनि अपाङ्गता संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ६ मा निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिएको थियो।

कुनै पनि राज्यमा शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा जस्ता कुरा राज्यको दायित्वभित्र पर्छन्। यो संविधानले शिक्षालाई राज्यको दायित्वभित्र राखेको छ। समाजमा सबैभन्दा पछाडि पारिएका र कमजोर नागरिकका लागि शिक्षा निःशुल्क गराउन संविधानमै व्यवस्था गर्नु भनेको राज्यले नागरिकप्रतीको दायित्व वहन गर्न खोजेको देखिन्छ। यी अधिकार संविधानमा मात्र भएर हुँदैन, यसलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन ऐन, नियमावलीमा पनि उल्लेख हुनुपर्छ।^{२१}

त्यस्तै गरी सुन्ने र वाक क्षमता नभएका व्यक्तिले साङ्केतिक भाषामा र दृष्टिविहीन व्यक्तिले ब्रेल वा उपयुक्त नवीनतम प्रविधिका माध्यमबाट पढ्न पाउनु उनीहरूको मौलिक मानव अधिकार हो। यस अधिकारलाई संविधानको मौलिक हकभित्रै संरक्षण गर्नु निकै सराहनीय कुरा हो।^{२२} तर कमल लामिछाने गर्नुभएको "Disability and barriers to education: evidence from Nepal" अध्ययनमा नेपालका शैक्षिक संस्थाहरू तथा अन्य सञ्चनाहरू अपाङ्गमैत्री नभएको कुरा व्यक्त गरिएको थियो।^{२३} सोही अध्ययनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा पहुँच बढाउनको लागि चाहिने न्यूनतम पूर्वाधारहरूको जस्तै : दृष्टिविहीनका लागि ब्रेल लिपि, सुन्ने र बोल्ने क्षमता नभएकाका लागि साङ्केतिक भाषाको शिक्षण प्रणाली आदिको कमी रहेको तथ्य उजागर गरेको छ साथै अन्य शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि विद्यालय तथा अन्य शैक्षिक संस्थाहरू सहज नभएको अर्थात् अपाङ्ग नभएको कुरा उल्लेख गरिएको छ।^{२४}

यस धारामा "बहिरा, दृष्टिविहीन र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी" भन्ने उल्लेख गरिएको छ। यहाँ उल्लिखित स्वर वा बोलाई भन्ने शब्दावलीको सट्टा सुनाइ तथा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता उल्लेख गरिनुपर्छ भनेर पटक पटक सरोकारवालाहरूले संविधान निर्माणका क्रममा अनुरोध गर्दा पनि यी शब्दावली परिवर्तन हुन सकेनन्। त्यसैले यसलाई सुनाइ तथा बोलाइसम्बन्धी भन्ने बुझ्नुपर्ने हुन्छ भने भविष्यमा संविधान संशोधन हुँदाका बखतमा यी शब्दावलीलाई सच्याउनुपर्ने देखिन्छ।^{२५}

अपाङ्गता भएका विद्यार्थीमध्ये सुन्ने क्षमताको अपाङ्गता भएकाले साङ्केतिक भाषामा र दृष्टिविहीन विद्यार्थीले ब्रेललिपिमा पढ्न पाउने अधिकारको सम्मान नभएको अवस्थामा अब यो व्यवस्थाले समयमा पाठ्यपुस्तक नपाउँदा र साङ्केतिक भाषामा पढ्न नपाउँदा हकवालाहरू कानुनी उपचारमा

^{२१} अधिवक्ता सुदर्शन सुवेदी, नेपालको संविधान (२०७२) ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा गरेका व्यवस्था (व्याख्यात्मक टिप्पणीसहित), राष्ट्रिय अपाङ्गता महासङ्घ, २०७३, पृ. १३।

^{२२} ऐ.ऐ।

^{२३} Kamal Lamichhane, "Disability and barriers to education: evidence from Nepal", *Scandinavian Journal of Disability Research*, 2012, P. 311-324, available on <https://www.sjdr.se/articles/10.1080/15017419.2012.703969/> accessed on April 13, 2018.

^{२४} Ibid.

^{२५} अधिवक्ता सुदर्शन सुवेदी, नेपालको संविधान (२०७२) ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा गरेका व्यवस्था (व्याख्यात्मक टिप्पणीसहित), राष्ट्रिय अपाङ्गता महासङ्घ, २०७३, पृ. १५।

जान पनि थप संवैधानिक अवसर मिलेको छ।^{२६}

ड. रोजगारीको हक (धारा ३३)

प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुनेछ। रोजगारीको सर्त, अवस्था र बेरोजगार सहायता सङ्घीय कानूनबमोजिम हुनेछ, र प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो इच्छा अनुरूपको रोजगारीको छनोट गर्न पाउने हक हुनेछ, भन्ने प्रावधान सविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ।

टिप्पणी

प्रत्येक नागरिक अर्थात् कुनै पनि नागरिक चाहे उक्त व्यक्ति सपाङ्ग होस् वा कुनै प्रकारको अपाङ्गता नै भएको किन नहोस् उक्त व्यक्तिले यस प्रावधानका आधारमा रोजगारीको हक पाउने तथा छनोट गर्न पाउने हक हुन्छ। तसर्थ यस प्रावधानको व्याख्या चाहे literal interpretation गरियोस् या golden interpretiton गरियोस्, आखिरमा व्याख्या गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई मध्यनजर गर्दै व्याख्या गरियो भने यस प्रावधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारीको अधिकार सुनिश्चित गरेको मान्नुपर्दछ। यसको सन्दर्भमा कमल लामिछानेले ४०० जना उत्तरदाताहरूको उत्तरको आधारमा गर्नुभएको "The Nexus between Disability, Education, and Employment: Evidence from Nepal" अध्ययनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले रोजगारी पाउने सम्भावना सपाङ्गको तुलनामा कम रहेको तथ्याङ्कले दर्शाएको छ। सो अध्ययनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा लगानी बढाएको र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि सक्षम जनशक्तिको रूपमा उत्पादन गर्न सकेको खण्डमा मात्रै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पनि रोजगारीको अधिकार सुनिश्चित हुन्छ।^{२७}

च. महिलाको हक (धारा ३८) :

महिलाहरू पनि पुरुष जतिकै समान छन्। महिलालाई महिला भएकै कारणले कुनै पनि प्रकारको भेदभाव वा हिंसा गर्नु हुँदैन। आधा आकाश ओगटेका महिलाहरूको अधिकार प्रत्यभूत गर्नको लागि महिलको हक मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ। धारा ३८ मा उल्लिखित प्रावधानहरू निम्नानुसार छन् :

- (१) प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुनेछ।
- (२) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुनेछ।
- (३) महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानिसक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन। त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ, र पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।
- (४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ।

^{२६} ऐ.ऐ, पृ.१५।

^{२७} Kamal Lamichane, "The Nexus between Disability, Education, and Employment: Evidence from Nepal", Oxford Development Studies, 2014 available on <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13600818.2014.927843> accessed on 4th April 2018.

- (५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ।
- (६) सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ।

टिप्पणी

महिलाको अधिकारलाई मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरिनु आफैँमा पनि सराहनीय पहल हो। मातृत्व र प्रजनन अधिकारको साथै कुनै पनि प्रकारको भेदभाव, हिंसा, शोषण आदि विरुद्धको अधिकार पनि प्रत्याभूत गरिएको छ।

यो प्रावधान प्रगतिशील भएर पनि यसले अपाङ्गता भएका महिलाहरूको विषयलाई उत्थान गर्न सकेको छैन। महिला शब्दावलीले समग्र महिलाहरूलाई जनाउन खोजेको छ तथापि अपाङ्गता भएका महिलाहरू समान्य अरू महिलाहरूभन्दा फरक र जोखिमपूर्ण रहेको छ। महिला विरुद्ध हुने हिंसा र भेदभावको विषयमा यस प्रावधानले व्याख्या गरेपनि अपाङ्गता महिला र सवलाङ्ग महिलाबीच हुने भेदभावलाई यो प्रावधानले समेट्न सकेको छैन। त्यस्तै गरी, अपाङ्गता भएका महिलाहरूको यौनिकताको सन्दर्भलाई पनि खासै कुनै प्राथमिकता दिएको पाइँदैन। अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा पनि अपाङ्गता भएका महिलाहरूको यौन अधिकार र मातृत्वको अधिकारका विषयमा खासै अध्ययन गरिएको छैन।^{२८} यस विषयमा मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको "महिला अधिकार" पनि मौन नै छ। Joanna Morrison, Machhindra Basnet लगायतका अन्य अनुसन्धानकर्ताहरूले गर्नुभएको एक अध्ययनमा अपाङ्गता भएका महिलाहरूले विवाहपश्चात् गर्भ र बच्चा पाउने प्रक्रियालाई समान्य रूपमा लिनुहुने तर स्वास्थ्यकर्मीहरू र स्वास्थ्य संस्था भने अपाङ्ग मैत्री हुन नसकेको निष्कर्ष व्यक्त गरिएको छ।^{२९} यस अर्थ महिलाको अधिकार सुनिश्चितता भयो भन्दैमा अपाङ्ग भएका महिलाहरूको पनि अधिकार सुनिश्चित भएको भन्न सकिने अवस्था छैन।

^{२८} Women with disabilities have largely been ignored in reproductive health research. They are often thought not to be sexually active, and less likely to marry or to have children than nondisabled women. Joanna Morrison et.al "Disabled women's maternal and newborn health care in rural Nepal: A qualitative study", Midwifery 30 (2014) P. 1132-1139, available in https://ac.els-cdn.com/S0266613814000928/1-s2.0-S0266613814000928-main.pdf?_tid=9f6f11ee012b-48c9-a667-8b66bea0443b&acdnat=1523804359_d4230f7e4c7aabb036163018a8c11f88 accessed on April 15, 2018

^{२९} ऐ.ऐ
Married disabled women considered pregnancy and childbirth to be normal, but health workers felt unprepared to meet the maternal health needs of disabled women. This suggests that health workers could benefit from training integrated into existing curricula. Although Nepal is making good progress towards meeting the maternal health Millennium Development Goals; issues of quality, cost and lack of family support still prevent women from having an institutional delivery. These issues are as pertinent for disabled women as they are for their nondisabled peers. There is a need to monitor progress of interventions to encourage institutional delivery through the use of disaggregated data, to check that disabled women are benefiting equally in efforts to improve maternal health. Our study also illustrates the importance of consulting disabled women themselves to obtain a more accurate understanding of their experience of maternal health care seeking.

छ. बालबालिकाको हक (धारा ३९) :

- (१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामकरण र जन्मदृताको हक हुनेछ ।
- (२) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ ।
- (३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ ।
- (४) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।
- (५) कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।
- (६) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानिसक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
- (७) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानिसक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।
- (८) प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ ।
- (९) असहाय, अनाथ, **अपाङ्गता भएका**, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।
- (१०) उपधारा (४), (५), (६) र (७) विपरीतका कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

टिप्पणी

राज्यका प्रत्येक नागरिकहरूको अभिभावक राज्य हो । राज्यमा प्रत्येक नागरिकको अधिकार सम्मान गर्ने, सुरक्षा गर्ने र परिपूरण गर्ने दायित्व रहेको हुन्छ । बालबालिकाको अभिभावक पनि राज्य नै रहेको अवस्थामा बालबालिकाको अधिकारलाई भिन्न मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गर्नु यस संविधानको सवल पक्ष हो ।

कुनै पनि राज्यभिन्न बसोबास गर्ने जुनसुकै वर्ग, समुदाय वा अवस्थाका नागरिक राज्यविहीनताको अवस्थामा हुनुहुँदैन । यसो हुनु भनेको मानव अधिकारको सिद्धान्त विपरीत हुन्छ । अहिले पनि नेपाली समाजमा कतिपय अवस्थामा बालबालिका, अभिभावक वा राज्य विहीनताको अवस्थामा रहेका छन् । जस्तै : सडक बालबालिका, परिवारबाट परित्याग गरिएका बालबालिका आदि ।

अपाङ्गता भएका बालबालिका पनि कतिपय अवस्थामा अभिभावक विहीन हुने गरेको उदाहरण पाउन सक्छौं । विशेष गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकामा अति अशक्त, पूर्ण अशक्त, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम वा डाउनसिन्ड्रोम अपाङ्गता भएका बालबालिका बाबुआमाको शोषणपछि पूर्णरूपमा बेसहारा हुनेगरेका छन् ।

यस किसिमको राज्यविहीनताको अवस्था नहोस् भनेर नै यो व्यवस्था गरिएको हो । यी र यस्तै बालबालिकालाई राज्यविहीनताको अवस्था नहोस् भन्नका लागि राज्यबाट विशेष संरक्षणको व्यवस्था

गरिनेछ भनिएको हो।^{३०}

ज. सामाजिक न्यायको हक (धारा ४२)

सामाजिकरूपले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, थारु, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत आदिलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिता हुने विषयमा यो प्रावधान उल्लेखनीय छ। यस धारा ४२ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि निम्न लिखित प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएको छ।

- (१) आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तीकृत, **अपाङ्गता भएका व्यक्ति**, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ।
- (३) **अपाङ्गता भएका नागरिकलाई** विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक हुनेछ।
- (५) नेपालमा अग्रगामी लोक्तान्त्रिक परिवर्तनको लागि भएका सबै जन आन्दोलन, सशस्त्र संघर्ष र क्रान्तिका क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने सहिदका परिवार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, लोक्तन्त्रका योद्धा, द्वन्द्वपीडित र विस्थापित, **अपाङ्गता भएका व्यक्ति**, घाइते तथा पीडितलाई न्याय एवं उचित सम्मान सहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक हुनेछ।

टिप्पणी

यस धारामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि सीमान्तकृत र पाछाडि पारिएका वर्गको रूपमा व्याख्या गरिएको छ। हालसम्म पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राज्यको महत्त्वपूर्ण निकायमा सहभागिता एवं प्रतिनिधित्व पाएको बिरलै पाउँछौं। त्यसैले यो प्रावधान अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व एवं सहभागिता प्रवर्द्धन गर्नमा प्रभावकारी हुनेछ।

उपधारा ३ मा **अपाङ्गता भएका नागरिकलाई** विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक हुनेछ भनेर उल्लेख गरिएको छ। हरेक मानिसमा आ आफ्नै क्षमता र विविधता रहेको हुन्छ। यो विविधता विशेष गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा हुने गर्छ। जस्तै : अपाङ्गताको वर्गीकरण अनुसार, अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विविधता हुनेगरेको छ। अपाङ्गताको विविधता अनुसारै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका आवश्यकता पनि फरक फरक हुने गर्छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सन् २००६ मा पनि विविधता र भिन्नतालाई स्वीकार गर्नुपर्छ भन्ने उल्लेख छ।

^{३०} अधिवक्ता सुदर्शन सुवेदी, नेपालको संविधान (२०७२) ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा गरेका व्यवस्था (व्याख्यात्मक टिप्पणीसहित), राष्ट्रिय अपाङ्गता महासङ्घ, २०७३, पृ.१५।

त्यसैले, अपाङ्गताको विविधता अनुसार आत्मसाम्मानको पहिचानका साथै हरेक सार्वजनिक सेवा सुविधाहरूमा पहुँचको प्रत्याभूति यस धाराले गरेको छ।

उपधारा ५ मा नेपालमा राजनीतिक परिवर्तन ल्याउनका लागि आफ्नो ज्यानको आहुति दिएका लगायत **अपाङ्गता भएका व्यक्ति**, घाइते तथा पीडितलाई न्याय एवं उचित सम्मानसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानूनबमोजिम प्राथमिताका साथ अवसर पाउने हकको प्रत्याभूत गरेको छ।

भ. सामाजिक सुरक्षाको हक (धारा ४३) :

संविधानको धारा ४३ मा आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, **अपाङ्गता भएका**, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैँ गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानूनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ।

टिप्पणी

आफ्नो आर्थिक आवश्यकता आफैँ पूरा गर्न सक्ने क्षमता नभएका व्यक्तिहरूलाई आर्थिक सहयोग प्रदान गरी उनीहरूको मानव अधिकारको रक्षा गर्नु राज्यको परिपूरणको दायित्व हो। आर्थिक र सामाजिक अवस्था एउटै नभएका नागरिक समाजमा अन्य नागरिकसरह सक्षमताका साथ रहन तथा जीवन यापन गर्न सक्दैनन्। यस्तो अवस्थामा कतिपय नागरिकलाई त जीवन निर्वाह गर्ने समस्या रहेको हुन्छ। यस्तो अवस्थामा राज्यले त्यस्ता नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्नुपर्छ।

नेपाल सरकारले यही धाराका आधारमा नै विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई "क" र "ख" वर्गको परिचय पत्र दिई सोअनुसार सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिँदै आएको छ।^{३१} सो भत्ता वितरणमा महिला, पुरुषमा कुनै विभेद रहेको छैन।^{३२} अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, अनुसूचीमा "क" मा अपाङ्गताको वर्गीकरण र "ख" मा अशक्तताको गम्भीरताका आधारमा अपाङ्गताको वर्गीकरण गरिएको छ।

ज) राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व धारा ५१(ज)(१४)

धारा ५१(ज) (१४) मा यातायात सुविधामा नागरिकहरूको सरल, सहज र समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै यातायात क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने र वातावरण अनुकूल प्रविधिलाई प्राथमिकता दिँदै सार्वजनिक यातायातलाई प्रोत्साहन र निजी यातायातलाई नियमन गरी यातायात क्षेत्रलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र **अपाङ्गता भएका व्यक्ति** अनुकूल बनाउने प्रावधान उल्लिखित रहेको छ।

टिप्पणी

राज्यमा निर्मित हरेक सार्वजनिक संरचना सबै नागरिकले समानरूपमा उपभोग गर्न पाउनुपर्छ।

^{३१} अधिवक्ता सुदर्शन सुवेदी, नेपालको संविधान (२०७२) ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा गरेका व्यवस्था (व्याख्यात्मक टिप्पणीसहित), राष्ट्रिय अपाङ्गता महासङ्घ, २०७३, पृ. १५

^{३२} अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, दफा ३, ४।

मानव निर्मित वा मानवबाट सृजित कुनै पनि संरचनाले कसैलाई विभेद गर्नुहुँदैन भन्ने संविधानको भावना देखिन्छ।

संविधानको यस धारा ५१(ज)(१४) मा अपाङ्गता मैत्री यातायात निर्माण गर्ने कुरालाई प्राथमिकताका साथ राखिएको छ। वर्तमान अवस्थामा सार्वजनिक संरचना र यातायात सबै अपाङ्गता मैत्री खालका छैनन् सो पूर्वाधारको निर्माण अपाङ्गता मैत्री तरिकाले गर्न जरुरी छ। तर सार्वजनिक यातायातहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि भनी सिट छुट्टयाउनु, सार्वजनिक सेवा प्रदायक कार्यालयहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लाइन बस्न नपर्ने नियम बनाउनु आफैँमा स्वागतयोग्य विषय हो।

ट) धारा ८४ प्रतिनिधि सभाको गठन

धारा ८४(२) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुनेछ। त्यसरी उम्मेदवारी दिंदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनु पर्नेछ।

स्पष्टीकरण : यस उपधाराको प्रयोजनका लागि “खस आर्य” भन्नाले क्षेत्री, ब्राह्मण, ठकुरी, सन्यासी (दशनामी) समुदाय सम्भन्तुपर्छ।

धारा ८४(३) उपधारा (२) बमोजिम राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा **अपाङ्गता भएको व्यक्तिको** समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।

टिप्पणी

नेपालमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना भइसकेको छ। सम्पूर्ण समुदायको सहभागिता एवं प्रतिनिधित्व, देशको समग्र विकासको लागि आवश्यक छ। तर पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनीतिक सहभागितालाई उपेक्षा गरिएको छ। राजनीतिक दल वा नेताहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू राजनीतिक चरित्रका हुँदैनन् भन्ने जस्तो व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ।^{३३}

संविधान प्रदत्त मौलिक हकमा रोजगारी र पेसा छान्न पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनीतिक सहभागिता एकदम न्यून रहेको छ।

यस धारा ८४(३) को व्यवस्थाले अब दलहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई चुनावमा उम्मेदवार बनाउन बाध्य हुनेछन्। यो व्यवस्थाले नेपालको संवैधानिक इतिहासमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनीतिक अधिकारलाई मूलप्रवाहीकरण गरेको छ। अब यो अधिकार प्रयोग गर्न हरेक दलमा आवद्ध अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सक्रिय रूपमा लाग्नुपर्छ।

ठ.. राष्ट्रिय सभाको गठन र सदस्यहरूको पदाबीध (धारा ८६(२)):

राष्ट्रिय सभामा देहायबमोजिमका उम्मेदवार (६९) सदस्य रहनेछन् :-

^{३३} ऐ.ऐ, पृ.१६

(क) प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा सङ्घीय कानूनबमोजिम प्रदेश सभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुखको मतको भार फरक हुने गरी प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र **एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति** वा अल्पसङ्ख्यकसहित आठ जना गरी निर्वाचित छपन्न (५६) जना,

टिप्पणी

यस संविधानद्वारा केन्द्रमा प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभा गरी दुईवटा सदनको व्यवस्था गरेको छ। यस धारा ८६(२) अनुसार कुल ५६ जना राष्ट्रिय सभाका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा "एक जना अपाङ्गता भएको व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक" को प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने व्यवस्था छ। तर "**एक जना अपाङ्गता भएको व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक**", व्यवस्थाले अपाङ्गता भएको व्यक्ति र अल्पसङ्ख्यक व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्वमध्ये कुनै एक वर्गको मात्रै प्रतिनिधित्व हुने देखियो। अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको समुदाय वा अल्पसङ्ख्यक समुदायमध्ये कुनै एकको प्रतिनिधित्व हुने भयो अर्थात् अल्पसङ्ख्यको प्रतिनिधित्व हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नहुने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व नहुने देखियो। तसर्थ, कानुनी प्रावधानमा "वा" लाई हटाई "र" शब्दावली प्रयोग गरियो भने मात्रै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुन्छ। साथै अपाङ्गता भएका महिलाको पनि सहभागिता हुनेछ भन्ने आशासम्म गर्न सकिनेछ।

द. प्रदेश सभाको गठन (धारा १७६(६)(७))

धारा १७६(६) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रदेश सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसङ्ख्यक समुदायसमेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुनेछ। त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनु पर्नेछ।

स्पष्टीकरण : यस भागको प्रयोजनका लागि "खस आर्य" भन्नाले क्षेत्री, ब्राह्मण, ठकुरी, संन्यासी (दशनामी) समुदाय सम्भन्नुपर्छ।

धारा १७६(७) मा उपधारा (६) बमोजिम राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा **अपाङ्गता भएका व्यक्ति**को समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

टिप्पणी

धारा १७६(६) मा प्रदेश सभा गठन गर्दा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनिवार्य अपनाउनुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रदेशसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसङ्ख्यक समुदायसमेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुनेछ।

त्यस्तै गरी राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा **अपाङ्गता भएका व्यक्ति**को समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था कायम भएबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व प्रदेश

सभामा पनि सुनिश्चित गरिएको छ ।

ढ. राष्ट्रिय समावेशी आयोग (धारा २५८)

धारा २५८(६) मा देहायको योग्यता भएको व्यक्ति राष्ट्रिय समावेशी आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्ति हुन योग्य हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ :-

- (क) कम्तीमा दश वर्ष सामाजिक समावेशीकरण, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक एवं सीमान्तीकृत समुदाय तथा पिछडिएको क्षेत्र र वर्गको हक हित वा विकास वा मानव अधिकारको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको,
- (ख) अध्यक्षको हकमा मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको,
- (ग) पैतालिस वर्ष उमेर पूरा गरेको,
- (घ) नियुक्ति हुँदाको बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको, र
- (ङ) उच्च नैतिक चरित्र भएको ।

ण. राष्ट्रिय समावेशी आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार (धारा २५९)

धारा २५९(१) राष्ट्रिय समावेशी आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-

- (क) खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसङ्ख्यक एवं सीमान्तीकृत समुदाय तथा पिछडिएको वर्ग र कर्णाली तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्गलगायतका समुदायको हक अधिकारको संरक्षणका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने,
- (ख) खण्ड (क) मा उल्लिखित समुदाय, वर्ग र क्षेत्रको समावेशीकरणका लागि नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेका नीति तथा कानूनको कार्यान्वयन अवस्थाको अध्ययन गरी सुधारका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने ।

टिप्पणी

आयोग स्थापना गर्नु र आयोगलाई संवैधानिकता दिनु आफैँमा सराहनीय पहल हो । महिला आयोग, दलित आयोग, मानवअधिकार आयोग जसरी संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापित भएको छ त्यसरी नै यस समावेशी अयोग पनि स्थापित भएको छ । यसरी समावेशी आयोगको गठन गर्दा अध्यक्ष वा सदस्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समुदायबाट पनि चयन गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

ट. अनुसूची ८

धारा ५७(४), धारा २१४(२), धारा २२१(२) र धारा २२६ (१) सँग सम्बन्धित यस अनुसूची निम्नानुसार रहेको छ :

स्थानीय तहको अधिकारको सूचीको क्रसं १६ मा भएको व्यवस्था

जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्था

टिप्पणी

स्थानीय तहमा रहेका स्थानीय निकायहरूले काम गर्दा यो संविधानअनुसार जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन स्थानीय निकायहरूले गर्नुपर्दछ, भनिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलन, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षाको सवाल यसमा आकर्षित हुन्छ।

४) निष्कर्ष

नेपालको संविधान, २०७२ प्रगतिशील संविधान रहेको छ। विभिन्न आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई पनि मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गर्नु आफैमा पनि सराहनीय विषय हो। नेपालको संवैधानिक इतिहासमा यस संविधानमा निकै प्रगतिशील प्रावधानहरू उद्धृत गरिएका छन्। समग्रमा यस संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरेको छ, तर यति हुँदाहुँदै पनि माथि उल्लिखित विश्लेषणमा उद्धृत भए अनुरूप अपाङ्गता भएका महिलाहरूको अधिकारमा भने प्रत्याभूत गरेको पाइँदैन। महिला अधिकार उल्लिखित छ, साथै विभिन्न धारा तथा उपधाराहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कुरा सम्बोधन गरियो तर अपाङ्गता भएका महिलाहरू भने उल्लेख नगरेको पाइयो। तथ्याङ्कको आधारमा महिलाको भन्दा पुरुष अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या नेपालमा ५% बढी छ, कारणहरू विविध हुन सक्छन् तथापि विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले अपाङ्गता भएका महिलाहरू पुरुषको दाँजोमा बढी जोखिममा रहने तथ्य पनि उजागर गरेको छ। यस अर्थ संविधान आफैमा पनि अपाङ्गता भएका महिला मैत्री बनाउन आवश्यक रहेको छ।

समग्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको प्रत्याभूत गर्नका लागि बनाइका कानुनी प्रावधानहरूले अपाङ्गता भएका महिला, पुरुष, बालबालिका, वृद्ध सबैलाई समेट्छ तथापि जोखिमताका आधारमा महिला तथा बालिकाहरू बढी जोखिमयुक्त समुदाय भएको हुँदा, कानून तथा नीतिहरूमा भएका सबल पक्षहरूलाई यथावत् राखी, महिला मैत्री तथा बालबालिका मैत्री नीति तथा कानूनहरूको निर्माण एवं कार्यान्वयन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनका मूलभूत भाषिक विशेषता

अधिवक्ता पुनम काफ्ले

लेखक परिचय	सारांश
 <p>श्री पुनम काफ्ले (जन्म २७ जुन १९९१) फौजदारी कानून तथा न्यायमा स्नातकोत्तरको अध्ययन पुरा गरी हाल काठमाडौं स्कुल अफ लमा अध्यापन तथा अनुसन्धान कार्यमा संलग्न हुनुहुन्छ। उहाँले के.एस.एल. नीति तथा कानुनी अनुसन्धान केन्द्र बाट सञ्चालन भएका मानव अधिकार, महिला अधिकार, फौजदारी न्याय, लोकतन्त्र र सुशासन एवम् यातना न्यूनिकरण सम्बन्धी विभिन्न प्राज्ञिक अनुसन्धानहरूमा अनुसन्धानकर्ताका रूपमा काम गर्दै आउनुभएको छ। उहाँले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूमा आफ्नो कार्यपत्र पेश गर्नुका साथै कानून सम्बन्धी विभिन्न तालिमद्वारा प्रशिक्षित पनि हुनुभएको छ। उहाँले स्नातक तहमा 'नेपाल छात्रा विद्यापदक' पनि प्राप्त गर्नु भउको छ। यसका साथै उहाँले काठमाडौं स्कुल अफ लको 'Academic Research Grant 2018' पनि प्राप्त गर्नुभएको छ। उहाँ विद्यार्थीकालमा काठमाडौं स्कुल अफ लको अंग्रेजी जर्नलमा विद्यार्थी सम्पादनको रूपमा कार्यरत पनि हुनुहुन्थ्यो।</p>	<p>भाषाले कानुनी क्षेत्रमा महत्त्व रन्छ। नेपाली भाषाको प्रारम्भसँगै कानुनी नेपाली भाषाको पनि आरम्भ भएको हो। वि.सं. १०३८ को राजा दामुपालको अभिलेखबाट कानुनी नेपालीको समय सीमा थालनी हुन्छ। प्रथम प्रामाणिक लेखबद्ध कानूनको पुस्तक १९१० को मुलुकी ऐन आफैँमा कानुनी नेपाली भाषाको सङ्गठित ग्रन्थ हो। यस ऐनमा भएका कानुनी सन्दर्भका महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाहरूबाहेक भाषिक रूपमा पनि यो उल्लेखनीय रहेको छ। भाषाका खास प्रयोगका आधारबाट उक्त ऐनको विश्लेषण गर्ने जमर्को यस लेखमा गरिएको छ।</p>

१. पृष्ठभूमि

भाषा एक सामाजिक वस्तु हो। समाजमा मानिस मानिस बीच विचार विनिमयका आवश्यकताबाट भाषाको प्रयोग भएको हो। कुनै पनि विकसित भाषाका सामान्य र विशेष वा प्रयोजनपरक रूप हुन्छन्। नेपाली भाषाका पनि सामान्य र प्रयोजनपरक रूप छन्। यिनै प्रयोजनपरक भाषाको रूपमध्येको एउटा रूप कानुनी नेपाली हो। नेपाली भाषाको प्रारम्भसँगै कानुनी नेपाली भाषाको पनि आरम्भ भएको तथ्य प्राचीन अभिलेखहरूबाट थाहा हुन्छ।

राजा दामुपालको समयको अभिलेखबाट थालिएको कानुनी नेपालीको समय सीमा १०३८ देखि १९१० मा राजा सुरेन्द्रका पालामा जारी गरिएको पुरानो बस्मुलुकी ऐन पूर्वसम्म अर्थात् १९०९ सम्म रहेको छ। आरम्भकालीन कानुनी नेपालीमा संस्कृत भाषाको प्रभाव परेको थियो। यो कुरा मनुस्मृति, याज्ञवल्क्य स्मृति, नारद स्मृति र शुक्रनीतिका साथै वि.सं. १४५५ तिरको न्यायशास्त्रको भाषा संस्कृत रहेबाट नै बुझ्न सकिन्छ। राजा सुरेन्द्र विक्रम शाहका पालाको मुलुकी ऐन, १९१० देखि नयाँ मुलुकी ऐन, २०२० सम्मको अवधि कानुनी नेपाली भाषाको उत्थान काल हो।^१

माध्यमिक कानुनी नेपाली भाषाको राम्रो प्रतिनिधित्व गर्ने एक महत्त्वपूर्ण उदाहरण वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐन हो। वि.सं. १९१० मा श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहको शासनकालमा बनेको मुलुकी ऐनको जन्मको साथमा कानुनी नेपाली भाषाको उत्थान काल प्रारम्भ भएको मानिन्छ। विभिन्न सनद, सवाल, स्थिति, बन्देज, इतिहासमा सीमित रहेको कानूनलाई संहिताबद्ध गरिएको यस मुलुकी ऐन भाषिक प्रयोगका दृष्टिले एक ऐतिहासिक र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो। यसअघि कानुनी नेपाली भाषाको उत्थानको लागि खास कार्य नभएकाले १९१० को मुलुकी ऐनलाई प्रथम लेखबद्ध कानूनको पुस्तकका रूपमा पनि लिइन्छ। त्यसैले कानुनी नेपाली भाषाको इतिहासमा उक्त मुलुकी ऐन एक महत्त्वपूर्ण घटना र उपलब्धि हो।^२

माध्यमिक कालीन कानुनी भाषाको, प्रथम प्रामाणिक लेखबद्ध कानूनको पुस्तकको रूपमा रहेको १९१० को मुलुकी ऐन आफैमा एक कानुनी नेपाली भाषाको सङ्गठित रूप हो। कानुनी भाषाको उत्थानका निम्ति गरिएको यो पहिलो प्रयासको आफ्नै महत्त्व र विशेषताहरू छन्। अभिलेखितबाट माथि उठेर कानुनी लिखतमा सुधार ल्याउनका लागि गरिएको यो सार्थक प्रयासको मूलभूत विशेषताहरूको अध्ययन गरिनुपर्दछ। यसबाट कानुनी नेपाली भाषाको इतिहासलाई नजिकबाट नियालेर हेर्न र बुझ्न सकिन्छ। ऐतिहासिक सामग्रीहरूको उचित अध्ययनले कानुनी नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई टेवा दिन सक्दछ।

पुरानो मुलुकी ऐन कृतिबाट नै सबैभन्दा पहिले नेपालको कानून लेख्यबद्ध भयो भने कानुनी कुरोलाई पहिलो पटक पुस्तकको रूपमा पनि प्राप्त भयो। यस कृतिमा फिरादपत्र, फैसला, जमानीपत्र, तमसुक आदि लेख्ने व्यवस्थित ढाँचा नदिए पनि कानुनी भाषाका प्रयोगको कुरा महत्त्वपूर्ण रूपमा उल्लेख गरिएको छ। विभिन्न अभिलेखमा छरिएको कानुनी भाषाले एउटै ग्रन्थमा सुसम्बद्ध हुन पाएकाले पनि पुरानो मुलुकी ऐन कानुनी नेपाली भाषाका दृष्टिले ज्यादै महत्त्वपूर्ण र ऐतिहासिक मानिन्छ। यस लेखमा वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनका मूलभूत भाषिक विशेषताहरूलाई समावेश गरी विस्तृत विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

^१ यदुनन्दन उपाध्याय, कानूनी नेपाली, नारायण प्रसाद ढकाल, प्रेस सोलुसन, पृ ४२।

^२ बन्जाडे मोहन, 'नेपाल कानूनमा प्रयुक्त भाषा शैली र व्याकरण', कानून तर्जुमासम्बन्धी अवधारणात्मक पक्षहरू, नेपाल कानून आयोग, कानून तर्जुमा दिग्दर्शन विकास आयोजना पृ. १८६।

२. वि.सं. १८१० को मुलुकी ऐनमा प्रयुक्त भाषिक विशेषताहरू

२.१ वर्णविन्यासगत विशेषताहरू

(क) यो ऐनमा पूर्ण विरामको सट्टा थोप्लो चिह्न (.) को प्रयोग भएको देखिन्छ। (,) चिह्नको प्रयोग गरिनुपर्ने ठाउँमा जथाभावी रूपमा थोप्लो चिह्नको प्रयोग भएको पाइन्छ।
जस्तै : वारि . घर . माना . चावल

(ख) 'य' का सट्टा 'ए' र 'ए' का सट्टा 'य' को प्रयोग भएको पाइन्छ।

सही प्रयोग

यस्तो

एकलास

एक

मुलुकी ऐनमा प्रयोग

एस्तो

यकलास

यक

(ग) द्विस्वर 'ऐ' का सट्टा 'अै' को प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै :

सही प्रयोग

ऐन

मुलुकी ऐनमा प्रयोग

अैन

(घ) 'ख' को सट्टा 'ष' को प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै :

सही प्रयोग

रूख

२२ साल देखी

वर्खाषी

धितो लेखाउँदाको

वालख

राखन्या

राजखत्

मुखले

मुलुकी ऐनमा प्रयोग

रूष

२२ साल देषी

वर्षासी

धितो लेषाउँदाको

वालष

राषन्या

राजषत्

मुषले

(ङ) 'व' र 'ब' को आफूखुसी प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै :

सही प्रयोग

बहाली

बालक

बढी

गरिव

बेचता

बनाउनेको

बाधा

मुलुकी ऐनमा प्रयोग

बहाली

वालष

बढी

गरीव

बेचता

बनाउन्या

वाधा

(च) 'ड' को सट्टा 'र' को प्रयोग भएको देखिन्छ। जस्तै :

सही प्रयोग

सयकडा

भगडा

मुलुकी ऐनमा प्रयोग

सयकरा

भगरा

(छ) आफूखुसी हलन्तको प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै :

	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	जमिन	जमिन्
	सन्तान	संतान्
	मानिस	मानिस्
	दोयम	दोयम्
	हिमवत	हिमवत्
	कुटपिट	कुटपिट्
(ज)	आफूखुसी शिरविन्दु र चन्द्रविन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :	
	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	खान्छु	षाँछु
	भन्न	भंन
	दण्ड	दंड
	कम्पनी	कंपनी
	हुन्छ	हुंछ
	बन्दोबस्त	वंदोवस्ता
	बन्धक	बंधक
	हान्दा	हाँदा
(झ)	ह्रस्वदीर्घको नियमको आफूखुसी प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :	
	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	पानी	पानि
	स्वास्नी	स्वास्नि
	जमिनको	जमीन्को
	बाकी	वाकि
	रोजीको	रोजिको
	चोरी	चोरि
	चौकी	चौकि
	नित्य	नीत्य
(ञ)	‘श’, ‘ष’ र ‘स’ को प्रयोग यसप्रकार रहेको देखिन्छ । जस्तै :	
	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	अंश	अंस
	शङ्का	संका
	देश	देस
	उसले	उश्ले
	शिलापत्र	सिलापत्र
	बालक	वालष
(ट)	रेफको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै :	
	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	घर मात्रै	घर्मात्रै
	सरकार	सर्कार

	चारदाम	चार्दाम
	तीन सहरको	तन्सहर्का
	दरले	दर्ले
(ठ)	हाल शून्य रूपमा प्रयोग हुने 'अ' को प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :	
	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	पाइने	पात्रिन्या
	न्याय	निजा
	दुनिया	दुनिजा
	थियौँ	थिजू
	रूपैयाँ	रुपिजा
(ड)	पदयोग, पदवियोग र डिकसम्बन्धी त्यति महत्त्व नदिएको पाइन्छ । जस्तै :	
	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	आफ्ना छोराहरू	आफ्नाछोराहरू
	१० वर्ष उँभो भएकाहरूलाई	१० वसउभोकाहरूलाई
	छेभडेलका मानिसले	छेभडेलकामानिसले
	मानेनन् कामकाजमा टेरेनन्	माने नन्कामकाजमा
	टेरेनन्	
(ढ)	क्रियापदमा आकारान्त प्रयोग हुने गरेको देखिन्छ । जस्तै :	
	<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
	लाग्ने	लाग्न्या
	पाइने	पात्रिन्या
	लेखिएको	लेखियाको
	चोरे	चोच्या
	पाउने	पाउन्या
	बेच्ने	बेचन्या
	क्तिँकागजको	क्तिर्याकागजको
	भिकाउनेको	भिकाउन्याको
	काटनेको	काटन्या
	मास्नेको	मासन्या
(ण)	यस ऐनमा (, ; “ ” ‘ ’) जस्ता चिह्नको प्रयोग भएको पाइँदैन ।	

२.२ शब्दगत विशेषता

(क) नेपाली समाजको बाहिरी संसारसँगै यसै ताक स्पर्क सुरु हुनाले नेपाली भाषामा अङ्ग्रेजी, फारसी र अरबी शब्दहरू प्रवेश हुन थाले ।

यस ऐनमा केही अरबी, फारसीलागायत कही अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै :

प्राइम मिनिष्टर, याण्ड, कमाण्डर इन चिफ, मेगजीन्, डबल, काइल्नामा, मुसाफेर

(ख) लैङ्गिक अपमानमूलक तथा जातीय विभेदकारी निकृष्ट शब्दहरूको विद्यमानता यस

ऐनमा पाइन्छ । जस्तै :

<u>सही शब्दको प्रयोग</u>	<u>निकृष्ट शब्दको प्रयोग</u>
दोस्रो विवाह	पोइल
एकल महिला	विधुवा
एकल पुरुष	विधुर
देह व्यापारमा संलग्न महिला	रंडी/वेस्या
श्रीमती	स्वास्नी
श्रीमान्	लोगने

(कुमारी स्वास्नी, बोक्स्यारो, गुप्ती वेस्या, फलाना, पानी नचलन्या, मानिसया, नमानिसया, जैसी, पातकि, धोविनि, ग्रैह, कसाहिनि, मतवाली, शुद्र, रखौती, रखुवी, चाकरजात, तल्लो जात, छोटो जात आदि शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।)

(ग) अश्लील शब्दहरूको प्रयोग 'खुर्सानीको महल', गाली गारागरको महल, नाल नरकको महलमा पाइन्छ । जस्तै :

चौथो लिङ्ग परेकी, अरूको जुठो खान्या च्याम्या, पोइल, रखौटी, आसा रांडी

(घ) त्यतिबेलाको परिवेशमा राजा, महाराजा र मन्त्रीहरूलाई अति उच्च आदरार्थी शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो । जस्तै :

मर्जी, हुकुम, हाजुर, बक्सी

(ङ) आधा अक्षरको प्रयोग गरी शब्द निर्माण भएको प्रशस्त देखिन्छ । जस्तै :

<u>सही प्रयोग</u>	<u>मुलुकी ऐनमा प्रयोग</u>
जमिनको	जमीन्को
रैरकमको	रैरकम्को
चलनको	चलन्को
वकस	बक्स
रातमा	रात्मा
जानकार	जान्कार
वेहकमा	वेहक्मा

(च) अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै : प्वाक्क, लडिलोटि (छ) यस कालको कानुनी नेपालीको सुरुमा "ख" को सट्टा "ष" को प्रयोग, "ड"को सट्टा "र" को प्रयोग अनि "ऐ" को सट्टा "अै" को अवशेष बाँकी रहेको छ ।

(ज) पूर्ण विराम (।) का सट्टा थोप्लो (.) को प्रयोग कानुनी नेपाली भाषाको विकास आरम्भकालीन देखि नै भएको पाइन्छ ।

२.३ वाक्यगत विशेषता

(क) मध्यकालीन कानुनी भेदमा देखिने नाम अधिर वाक्य खण्ड भएका वाक्यहरूले

त्यतिबेला जटिल वाक्यहरूको विद्यमानता रहेको पुष्टि गर्दछन्।^३ यस ऐनमा धेरै लामा वाक्यको गठन गरिएको छ। सरल वाक्यको प्रयोग न्यूनतम नै भेटिन्छ। एउटै वाक्यको आयतन लामो अनुच्छेद बराबर रहेको पाइएको छ।

(ख) विशेषत मिश्र वाक्य, संयुक्त वाक्य र मिलित वाक्यको विद्यमानता यस ऐनमा पाइन्छ।

(ग) धेरै मात्रामा आज्ञार्थक वाक्यको प्रयोग भएको पाइन्छ। ती वाक्य पनि छोट्टा रूपमा मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै :

कैद गर्नु, नलिनु, पजनि गर्नु, दंड गर्नु, ठोकी दिनु, फिर्ता गर्नु पर्दैन

(घ) सङ्केतार्थक शब्द वा वाक्यको न्यूनतम प्रयोग भएको पाइन्छ।

(ङ) वाक्यमा टुक्काहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। जस्तै :

मानु छुट्टिनु, मानो जोरिनु, मुख मिल्नु, मतलबमा पस्नु, बात लाग्नु, हात हाल्नु आदि

(च) दोहोरो अकरण गरी वाक्य लम्बाउने प्रवृत्ति पाइँदैन।^४ जस्तै : “यस्तो भएको भनेर भन्न नमिल्ने होइन” खालको वाक्य पाइँदैन।

(छ) यस ऐनमा क्तवाच्यको प्रयोग सबैभन्दा बढी पाइन्छ, र कर्मवाच्यको प्रयोग औधि कम पाइन्छ।^५

यस कालको कानुनी नेपालीमा उल्लेख्य रूपमा आगन्तुक स्रोतको अरबी, फारसी शब्दहरू भित्रिएका देखिन्छन्। यस कालको कानुनी लिखतमा शुद्ध लेखनका विविध प्रयत्न भए पनि व्यावहारिक शुद्धितर्फ त्यति ध्यान नपुगेको देखिन्छ। मध्यकालीन अवस्थामा नेपाली भाषाको कुनै मानक लेखन पद्धतिको विकास नभएका कारण पनि वर्ण विन्याससम्बन्धी नियमहरू शुद्ध हुन सकेको थिएन। वर्णविन्यासका दृष्टिले सामान्य नेपालीमा निकै सुधार आए पनि कानुनी नेपाली लेखनमा उल्लेख्य सुधार आउन नसेकेको प्रस्ट हुन्छ। वाक्य गठनमा जटिलता पाइनुका साथै सुरुतिरका कानुनी लिखतमा गयाको, भयाको, गर्याको जस्ता भाषिक रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ। पहिलेको तुलनामा निश्चित ढाँचा र पुस्तकाकारमा व्यवस्थित भएर अधि बढेको कानुनी नेपालीमा नेपाली व्याकरणीक लेखनको प्रयत्न भएको देखिन्छ।^६

अनेकौँ अभिलेखमा छरिएर रहने कानुनी नेपाली भाषाको प्रयोग परम्परालाई हटाई एउटै ग्रन्थमा सुसम्बद्ध तरिकाले प्रस्तुत गरी सङ्गठित रूप प्रदान गरिनु वास्तवमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो। कानुनी नेपाली भाषाको इतिहासमा एकरूपमा प्रदान गर्न गरिएको यो प्रयासलाई राम्रो पक्ष मान्न सकिन्छ। यद्यपि यस ऐनको भाषिक विशेषतातर्फ ध्यान दिँदा शुद्ध र मानक लेखनको विकास नभएको अवस्था देखिन्छ। कुनै पनि प्रयोजनपरक भाषाको आफ्नो छुट्टै व्याकरण हुँदैन र कानुनी नेपाली भाषालाई पनि सामान्य भाषालाई व्यवस्थित गर्ने व्याकरणले नै व्यवस्थित गर्दछ। व्याकरणको महत्त्वपूर्ण पाटो

^३ रुद्र खरेल, विशेष नेपाली, पैरवी प्रकाशन, २०५५, पृष्ठ ३३।

^४ खरेल रुद्र, ‘कानून मसौदाको व्याकरण र शैली’, कानून तर्जुमा सम्बन्धी अवधारणात्मक पक्षहरू, नेपाल कानून आयोग, कानून तर्जुमा दिग्दर्शन विकास आयोजना, पृ १३४।

^५ पूर्ववत्।

^६ डा यदुनन्दन उपाध्याय, कानुनी नेपाली, नारायणप्रसाद ढकाल, प्रेस सोलुसन, पृ ४३।

‘वर्णविन्यास’ तर्फ अध्ययन गर्दा उक्त मुलुकी ऐनमा वर्णविन्यास र शुद्धतातर्फ उचित ध्यान गएको पाइँदैन । वर्णविन्यासका नीतिनियमहरू एकरूपमा प्रयोग नभई आफूखुसी प्रयोग भएको पाइन्छ । यसप्रकार उक्त मुलुकी ऐनमा वर्णविन्यासका चिह्न र नियमहरू उपेक्षित भएको पाइन्छ ।

शब्दगत विशेषतातर्फ ध्यान दिने हो भने विशेष गरी आम जनताका पक्षमा अमर्यादित र हीनताबोधक शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । राजा, महाराजा र मन्त्रीहरूलाई उच्च आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग र जनतालाई अशिल्ल, हेपाहा, अपमानजनक, गालीबोधक शब्दहरूको प्रयोगले सामाजिक असमानता प्रस्ट पार्दछ । कुनै पनि भाषाले सामाजिक कुरीति, कुसंस्कार र रुढिवादिता जस्ता कुरालाई प्रोत्साहित गर्नु हुँदैन । तर यस मुलुकी ऐनमा सोही भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । लैङ्गिक तटस्थता प्रति ध्यान नभएको कुरा लैङ्गिक अपमानमूलक शब्दहरूको प्रयोगद्वारा स्पष्ट हुन्छ ।

वाक्य गठनका पक्षमा विचार गर्दा वाक्यहरूमा उचित चिह्न प्रयोग नभई अनावश्यक रूपमा लम्बाइएको हुनाले वाक्य स्पष्टोक्ति कम भएको पाइन्छ । कानूनको अनविज्ञता क्षम्य हुँदैन । त्यसैले कानुनी भाषा अत्यन्त सरल र बुझिने हुनुपर्दछ । मुलुकी ऐनको (१९१०) भाषिक पक्ष सरलतातर्फ उन्मुख भएको पाइँदैन । प्रथम लेखबद्ध गरिएको पुस्तकका रूपमा परिचित भएपनि सो कानुनी भाषामा शुद्ध लेखन कलाको विकास हुन नसकेको देखिन्छ ।

३. निष्कर्ष

समयको विकासका साथसाथै भाषा र शब्दहरूको स्वरूपमा पनि परिवर्तन हुनु स्वाभाविक हो । अभिलेखी कालबाट माथि उठेर उत्थान कालसम्म आइपुग्दा वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा पनि केही परिवर्तन देखियो । तर त्यो परिवर्तन केवल कानुनी भाषालाई सङ्गठित रूप प्रदान गर्नमा मात्र सीमित देखियो किनभने यस मुलुकी ऐनको भाषिक पक्ष हेर्दा वर्णविन्यासगत, शब्दगत र वाक्यगत शुद्धताप्रति अत्यन्तै कम ध्यान गएको पाइन्छ । कानून व्याख्यामा भाषिक पक्ष सबल हुनका निम्ति वर्णविन्यासगत नीतिनियमप्रति ध्यान दिन, वाक्यमा सरलता र शब्दगत तटस्थतातर्फ ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । सामाजिक परिवेश, कुनै जात वा धर्म, वर्ण, लिङ्गलाई नकरात्मक असर पर्ने खालको भाषाको प्रयोग कानुनी क्षेत्रमा गरिनु हुँदैन । आम जनमानसमा बुझिने खालको भाषाको प्रयोग कानुनी क्षेत्रमा हुनु अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । समष्टिगत रूपमा हेर्नुपर्दा वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा भाषाको लेख्य पक्ष कथ्य पक्षकै जस्तो भएको, शुद्ध लेखन पक्षमा ध्यान नभएको र वर्णविन्यासगत नीतिनियमहरूको आफूखुसी प्रयोग भएको पाइन्छ । कानून व्याख्यामा भाषिक पक्ष सबल बनाइनुपर्दछ अनि मात्र कानुनी भाषा बोधगम्य हुन सक्छ ।

कानुनी नेपालीको प्रयोग राज्य सञ्चालनका नियमहरूमा, अदालतका फैसलाहरूमा, संविधानका धारा उपधाराहरूमा, कानुनी सिद्धान्तका पुस्तकहरूमा भएको पाइन्छ र कानुनी लिखतले त्यस्ता अभिव्यक्तिमा सत्यता, तथ्यपरक्ता, प्रामाणिकता र वास्तविकता प्रकट गर्नु पर्ने हुन्छ । यस क्रममा कानूनका दफा, मुलुकी ऐन, संविधान, अदालतका फैसला जस्ता कानुनी लिखतमा भाषाको जटिल तथा यान्त्रिक प्रयोग गरिनुहुँदैन । यसको साथसाथै कानुनी लिखतमा रहने वर्ण विन्यासहरूको लेखन पनि व्यवस्थित हुनु अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ । समाजको आवश्यकता र यथार्थतालाई कानूनमा प्रतिबिम्बित गराउन कानुनी लिखतमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्नेछ ।

मनोविज्ञान : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

अधिवक्ता अन्जना घिमिरे

लेखक परिचय	सारांश
<div data-bbox="198 479 418 703" data-label="Image"> </div> <p>अधिवक्ता एवं सामाजिक मनोविमर्शकर्ता अन्जना घिमिरे (जन्म वि.सं २०४५ ललितपुर) कानूनव्यवसायि तथा मनोविज्ञान को क्षेत्रमा पनि जिम्मेवार अभियन्ता हुनुहुन्छ। कानूनमा एल.एल. बी तथा मनोविज्ञानमा पोस्ट ग्रायाजुयट र शिक्षामा एम.एड शैक्षिक उपाधि रहेकि उहाँ विगत ४ वर्ष देखि विभिन्न सामाजिक संघ संस्था (विश्वास नेपाल तथा सि.वि.स नेपाल) संग मनोविमर्शकर्ताको रूपमा आवद्ध रहि बालबालिका तथा युवायुवती, प्रहरी तथा विधालयका शिक्षक र विधार्थिलाई मनोविमर्श सम्मबन्धि तालिम तथा मनोविमर्श सेवा दिदै आउनु भएको छ। उहाँ हाल यसै काठमाडौं स्कुल अफ ल कलेजमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँले सिविस (CWISH) मा डेढ वर्ष र विश्वास नेपालमा डेढ वर्ष मनोसामाजिक विमर्शकर्ताको रूपमा करिब १००० जना बालबालिकालाई मनोसामाजिक विमर्श प्रदान गर्नुभएको छ।</p>	<p>मान्छेको विचार, भावनाहरू, धारणाहरू, तर्क प्रक्रियाहरू, सम्झनाहरू, र शारीरिक क्रियाकलापहरू लाई स्वयंम र अरूको हकमा समेत व्यवस्थापन गर्ने माध्यम मनोविज्ञान हो। मनोविज्ञानले व्यक्तिको भावना चिन्तन मनन् एवं मानसिक प्रक्रिया जस्तै संवेदना, ध्यान, प्रत्यक्षीकरण, स्मृति, सिकाइ, संवेग एवं मानव विकासको अध्ययन गर्दछ। मनोविज्ञानको इतिहास मानव सभ्यताको विकाससँगै भएको पाइन्छ। ऐतिहासिक रूपमा मानव सभ्यताको विकासक्रम आदिमयुगदेखि अहिलेसम्म आइपुग्दा व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक, राष्ट्रिय र विश्वव्यापी मनोविज्ञानयुक्त हुँदै कुनै युगमा एक र कुनै युगमा अर्कोको बाहुल्य वा हावी हुँदै आएको पाइन्छ। पूर्वीय सनातन दर्शनमा सत्य मानव चेतनामा निर्भर हुने बताइन्छ र भौतिक वस्तुसँग जोडिएको बताइन्छ। यसर्थ मनोविज्ञान हरेक व्यक्तिले पढ्नुपर्ने, जान्नुपर्ने र महसुस गर्नुपर्ने विषय हो। मनोविश्लेषणका उपायहरूद्वारा बोधगम्य, अध्ययन गर्न सकिने र सोबाट उत्पन्न हुने मनोवैज्ञानिक समस्याहरू, मनोसामाजिक समस्याहरूसमेत समाधान गर्ने एक छुट्टै विधा भएकोले यो मानवका लागि धेरै उपयोगी छ।</p>

१. पृष्ठभूमि

मानव विकासका चरणहरूको चर्चा गर्दा एरिक एरिकसनको सिद्धान्त^१ उल्लेख्य मानिन्छ। यस सिद्धान्तले आठ चरणहरू वर्णन गर्दछ, जसमा नवजात शिशु अवस्था, शिशु अवस्था, पूर्व बाल्यअवस्था, बाल्यअवस्था, उतरबाल्यअवस्था, किशोरअवस्था, यौवनअवस्था, वृद्ध अवस्था रहेका छन्। प्रत्येक अवस्थाहरूमा मानिसको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक र भावनात्मक वृत्ति विकास र व्यक्तित्व निर्माण तथा परिमार्जन हुने गर्दछ। प्रत्येक चरणमा व्यक्तिले केही कुरा प्राप्त गर्दछ, भने केही कुरा गुमाउँछ, केही कुरा सिर्जना गर्दछ भने केही कुरा भत्काउँदछ, कोही नयाँ चुनौतीहरू पार गर्दछन् भने कोही समस्याग्रस्त नै रहन्छन्।

प्राकृतिक रूपमा अपवादबाहेक सबै मानिसमा समान क्षमता विद्यमान हुन्छ तर इतिहास, पारिवारिक संरचना, सामाजिक परिवेश, मूल्यमान्यता, आहारविहार, शिक्षादीक्षा, चेतनाको स्थर, पहुँचलगायतका कुराहरूले गर्दा कोही व्यक्ति अर्को व्यक्तिभन्दा तुलनात्मक रूपमा बढी/कम जान्ने बढी/कम बुझ्ने जस्ता असमान स्थितिमा रहेको पाइन्छ।

यसरी विकासवादी सिद्धान्तका अनुसार मानिसहरू असमान स्थितिमा रहनुमा दुईवटा प्रमुख कारणहरू रहेको पाइन्छ, एक आफूले आफूलाई चिन्न नसक्नु वा आफ्नो क्षमताको बारेमा जान्न नसक्नु दोस्रो अरूको (व्यक्ति, समाज, विश्वको) सबल पक्षको बारे थाहा नपाउनु र सोबाट सिकेर आफ्नो जीवनमा लागू नगर्नु। यी दुवै कारणहरू तसर्थ आफू स्वयंको मनोविज्ञान थाहा नपाउनाले र अरूको समेत मनोविज्ञान थाहा नपाउनाले व्यक्तित्व विकास र सफलता हासिल गर्न बाधकको रूपमा रहेको भन्न सकिन्छ।

मान्छेको विचार, भावनाहरू, धारणाहरू, तर्क प्रक्रियाहरू, सम्भनाहरू, र शारीरिक क्रियाकलापहरू लाई स्वयंम र अरूको हकमा समेत व्यवस्थापन गर्ने माध्यम^२ मनोविज्ञान हो। मनोवैज्ञानिकहरूले कुनै पनि व्यक्तिको वर्णन गर्ने, भविष्यवाणी गर्ने, मानव व्यवहार र मानसिक प्रक्रियाहरूको व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दछन् साथसाथै उनीहरूको जीवन र जीवनको परिवर्तन र सुधार गर्न मद्दत गर्छन्।

२. मनोविज्ञान के हो ?

मनोविज्ञान त्यो विज्ञान हो जसले कुनै पनि व्यक्तिको भावनात्मक, मानसिक, बौद्धिक एवं वातावरणीय व्यवहारको प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रूपमा क्रमबद्ध तरिकाले अध्ययन गर्ने गर्दछ^३। मनोविज्ञानले व्यक्तिको भावना चिन्तन मनन् एवं मानसिक प्रक्रिया जस्तै संवेदना, ध्यान, प्रत्यक्षीकरण, स्मृति, सिकाइ, संवेग एवं मानव विकासको अध्ययन गर्दछ।

शाब्दिक अर्थमा मनोविज्ञान ग्रीक भाषाको साइको (Psycho) र लोगस (Logos) शब्द मिलेर बनेको

^१ Erik Erikson's Theory of Psychosocial Development, By Psychology Notes Hq, May 19, 2017, Available at <https://www.psychologynoteshq.com/erikerikson/> Accessed on 11th June 2018.

^२ Richard A. Kasschau, Ph.D, *Understanding Psychology*, Published by The McGraw-Hill Companies, 2003, p.7.

^३ गङ्गा पाठक (रिमाल), मनोविज्ञान एक परिचय, तलेजु प्रकासन, २०५९, पृ. १।

हो^४। जसमा Psycho को अर्थ आत्मा वा मन र Logos को अर्थ विज्ञान हो जसलाई मन वा आत्माको विज्ञान भनी परिभाषित गरिएको थियो। यसलाई शाब्दिक अर्थमा मनको विज्ञान भन्ने गरिन्छ। मन एउटा सूक्ष्म, अमूर्त र ज्यादै रहस्यमयी कुरा हो। मनको अध्ययन कसैको मनभित्र पसेर गर्न सकिन्न। वास्तवमा व्यक्तिको क्रियाकलाप र चालचलनको आधारमा नै उसको मनको कुरा बुझ्न सकिन्छ।

मनोविज्ञानलाई विभिन्न दार्शनिकहरूले विभिन्न तरिकाबाट परिभाषित गरिएको पाइन्छ। वुडवर्थका अनुसार मनोविज्ञान वतावरणमा हुने विभिन्न क्रियाकलापले^५ गर्दा व्यक्तिले देखाउने व्यवहार हो। मैक्डुगका अनुसार मनोविज्ञान आचरण एवं व्यवहारको यथार्थ विज्ञान हो^६। क्रो एन्ड क्रो का अनुसार मनोविज्ञान मानव व्यवहार र सम्बन्धको^७ विज्ञान हो। वेरिङ्का अनुसार मनोविज्ञान मानव प्रकृतिको अध्ययन हो। वि.एफ स्किनरका अनुसार मनोविज्ञान व्यवहार एवं मानव सम्बन्धको विज्ञान हो^८।

तसर्थ मनोविज्ञानलाई सूक्ष्म रूपमा बुझ्दा यसमा तीन खालको तत्त्वहरू रहेको पाइन्छ। पहिलो तत्त्वको रूपमा आत्मा, मन, र मस्तिष्कलाई लिन सकिन्छ। यो मनोविज्ञानको आधारभूत तत्त्व हो, जुन स्थायी प्रकृतिको हुन्छ। प्राकृतिक व्यक्तिको जन्मसँगै यी तत्त्वहरू मनिसमा समान रूपमा प्रकृतिबाटै प्राप्त गरेका हुन्छन्, प्रकृतिक व्यक्तिको निधनसँगै यी तत्त्वहरूको स्थायित्व समाप्त हुन्छ वा विलय हुन्छ।

दोस्रो तत्त्वको रूपमा आधारभूत तत्त्वलाई असर गर्ने तत्त्वहरू जस्तै इतिहास, पारिवारिक संरचना, सामाजिक परिवेश, मूल्यमान्यता, आहारविहार, शिक्षादीक्षा, चेतनाको स्तर, पहुँच, वातावरणीय प्राकृतिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक, कुनै पनि समय तथा घटनाक्रम आदिलाई लिन सकिन्छ। यी तत्त्वहरू मनिसको विकासक्रममा क्रमिक रूपमा एक वा अर्को तरिकाले, सकारात्मक वा नकारात्मक तरिकाले असर गर्ने तत्त्वहरूको रूपमा रहेका हुन्छन्। यस्ता तत्त्वहरू अस्थायी प्रकृतिका हुन्छन् र यिनीहरूले आधारभूत तत्त्वलाई प्रभावित गर्ने गर्दछन्।

तेस्रो तत्त्वको रूपमा पहिलो तत्त्व र दोस्रो तत्त्वको मिलनबाट देखिने वा अनुभव गरिने प्रतिबिम्ब तत्त्वहरूको रूपमा लिन सकिन्छ। प्रतिबिम्ब तत्त्वहरू मानिसको व्यवहार, प्रकृति, प्रतिक्रिया, स्वभाव, दृष्टिकोण, बुझाइ, आदिबाट थाहा पाउन सकिन्छ। प्रतिबिम्ब तत्त्वहरू असर गर्ने तत्त्वहरूमा पूर्ण रूपमा निर्भर हुन्छन्। असर गर्ने तत्त्व साधन हो भने प्रतिबिम्ब तत्त्व त्यसको अभिव्यक्ति हो, तसर्थ यो पनि अस्थायी प्रकृतिको र पूर्ण निर्भर हुन्छ।

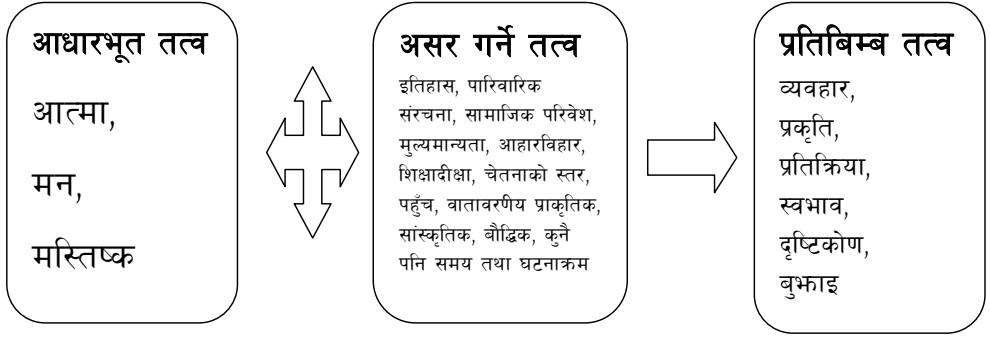
^४ Richard Gross, The Science of Mind and Behavior, Sixth Edition, Hodder Education and Hachette UK Company, 2010, p.2.

^५ Ibid, p.132.

^६ Hergenhahn: Introduction to the History of Psychology, Wadsworth Publishing Co., 2000, p.324.

^७ Ibid, p.577.

^८ Ibid, p.579.

यसरी मनोविज्ञानलाई बुझ्दा मन आत्मा वा मस्तिष्कको मन्थन र यसबाट प्राप्त हुने निष्कर्षहरूको अध्ययन अनुसन्धान र प्रयोग हो भन्न सकिन्छ ।

३. मनोविज्ञानको इतिहास

मनोविज्ञानको इतिहास मानव सभ्यताको विकाससँगै भएको पाइन्छ । ऐतिहासिक रूपमा मानव सभ्यताको विकासक्रम आदिमयुगदेखि अहिलेसम्म आइपुग्दा व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक, राष्ट्रिय र विश्वव्यापी मनोविज्ञानयुक्त हुँदै कुनै युगमा एक र कुनै युगमा अर्कोको बाहुल्य वा हावी हुँदै आएको पाइन्छ । १९ औं शताब्दीसम्म मनोविज्ञानलाई दर्शनशास्त्रको एक अङ्गको रूपमा राखी अध्ययन अध्यापन गराइएको पाइन्छ तर १९ औं शताब्दीपछाडि दर्शनशास्त्रबाट अलग्याएर^९ एउटा छुट्टै विषयको रूपमा अध्ययन अध्यापन गराइएको पाइन्छ ।

प्राचीन कालदेखि १६ औं शताब्दीसम्म विभिन्न दार्शनिकहरू प्लेटो, अरस्तु, अरिस्टोटल, डेस्कार्ट आदिले मनोविज्ञानलाई स्मृति, धारणा र आत्मकै विज्ञानको^{१०} रूपमा व्याख्या गरेको पाइन्छ, जसमा आत्मलाई एक अमूर्त एवं अमर वस्तुको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्राचीन कालमा दर्शन अन्तर्गतको विधा मनोविज्ञान सपनाहरू, मानसिक रोग, भावनाहरू, र कल्पनाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान, समस्याहरूको पहिचान, उपचार विधि पत्ता लगाउने, भविष्यवाणी गर्ने, धारणा निर्माण गर्ने र नया कुरा सिक्नको लागि प्रयोग गरिन्थ्यो^{११} ।

१७ औं र १८ औं शताब्दीमा विभिन्न दार्शनिकहरू जोन लक, कान्ट, हक्स, लिविज आदिले मनोविज्ञानलाई मस्तिष्कको विज्ञान^{१२} भनी परिभाषित गरिएको थियो जसमा मानिसको मस्तिष्क, बुद्धि र विवेकको विचार, सोच र निष्कर्षलाई प्रधान मानिएको छ ।

१९ औं शताब्दीमा विभिन्न मनोवैज्ञानिकहरू विलियम वुन्ट, इ.वि टिचेनरले मनोविज्ञानलाई चेतनाको विज्ञान^{१३} भनी परिभाषित गरेका थिए जसमा मानिसको सही गलत छुट्याउने क्षमता, कुनै काम गर्ने

^९ Hergenhahn: Introduction to the History of Psychology, Wadsworth Publishing Co., 2000, p. 1.

^{१०} Ibid p.18.

^{११} Hergenhahn: Introduction to the History of Psychology, Wadsworth Publishing Co., 2000, p.18.

^{१२} Ibid p. 19.

^{१३} Ibid p. 35.

वा नगर्ने आधार कारण, कुनै पनि काम व्यवहारको औचित्यता आदि चेतनासँग सम्बन्धित विषयवस्तु मानेको पाइन्छ ।

उलियम उन्टले जर्मनको लिपजिङ विश्वविद्यालयमा १८७९ मा मनोविज्ञानको प्रयोगशाला स्थापना गरे र त्यस प्रयोगशालामा उनले व्यक्तिको वैयक्तिक एवम् मानसिक अनुभूतिको थुप्रै अध्ययन अनुसन्धान गर्न सुरु गरे^{१४} । उनले मनोविज्ञानलाई दर्शनशास्त्रबाट अलग्याएर एउटा स्वतन्त्र र वैज्ञानिक तुल्याएको हुनाले उनलाई आधुनिक मनोविज्ञानका जन्मदाता मानिन्छ ।

२० औं शताब्दीमा उलियम जेम्सले मनोविज्ञानलाई आत्माको, मस्तिष्कको, चेतनाको मात्र विज्ञान नभई व्यवहारको अध्ययन गर्ने विज्ञान^{१५} हो भनी उल्लेख गरेका छन् जसलाई आधुनिक समयमा पनि यही रूपमा चिनिन्छ ।

४. पूर्वीय सनातन दर्शनमा मनोविज्ञान

मनोविज्ञान दुई शब्द मन र विज्ञान बाट बनेको हो । पूर्वीय सनातन दर्शनमा मनलाई छुट्टै परिभाषित नगरिएको तर यसको महत्त्व तथा प्रकृति बुझाउन विभिन्न प्रतीक हरूसँग तुलना गर्दै यसको बारेमा वर्णन गरेको पाइन्छ । पूर्वीय सनातन दर्शनमा मनलाई हावा, पानी र चन्द्रमासँग तुलना गरिएको पाइन्छ ।

जसरि हावा र पानीको कुनै रूप रङ्ग हुँदैन त्यसरी नै मनको पनि निश्चित आकार नभएको बताइन्छ, जसरी हावा र पनि स्थिर हुँदैन त्यसरी नै मनलाई पनि स्थिर मानिँदैन, हावा र पानीको वेग जसरी अगम्य छ मनको वेगलाई पनि अगम्य र अथाह शक्ति भरिएको मानिन्छ, जसरी अन्य बाहिरी तत्त्वको हावा र पानीमा मिसावटबाट पानी र हावाको रङ्ग, स्वरभाव र गुण फरक हुन्छन् त्यसरी नै बाहिरी तत्त्वको प्रभावले मनको पनि स्वभाव र गुण फरक पर्छन् ।

मनलाई चन्द्रमासँग तुलना गरी चन्द्रमासरह समय र नक्षत्र अनुसार परिवर्तनशील र संवेदनशील स्वच्छ चिजको प्रतीकको रूपमा चित्रित गरिएको पाइन्छ । तसर्थ मन लाई प्रभावित पार्ने अन्तरिक तथा बाह्य शक्तिहरू, मन प्रभावित हुने अवस्था हरू, मन प्रभावित भएपछी देखिने व्यवहार र परिणाम आदिको बारेमा गरिने अध्ययन नै पूर्वीय सनातन दर्शनमा मानोविज्ञान हो ।

पूर्वीय सनातन दर्शनमा सत्य मानव चेतनामा निर्भर हुने बताइन्छ र भौतिक वस्तुसँग जोडिएको बताइन्छ । मानवले भौतिक वस्तु सँगको संसर्ग लाई आफ्ना पाँच इन्द्रिय आँखा, नाक, कान, जिब्रो, र छाला बाट थाहा पाउन सक्छन् । पाँच इन्द्रियबाट थाहा पाएको सूचना मस्तिष्कले प्राप्त गर्छ र मन, चित्त र बुद्धिद्वारा चेतनाको निर्माण गर्छ । पूर्वीय सनातन दर्शनमा मन, चित्त, बुद्धि र आत्मा अभौतिक चिज हुन् जुन चिजले मानव शरीर लाई ऊर्जा प्रदान गरेका हुन्छन्^{१६} भने शरीर र मस्तिष्क भौतिक वस्तु हुन् जो शरीर जस्तै नाशवान् छन् ।

^{१४} Saul McLeod, On Wilhelm Wundt, 2008, Available at <https://www.simplypsychology.org/wundt.html> Accessed on 17th June 2018.

^{१५} William James, *The Principles of Psychology*, 1890, p.2, Available at http://library.manipaldubai.com/DL/the_principles_of_psychology_vol_I.pdf Accessed on 15th June 2018.

^{१६} श्री १००८ स्वामी सच्चिदानन्द सरस्वती (खप्तडबाबा), *धर्म- विज्ञान सार सङ्क्षेप*, श्री खप्तडआश्रम प्रकाशन समिति, २०२५, पृ. ३१

विश्वमा रहेका जीवात्मा तथा निर्जीव वस्तुहरू परमाणुहरूद्वारा बनेको छ, प्रत्येक परमाणु धनात्मक ऊर्जा र ऋणात्मक ऊर्जा शक्तिको मिश्रण हो^{१७}। यी ऊर्जा शक्तिहरू गतिमान छन् र एक अर्कामा आफना प्रभाव र असर छोड्ने गर्दछन्। यसरी गतिशील परमाणुका ऊर्जाहरूले भौतिक तथा जैविक वस्तुहरूउपर प्रभाव जमाउँदा विभिन्न खालका लक्षणहरू देखापर्दछन्। मानवमा यस्ता लक्षणहरू आचरण, स्वभाव, चरित्र र व्यवहारको रूपमा देख्न सकिन्छ।

पश्चिमा दर्शनमा मानवले सम्पूर्ण गुण दोष जन्मपछि आफ्ना परिवार, परिवेश, रहनसहन आदिबाट प्राप्त गरेको बताइन्छ भने पूर्वीय सनातन दर्शनमा मानवका केही स्वभाविक जन्म सिद्ध गुण भएको बताइन्छ। यस्ता जन्म सिद्ध गुण मनिसको जन्मको आधारमा रहेका ग्रह, नक्षत्र आदिको प्रभावको रूपमा लिइन्छ। यस्ता जन्म सिद्ध गुण संगै मनिसले आफू रहेको धरातल, समाज, परिवार, परिवेश, रहनसहन आदिबाट आचरण, स्वभाव र व्यवहारको निर्माण गर्छ। तसर्थ पूर्वीय सनातन दर्शनमा मनोविज्ञानलाई मनिसका आचरण, स्वभाव, व्यवहार, र प्रतिबिम्बहरू उसका जन्म सिद्ध गुण र उसका अनुभव अनुभूतिहरूको उपजको रूपमा लिन सकिन्छ।

५. मनोविज्ञानको उद्देश्य एवं महत्त्व

मनोविज्ञान माथि उल्लेख गरिएबमोजिम आधारभूत तत्त्व, असर गर्ने तत्त्व, र प्रतिबिम्बित तत्त्वको अध्ययन अनुसन्धान हो जसमा प्रतिबिम्बित तत्त्वहरू यसका कारण प्रभाव र असरहरू प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्ति समाज र राष्ट्रलाई दर्शाउँछन्। प्रतिबिम्बिततत्त्वहरू जस्तै मानिसको व्यवहार, प्रकृति, प्रतिक्रिया, स्वभाव, दृष्टिकोण, बुझाइ, आदि मानिसको आन्तरिक विचार तथा अनुभूतिको अभिव्यक्ति हो।

मानिसले आफ्नो मानसिक जीवनअनुरूप अभिव्यक्ति गर्ने क्रियाकलापलाई नै प्रतिबिम्बिततत्त्व भनिन्छ। तसर्थ व्यक्तिले कस्तो अभिव्यक्ति र व्यवहार देखाउँछ सो आधारमा मूल्याङ्कन एवं विश्लेषण गर्ने र उसको मानसिक स्थितिको तथ्यगत अवस्था पत्ता लगाउने कार्य मनोविज्ञान विषयअन्तर्गत पर्दछ^{१८} मनोविज्ञान आर्थिक, सामाजिक, व्यापारिक, राजनीतिक, शैक्षिक वैयक्तिक आदि सबै क्षेत्रमा प्रयोगमा आउने गर्दछ र ती क्षेत्रहरूमा देखिएका मानवीय समस्याको निराकरणको लागि उपयोग गरिन्छ।

कुनै व्यवहारको कारण र त्यसको प्रभावलाई वैज्ञानिक पुष्टि गर्नु मनोविज्ञानको प्रमुख उद्देश्य हो। उदाहरणका लागि कुनै एउटा व्यक्तिले नशा लिनु, अपराध गर्नु, भ्रगडा गर्नु, अथवा आत्महत्या गर्न खोज्नुको पछाडि कुनै न कुनै कारण हुन्छ जसले त्यस्तो कार्यप्रति प्रेरित गर्दछ^{१९} मनोविज्ञानले सही एवं तथ्य कारण पत्ता लगाई व्यक्तिलाई त्यो व्यवहारबाट भविष्यमा आउन सक्ने सडकहरूको बारेमा सचेत बनाउने र आन्तरिक जागरण पैदा गराउने काम गर्दछ।

व्यवहारको बारेमा यथार्थको अध्ययन गर्नु जसअनुसार मनोविज्ञानले व्यक्तिले किन त्यस्तो व्यवहार गर्‍यो भन्ने प्रश्न अथवा जिज्ञासाको अध्ययन एवं खोजी गर्ने काम मनोविज्ञानले गर्दछ^{२०}। व्यवहारको

^{१७} Ibid. पृ. भू।

^{१८} गङ्गा पाठक (रिमाल), मनोविज्ञान एक परिचय, तलेजु प्रकासन, २०५९, पृ. ६।

^{१९} Gray Groth Marnath, *The Handbook of Psychological Assessment* 4th Edition, John Wiley and Sons, 2006, p. 27

^{२०} Ibid, p. 32.

^{२१} Ibid, p. 40.

कारणलाई वर्णन गर्नु जसअनुसार अनपेक्षित अथवा अस्वाभाविक व्यवहारहरूको सही कारक तत्वको खोजी गरी यो कारणले यस्तो व्यवहार भएको हो भनी ठोकुवा गर्ने काम, व्यवहारको भविष्यवाणी गर्ने जसअनुसार कुनै व्यक्तिले देखाएको एकै किसिमको व्यवहारले त्यसको परिणाम के हुन सक्छ, भनी भविष्यवाणी गर्ने काम, व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्ने जसअनुसार व्यक्तिको अस्वाभाविक एवं अनपेक्षित व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्ने काम मनोविज्ञानले गर्दछ।

मनोविज्ञान हरेक व्यक्तिले पढ्नुपर्ने, जान्नुपर्ने र महसुस गर्नुपर्ने विषय हो किनकि व्यक्ति सामाजिक प्राणी हो। उसलाई समाज, संस्कृति एवं त्यहाँको वातावरणले प्रभाव परिरहेको हुन्छ। व्यक्ति-व्यक्ति, व्यक्ति-समाज, समाज-समाजबीचको सम्बन्ध र त्यहाँको व्यवहारबाट नै उसको मनोविज्ञान निर्धारण भएको हुन्छ जसले गर्दा मनोविज्ञानको ठूलो महत्त्व एवं आवश्यकता रहेको छ।

मनोविज्ञानको अध्ययनबाट मनिसले आफूले आफैँलाई अध्ययन गर्ने र बुझ्ने अवसर पाउँछ, आफूमा रहेको गलत बानी अथवा आचरण रहेछ भने त्यसलाई सुधार्न सिकाउँछ, नयाँ ठाउँमा नयाँ व्यक्तिसँग अथवा अप्ट्यारो स्वभाव गरेका व्यक्ति सँग समायोजन गर्ने कलालाई बुझ्न सिकाउँछ^१, नकारात्मक संवेग र सकारात्मक संवेगले जीवनमा पुऱ्याउने असरको बारेमा स्पष्टता बोध गरी नकारात्मक संवेगलाई नियन्त्रण गर्न सघाउने, सामान्य र असामान्य व्यवहार छुट्याउन सिकाउँछ र समयमा नै असामान्य व्यवहारको उपचार प्रति सचेत हुन सिकाउँछ साथै मानसिक रूपमा स्वस्थ बन्न सघाउँछ।

मनोविज्ञान एक स्वतन्त्र विषय हुनुको साथसाथै यो एक अन्तर सम्बन्धित विषय पनि हो, जसको सम्बन्ध हरेक अरू विधाहरूसँग रहेको हुन्छ। मानव समाजका हरेक सेवामूलक कार्यहरू र पेस व्यवसायमा मनोविज्ञानको आवश्यकता र महत्त्व रहेको पाइन्छ। मानव मात्रमा सीमित नभएर पशु पन्छी र जीवात्माको अध्ययन गर्ने, सो विषयहरूमा कार्य गर्ने हरेक पेसा व्यवसायमा संलग्नहरूलाई पनि मनोविज्ञानको ज्ञान आवश्यक रहेको हुन्छ।

६. निष्कर्ष

मनोविज्ञानको परिभाषा समयको परिवर्तन अनुसार र मनोविज्ञानको ऐतिहासिक बुझाई, अहिलेको दृष्टिकोण अनुसार फेरिदै गएको पाइन्छ। कुनै समय यसलाई दिमागको अध्ययन, कुनै समय आत्माको अध्ययन, कुनै समय चेतनाको अध्ययन, र हाल व्यवहारको विज्ञानको अध्ययनको रूपमा बुझिएको पाइन्छ।

रूप र नाममा फरक भए पनि, समयअनुसार विषय वस्तु फेरिदै गए पनि, भौतिक जगतबाट सृजित असर गर्ने तत्त्वहरूको प्रभाव र कारणले मानव उपजको रूपमा रहेको अभौतिक तत्त्वहरू स्वभाव, व्यवहार, चरित्र प्रतिबिम्बित हुने पद्धति, प्रक्रिया र विज्ञानको अध्ययन नै मनोविज्ञान हो जुन कालान्तरदेखि अहिलेसम्म सोही सारमा रहेको छ।

मन, चित्त, आत्मा जो अभौतिक चिज हुन्, जसको अध्ययन प्राचीन कालमा असम्भव मानिन्थ्यो, जसबाट उत्पन्न समस्याहरूलाई दैवी समस्याहरूको रूपमा लिइन्थ्यो, मनोविज्ञानको विकास एवम विस्तारले विभिन्न संरचनावादी दृष्टिकोण, कार्यवादी दृष्टिकोण, व्यवहारवादी दृष्टिकोण, र मनोविश्लेषणका उपायहरूद्वारा बोधगम्य, अध्ययन गर्न सकिने र सोबाट उत्पन्न हुने मनोवैज्ञानिक समस्याहरू, मनोसामाजिक समस्याहरूसमेत समाधान गर्ने एक छुट्टै विधाको रूपमा मनोविज्ञान आएको छ।

पूर्वीय सनातन दर्शनमा मनोविज्ञान मनिसको मन मस्तिष्कको कार्य, संरचना, व्यवहार, आकृति, संस्थानमा मात्र निर्भर नभई उसले जन्मदाको बखतको समय, ग्रह, नक्षत्र, कुल आदिसमेतले प्रभाव पार्ने हुन्छ, यद्यपि पूर्वीय सनातन दर्शनमा यी समय, ग्रह, नक्षत्रको प्रभावसमेत खगोल शास्त्रमार्फत जान्न, बुझ्न, एवम् अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसरी पूर्वीय सनातन दर्शनमा पनि मनोविज्ञानलाई बोधगम्य अध्ययन गर्न सकिने र सोबाट उत्पन्न हुने मनोवैज्ञानिक समस्याहरू, मनोसामाजिक समस्याहरूसमेत समाधान गर्ने एक छुट्टै विधाको रूपमा लिइएको छ।